

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

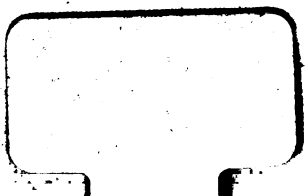
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Jan 8 1891
207 1/2 St. James
1919
Apr 18
Apr 18

[Handwritten scribbles and illegible text]

Grad
CRN
3075
3117

GRAD
EREIV
3275
11-0193

Յ Ե Ռ Ե Ղ Ե Ր Ե Ն

Թերեւս ոմանց համար տարօրինակ գործքի մը ձեռք զարկած երեւամ' առաջիկայ երկասիրութեամբ: Բայց ասանկ քայլ մ'առնելու ստիպեց զիս փորձառութիւնը: — Տասուերկու տարի յառաջ (1866-1869) վիէննա, ու ետքէն 1873ին եւ 1874 ին Կոստանդինուպոլիս ընդհանուր պատմութեան դասատուութիւն ընելու ստիպուած ըլլալով, ոչ հոն եւ ոչ հոս տեսայ աշկերտաց վրայ սպասուած պտուղը: Աս երեւութիւն պատճառն անտարակոյս դասագրքի մը պակասութիւնն էր: Իրօք ալ, ունեցած ընդհ. պատմութիւններնէս, ոմանք՝ շատ ընդարձակ բռնուած են. ոմանք՝ թէեւ մեծ հրմտութեամբ գրուած են, բայց ամբողջ չեն. ոմանք ալ բոլորովին անյարմար են: — Վերջիններուն մէջ՝ ամէն բան կայ, բաց ի պատմութեան հարկաւոր ու էական մասէն: Ասանկ գրքէ մը, աշկերտը՝ առասպելէ ու զուարճալիքէ զատ բան չի սորվիր:

Այս մեծ պակասութիւնն ըստ մասին լեցընելու համար, ընդհ. Պատմութեան՝ խել մը դասագրքերուն մէջէն, իր համառօտութեամբն ամենայարմարն, ու

ժամանակիս հմտութեամբ ու հոգևոյն զգածեալ գուայ Պերլինի, Գեօնիկչդէտեան դպրոցին վերատեսչին ու լնդհ. Պատմութեան դասատուին, Թէոդոր Տիլիցի, պատմութեան քսաներորդ հրատարակութիւնը. գորին-ծի առաջնորդ առնելով՝ շատ համառօտած, բայց տեղ տեղ ալ — ու մանաւանդ ազգին համար աւելի նշանակութիւն ունեցող դէպքերն — ընդսորձակած եմ: Առաջինը գործածեցի, իբրև դասագիրք երեք տարի (1875-1877) ու փնտռած եւ բաղձացած պտուղս գուայ:

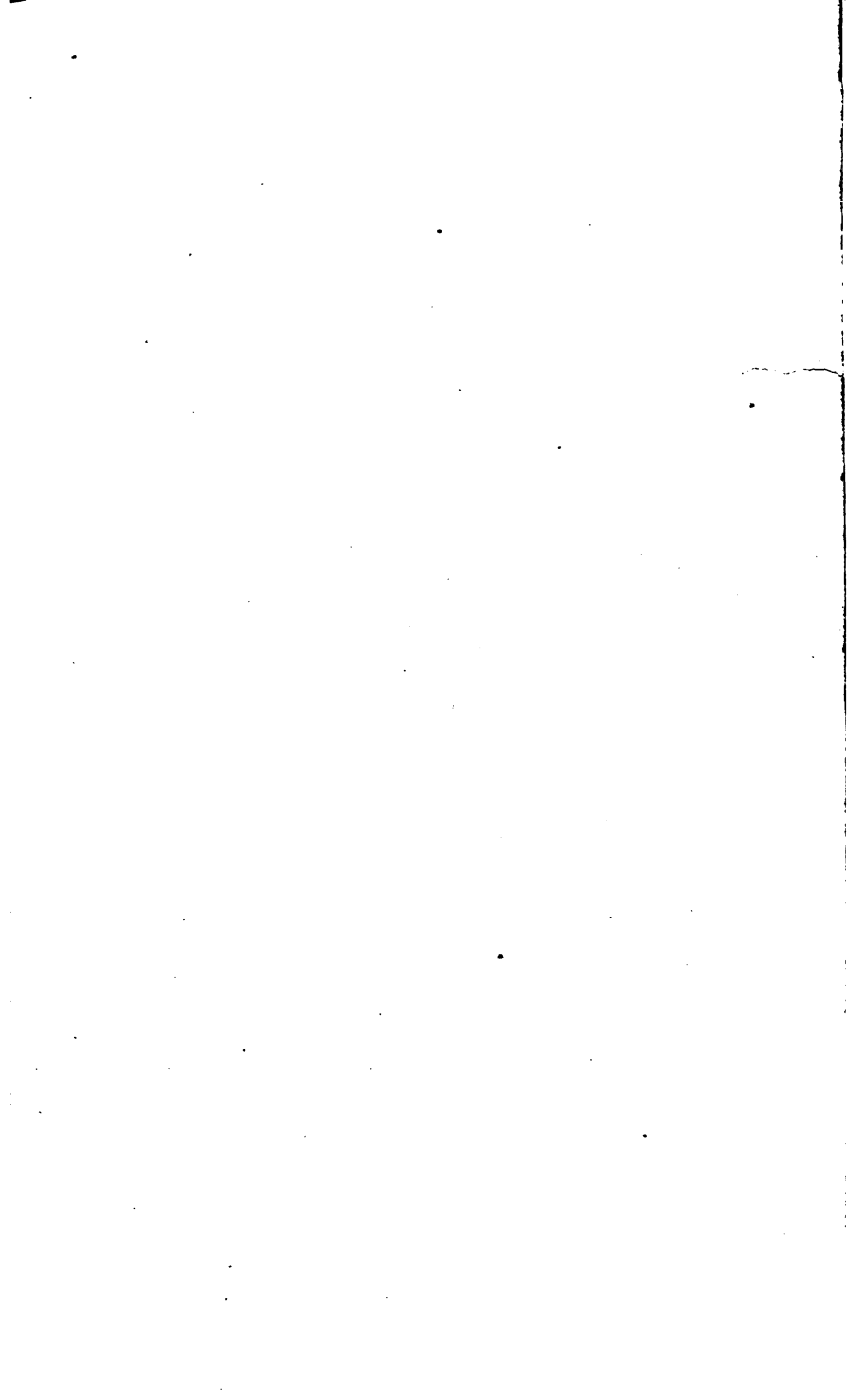
Գիրքս՝ տարւան մը մէջ լմննալու նպատակաւ, 133 օրւան կամ դասի բաժնեցի: Իւրաքանչիւր դասին առաջնւն ալ հարցումներ դրած եմ, ուսուցչաց դիւրութեանը համար: — Սակայն, ինչպէս կը կարծեմ, գործքը քիչ մ'ամփոփ գրուելուն, մեկնութեան կարօտութիւն ունի. անոր համար, մեծ դիւրութիւն կ'ըլլայ աշկերտաց, եթէ ուսուցիչը՝ իւրաքանչիւր դասն աւելի ընդարձակէ ու մէկ երկու խօսքի մէկ ամփոփուածը՝ լուսաւորէ ու մեկնէ: Թէպէտ եւ մէկալ կողմանէ ան ալ փորձուած բան է, որ աշկերտին միտքը, դասագրքէն հեռանալուն պէս, շատ հեղ կը շփոթի ու հարկաւորն՝ օգտակարէն չի դանազաներ:

Բնական է, որ լնդհանուր Պատմութեան մէջ չէր կրնար մտաւորութեան թող տրուիլ մասնաւորապէս տոհմային մասը: Աս վախճանաւ ամփոփած եմ գործքիս մէջ — որչափ տեղն ու դիտած վախճանս ինծի կը ներեր — նաեւ հայոց Պատմութիւնը՝ ժամանակագրութեան կարգաւ՝ իրեն պատշաճ տեղը զետեղելով: Մէկ դիէն աս ըրած ժամանակս, զանց չեմ ըրած մէկալ դիէն՝ մտադիր հայեցուած մ'ընել նաեւ ազգային մատենագրութեան՝ զանազան դարերու մէջ ընդունած փոփոխութեանը վրայ:

Վախճանին դիմելու ջանացած՝ բայց կատարելապէս անոր հասնելու տարակուսած ատենս, կը յիշեմ մեծ մարդու մը խօսքերը. Զարգացման էութեան եւ յառաջագիմութեան օրէնքին մէջն է, որ եթէ ձեռնարկութիւն մը — քանի մը բանի մէջ իր ժամանակին նպատակաշարմունքներէն խոտորելով — յուսացուած արդիւնքն անմիջապէս չզտնէ, պէտք է սպասել հետագայ զարգացման շրջանի մը, որուն ճշդիւ համեմատ ըլլայ այն ձեռնարկութիւնը. որպէս զի զանհկայ պսակէ՝ նպատակին կը հասնինք անով, որով մինչեւ հիմակ հասնելու ջանացած ենք :

Վիեննա. 19 Հոկտ. 1878 :

Ն Ա Յ Ա Ց Ա Ի Ի Ղ

1. ԻՆՆ է ընդհանուր պատմութիւն — 2. Քանի կը բաժնուի: — 3. Քանի կերպ կառավարութիւն կը զանազաննէք:

1. Ընդհանուր կամ տիեզերական պատմութիւնն՝ այն անգիր ականդութիւններէ ու երգերէ, գրաւոր ու անգիր յիշատակարաններէ եւ մանաւանդ ժամանակակից պատմագիրներէ հաւաքուած Իրական դէպքերուն Բովանդակութիւնն է, որոնք մարդկային ընկերութեան վիճակը կերպարանաւորեցին:

2. Ընդհանուր պատմութիւնն երեք կը բաժնուի. — Հին, Միջին ու Նոր:

Ա. Հին պատմութիւնը (հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ արեւմտեան հռոմէական պետութեան կործանումը, 476 Ք. Ե.) կը պարունակէ Արեւելեան ազգաց, Յունաց ու Հռոմայեցւոց պետութիւններուն պատմութիւնը:

Բ. Միջին պատմութիւնը (արեւմտ. հռոմէական պետութեան կործանումէն մինչեւ Նորոգողութիւն 1517 Ք. Ե.) կ'աւանդէ գերմանական ազգերուն եւ անոնց՝ քրիստոնէութեան ձեռք կրթուելուն պատմութիւնը: — Իսկ

Գ. Նոր պատմութիւնը (Նորոգողութենէն մինչեւ մեր ժամանակը), մտաւորապէս ազատ եղող գերմանական ազգաց պատմութիւնն եւ անոնց երկրիս վրայ տարածուիլը կը պատմէ:

կառավարութեան առաջին կերպը կը գտնենք զերգաստանի մէջ: Ասկէ ելած է հոգուական ազգաց նահապետական կառավարութիւնը: — Թէպէտ ամենէն հին ազգերը այս կերպ կառավարութեամբ, ամենահարկաւոր գիւտերն (ինչպէս է անային կենդանիներն ընտանեցընել, կրակի ու մտառի գործածութիւնն եւ այլն) բրած են, սակայն աս սահմանագրութեամբ բարձրագոյն մտաւորական զարգացում մը կարելի չէ. ինչպէս յայտնի կը ցուցընեն, Ասիայի ու Ափիկէի ամայի արօտատաններուն թափառական բնակիչները:

3. Մարդկային ազգին մանկութեան շրջանին վերաբերող +բժական փէրո-նի-ններէն զատ, երեք կերպ կառավարութիւն կրնանք զանազանել:

Ա. Միապետութիւն (Monarchie). որուն մէջ կը տիրէ իշխանը, բայց ժողովրդեան գործակցութեամբը տրուած օրինաց շրջանին մէջ: Բռնակալութեան (despotisme) կ'երթայ այս կերպ կառավարութիւնը, թէ որ իշխանին կամբը կ'ըլլայ օրէնք:

Բ. Ազնուապետութիւն (Aristocratie) է, հին (ազնուական, հարուստ) ազգատոհմներուն տիրապետութիւնը: Ասիկայ կը դառնայ Նոսապետութիւն (oligarchie), եթէ առանձին դերդաստաններ՝ այս իշխանութիւնն իրենց կը յափշտակեն:

Գ. Ռատիապետութիւն (Democratie) է, ամէն քաղաքացւոց վերին իշխանութիւն բանեցընելը: — Ուր որ բոլոր երկրին (նաեւ քաղաքացի չըլլող) բնակիչներն այս իշխանութիւնը ձեռուընին ունին, կամ ուր որ իշխանութիւնը՝ ժողովրդէն ռամկին կ'անցնի, հոն կը տիրէ ամբոխապետութիւն (ochlocratie):

Հ Ի Ն Պ Ա Ց Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Քանի հատած կը բաժնուի հին պատմութիւնը:

Հին պատմութիւնը չորս հատած կը բաժնուի: Այսինքն՝

1. Պատմութիւն Արեւելեան ազգաց.
2. Պատմութիւն Յունաց.
3. Պատմութիւն Յունական - մակեդոնական պետութեան.
4. Պատմութիւն Հռոմայեցւոց:

Ե. ՀԵՏԵՄ

Պատմութիւն արեւելեան ազգաց

1. Ասիայի հին երկրագործականը վրայ վերին արեստ-միան ճը:

Ինչ երկրներ կան 1. Ինչոտ անդի գին: — 2. Ինչոտ ու Տեգրիտ ձէլ: — 3. Տեգրիտ ու Եփրատի ձէլ: — 4. Եփրատի արեւմ. գին:

1. Միջին ու հիւս. Ասիա հիներուն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էր: Ասիայի արեւելեան ամենէն ծայրն էր Սէրիկա (Ճենաստան). ասոր արեւմ. դին՝ մինչեւ կասպից ծով, Սկիւթիա: Ինչոս գետով՝ Պարսկաստանէն բաժնուած Հնդկաստանը՝ Աղեքսանդր Մեծէն ետքն աւելի ծանօթացաւ:

2. Ինչոս ու Տիգրիս գետերուն մէջ կան.

Ա. Իրանի Բաւնրազառառն, որ ըստ մասին լեռնային ու պողաբեր է. ըստ մասին անապատ ու

անմարդաբնակ: Իր հիւս. դին էր Կասպից ծովը. իսկ հարաւէն իրեն սահման ունէր Երիթրէական (արաբական) ծովն ու Պարսից ծոցը:

Այս բարձրագաւառը կը պարունակէր իր մէջը՝ դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք.

1. Պողաբեր ու լեռնաշատ Մարասպանը՝ Կասպից ծովուն հարաւային գին. Եկրատան (հիմայ Համատան) գլխաւոր քաղքով: — Դէպ ի հարաւային արեւմուտք.

2. Պարսկաստան. Պերսեպոլիս մայրաքաղքով ու Պասարգադա գլխաւոր քաղքով:

3. Պարթևաստան: Եւ աւելի դէպ ի հիւսիս.

4. Բակոբքիս. Բակտրա գլխաւոր քաղքով:

Բ. Ասորեստան (հիմայ Բիւրտիստան), Տիգրիսի արեւելեան դին. Նինուէ մայրաքաղքով ու Արբեղա գլխաւոր քաղքով:

3. Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջը կան.

Ա. Հայաստան լեռնագաւառը. Կասպից ծովուն, Պոնտոսի, Եփրատի ու Տիգրիսի մէջ: Գլխաւոր քաղաքներն են. Տիգրանակերտ, Աշտիշատ, Արմաւիր, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ: — Հայաստանի հիւսիսային դին, Պոնտոսի ծովուն արեւն. ծովեզրին վրայ.

Բ. Կողքիս:

Գ. Միջագետք. Հայաստանի հարաւային դին. տեղիս տեղիս լճերով ու բարեբեր դաշտերով ընդ միջահատած խոպան ամացի երկիր մը:

Դ. Բաբելոն. Միջագետաց հարաւ. դին, ցած դաշտավայր մը. երկայն ժամանակ Ասիայի ամենէն պողաբեր ու հարուստ երկիրն էր: Մայրաքաղաքն է Բաբելոն, Եփրատի քով. գլխաւոր քաղաքը Կունաքսա, մարական պատէն քիչ մ'անգին:

4. Եփրատի արեւմտեան դին են.

Ա. Արաբիա. համանուն ծովածոցին քով. ունի խել մը առեւտրոյ քաղաքներ:

Բ. Պաղէսոփն. Արաբիայի ու Փիւնիկէի մէջ, Երուսաղէմ մայրաքաղքով:

Գ. Փիւնիկէ. Պաղեստինի հիւս. արեւմտեան դին եղող ծովեզրը. Սիդոն եւ Տիւրոս գլխաւոր քաղաքներով:

Դ. Ասորիք. Լիբանանու, Տաւրոսի ու Եփրատի մէջ, դէպի հիւսիս հարթցատակ, դէպի հարաւ լեռնային ու պտղաբեր: Գլխաւոր քաղաքներն են. Դամասկոս, Պալմիրա, Անտիոք:

Ե. Փոքր Ասիա. Հաղիս, Հերմոս ու Մէանդրոս գետերէն ուղղուած՝ լեռնային ու պտղաբեր երկիր մըն է: Իր մէջը կը պարունակէ.

Ա. դէպի արեւմուտք.

1. Միւսիս. գլխաւոր քաղաքներն են. Իզիոն ու Պերգամոն.

2. Լիւքիս. Սարդիկէ ու Մազնեսիա գլխ. քաղաքներով.

3. Կարիս: —

Բ. Դէպի Հիւսիս.

1. Բիւլանիս. Նիկիա գլխ. քաղքով.

2. Պափլագոնիս. Սինոպ գլխ. քաղքով.

3. Պոնոս. Տրապիզոն գլխ. քաղքով.

Գ. Դէպի Հարաւ.

1. Լիւնիս.

2. Պասֆիլիս.

3. Ալիւնիս. Տարսոն եւ Իսսոս գլխաւոր քաղաքներով:

Դ. Միջնավայրը.

1. Փոլիգիս. Իսսոս գլխաւոր քաղքով.

- 2. Գաղափարիա. գլխ. քաղաքն է Անկիւրա:
- 3. Կապույտադրոջիւ. գլխ. քաղաքն է Մաժակ կամ Կեսարիա: — Փոքր Ասիայի հար. դին է. Կիւրոս կղզին:

2. Առաջին մարդիկ.

1. Ինչ տեսակ կեանք կը վարէին առաջին մարդիկ: — 2. Ինչ տեղեւթիւն ունինք ձեռաց ու հնգից վրայ: Ո՛ւր կը գտնենք մաւտը կրթութեան առաջին քայլը: — 3. Ինչ բնաւորութիւն ունին ձեռացիք. ինչ կարգեր՝ հնգիցք — 4. Ինչ է հնգից կրօնը:

1. Աշխարհքիս ստեղծման վրայ զանազան ազգաց քով գտնուած այլեւայլ աւանդութեանց մէջ՝ ստոյգը միակ երբայականն է: Ասոր նայելով՝ մարդկային ազգին որոնցը Գաշմիրի լերանց կողմերը պէտք ենք փնտռել:

Երբ մարդիկ Նոյեան մեծ ջրհեղեղէն ետքը, երկրիս զանազան կողմերը ցրուեցան. իրենց երկրին (ինչպէս նաեւ լեզուին ու կրօնին) որպիսութեանը համեմատ, այլեւայլ կերպով սկսան զարգանալ: — Բարձրագաւառներու եւ ամայի երկիրներու բնակիչքը՝ Թափաստական կեանքը շարունակեցին. իսկ այն ազգերն, որոնք պտղաբեր, ցած դաշտավայրերը գաղթեցին՝ բնակչաց հետզհետէ բազմանալովը, իրենց հաստատուն բնակութիւն շինեցին եւ մշակութեան պարապելու սկսան:

2. Երկրագործութեան վրայ հիմնուած առաջին տէրութիւնները՝ Հոանկո ու Գիանկ, Գանգէս եւ Ինդոս, Տիգրիս ու Եփրատ եւ Նեղոս գետերուն մէջ եղած ցած դաշտավայրերու վրայ կը գտնենք: Ասոնց մէջէն առաջինները՝ տիեզերական պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն մը չունեցան: Վասն զի՝ թէպէտ եւ սրամտութեամբ ու արուեստի ճարտարութեամբ երեւելի ճէնապիները, խիստ հին առեւնները տէրու-

Թիւն մը կանգնած էին, որ մեր թուականին առաջին դարերուն մէջ՝ Ասիայի մեծագոյն մասը կը պարունակէր, սակայն իրենք զիրենք՝ միշտ մէկալ ազգերէն զատուած ու ամէն օտար ազգեցութենէն ազատ պահելով՝ չկրցան մարդկեղէն ազգին ընդհանուր զարգացմանը մասնակից ըլլալ:

Նոյնպէս Հնդկիկ ալ, — որոնց շատ հին քաղաքակրթութեան յայտնի վկայութիւն կու տան հրենց նուիրական մատեաններն ու հրաշալի շինութիւնները — պատմական ժողովրդոց վրայ շատ քիչ ազգեցութիւն ունեցան:

Բարձրագոյն մտաւոր զարգացման առաջին քայլը՝ Ասիայի հարաւ. արեւմտեան դին եղած կը գրտնենք: Հոս հիմնեցին Ասորեստանեայք, Բաբելոնացիք, Մարք, Պարսիկք, Հայք, Հրեայք ու Փիւնիկեցիք իրենց յաղթ տէրութիւնները: Այս միջոցին՝ դեռ հիւս. ու միջին Ասիա, ինչպէս նաեւ բոլոր Եւրոպա միայն ասդին անդին թափառող հովուական ու որսորդ ժողովուրդներ ունէին:

3. Ճենացիք, մշուլական ցեղին հասած կրթութեան ամենարար աստիճանը կը ջուջընեն: Իրենց յատուկ նկարագիրն է յոտակ միտք. բայց մէկ անգամ սովորածին ու ընդունածին վրայ հաստատ մնալ. դարձեալ զգացման ու երեւակայութեան պակասութիւն: Ճենաց սահմանադրութիւնը նահապետական է եւ տոհմային բարեպաշտութեան վրայ հիմնուած: Կայսրը՝ տէրութեան միջնակէտը, ժողովրդեան հայրն է, որուն առջեւ բոլոր հպատակներն անչափահաս կը համարուին:

Հնդկներն արդէն հնագոյն ժամանակները՝ մինչեւ հիմայ դեռ կեցած չորս գլխաւոր կարգերու բաժնուած էին: 1. Բրահմինները (քահանաները, ուսուցիչները, դատաւորները, բժիշկներն ու արքունական խորհրդականները): 2. Գլխաւորները (գինուորները): 3. Ասիւրները (արուեստաւորներն, երկրագործներն ու վաճառականները): 4. Սուտրները (գործավարներն ու ծառաները): — Աս կարգերու միաւորութենէն կ'ելլէին զանազան պիղծ կարգեր, որոնք ամենաստորին գործքերը կը կատարէին: Բայց ամենէն անարգները Պարսիներն էին:

4. Հնդկաց շատ հին կրօնն է, զաշխարհք ստեղծող ու կառավարող Բրահմայի պաշտօնը: Այսքէն ելաւ Սիւ վայի (հրդ) ու Վիշնուի (օգոյ եւ ջրոյ) պաշտօնը. եւ վերջապէս Բրահմա, Վիշնու եւ Սիւվա իրրեւ մի միայն բարձրագոյն Աստուծոյ մը՝ ստեղծող, պահող, եւ աւերող զօրութիւններ՝ իրարու հետ միացան: Այս աստուածութիւններէն զատ՝ բազմաթիւ երկրորդ կարգի աստուածներ ալ կան: — Հնդկաց նուիրական գրքերը, վեհաները, սանսգրիտ լեզուաւ գրուած են, եւ միայն երէք առաջին կարգերը կրնան զանոնք կարգալ: Հաւատոյ վարդապետութեան կենդրոնն է հօփփօն-Յիւս եւ Վրահման-Յիւս վարդապետութիւնը: — Քրիստոսէ վեց դար յառաջ ելաւ Բոգոյ-Յիւսը, որ կարգերու զանազանութիւնը եւ վերահնութեան վարդապետութիւնը մերժեց. եւ կաւանդէր իրրեւ բարձրագոյն առաքինութիւն սէր եւ ողորմութիւն ամէն արարածոց: Բուդայի (Իմաստնոյն) ուսումը, ըլլոր Հնդկաստան շուտ մը տարածուեցաւ. բայց որովհետեւ ամէն մարդիկներու հաւատարութիւն կը քարոզէր, Բրահմաններէն սաստիկ հալածանք կրեց. եւ յառաջակողմեան Հնդկաստանէն բալրորովին ցնջուեցաւ: Քրիստոսնէութենէ դար մը յառաջ, բուդայութիւնն (իրրեւ Փոյի կրօն) ճինաստան ալ մտաւ. եւ հոն Քրիստոսէ 500 տարի յառաջ աղբոս կանգնակիտի բարոյական վարդապետութեան հետ խառնուեցաւ: Շամանութիւնը (մոգակրօնութիւն) կործանելով, նաև Մոլոլիտանի ու Իրիպէդի մէջ մտաւ եւ մինչեւ ջայտօր (լամայութիւն անուամբ) կը տեւէ: — Բրահմանութիւնը կը գաւանին հիմայ իրը 200, իսկ Բուդայութիւնը շուրջ 450 մլ. մարդիկ:

3. Բաբելոն, Ասորիստան.

1. Ինչպէս սկսաւ բարեւական պետութիւնը: — 2. Ո՛վ հիմնեց Ասորիստանեայց պետութիւնը. երբ սկսաւ ինալ: — 3. Ինչպէս ելաւ նոր բարեւական պետութիւնը: — 4. Ինչ կրօն ունէին Բարեւացիք:

1. Հին բարեւական պետութիւնը. (2000-1250 ք. Յ.) շատ հին ժամանակները սեմական ցեղին մէկ ճիւղին՝ քաղդէացւոց, Ներքովթի առաջնորդութեամբ Հայաստանի լեռներէն, Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն պտղաբեր կողմանքը գաղթելովը հիմնուած կ'երեւայ: Տէրութեան մայրաքաղաքը, Բաբելոն, վաճառականութեամբ, արուեստի ու

գիտութեամբ շատ շուտ յառաջացաւ: Երկրին նախնական քաղաքակրթութեանը վկայ են հիմայ ալ մեծագործ շինութիւններու (Բելայ տաճարին, բաբելոնական աշտարակին, արուեստական ջրմուղներու, թումբերու եւ այլն) բազմաթիւ աւերակները:

2. Ասորեստանեայց պետութեան (1250-606 Ք. Յ.) հիմնադիրն եղաւ՝ Բաբելոնը, Մարաստանն ու Հայաստանը աշխարհակալող Նինոսը. որ նաեւ Նինուէ մայրաքաղաքը հիմնեց: Իր մահուանէն ետքը, իւր ամուսինը, զրոյցներով համբաւաւոր Շամիրամը, Ասորեստանեայց պետութիւնը՝ պատերազմներով մինչեւ Ինդոս ընդարձակեց. Բաբելոնն ու Նինուէն հսկայագործ շինութիւններով զարդարեց եւ բոլոր տէրութեան մէջ ջրանցքներ, ու արքունական ճամբաներ շինեց:

Շամիրամի թուլամորթ յաջորդներուն ժամանակը Ասորեստանեայց պետութեան զօրութիւնն ինկաւ: Բայց նորէն ելաւ Սաղմանասարի ժամանակ, որ Ասորիքը նուաճեց եւ (722 ին Ք. Յ.) Իսրայելի թագաւորութիւնը կործանեց: Իր յաջորդով՝ Սենեքերիմով, սկսաւ տէրութեան կործանումը: 606 ին Նինուէն առնուեցաւ. եւ Նաբուպաղսար Ասորեստանի կուսակալն եւ Կիւպքսար Մարաց իշխանը տէրութիւնը մէջերնին բաժնեցին: — Վերջին թագաւորը Սարգանաբաղ ինք զինքը կիներովն ու գանձերովը թագաւորական պալատին մէջ այրել տուաւ:

3. Մարք՝ Ասորեստանեայց պետութեան, Տիգրիսի արեւելեան գին եղող երկիրներուն տիրելու ատեն, Նաբուպաղսար Տիգրիսի արեւմ. գին եղած երկիրներն առաւ եւ հիմնեց Նոյ Բաբելոնական պետութիւնը (606-538): Իր որդին Մեծն Նաբուքոդոնոսոր (604-561), հօրը կենդանութեան

ատեն, զարկաւ (Կարկեմոսի քով 605) Ներսէսով
Եգիպտոսի Թագաւորը, որ բոլոր Ասորիքը՝ մինչեւ
Եփրատ իրեն յափշտակած էր. 13 տարի պաշա-
րելէն ետեւ՝ առաւ Տիւրոսը. նուաճեց Երուսաղէմն
(586 ին) եւ տարաւ հրեաները (70 ամեայ) բարե-
լոնական գերութեան: Իր ժամանակ Բաբելոն աշ-
խարհքիս ամենաշքեղ քաղաքն էր: — Նաբուքո-
դոնոսորի մահուանէն (561) ետեւ տէրութիւնն
ինկաւ: Նաբոնիդի (Բելշազարի) ատեն, Կիւրոս Բա-
բելոնն առաւ (538 ին) ու երկիրը պարսկական
նահանգ ըրաւ:

4. Բաբելոնցիք, երկնային մարմինները նշմարելու հետ
սերտ կապակցութիւն ունեցող աստեղաց պաշտօն մ'ու-
նէին (սարէակիտութիւն): Իրենց քով մեծ պատուց մէջ
էր ի մանաւորի, երկինքն ու լոյսն ստեղծող եւ պահ-
պանող տէրը՝ Բահաղը կամ Բէլը (արեւը), եւ Միլիդան
(լուսինը): Բայց ասոնցմէ զատ կը մեծարէին նաեւ հինգ
միջորակներն ու կենդանակամարի նշանը, ինչպէս նաեւ
Եփրատ ու Տիգրիս գետերն. եւ այլն: Աստուածային
պաշտամունքնին բիրտ ու զգայական էր. եւ քաղղէա-
ցիները (քուրմերը) միայն, բարձրագոյն գիտութեանց
սեղեակ էին: Ասոնք շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին
ժողովրդեան վրայ անոր համար որ ընդհանուր ամէնուն
հաւատքն էր, թէ երկնային մարմնաց գիրքէն ապագան
կրնան գուշակել:

4. Մարտի, Պարսիկի.

1. Ո՛վ հիմնեց Մարաց Թագաւորութիւնը: — 2. Ինչպէս սկսաւ Պարսիկան
պետութիւնը: — 3. Ինչպէս Թագաւորեցին Կամբիսէս. Դարեհ: — 4. Ինչ
կրն, կրթութիւն ունէին պարսիք: — 5. Որտեղ յաւերգեցին Դարեհի:
Ո՛վ եղաւ վերին Թագաւորը:

1. Դիոփի Մարաց առաջին Թագաւորը, կը
համարուի Մարաց Թագաւորութեան հիմնադիրը,
որ եօթնպարսիսպ Եկրատան մայրաքաղաքն ալ շինեց:
Ասոր յաջորդը Փրոպրէտը ցեղակից պարսիկներն
ալ նուաճեց: Բայց ամենէն հզօր Թագաւորն եղաւ
Կրատասպը, որ Սկիւթացիներուն յաղթելէն ետեւ,

Նինուէն կործանեց (606): Ասոր յաջորդին՝ Աժգա-
Տակին ատեն՝ երկիրը պարսկական նահանգ եղաւ
(558 թ. 8):

2. Պարսիկք՝ իրենց անունովը կոչուած ծոցին
Տիւսիսային գին մշակութեամբ եւ հովութեամբ
կ'ապրէին: Երկայն ատեն ցեղակից մարաց իշխանու-
թեան տակ մնալէն ետեւ, վեցերորդ դարուն կէսերը՝
զօրաւոր տէրութիւն մը կանգնեցին, որ շուտ մը
Ինդոս գետին ու Եգէական ծովուն մէջ եղած եր-
կիրները մէջն առաւ: Կիւրոս՝ պետութեան հիմնա-
դիրը, նուաճեց Բասարգադայի քով Մարքը (558).
աշխարհակալեց ասոր վրայ Բակարիան, յաղթեց
(549 ին) Արիւսոսի, հպատակեցոց յունական գաղ-
թականութիւնները, առաւ (538 ին) Բաբելոնն եւ
Հրէից 70 ամեայ գերութեան վերջ տուաւ: Մեռաւ
զրուցին նայելով՝ Մազքթաց դէմ ըրած պատե-
րազմին մէջ:

3. Կաթէկ-աէա. (529-522) Կիւրոսի որդին
ու յաջորդը, Եգիպտոս 525 ին պարսկական նահանգ
ըրաւ. Շմերդ եղբայրը նախանձէն սպաննեց ու մեռաւ
Եգիպտոսէն դարձած ատեն:

Դարէհ Ա. Վշտասպեան, սուտ Շմերդի սպա-
նուելէն ետքը, գահ ելաւ (521-485): Նուաճեց
ապստամբած Բաբելոնը (Չոպիւրոս) 513 ին: Սկիւ-
թացւոց դէմ ըրած անյաջող արշաւանքովը հար-
կատու ըրաւ Թրակիան ու Մակեդոնիան: Փոքր
Ասիայի յունաց ապստամբութիւնը պատճառ տուաւ
պարսկական-յունական պատերազմներուն: (Առաջին
արշաւանքը 492. Մարաթոնի ճակատը 490 ին):

4. Այսօրուան Իրանին վրայ՝ Արիւսերէն սերած եւ
զանազան իրարու ազգակից ցեղերու բաժնուած ժողո-
վաւրդ մը տարածուած էր. որ իր Զենդ անեստա
նուիրական գրքերուն լեզուէն, Զանդիկ ժողովուրդ ալ

կը կոչուի: — Զենդ աւետան (կենդանի բանը)՝ ՃԳ. դարուն մէջերը Բակտրիայի մէջ ապրող Զրադաշտի (Զարաթուստրայի) վարդապետութիւնը կը պարունակէ: Ասոր նայելով՝ Որմիզքը (Ահուրամազդան, ամենազեարը) կը թագաւորէ լուսոյ մէջ՝ իբրեւ արարիչ տիեզերաց եւ տուիչ ամենայն բարեաց: Իրեն հետ անընդհատ պատերազմի մէջ է Ահրեման (չարամէտ), մթութեան ու չարեաց Աստուածը: Ասոնց ստորակարգեալ են, բարի եւ չար ոգիներ, որոնք նոյնպէս իրարու հետ շարունակեալ պատերազմի մէջ են, մինչեւ որ Որմիզք՝ Ահրեմանին յաղթէ: Մարդ պէտք է մտաց եւ գործոց մաքրութեամբ եւ զխաւորաբար զնաստկար անասունները ջնջելով, ծառեր տնկելով, դաշտերը մշակելով եւ այլն Որմիզքի արքայութիւնն ընդարձակել. եւ հուրը՝ իբրեւ մաքրութեան նշան, պաշտել:

Պարսիկք՝ արդէն կիւրոսի ժամանակ մարական կրթութիւնն ու շապուութիւնն ընդունած էին: — Փառաւոր արքունիքը կը պահէին՝ գաւառներէն եկած հարկերը: Բաբելոն, Եկրատան ու Շօշ, արքայանիստ քաղաքներ էին. Պերսեպոլիս թագաւորաց գերեզմանատեղին: — Պարսէ՛ր պետութիւնը 20 նախարարութեան բաժնեց: Նախարարներն՝ որ ի սկզբան գաւառաց քաղաքական կուսակայներն էին, կամաց կամաց զինուորական իշխանութիւնն ալ առին եւ երթալով մեծ անկախութիւն ստացան: Ասոնց գործքն էր, հարկերն արքունիք խրկել, բանակները հոգալ, երկրին յառաջագիմութեան եւ հասարակաց ապահովութեանը նայիլ: — Բանակը կը բաժնուէր՝ տասնեակներու, հարիւրեակներու եւ հազարեակներու: Ամէն հպատակ՝ պատերազմի ծառայութեան մտնելու պարտական էր:

5. Բուքրուհու Ա. (485-465) հօրը՝ Յունաց դէմ սկսած դժբախտ պատերազմը նոյն անյաջողութեամբ շարունակեց: Չպատմուելու կորուստներունեցաւ 480ին՝ Սաղամիսայի, եւ 479ին Պլատեայի քով: — Սպանուեցաւ բռնաւորական կառավարութենէ մ'ետեւ:

Քսերքսէսի յաջորդներէն, Արտաշէս երկայնաճապարհ (465-424) Յունաց ու ապստամբ նախարարներու հետ կռուելով անցուց կեանքը: — Դարբէհ Բ. Նոթիսոյ ժամանակ (424-405) արքունեաց անգթութիւնները շատցան, եւ նախարարներու ապստամբութիւնները յաճախեցին: Ժողո-

վուրդն՝ օր քան զօր շուայլութեան եւ մեղկութեան մէջ կ'ընկղմէր: — Արքայէն Բ. Ռուշիէ (405-362) դէմ ելաւ, Աիւրոս՝ իր եղբայրը. բայց Աունաքսայի ճակատին մէջ 401ին ինկաւ: — Անգութ Արքայէն Գ. Ռոսոս (362-338) փլունիկէն ու Եգիպտոսը նորէն նուաճեց:

Գարեհ Ադրոմանոս (336-331) ի զուրաշխատեցաւ, ինկած պետութեան նոր հոգի տալու: Աղեքսանդր Մեծ՝ Մակեդոնացին, Գրանիկոսի (334), Իսոսի (333) ու Արմեդայի (331) ճակատներովը պարսկական պետութիւնն իրեն հպատակեցուց:

5. Հայտ.

1. Ո՛ր կ'իմաց Հայաստան, ո՛վ է տերութեան հիմնադիրը: Որո՞ք են Հայաց յաշտըները: Ե՞րբ եղաւ երկիրը մակեդոնական նահանգ: — 2. Ո՛վ է Արշակունի Տարսութիւնը հիմնողը: Ի՞նչպէս կառավարեց Ապարշակ: — 3. Ո՛վ է Տիգրան Մեծ: Որո՞ք են Հայոց Միջագետք նստող թագաւորները: — 4. Ի՞նչ կառավարութիւն ունեցան Նստրով, Յրդատ, Առամշակունի: — 5. Ի՞նչ վեհակի մէջ էր այս միջոցին Հայոց մատենագրութիւնը: — 6. Մարզպաններու ժամանակ ինչպէս էր երկիրը: Պարսիկք ինչո՞ւ համար Հայոց դեմ հալածանք հանեցին: Ե՞րբ պատահեցաւ Արքանանց նահապետութիւնը: Որո՞ք են գլխաւորները:

1. Մէկ կողմանէ Պոնտոսի ու Աողքիսի եւ մէկալ կողմանէ Միջագետաց մէջ ինկող մարծրագաւառ Հայաստանն, ազգային աւանդութեանց համեմատ, իրեն նահապետ ունի զՆերքրովթ սպանող Հայկը: Ասոր վեցերորդ յաջորդը՝ Արամ, երկիրը չէ թէ միայն օտար յարձակումներէն ազատ պահեց, հապա աշխարհակալութիւններով նաեւ մինչեւ Փոքր Ասիա ընդարձակեց:

Արա «Գեղեցիկի», ժամանակ Հայաստան նինուէական պետութեան նահանգ եղաւ (1200°): Սակայն Պարոյր՝ երկիրը նինուէական լուծէն ազատելով (890), ինք զինք թագաւոր անուանեց: Տիգրան Ա. (580-535) երկիրն աւելի ընդարձակեց ու ներքին

յառաջագործութեան ալ միտ ղնելով՝ քաղաքներ հիմնեց ու մեծագործ շէնքեր շինեց:

Թէպէտ եւ Հերակղեսի հաւասար համարուած Վահագմը՝ Դարեհի ամէն յարձակումները պարապի հանեց ու Հայաստանի գոնէ հիւսիսային մասին անկախութիւնը պահեց, սակայն Աղեքսանդր Մեծ՝ զՀայաստան մակեդոնական նահանգ ըրաւ 330 ին. եւ վերջ տուաւ գրեթէ 18 դար տեւող Հայկազանց հարստութեան:

Հայոց կրօնն ի սկզբան զրազաշտական էր՝ զոր ետքէն Ասորեստանեայց եւ Յունաց դիցարանութեանը հետ խառնեցին: Մեհենաշատ քաղաքներն էին, Արմաւիր, Աշտիշատ, Թիւ, Բագաւան:

2. Աղեքսանդրի մահուանէն ետքը, երկպառակութեամբ քայքայած Հայաստանին տիրեց Արշակ Վեցերորդ, կամ Միհրդատ Ա. Պարթեւը (150). եւ իր վերին իշխանութեանը տակ՝ դրաւ Հայաստանի վրայ թագաւոր, իւր Վաղարշակ եղբայրը: —

Աս ատենէն կը սկսի՝ Հայոց Արշակունեաց Հարստութիւնը (146 թ. Յ. — 428 թ. Ե.): — Վաղարշակ՝ իր 22 տարւան վարչութեան ատեն, (146-124) երկիրը մէկ կողմանէ արտաքին թշնամիներէն զէնքով ապահովցուց, մէկալ կողմանէ ներքին կարգադրութիւններով շտկեց: — Իր գործոց պսակն եղաւ, Մար Աբաս Ասորւոյն՝ Բաբելոնի մատենադարանէն, Հայոց պատմութիւնը գրել տալը:

Թագաւորաց իշխանութիւնն ի սկզբանէ հետէ, նախարարաց չափազանց արտօնութիւններովը շատ ամփոփուած էր: Ասոնք սեպհական զօրք ու պաշտօնեաներ ունենայով՝ եւ թագաւորին չափաւոր հարկ մը տալով՝ անոր վերին իշխանութիւնը միայն կը ճանչնային: — Վաղարշակ այս բանն ճարտարութեամբ կարգի դրաւ. նախարարներն արքունիք ժողովեց ու անոնց զանազան պաշտօններ բաժնեց:

3. Արտաշէս Ա. (111-86) Հայաստանի անկախ իշխանները նուաճելը յառաջ տարաւ. Փղքը

Ասիայի տիրեց ու Պարթեւներէն ինք զինք բռնորովին անկախ ըրաւ: — Իւր որդին Տիգրան Մէծ (86-53) «Արտայից արտայն», Սելեւկեան թագն (Ասորիքը՝ Բաբելաստանը, Պաղեստինն եւ այլն) առնելով՝ Ասիայի ամենամեծ թագաւորն եղաւ: Նուաձեց Պարթեւաստանը, տիրեց Վիլկիայի՝ Կապպադովկիայի ու Գաղատիայի մէկ մասին: Յաղթուեցաւ Ղուկուղղոսէն Տիգրանակերտի քով (69), ու Պոմպէոսի հետ դրած դաշինքովը՝ Հայաստանէն դուրս ունեցած երկիրներէն հրաժարեցաւ (64): Որդին՝ Արտաւազդ Անտոնիոսէն բռնուեցաւ, Կղէոպատրայէն սպանուեցաւ ու Հայաստան հռոմէական նահանգ եղաւ:

Ասկէ ետքը խաղալիկ եղաւ Հայաստան Հռոմայեցւոց ու Պարթեւաց ձեռքը, որոնք գրեթէ երկու դար իրենց ներքեւն եղած իշխաններովը կը կառավարէին երկիրը:

Այն միջոցին որ բուն Հայաստանի մէջ քահակաւութեան կռիւներ կ'ըլլային (83 Ք. Յ. 55 Ք. Ե.) քանի մը հայ նախարարներ Միջագետք երթալով հիմնեցին Հայոց Միջագետաց թագաւորութիւնը: — Հասիրալու յաջորդս թագաւորներն եղան Աբգար, Անանուս, Սանատրուկ ու Երուանդ:

4. Խոսրով Ա. (217-239) թէպէտ պարսիկները Հայաստանէն վռնտեց, բայց դաւաձանութեան մը զոհ ըլլալով՝ երկիրը պարսկական նահանգ եղաւ (239): Իւր որդին՝ Հռոմէն դարձած Տրդատը՝ (284-337) խել մը յաջող պատերազմներէ ետեւ, երկիրը խաղաղօրոց ու կարգաւորեց: Մեռաւ ինչպէս կը կարծուի, նախարարներէն թունաւորուելով (337):

Աս ժամանակները մտաւ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքը:

Տրդատայ որդւոյն՝ Խոսրովէ ատեն, Պարսիկք նորէն Հայաստան մտան: Տիգրան (345-355) անոնց-

մէ յաղթուեցաւ եւ աշուրները հանուեցան: Թէպէտ քիչ մը ետքը՝ Վաղեսի օգնութեամբ Պարսիկք վճնտուեցան (370). բայց ասոր հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Հայաստան, Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժնուեցաւ (384):

Վասճշապոտ-հի խաղաղ կառավարութեանն ատեն (391-414) Հայաստան քիչ մը ոգի առաւ. եւ Մեսրոպայ ու Սահակայ ձեռօք հայերէն մատենագրութիւնը շատ ծաղկեցաւ: Սակայն խաղաղութիւնն երկայն տեւողութիւն չունեցաւ: Հայք՝ Արարիկս Ե. էն ձանձրացած՝ Վռամէն պարսիկ մարզպան մ'ուզեցին: Վռամի ուզածն ալ աս ըլլալով՝ իրենց վրայ Վեհմիհրշապուհը դրաւ. որով վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը՝ 428 ին:

5. Հայոց քաղաքական կեանքը շիջանելու վրայ եղած ատեն, ելաւ հայերէն մատենագրութիւնն իր ամենամեծ պայծառութեանը: Մեսրոպ հայերէն գիրեր հնարելով՝ վարժոցներ բացաւ եւ Ս. Հարց գործքերը թարգմանելու սկսաւ: Յունական գիտութեանց ճաշակն առնելու համար՝ աշակերտաց դաս մըն ալ կոստանդինուպոլիս, Աթէնք ու Ազքսանդրիա խաւրեց:

Աս միջոցիս յատուկ (406-451), ուստի եւ Ռիտորիկան ի լեզուաւ գրուած են ի մասնաւորի. Արարիկս շուրջ. Ոսկերեանի՝ Մարթիոսի Ատարաբանին եւ Պարսիկս Կաթողիկոսի ի լեզուաւ գրուած գիրքը. կորիւնի՝ Միտրոպոլիտէի կողմէ կոչուած գիրքը. կորիւնի՝ Միտրոպոլիտէի կողմէ կոչուած գիրքը. Ազգաթանգեղոս եւ այլն:

Ասոնց պէս ընտիր չեն, անոր համար ալ Արարիկս դուրս ի մարտիոսի կողմէ կը վերաբերին, Մովս. Խորենացւոյն Հայոց Պարթիոսի լեզուաւ գրուած գիրքը. Ազգաթանգեղոսի կողմէ կոչուած գիրքը. Վազարու Փարպեցւոյն պատմութիւնն եւ այլն:

6. Մարզպաններու ժամանակ անտէրունչ Հայաստանը թշուառութեան ասպարէզ մ'եղաւ: Պարսիկք՝ Հայոց թագաւորութիւնը վերջնեցէն զատ, ուզեցին ջնջել նաեւ անոնց կրօնը՝ որպէս զի ազդը բոլորովն իրենց մէջ ընկղմեն: Յազկերտ՝

Վ. Ռամի յաջորդը, քանի մը յաջող պատերազմներէ ետեւ, քրիստոնէութեան դէմ ալ պատերազմ հրապարակեց: Ուստի եւ պատրուակաւ մը Հայոց զօրքերը Հայաստանէն հեռացուց եւ Հոնաց դէմ խաւրեց. բայց անյաջող պատերազմէն դարձողները երկիրնին չխաւրեց: Երկու հայ զօրավարներ (Ատոմ Գնունի եւ Մանաճիհր Ռշտունի) որ Հայաստան դառնալ կ'ուզէին, իրենց զօրքովը ջարդուեցան:

Ասոր վրայ հալածանքը սաստկացաւ: Հայաստանի նոր մարզպանը, Շապուհ, եկեղեցիներուն վրայ հարկ դրաւ, կրօնաւորները ցրուեց, հարկերը կրկնապատկեց: Եկեղեցական առաջնորդներն ու իշխանք Պարսից արքունիքը պատասխանատուութեան կանչուեցան, բանտ դրուեցան. եւ արտաքուստ հաւատքնին ուրացող մէկ քանի իշխանաց հետ խել մը մոգպետ Հայաստան խաւրուեցաւ: Բայց հասարակ ժողովուրդն ասոնց դէմ զէնք առաւ ու մոգերը հալածեց: Իսկ նախարարք, Վասակէն զատ՝ ուրացութիւններնուն վրայ զղջացած՝ միաբանեցան Պարսից դէմ ելլելու: — Հայք՝ Յունացմէ օգնութիւն գտնելէն յոյսերնին կտրելով՝ զօրութիւննին ժողովեցին, Վարդան Մամիկոնեանին առաջնորդութեամբն Աղուանից երկիրը մտան եւ կուր գետին քով Սեբուստ Պարսից զօրավարին յաղթեցին:

Յաջորդ տարին Միհրնբրսէհ, Փայտակարան բանակեցաւ: Վարդան 66.000 զօրքով՝ Արտազու դաշտին վրայ, Մուշկան Նիսալաւուրտի առաջնորդութեամբ եղած քառապատիկ պարսկական զօրաց դէմ ճակատեցաւ: Հայք թէպէտ քաջութեամբ պատերազմեցան, բայց առաւել զօրութեան չգիմանալով՝ մանաւանդ սպարապետին դիւցազնական մահուանէն ետքը, ասդին անդին ցրուեցան (451):

6

0
0

6 6

հեր, մշակութիւն եւ հաստատուն բնակութիւն՝ օրինաց ձեռք հրամայուած էին: Ժողովուրդն՝ ինչպէս նաեւ երկիրը, 12 ցեղերու բաժնուած էր: Եհնովոյի ծառայութեանը նուիրուած զեւտացիները՝ օրինաց եւ աւանդութեանց պահպաններն էին: Ասոնց գլուխը կը կենար քահանայապետը՝ Ահարոնի ցեղէն: Ցեղերը կը բաժնուէին գերդաստաններու (աներու), որոնք մասնաւոր գլուխներու առիկ էին: Բայց հարկաւորութեան առին՝ բոլոր ազգին գլուխը կ'անցնէին մարդիկ, որոնք՝ իբրեւ դատար ժողովրդեան վրայ կ'իշխէին:

2. Վերջին գատաւորը՝ Սամուէլ, 1095ին Սասոնացի թագաւոր օծեց: Ասիկայ Փղշտացոց դէմ ըրած անյաջող պատերազմին մէջ՝ իւր անհանգիստ կենացը վերջ տուաւ: Իւր յաջորդին՝ Դաւիթ ժամանակ (1055-1015), հրեական ժողովուրդն իր զօրութեան ծագը հասաւ: Դաւթի կը հնազանդէին Ասորիք ու Արարիա՝ մինչեւ Կարմիր ծով: Երեսուցէմ եղաւ պետութեան մայրաքաղաք ու Եհնովոյի պաշտաման միջնակէտ: — Փառասէր ու փափկակեաց Սողոմոն (1015-975) շինեց շքեղ տաճար մը, հարստահարեց ժողովուրդն ու եղաւ ծերութեան առեն կուսպաշտ: Իր ժամանակը Ասորիք՝ ապստամբութեամբ մը կորսուեցաւ:

Սողոմոնի մահուանէն ետեւ, տերութիւնը երկու բաժնուեցաւ: Հիւսիսային 10 ցեղերը Յերոբոամին առաջնորդութեամբը կազմեցին Իսրայելի թագաւորութիւնը՝ Սամարիա մայրաքաղաքով: Ասիկայ շուտ մը կուսպաշտութեան մէջ ինչպիսիք ու Ասորիքի եւ Յուդայի հետ ունեցած շարունակեալ պատերազմներովը տկարացաւ: 722ին Սաղմանասար Ասորեստանցին երկիրը նուաճեց ու բնակչաց մէկ մասը գերի տարաւ:

Յոգա (Յուդայի եւ Բենիամինի ցեղերը՝ երուսաղէմ մայրաքաղաքով) ի սկզբան քանի մը լաւ թագաւորներ ունեցաւ: Բայց 700էն ետքը հոս

ալ մտաւ կռապաշտութիւնն ու բարոյից ապականութիւնն: Նաբուքոդոնոսոր առաւ 586 ին Երուսաղէմն ու Հրեայքը բարելոնական գերութեան տարաւ: (Այս միջոցին էին Եսայի 700, Երեմիա 600):

8. Աիւրոս՝ Դանիէլի միջնորդութեամբ, Հրեից հրաման տուաւ Քանանու երկիրը գառնալու: Հրեայք մինչեւ 332 Պարսից հաւատարիմ մնացին. 320-200 եգիպտական, 200-167՝ ասորական իշխանութեան տակ էին. 167-39 Մակաբայեցւոց իշխանութեանը տակ եղան ազաւ: — Գահակալութեան ու կողմնակցութեան երկայն կռիւներէ ետեւ, Հերովդէս Մեծ 39 ին Քրիստոսէ յառաջ՝ Հռոմայեցւոց ձեռնառութեամբը թաքաւոր եղաւ. 70 ին Քրիստոսէ ետքը, կործանեցաւ Երուսաղէմ Տիրոսի ձեռքը, եւ հրեական ազգը ջիր ու ցան եղաւ: Գերութենէն ետեւ նորոգուած մովսիսական օրէնքները, Եգիպտացւոց ու Ասորւոց թագաւորաց ատկ ալ՝ քիչ փոփոխութեամբ մնացին: Ժողովրդեան գլուխը կենցած էր քահայայագետը, որուն օգնական տրուած էր ծերերու խորհրդարանը (sinedrium): — Հրեից ազգը վերջին խռովութիւններու ժամանակ, երեք կողմնակցութեան բաժնուած էր: 1. Փարիսէյի՝ հին հաւատոց ու աւանդութեանց սաստիկ յարեալ՝ մովսիսական օրէնքները ճիշդ գրաւոր իմաստին համեմատ կը մեկնէին եւ բարեպաշտութիւնն արտաքին արարողութեանց պահանջներէ վրայ կը գնէին: 2. Յունական կրթութեան տեղեակ Եւսեբիոսը՝ Մովսիսի օրէնքները՝ յունական գաղափարներու հետ միաւորել կ'ուզէին, եւ կրօնական կրթութեանց պարագելու համար տեսակ մը միաբանութիւն կազմած էին: 3. Սարիսէյի՝ թէպէտ Մովսիսի օրէնքները կ'ընդունէին, բայց անոր ըստ աւանդութեան մեկնութիւնը չէին ընդուներ: Հազար տարիներէ հետեւ, ինչպէս նաեւ հրեշտակաց եւ դիւայ գոյութեան չէին հաւատար:

Պ. Փիւնիկեցիք.

1. Ա՛ր կ'իյնայ Փիւնիկէ. ինչ բանով անուանի էր ազգը. — 2. ինչ պատմական տեղեկութիւն ունիք Փիւնիկեցւոց վրայ:

1. Պաղեստինի հիւս. արեւմտեան դին եղած լեռնային, անբարեբեր բայց նաւարկութեան խիստ յարմար ծովեզրը բռնած էր, վաճառականութեան մէջ անուանի Փիւնիկեցոց փոքրիկ ազգը: — Փիւ-

նիկեցիք՝ նոյն իսկ ամենէն Հին ժամանակները՝ իրենց առեւտրական ճամբորդութիւններովը Միջերկրական ծովուն ամէն եզերացը վրայ պտրտած եւ ի մասնաւորի Ափրիկէի մէջ 814 ին մեծ կարքեդոնի Հիմը դրած, ետքէն Անգղիա գացած ու 600 ին ատենները նաեւ Ափրիկէի բոլորտիքը նաւագնացութիւն մ'ըրած էին: Փիւնիկեցւոց կարաւանները մինչեւ Պարսից ու Արաբացւոց ծովածոցները կ'երթային: — Գիր ու դրամ գտնելովնին՝ ամէն ժողովրդոց վրայ արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն մ'ստացան: — Իրենց կը տրուի նաեւ ապակւոյ ու ծիրանւոյ գիւտն ու բրդի պատրաստութիւնը:

2. Փիւնիկեցւոց ամենէն Հին քաղաքն էր Սիդոն, ըստ ետքէն (1000 ին) սկսաւ Տիւրոս զօրանալ, զոր շուրջ 600 ին երկայն պաշարմանէ մ'ետեւ, Նաբուքոդոնոսոր առաւ: — 538 էն վեր կը գտնենք Փիւնիկեցիները՝ Պարսից հաւատարիմ դաշնակից: Բայց ասոնց իյնալովն ու Տիւրոսի կործանելովը (332), Փիւնիկեցիք պատմութեան մէջէն անհետ կ'ըլլան:

Փիւնիկէի առաջին առանձին քաղաքները ժառանգական թագաւորներ ունէին. ըստ ամէնը մէկտեղ դաշնակցութիւն մը կը կազմէին որուն գլուխն էր Տիւրոս: — Փիւնիկեցիք՝ ըստ մասին բնութեան առարկաներն ու ի մասնաւորի աստղները (Բէլ, Ասդարտէ) եւ ըստ մասին աստուածացած մարդիկը (Մելկարթ) պաշտող կրօն մ'ունէին:

Ց. Եգիպտացիք.

1. Ինչ երկիր է Եգիպտոս. Որ միջոցն կ'էնոյ Մեմփիսի Հին պետութիւնը. Ինչ են Հիւքոս ըստածները: — 2. Երբ կանգնուեցաւ Թեբէի հարստութիւնը. Ինչ է երկրասանից պետութիւնը: — 3. Ո՞վ է Փամմոսիքոս. Իրեն ո՞վ յաջորդեց. Որուն ժամանակ կործանեցաւ տերութիւնը: — 4. Ինչ կրօն ունէին Եգիպտացիք. Ինչ բաժանում, բնաւորութիւն ունէր Տոլմիսը. քանի՞ տեսակ նշանագիր:

1. Հատաքարի ժայռերով եւ աւազի անապատներով շրջապատած ու Նեղոս գետով ոռոգուած Եգիպտական ձորադաշտը կը բաժնուէր՝ Վէրին

Եգիպտոս, (Թերէ մայրաքաղաքով), Մեջն Եգիպտոս, (Մեմփիս գլխաւոր քաղաքով) ու Տէլլա (Նեղոսի եօթը բերաներուն մէջ, Սախ ու Պեղուսիոն քաղաքներով):

Եգիպտացիք՝ հողագնդիս պինդ հին ու քաղաքակիրթ ժողովուրդներէն մէկը, Նեղոսի տէլդայի մուտքին վրայ անծանօթ ժամանակները տէրութիւն մը կանգնած էին, Մեմփիս գլխաւոր քաղաքով: Հիմնադիրը կը համարուի Մենէա: Իրեն յաջորդող թագաւորներուն մէջէն՝ Քեփթեժ, Քեոպս, ու Մեմփեթիոս կանգնեցին աշխարհահռչակ բիրամիտները:

Ամենէն բարձր Քեոպսինն է (146 մէգ): Ասոր վրայ գործեցին 36 տարի 100.000 մարդ:

Մեթիս թագաւորը (Ամինէմհա Գ.) Նեղոսի վեասներուն առջեւն առնելու համար՝ խորեց իր անունովը կոչուած լիճը. հիմ դրաւ Արսինոէ քաղաքին ու կանգնեց անոր մօտերը՝ Յոյներէն լափիւրինթոս կոչուած արքունական շահափն պալատը:

Ասորիքէն ու հիւսիսային Արաբիայէն սեմական հովիւ (հիւքսոս) ժողովուրդներ, Եգիպտոսի հարստութենէն հրապուրուած, Սուեզի պարանոցէն Նեղոսի երկիրը մասն ու բոլոր Եգիպտոս հարկատու ըրին (2100): Հինգ հարիւրամեայ բռնաւորական իշխանութենէ մ'ետեւ, Թերէի Ամասիս կամ Ամէս թագաւորը զիրենք վերին Եգիպտոսէն վճնտեց: Առաւ ասոր վրայ ձեռքերնէն Տուտէս կամ Տութմոսէս Գ. նաեւ ստորին Եգիպտոսն ու զիրենք Ասիա հալածեց:

2. Փարաւոնեանց նորէն կանգնուած թագաւորութիւնը (1660-740), որ Նուպիան առնելով ընդարձակած էր, ունէր իրեն մայրաքաղաք հարիւրադուռ Թերէն: Այս հարստութիւնն՝ իր ամենամեծ

բարձրութեանը հասաւ Սեթոսի եւ իւր որդւոյն Ռամսէս Բ. Մեծի (Սեսոստրի) ատենը: Սեսոստր աշխարհակալեց Եթովպիան. պահեց յաղթութեամբ Ատրիբը, Բարելանը, Միջագետքն ու Փոքր Ասիայի մէկ մասը. զարդարեց Եգիպտոսի եւ Նուպիայի քաղաքները պալատներով, տաճարներով ու սփինքսներով եւ յառաջացուց երկրին պողաբերութիւնը կանոնաւորեալ ջրանցքով մը: — Բայց ԺԳ. դարու մէջերը՝ Ասիա ըրած աշխարհակալութիւնները մէկիկ մէկիկ կորսուեցան եւ պետութեան մայրաքաղաքը Ստորին Եգիպտոսի Տանիս ու ետքէն Սայիս քաղաքները փոխադրուեցաւ:

Ատեն մը եգիպտացւոց տակ նուաճուած Եթովպացիքը՝ Սաբակով թագաւորին ժամանակ, Եգիպտոսի վերին իշխանութիւնն իրենց ձեռքն անցնելով (740-670) զանիկայ 50 տարի պահեցին: Բայց կամաց կամաց դաւառները՝ օտարականներուն լուծը կրցան վրաներնէն թօթուել, եւ ինքնակաց տէրութիւններ հիմնել: Այսպէսով ելան 12 անկախ տէրութիւններ (670), որոնց իշխանները իրարու հետ դաշնագրութիւն մ'ըրին. եւ ասոր յիշատակին համար Լաբիւրինթոսը նորէն շինեցին, ուր միաբան ժողովներ կ'ընէին ու զոհեր կը մատուցանէին:

3. Երկոտասանից պետութիւնը միայն 15 տարի տեւեց: Փոսամֆոփոս տասուերկու իշխաններէն մէկը, յոյն եւ փիւնիկեցի վարձկանազօրին ձեռօք իշխանութեան հասած ըլլալով՝ ջանաց իր տէրութիւնն անով ամրացընել, որ յոյն եւ փիւնիկեցի ծովահէններու երկիրներ բաշխեց. Յունաց՝ Եգիպտոսի մէջ ազատ վաճառականութիւն ընելու հրաման տուաւ եւ օտար զինուորներ իր ծառայութեան առաւ: Աս նորութեանց համար՝ 200.000

քուրմ ու զինուոր Եթովպիա գաղթեցին: — Փսամ-
մետիքոս երկայն պատերազմէ ետեւ փղտացիքը
Հարկատու ըրաւ:

Իր որդին Նեփա֊ով՝ հօրն սկսած աշխարհա-
կալութիւնները յառաջ տարաւ եւ վաճառականու-
թիւնն ու նաւագնացութիւնը յառաջացուց: Փիւ-
նիկեցոց՝ Ափրիկէի բոլորտիքը նաւարկել տուաւ.
եւ ուղեց Նեղոսը՝ ջրանցքով մը արաբական ծովուն
հետ կապել: — Բայց 605 ին կարկեմիշի քով Նա-
բուքոդոնոսորէն յաղթուեցաւ ու Ասորիք եւ Պա-
ղեստին ըրած աշխարհակալութիւնները կորսընցուց:
Իր յաջորդացը (Փսամմիսի ու Ապրիէսի) ժամանակ
տէրութիւնը շատ ինկաւ:

Ամասիս մէյ մ՝ ալ կենդանացուց տէրութիւնը՝
առուստուն ու արուեստները յառաջացընելով: Սա-
կայն իր որդին Փասամմիսիս, Պեղուսինի քով, կամ-
բիւսէսէն յաղթուելով (525), Եգիպտոս, Պարսից
նահանգ եղաւ: — Պարսկական մարզպաններու խիստ
հարստահարութեանց հետեւութիւններն եղան ժո-
ղովրդեան ապականութիւնն, եւ ասկէ յառաջ եկած
յաճախ (Ինարոսի 460, Ամիւրտէոսի 414, Նեկտա-
ներոսի 374) ապստամբութիւնները:

4. Եգիպտացիք կը պաշտէին լոյսը իբրեւ կենսատու
զօրութիւն, զանազան ձեւերու տակ, եւ գլխաւորաբար
իբրեւ Ոսիրիս (Արեւ): Իրեն քով գրուած էր իզական
աստուածութիւն մը՝ Իսիս (նշան պողպարէր երկրի կամ
լուսնի): — Ասկէ զատ եգիպտացիք կենդանացուցիչ
զօրութիւնը կը պաշտէին նաեւ կենդանեաց, օրինակի
ազազաւ, ապիսի, հետահանի (ichneumon), տիտաւն,
կատուի, քաջահաւի (ibis) մէջ եւ այլն: Հոգւոյն ան-
մահութիւնը որուն տեւականութիւնը մարմնոյն անա-
պական մնալուն հետ կապուած էր, պատճառ եղաւ
մեռելները զմռսելու եւ զանոնք՝ ստորերկրեայ ընդարձակ
գերեզմաններու մէջ պահելու, որոնք ըստ մասին գեո-
մինչեւ հիմայ կեցած են: — Ասոնց զտ մասին գեո-
շինուածներ էին՝ Եգիպտացոց տաճարները, բիրամիս-
ներն ու կոթողները:

Երկիրն՝ սկզբան իսկ մը տաճարավիճակներու բաժնուած էր: Ասոնց վերին իշխաններն էին քուրմերը, որոնց ստորակարգեալ էին նաեւ Թագաւորը: Սակայն ետքէն, երբ որ Թագաւորներն, այս վիճակներէն շատերը նուաճեցին, եղան քուրմերէն անկախ: — Ժողովուրդը իրարմէ խիստ անջատուած զանազան կարգերու բաժնուած էր: Առաջին կարգը կը կացուցանէին Բարձրը, որ միայն՝ բարձրագոյն գիտութիւններ կը սորվէին եւ էին միանգամայն բժիշկ, դատաւոր ու ճարտարապետ: Ասոնք՝ ամէն մեռելներու նոյն իսկ Թագաւորաց վրայ ըրած մահուան դատաստանովը՝ բոլոր ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Երկրորդը՝ Չիւրերը. որոնց կարգէն էր նաեւ Թագաւորը: Բոլոր կալուածները քուրմերու ու զինուորաց սեպհական էր, եւ իրենք մէկալ կարգերուն վարձու կու տային: Երրորդը՝ Արտիստներն ու Աւանդակները: Չորրորդը՝ Հովերը, որոնք մէկալ կարգերուն առջեւ շատ արհամարհ էին ու չէին կրնար տաճար մտնել: Փասամէտիքոսի ժամանակ ելաւ նաեւ Թարթակաց ու Նելոփ նորոգաց կարգը:

Եգիպտացիք՝ տխուր. հլու եւ ժուժկալ ժողովուրդ մըն էին: Երեք տեսակ նշանագիր ունէին. 1. Երկնական (hieroglyphe), գլխաւորաբար յիշատակարաններու վրայ. 2. Բարձր (hiératique), կրճատուած նոտր գրի տեսակ մը՝ քուրմերու համար ու 3. Ժողովրդական (démotique), հաւանականագոյնս Փասամէտիքոսի ատենէն: — Եգիպտացիք շատ յառաջացած էին աստեղագաշխութեան ու երկրաչափութեան մէջ: Իսկ արուեստի քանի մը ճիւղերու մէջ, այն աստիճանի յառաջադիմութիւն ընելուն պատճառը, որդւոց՝ իրենց հարց արուեստը վարելու պարտաւարութիւնն էր:

Պատմութիւն Յունաց

**Թ. Հին Յունաստանի երկրագրո-
ւթեանը իրայ արե-
ստ-լի-ն ճը.**

1. Ուր կ'էնայ Յունաստան. քանի մաս ունի: — 2. Յունաց պատմու-
թիւնը քանի շրջանի կը բաժնուի:

1. Հեմոս լեռանց ու Եգէական ծովուն մէջ են.

1. Թրակիա, 2. Մակեդոնիա ու 3. Նոր Եպիրոս: —
Յունաստան կը բաժնուի հետեւեալ երկիրներու:

**Ա. Հիւսիսային Յունաստան. զոր Պինդոս
լեռը կը բաժնէ 1. քիչ մշակուած Եպիրոսի (դէպ
ի արեւմուտք) ու 2. պտղաբեր Թեսսալիայի (դէպ
ի արեւելք):**

**Բ. Միջին Յունաստան կամ Հելլաս կը պար-
ունակէ իր մէջ՝ հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ ի
արեւելք.**

1. Շատ քիչ մշակուած Ակառնանիան.

2. Եպոլեան, կէս մը բարբարոս ու պատե-
րազմասէր բնակչով.

3. Լոկրիա.

4. Փոկիա.

5. Դորիան, Յունաստանի ամենէն պզտիկ
երկիրը.

6. Լեոնոս ու Ճախնային Բեոլիայիան.

7. Զիթաշատ Արաբիլէն, Աթէնք մայրաքաղ-
քով. եւ

8. Մեգարան, համանուն գլխաւոր քաղքով:

**Գ. Պեղոպոննեսոսը, որ կորնթոսի պարա-
նոցովը Հելլասի հետ կապուած է, կը պարունակէ.**

1. Արկադիան, թերակղզւոյն մէջտեղը, Ման-
տինէա գլխաւոր քաղքով.

2. Լեռնոտ Լակոնիան, Սպարաա գլխ. քաղքով
3. Մեասէնիան.
4. Նուիրական Եղեար, ուր է Ողբմպոս լեռը.
5. Ա+այիան.
6. Սիկիոնը.
7. Կորնիոսն ու
8. Արֆողեար, Արգոս ու Միկենէ երեւելի

քաղաքներով:

Դ. Յռնաստանի կղզիներն են.

1. Արեւմտեան եղերքին քով.

Յոնիական կղզիները. (Կորկիրա, Իթակա, Կեփալոնիա եւ այլն): —

2. Արեւելեան ծովեզրին քով. Ե-բէա.

3. Եգէական ծովուն մէջ. Կիկլասները (Պարոս, Նաքսոս, Դեղոս եւ այլն):

4. Թրակիայի ու Փոքր Ասիայի ծովեզրին քով Սփորասները (Թասոս, Սամոթրակէ, Լեմնոս եւ այլն):

5. Դէպ ի Հարաւ. Կրէտէ:

Չկար երկիր մը, որ բնութենէն այնպէս օգնուած ըլլայ, ինչպէս Յունաստան: Սաստիկ արգաւանդութիւն, բերքերու զանազանութիւն, մեղմ օդարածին, ընդարձակ ծովեզրը, լաւ նաւահանգիստներ՝ էին իր առաւելութիւնները: Ասով հարկ էր, որ բնականապէս քաղաքակրթութիւն ու արուեստք շուտ յառաջանային:

2. Յունաց պատմութիւնը երեք շրջանի կը բաժնուի.

Ա. Յունաց պատմութեան սկիզբէն՝ մինչեւ դորիական գաղթականութիւնը. +-1104 ք. Յ:

Բ. Դորիական գաղթականութենէն մինչեւ պարսկական պատերազմը. 1104-500 ք. Յ:

Գ. Պարսկական պատերազմէն՝ մինչեւ քերոնիայի ճակատովը յունական ազատութեան վերնալը. 500-338 ք. Յ:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

10. Յոնաց պատմո-խեան սկիզբէն ինչ-դորի-
ական գաղութականութիւնը + - 1104.

1. Որչք էին Յունաստանի հին բնակիչները: Ինչ բանի մէջ տեսնուեցաւ նախ հելլենական աշխոյժը: — 2. Ո՞վ է Հերակղէս, Թեսէոս. Ինչ է Յու-
վական պատերազմին պատճառը: — 3. Ինչ կրօն ունէին Յոյքը. Ինչ տե-
սակ կառավարութիւն՝ դիւցազանց ժամանակ:

1. Յունաստանի ամենէն հին բնակիչներն՝ եր-
կրագործ ու բնութեան զօրութիւնները պաշտող
Պեղաֆայիներն էին: Աս հին ժողովրդեան տեղն
անցան ետքէն, պատերազմասէր Հելլէնները, որ
չորս գլխաւոր ցեղերու բաժնուած էին:

1. Ե-ողայցիք՝ կը բնակէին հիւս. Յունաստան.

2. Դորիացիք՝ Իրալի քովերը.

3. Յոնիացիք՝ Ատտիկէ ու Պելոպոնեսի հիւ-
սիսային ծովեզերքին վրայ. (Աս երկիրն ետքէն Ա-
քայիա կոչուեցաւ). ու

4. Ա-այցիք՝ Պելոպոնեսի մնացած գաւառ-
ներուն մէջ:

Հելլենական աշխոյժը ամենէն աւելի առանձ-
նական դիւցազուններու (Հերակղէսի, Մինոսի,
Թեսէոսի եւ այլն) քաջութեանցն եւ միաբան յան-
դուպն ձեռնարկութեանցը մէջ տեսնուեցաւ: Ետ-
քիներուն մէջէն ամենէն անուանիներն եղան Ար-
գոնաւորդաց (բոլորովին առասպելական) արչաւան-
քը, շուրջ 1250 ին ք. Յ. Թեբէի պատերազմը
1225 ին. Տրոյական պատերազմը (1184 ին). առա-
ջին ձեռնարկութիւնն որուն բոլոր Յոյնք մասնակից
եղան:

2. ա. Հերակղէ-դորիացիին, ազատեց Յունաստանը
ապականող հրէշներէն, գազաններէն, անիրաւ թագա-
ւորներէն, եւ իրեն յանձնուած 12 հաշակաւոր դործքերը
կատարելէն ետեւ, աստուածոց կարգը դասուեցաւ:

բ. Թեոֆանոս յոնիացին, ազատեց շուրջ 1250ին Աթենքը Մինոսի տուած հարկէն (Մինոտաւրոս — Արիադնէ) ու միացուց Աթենքի 12 հասարակութիւնները:

գ. Արիստոֆորոս ուլանոսին գիւցազունքն էին. Յուսու եւողացին (Կողքիսէն ոսկեգեղմը բերողը). Կատար, Հերակլոս, Արիստոս երգիչը, Այտրոս ու Մերկուս:

դ. Թէրէի սփինքոն սպաննող գծաբխա Ողիպոսի մահուանէն ետեւ, իր որդիքն սկսան իշխանութեան համար իրարու հետ կռուիլ: Երկայն պատերազմներէ ետեւ Պոզիկիլնէսի որդիներէն մէկը, Թէրէ առնելով՝ երկիրը խաղաղցաւ:

ն. Հեղինէի՝ Մենեղաւոսի կնկան, Պարիսէն յափշտակուիլը պատճառ տուաւ տրոյական 10ամեայ պատերազմին: Առնաջ առաջնորդներն էին Ագամեմնոն ու Ողիսեւս: Յսոնք 1200 նաւով Տրոյադայի վրայ քալեցին. ու խարդախութեամբ քաղքին տիրելն ետեւ, տրոյական պետութեան վերջ տուին: (Տրոյական կէս մ'առաւորելալ պատերազմը, նիւթ մատակարարեց Հոմերոսի Իլիականին ու Ողիոսականին):

3. Յոյնք՝ պեղատգացուոց պաշտած բնութեան զօրութիւններն անձնաւորեցին եւ ողիմպիական մարդակերպ դեղեցիկ աստուածներու դարձուցին (anthromorphism): Զեոս՝ (երկինքը), եղաւ տէրութեան օրինաց աստուածը: Հերս՝ իր կողակիցը, ամուսնութեան ու բնութան կնկան պաշտպան: Հիստիոն ու իր ամուսինը Պերսէֆոնէ, տարտարոսի իշխաններն էին: Պոսիդոն՝ ծովու աստուած էր, իսկ Աթինոս քաղաքացի ու քաղաքին դործանալութեանց պաշտպան ու հիմնադիր: — Մեծ պատուոյ մէջ էր ի մասնաւորի՝ Գորիաջուոց քով Արափոսոս Ապոլլոն (Phöbus Apollo): Ասիկայ՝ ի սկզբան՝ գարնայնոց աստուած էր. ետքէն եղաւ տէրութեանց վրիժաւու եւ պաշտպան: Իրեն օգնական էր, իր քոյրը Արտէս, որուն պաշտօնն էր վնասակար գազանները ջնջել: Գիստրի (երկիր) երկրագործութեան, ամուսնութեան եւ ստացուածոց հիմնադիրն էր: Բոսիտոն, գինւոյ եւ ամէն տեսակ ուրախ բնկերութեանց աստուածը. որուն տօնը՝ շքեղ, բայց լիտի թափօրներով ու խաղերով կը կատարուէր:

Գիւցազանց ժամանակը տէրութեանց գլուխը կեցած էին ժառանգական թագաւորներ: Թագաւորին իշխանութիւնը միայն իր հարստութեան եւ անձնական առաւելութեանը վրայ էր. որովհետեւ միշտ իրեն օգնական էին՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցող ազնուականները: Ժողովուրդը՝ հասարակաց իրողութիւններուն մէջ քիչ մասնակցութիւն ունէր: — Յոյնք հին ժամանակներն արդէն մետաղագործութեան եւ արուեստական բաներ շինելու մէջ ճարտար էին:

ԵՐԿՐՈՐԳ ԸՐՋԱՆ

11. Գորիական գաղթականութիւններէն, մինչև պարսկական պատերազմին պիկէր 1104-500.

1. Գորիացոց գաղթականութիւնն էնչ հետեւութիւն ունեցաւ. ինչպէս էր յունական քաղաքակրթութիւնը գորիական գաղթականութենէն ետեւ :
 — 2. Ինչ էր որ յունական երկիրները ներքին մութեան մէջ էր բռնէր :
 — 3. Արեւք եւ ուր էին յունական գլխաւոր գաղթականութիւնները :

1. Գորիացիք 1104ին Պեղոպոնէս գաղթեցին. նուաճեցին Աքայեցիքը ու զանազան տէրութիւններ կանգնեցին : Նուաճուած Աքայեցիները՝ կէս մը Գորիացոց հպատակեցան, կէս մ'ալ Պեղոպոնէսի հիւսիսային եզերքը գաղթեցին, որ անկէ ետքն Աքայիա կոչուեցաւ : — Այս յեղափոխութիւնը պատճառ եղաւ Փոքր Ասիայի եւողական, յոնիական ու գորիական գաղթականութեանց հիմնարկութեանը, որոնք՝ կրթութեան ամէն ճիւղին, եւ ի մասնաւորի լեզուի մշակութեան, արուեստից ու գիտութեանց մէջ՝ մայր երկիրը գերազանցեցին : — Աս գաղթականութիւններէն ելան յունական բանաստեղծութիւնն (չոմերոս) ու Փիլիսոփայութիւնը (թաղէս Միլետացի) :

Գորիական գաղթականութենէն ետեւ, յունական ցեղերուն մէջ՝ Գորիացիք ու Յոնիացիք ամենէն զօրաւորներն եղան : Առաջիններուն գլուխ անցած կը տեսնենք Սպարտացիներն. իսկ երկրորդներուն՝ Աթենացիները : — Սակայն հազիւ թէ իրենց գաղթելէն ետեւ դար մ'անցաւ, շատ տեղերը՝ քանի մը երեւելի ու հարուստ ազգատոհմներն իշխանութիւնը իրենց յափշտակելով՝ ցեզական իշխանաց տէրութիւնը կործանեցին ու հասարակապետական սահմանադրութիւններ խոթեցին : Իսկ եթէ ազդեցութիւն ունեցող քաղաքացի մը յաջողընէր ոտք

ելած ժողովրդեան գլուխն անցնելով՝ ազնուականաց ճոխութիւնը կոտրել ու իշխանութիւնն իրեն գրաւել՝ թէեւ արդար ու պատուաւոր կառավարութիւն մը վարէր, քանսասոց՝ անունը կը կրէր։

Ամենէն երեւելի բաձաւորներն եղան Պերիանդր Կորնթացին ու Պոզիկրատէս Սամոսացին, որ երկայն ու փառաւոր կառավարութենէ մ'ետեւ, Պարոնից կուսակալէն Մագնետիոս կանչուեցաւ եւ հոն խաչ հանուեցաւ։

2. Ներքին կառք, որ յունական երկիրները մուտքեան մէջ կը բռնէր, էին. 1. Բարոյից նոյնութիւն. 2. Ղեղուի, կրօնի ու պատմական յիշատակաց մուտքիւն։ Բայց առանց մէ աւելի գրգռել կ'ըլլային 3. յունական մուտքեան՝ ա Գեղգիեան պատգամը՝ թ Ամփիկաթիոններն ու գ Հասարակաց տօներն ու խաղերը։

ա. Գեղգիեան պատգաւը, թէպէտ ի սկզբան արիւնհակ դ պատերազմները խափանելու, բաձակալները ճնշելու եւ Յունաց բարքն ազնուացընելու մեծապէս օգնեց. բայց ետքէն իր սեպհական օգուտն ու շահահանգրութիւնը յառաջ տանելու նայեցաւ։

բ. Ամփիկաթիոններն կամ Իոլաքերն մէջ՝ Յոյնք կրօնական եւ քաղաքական խնդիրները կ'որոշէին ու աստուածոց տօները միաբան կը կատարէին։ Ամփիկաթիոններուն ամենէն անուանին է Ապոլոնինը, որուն գրեթէ ամէն յոյն մասնակից կ'ըլլար։ Երկու հասարակաց նուիրական տեղեր ունէր. Գեղգիիսի պիւթեան Ապոլոնի՝ ուր զարման, եւ Թերմոպիլէի Գեմետրեայ մեհեաններն, ուր աշնան ժողովներ կ'ըլլային։ Այս ժողովներուն գլխաւոր վախճանն էր, գրացի ջեղերուն մէջ խաղաղութիւնը պահել, եւ Գեղգիիսի Ապոլոնը՝ օտար յարձակմանց դէմ պաշտպանել։

գ. Հասարակաց Գմերնան ու Իոլաքերն մէջ՝ Ողիմպիականներն ամենէն նշանաւորներն էին։ Ասոնք Եղիսի Ողիմպոս լեռան քով՝ ամէն չորս տարի մէջ մը կը կատարուէին։ Ամէն յունական ժողովուրդներն առ հանդէսներուն մասնակից կ'ըլլային. որ միջոցին բնդհանուր զինադադար կ'ըլլար։ Իսկ մը տօնախմբութիւններու կը յաջորդէին յիւրաւ, Կոթաճարդ, հասիստիլ եւ տեսակ տեսակ Ժարձակարի իրիսիսիւններ։ Բանաստեղծք ու արուեստաւորք ալ մրցութեան կ'ելլէին։ Ողիմպիական թուականը կը սկսի 777ին, որ տարին Իփիաոս առ խաղերը նորոգեց եւ առաջին անգամ յաղթողներուն անուններն սկսան գրուիլ։

3. Աւճառականութեան, բարօրութեան ու քաղաքակրթութեան նկատմամբ մեծ նշանակութիւն ունեցան Գալիսոթիսիսիւնները։ Ասոնց մէջ անող հարստու-

Թեան պատճառաւ շատ յառաջացան արուեստք ու Բի-
տուութիւնք: Յունաց Եգէական ծովուն արեւել. եւ հիւս.
արեւել. դին հիմնուած գաղթականութեանց մէջ ամենէն
զորաւորներն էին Յնդիւսները: Ի մասնաւորի Միլէտ եւ
Փոկիլա, ժամանակ մը ամենէն անուանիններն էին: Նաեւ
Քիոս ու Սամոս առեւտրոյ հարուստ քաղաքներ էին:
Աղէքսանդրի ու հռոմէական տիրապետութեան ժամա-
նակ երեւելի էին Բիւզանդիոն, Կիւզիկոս, Եփեսոս եւ
(408 ին հիմնուած) գորիական Ռոզոսը: — Արեւելեան
ծովեզրին վրայ յոնիական գաղթականութիւնները զար-
գանալու ատեն, Յունաստանի հարաւ. ու արեւմ. շրջին կը
ծաղկէին Դորիւսն բազմաթիւ գաղթականութիւնները:
Ասոնց մէջ անուանի էր ի մասնաւորի Կրիտի. որովհետեւ
ամեն յունական երկիրներուն մէջէն հոս ամենէն յառաջ
հաստատուն օրինաց վրայ տեւական կառավարութիւն
մը (Մինոս) գրուեցաւ: Ափրիկէի ծովեզրքին վրայ կը
ծաղկէր Կրիտի. Սիկիլիայի մէջ՝ Ակրագանս ու Սիրա-
կուսա, որ երկայն ատեն յունական գաղթականութեանց
ամենէն զորաւորն էր (Թ. 28): Ատորին Իտալիայի գորի-
ական (Տարենտ), աքայեան (Սիպարիս, Կրոտոն) եւ յո-
նիական (Ռեգիոն, Կուլէ, Նէպոլիս) քաղաքներն ալ՝
արգաւանդ երկրին ու ընդարձակ առեւտրին պատճառաւ
շատ յառաջացան: Սակայն մեծ հարստութիւնն ու բա-
րեկեցութիւնը՝ յառաջ բերին ջղատիչ շուայութիւն մը:

12. Սպարտայ:

1. Քանի մաս բաժնուած էր Սպարտայի ժողովուրդը: Ո՞վ էր Լիկուրոս-
ինչ տեսակ էին իր օրէնքները: — 2. Ե՞րբ եղաւ առաջին ու երկրորդ Մե-
սենական պատերազմը:

- 1. Սպարտայի ժողովուրդը բաժնուած էր,
տիրող դորիական Սպարտացացաց, ազատ կալուա-
ծատէր ատայեան Լակիդոնիացաց ու գերի շեյլո-
պացաց: — Լիկուրոս՝ սպանուած Եւնոմոս թա-
գաւորին որդին շուրջ 810 ին կարգի խոթեց,
անընդհատ պատերազմներով վայրենացած ժողո-
վուրդը՝ իր մեծ ճամբորդութեանը մէջ սորված
կարգաւորութիւններով: Ջանաց միանգամայն՝ նոր
օրէնքներով եւ խիստ կրթութեամբ՝ քաղաքացւոց
այնպիսի ոգի մը ազդել, որ իրենք զիրենք ինչքով ու
արեամբ հայրենեաց նուիրեն: Երբ Սպարտացիք՝ այս

սահմանադրութիւնն ընդունեցան, թողուց լիկուր-
գոս քաղաքն եւ մեռաւ կամաւոր պստրանաց մէջ :

Սպարտական կառավարութեան զուէր կեցած էին երկու թագաւորներ, որոնք պատերազմի ատեն բացարձակ իշխանութիւն ունէին բանակին վրայ, իսկ խաղաղութեան ատեն իբրեւ քրմապետ զոհերը կր մատուցանէին եւ ծերակուտին մէջ գահերէց կը նստէին: Ծերակոյտը (gerusia) կը բաղկանար 28 գոնէ 60 տարւան, հասարակութենէն ընտրուած ծերերէ: Ասիկայ տէրութեան գործոցը վրայ կը խորհէր՝ այնպիսի կերպով մը, որ ժողովրդեան ժողովոյն կը մնար միայն «յ» կամ «չ» ըսելով որոշում ընել: Ժողովրդեան ժողովները՝ հասարակօրէն լուսնոյ լրման ժամանակ կ'ըլլային: Ծերակուտին քով գրուած էին՝ իբրեւ հսկող հինգ Եփորները, որոնք ամէն պաշտօնեայ նոյն իսկ թագաւորները պատասխանատուութեան կրնային կանչել: Ամէն սպարտացի՝ կրնար հասարակաց պաշտօններու ընտրուել ու ժողովրդեան ժողովներուն մասնակից ըլլալ: — Հարկատու Լակեդեմոնացւոց երկիրը՝ 30,000, իսկ Սպարտացւոցը՝ 9000 հաւասար մասերու բաժնուած էր. վերջիններունը՝ Հելոտացիք կը գործէին: Միաբանասիրութիւնը տածելու եւ շուայութիւնը խափանելու համար՝ հասարակաց հացկերոյթներ (syssitia) որոշուած էին, որոնց համար ամէն սպարտացի բան մը կը զճարէր: Ոսկւոյ եւ արծաթի ստակ ունենալն արգելուած էր եւ ասոնց տեղ պղնձի գրամ կը գործածուէր: Սպարտացի մը ուրիշ երկիր չէր կրնար երթալ. ինչպէս նաեւ օտարական մը, առանց որոշեալ գործքի՝ Սպարտայի մէջ երկայն ատեն չէր կրնար մնալ: — Արթութիւնը՝ տէրութեան ձեռքն էր: Տղաք եօթը տարւանեղած ատենին կրթանոց կը գրուէին, եւ հոն մարմնավարութեան, հնագանգութեան, եւ զրկմանց ասանելու կը վարժէին, ու քիչ խօսքով շատ բան ըսելու կը կրթուէին:

2. Սպարտա՝ լիկուրգոսի օրէնքներով ստացած զօրութիւնը ցուցուց երկու մեսսենական պատերազմներուն մէջ: — Առաջին պատերազմին մէջ (743-724), պաշարեցին ու առին Սպարտացիք Իթոմէ գոլեակը: Մեսսենացւոց արկուականները օտար երկիր գաղթեցին. իսկ հոն մնացողները կորսրնցուցին իրենց քաղաքային ազատութիւնը: Երկրորդ պատերազմին մէջ (685-668), թէպէտ եւ Մեսսենացիք իրենք զերենք քաջութեամբ պաշտ-

պանեցին Իրա բերդին մէջ, սակայն վերջապէս հպատակեցան: Շատերը ջանկէ քաղաքը գացին, որ անկէ ետքը Մեսսենա կոչուեցաւ:

Սպարտացիք՝ Մեսսենացիները հպատակեցընելով ստացած առաւելութեամբ ջանացին Պեղոպոնեսի մնացած դորիական տէրութիւններուն մէջ բռնաւորները նուաճելու եւ ազնուապետական կառավարութիւնն ամրացընելու: Ասով վաստակեցան երկայն ատեն վերին իշխանութիւն մը (hégémonie) դորիական տէրութեանց վրայ:—

13. ԱՒԷՆԿ.

1. Ինչ տեսակ վարչութիւն էր Աթենացւոցը. Ո՞վ էր Պիզոն: — 2. Ինչպէս երկուսն էլաւ Սթըն. Ինչ տեսակ էր իր օրէնսդրութիւնը: — 3. Ինչպէս բաժնուած էր Ճաղովուրդը. Որոնց յանձնուած կրթութիւնը: — 4. Ցերութեան բարեբաղոյն իշխանութիւնը որո՞ւ մտքն էր. Ինչ էր Արիստոպոսը: — 5. Ինչպէս կառավարեց Պիտագորաս:

1. Աթէնք՝ մինչեւ դորիական գաղթականութիւնը թագաւորներ կը տիրէին: (Կեկրոպս՝ ինչպէս կը կարծուի՝ 1500 ին, Ատտիկէի մէջ կարգաւորեալ քաղաքական կենաց սկիզբ ըրաւ. եւ Թեսէոս՝ առասպելեալ Եգէոսի որդին, շուրջ 1250 ին 12 հասարակութիւնները միացուց):

Կողրոսի մահուամբ (1068) թագաւորութիւնը վերցուեցաւ ու սկզբան ցկեանս պատասխանատու արքոններ դրուեցան. ետքէն (752) տասը տարւան համար ու վերջապէս (682) ամէն տարի ինը արքոն ընտրուեցան, որոնք Արիստպոպին հետ հարստահարիչ ազնուապետութիւն մը կազմեցին: Ասկէ յաճախ խռովութիւններ ելան, զորոնք՝ նոյն իսկ Գրակոնի (624) խիստ օրէնքներն չկրցան դադրեցընել:

Կիզոն ընդհանուր տհաճութիւնը օգտի գործածելով՝ 612 ին Ակրոպոլիսը (Աթէնքի միջնաբերդը) ուզեց գրաւել: Բայց ըրած փորձը չյաջողեցաւ.

ինք փախաւ, իսկ իր կողմնակիցները՝ իրենց եղած խոստման դէմ՝ նուիրական տեղերն սպանուեցան:

2. Աս շփոթութեանց ժամանակ Մեգարացւոց՝ Աթենացիներէն առած Սաղամիս կղզին՝ Սողոնի յորգորելովը նորէն ետ առնուեցաւ 598 ին: Ինք պատճառ եղաւ նաեւ Աթենացւոց նուիրական կամ դեղփեան պատերազմին մասնակից ըլլալուն, զոր կը վարէին Ամփիկափոնները՝ 595 ին գեղփիսիստացուածները յափշտակող Կրիսա քաղքին դէմ:

Սողոն՝ իբրեւ առաջին արքոն, 594 ին Աթենացւոց օրէնքներ տուաւ, աղքատ քաղաքացիները՝ Հարուստ կալուածատէրներուն ճնշումէն ազատելու, պարտքերն ու տուրքերը՝ ի նպաստ աղքատաց կարգաւորելու եւ հակառակորդ կողմնակցութիւնները միաբանելու համար:

3. Ատտիկէի ժողովուրդը՝ հին յոնիական բաժանման համեմատ, երեք դաս կը բաժնուէր. 1. Ազնուական կալուածատէրներու (eupatrides). 2. հարկատու քաղաքացւոց ու վարձակալաց (geomores) եւ 3. արուեստաւորաց (demiurges): Թագաւարութեան վերջուելէն ետքը՝ իշխանութիւնն առաջին դասուն անցաւ: Բայց երբ որ մէկալ դասերն հարստացան եւ աէրութեան գործոցը մէջ մասնակից ըլլալ պահանջեցին, ինչ մը շփոթութիւններ ելան: Աս խառնակութեանց ատեն Սողոն, տէրութեան անանկ սահմանադրութիւն մը տուաւ, որ Աթէնքի շուտով պայծառանալուն հիմ եղաւ: Դրականի անգութ օրէնքները վերջնելէն, աղքատ քաղաքացւոց պարտքը չափաւարելէն, դրամին արժէքն էջեցնելէն ու պարտապանին եւ անոր գերդատասանին անձնական ազատութիւնն ապահովելուն հետեւ, ժողովուրդը ստացուածոց համեմատ չորս կարգ բաժնեց: Առաջին կարգը կը կազմէին Հինգհարիւրաքառանները (pentacosimedimnes), մեծ կալուածատէրներն, որոնց տարեկան եկամուտը 500 քառ գարի. կամ նոյնչափ արժէք ունեցող ձէթ կամ գինի էր: Երկրորդը Երեքհարիւրաքառանները (triacosimedimnes) կամ ասպետները: Երրորդը՝ Չեւկիանները (որոնք՝ մինչեւ 150 քառ եկամուտ ունէին) եւ Չորրորդը՝ Թէւեարն, որոնք՝ ասկէ ալ նուազ եկամուտ ունէին: Չորրորդ կարգի քաղաքացիները՝ հարկէ ազատ էին. բայց պաշտօնի ալ չէին կրնար հասնել:

Աթուլթիւնն առանձնականաց թող տրուած էր. բայց տերութիւնն հրապարակական վարժոյցներ ունէր: Պատանին՝ 18 տարւան հասակին ընկերութեան (phratria) մը մէջ կը գրուէր. եւ 20 տարեկան եղած ատեն կրնար քաղաքական իրաւունք գործածել: Աթէնքի մէջ վաճառականութիւնն ու արուեստ բանեցընող օտարականները մետաղաւ կը կոչուէին. ու չէին կրնար ստացուածք եւ քաղաքացւոց իրաւունք ունենալ. բայց տերութեան ամէն ծանրաբեռնութիւններէն ազատ չէին: Դատաստանի առջեւ ալ միայն փոխանորդի (προστάτης) ձեռքով կրնային ելլել:

4. Տէրութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը ժողովրդեան ժողովոյն (ἐκκλησία) ձեռքն էր, որուն ամէն Աթէնացի կրնար մասնակից ըլլալ: Այս ժողովը օրէնքներ կու տար, պատերազմի եւ խաղաղութեան վրայ ուրոշում կ'ընէր, քրէական յանցանքներու վրայ դատ կը կարէր, պաշտօնեաները կ'ընտրէր, եւ տուրքեր կ'արշէր: Ժողովոյն մասնաժողովը կը կացուցանէին չորհարկաւոր խորհուրդը (βουλή). որուն գործքն էր, հասարակաց իրաւութիւնները հոգալ, ժողովրդեան ժողովոյն առջին հանուելի նիւթերը պատրաստել եւ անոր գահերեցութիւն ընել: Ասոր անդամները երեք առաջին կարգերու քաղաքացիներէն կ'ընտրուէին, որոնք 30 տարին անցած պիտի որ ըլլային: — Գործադրիչ իշխանութիւնն արքուններուն ձեռքն էր, որոնք տարուէ տարի առաջին կարգի քաղաքացիներէն՝ վիճակաւ կ'ընտրուէին:

Դատաստանարաններու մէջ՝ առաջին տեղին ունէր Արիստագոսը: Ասոր անդամները պաշտօնին անստգիւտ վարած արքաններ էին: Արիստագոսին գործքն էր, օրէնքներու եւ բարոյից վրայ հսկել եւ գլխաւոր յանցանքները դատել: Արիստագոսը կրնար ժողովրդեան ժողովոյն եւ խորհրդարանին՝ Պատակար եւ օրինաց հակառակ երեւցած կարգադրութիւնները, արգելիչ ձայնով մը (veto) խափանել:

5. Սողոնի կամաւոր պքսորմանէն ետեւ, որ եօթն իմաստուններէն մէկն էր, եւ իբրեւ բանաստեղծ եւ ժողովրդեան մտերիմ՝ շատ կը մեծարուէր, Պիսիստրատոս Աթէնքի տիրապետեց (560-528): Ասիկայ՝ թէեւ երկու անգամ պքսորուեցաւ, սակայն իւր մեղմ ու արդար կառավարութեամբը, Սողոնի սահմանադրութիւնը հաստատեց, եւ Աթէնքի ժողովրդեան նոր կենդանութիւն տուաւ: Իր բարեգործութիւններովն ալ ինք զինք այնպէս սիրելի ըրաւ,

որ իւր իշխանութեանը առանց ընդդիմութեան յաջորդեց որդին Հիպպիաս. բայց երբ որ Աթենացիք 510ին Սպարտացւոց օգնութեամբը զինք մերժեցին՝ Պարսկաստան փախաւ :

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Պարսկական պատերազմն շինչեռ հեղինակական ազատութեան վերնայր. 500—338 :

14. Պարսկական պատերազմ 500-469.

1. Ինչ է պարսկական պատերազմն պատճառը: Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ Պարսից առաջին ու երկրորդ արշաւանքը: — 2. Ինչպէս լմնցաւ երրորդ արշաւանքը: Աթէնք ինչպէս առաւ յունական սպարապետութիւնը: — 3. Ինչ վախճան ունեցան թեմիստակէս ու Պաւսանիաս:

1. Պարսկական պատերազմին առիթ տուաւ ԴարեհՏի Սկիւթացւոց դէմ ըրած արշաւանքը: Հիստիէոս Միլետացին, (որ 513ին խստերի կամուրջը բռնելով թագաւորն ազատած էր,) երբ ամբաստանուելով Շօշ կանչուեցաւ, Յոնիացիներն ապստամբութեան գրգռեց: Յոյները (500) Սարդք պրելէն, բայց լատէ կղզւոյն քով յաղթուելէն ետեւ, Միլետ Պարսիկներէն սռնուեցաւ ու կործանուեցաւ: Բոլոր էրիկ մարդիկ սպանուեցան ու Յոնիացիք նուաճուեցան. միայն Փոկիացիք գաղթեցին ու Մասսիլիա քաղաքը հիմնեցին: — Ասոր վրայ ԴարեհՏի դեսպաններն՝ որ եւրոպական Յոյներէն իբրեւ հպատակութեան նշան, հող ու ջուր կը պահանջէին՝ ազգաց իրաւանց դէմ, 493ին Աթենացիներէն ջրհոր ու Սպարտացիներէն փոս նետուեցան:

Աս բանս ԴարեհՏը շատ կատղեցուց ու Մարդոնիոսի զօրավարութեամբը 492ին նաւատորմիդ ու բանակ մը խաւրեց Յունաստան (Առաջին արշաւանք): Բայց ցամաքային զօրքը Փոիւգացիներէն,

Թրակիայի մէջ ջարդ մը կերաւ, փճացաւ. իսկ նաւատորմիդը Աթոս հրուանդանին քով խորտակեցաւ: Դարեհ խորհրդէն ետ չկեցաւ. Դատի ու Արտափեռնի առաջնորդութեամբ 490ին ահագին զօրք ու նաւատորմիդ մը խաւրեց (Երկրորդ արշաւանք): Թէպէտ 150.000 ի մօտ բանակը Երեստրիան կործանեց, բայց Միդտիագեսի առաջնորդութեամբը 10.000 Աթենացիներէ ու 1000 Պղատէացիներէ Մարաթոնի քով ահագին հարուած մը կերաւ (Սեպտ. 29):

Միդտիագեսի, (որ ի սկզբան շատ պատիւ գտաւ Աթենացիներէն, բայց ետքէն Պարոս կղզին աւանուէլ չկարենալուն, ամբաստանուեցաւ ու բանտի մէջ մեռաւ). յաջորդեցին Արիստիդէս ազնուապետն ու Թեմիստոկլէս ռամկապետը: — Արիստիդէսը Աթենացւոց ծովային զօրութիւնն աճեցուց:

2. Երկայն պատրաստութենէ ետեւ, քսերքսէս՝ ահագին նաւատորմիդին (1200 նաւ) ընկերացած բանակը (1 1/2 միլ^օ), եօթը օրուան ու եօթը գիշերուան մէջ շեյլեսպոնտոսէն անցուց. (Երրորդ արշաւանք 480) եւ նուաճեց Թրակիան, Մակեդոնիան ու Թեսսաղիան: — Այն միջոցին՝ որ 300 Սպարտացիք եւ 700 Թեսսալացիք Ղեւնիդասի առաջնորդութեամբ՝ Թերմոպիլէի կիրճը դիւցազնաբար կը պաշտպանէին — բայց Եփիաղտեսի ցած մատնութեամբն ամէնքը մեռան — երկու անորոշ նաւամարտեղաւ Արտեմիսիոնի քով:

Աս եղած ժամանակ՝ Աթենացիք Թեմիստոկլէսի խորհրդովը քաղաքնին թողուցին: Եւ երբ ասոր վրայ քսերքսէս՝ Փովկիս, Բէովտիա եւ Ատտիկէ անապատ դարձուց եւ Աթէնքն պրեց՝ յունական նաւատորմիդը Սաղամիսի քով ճակատեցաւ: Թեմիստոկլէս ճարտարութեամբ մը Յոյները պատերազմի ստիպելէն ետեւ, Պարսից վրայ անանկ փառաւոր

յաղթութիւն մը կանգնեց (480 ին), որ քսերքսէս Տարկազրեցաւ Ասիա փախչել: — Մարգոնիոսի առաջնորդութեամբ Թեոստղիա ճնացած պարսկական զօրքը 475 ին գարնան, Աթէնք երկրորդ անգամ առաւ. բայց (Պաւսանիասի եւ Արիստիդեսի առաջնորդութեամբ՝ միացեալ Սպարտացիներէն ու Աթենացիներէն Պղատէպի քով յաղթուեցաւ՝ այն օրը (Սեպտ. 25), որ օրն որ ջնջուեցաւ պարսկական նաւատորմիղը քսանթիպպոս ակթենացիէն ու Լեւոտիքիդէս սպարտացիէն Միկաղէի հրուանգանին քով (Սամոսի դիմացը): Այս յաղթութեամբ Ասիայի յունական գաղթականութիւններն ազատ եղան:

Աթէնքի պարիսպներն ու Պիրէոս՝ Թեմիստոկղեսի ձեռքով շինուելէն ետեւ, Աթէնք՝ Յունաստանի առաջին ծովային զօրութիւնն եղաւ: Յոյնք՝ Պաւսանիասի, Վիմոնի (Միդտիագեսի որդւոյն) եւ Արիստիդեսի առաջնորդութեամբ 477 ին Վիպրոս ու Բիւզանդիոն առնելէն ետեւ, Պաւսանիասի ամբարտաւանութեամբ վշտացած դաշնաւորք՝ Աթէնքի հետ միացան. որ այսպէսով՝ սպարապետութիւնն (hégémonie) եւ Դեղոսի հասարակաց գանձարանին վերատեսչութիւնն առաւ: Զարկաւ ասոր վրայ Վիմոն Եւրիմեդոնի քով (Պամփիլիւիայի մէջ) ծովու եւ ցամաքի վրայ 469 ին Պարսիկներն. որով առանց կարգաւորեալ դաշինքի մը լմնցաւ պարսկական պատերազմը:

3. Թեմիստոկղէս՝ Սպարտացւոց հալածմունքէն ու իր ակթենացի թշնամիներէն ապահովութիւն գտնելու համար (466) Պարսկաստան փախաւ եւ հոն մեռաւ: Իսկ Պաւսանիաս՝ իբրեւ մատնիչ՝ 467 ին, Սպարտայի՝ Աթենասայ տաճարն անօթութեամբ մեռաւ:

Պարսկական պատերազմին ժամանակ, Աթենքի մէջ առակապետական կառավարութիւնն երթալով կերպարանաւարուեցաւ: Արիսթէնէս 510 ին ժողովուրդը 10 ցեղերու բաժնեբէն ետեւ՝ խեցեկոյտ վճռովը (ostracisme) միջոց մը գառաւ, բռնակալութեան ետեւէ ինկող երեւելի մարդիկը հեռացրնելու: Իսկ Արիստիդէս, նաեւ քաղաքացւոց աէրութեան պաշտօններու հասնելու մնւորը բացաւ:

15. Աթենի ամենամեծ Բարչրո-Ռիւնը 469-431.

1. Երբ հասաւ Աթէք իր ամենամեծ բարձրութեանը: — 2. Ի՞նչ վեճակ մէջ էր այժմ Փլոցին յունական մասննագրութիւնը:

1. Երբ մէկ դիէն Աիմոն՝ ազնուապետական կողմնակցութեան գլուխը՝ Աթէնքի զօրութիւնն աշխարհակալութիւններով կը մեծցընէր, կը վաստըկէր մէկալ դիէն Պերիկլէս անշահախնդիր առաքինութեամբ, մեծանձնութեամբ եւ անդիմադրելի ճարտարախօսութեամբ՝ ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն մը: Իր կառավարութեան ատեն՝ Աթէնքի սպարապետութիւնը, գրեթէ վերին տիրապետութեան մը կը հասնէր, ինչու որ յունական կղզեաց, Թրակիայի ու Փոքր Ասիայի ծովեզերաց մեծ մասը՝ Աթէնքի հարկատու էր: — Նախանձորդ Սպարտան միշտ պատրաստ էր՝ Աթէնքի տժգոհ դաշնակիցներուն ու թշնամիներուն օգնելու: Երկու տէրութեանց մէջ՝ միաբանութիւնն առ ժամանակ մը անով հաստատուեցաւ, որ Աթենացիք՝ երկրաշարժով ու շելոտացւոց ապստամբութեամբ (երրորդ Մեսսենական պատերազմ 464-455) նեղն ինկած, Աիմոնի խորհրդովը Սպարտացւոց օգնութեան գունդ մը խաւրեցին (461 ին): Երբ սպարտացիք օգնութիւնը մերժեցին՝ Աիմոն խեցեկոյտ վճռով արքորուեցաւ. բայց 456 ին նորէն Աթէնք դարձաւ: Աթենացիք նոյն տարին՝ Արնթացիներէն պաշտպանուած Եգինա կղզին, փառաւոր նաւամարտէ մ'ետեւ առին: Բայց

Իբր որ ասոր վրայ, Փոկիացւոց՝ Դորիացիներուն հետ ունեցած կռուին մէջ, Սպարտացիք ու Թեբացիք ետքիներուն կողմը բռնեցին, Աթենացիք ճանակրայի քով 457 ին ետ դարձող Սպարտացիներուն առջեւն թափն. բայց յաղթուեցան: Սակայն յաջորդ տարին՝ Բէոլտացւոց վրայ յաղթուածին մը կանգնեցին. որով ասոնք՝ ինչպէս նաեւ Փովկիս ու Լոկրիս աթենական դաշնակցութեան մէջ մտան: — Կիմոն՝ Պարսից հետ պատերազմը նորոգելու համար, Սպարտացւոց հետ զինադադար մ'ըրաւ ու մեռաւ Կիպրոս առնելու ատեն 449 ին: Իր մահուանէն ետքը, Պերիկլէս նորէն նուաճեց դաշնաւոր տէրութիւններն, (445 ին Եւբէան ու Մեգարան, 440 ին Սամոսն ու Բիւզանդիոնը) որոնք Սպարտայէն դրդուած՝ աթենական լուծը վրաներնէն թօթուել կ'ուզէին:

2. Պերիկլէս, Ազնուպետականաց զիւսւորներուն (ի մասնաւորի Կիմոնի եւ ծերն թուկիդիդէսի) դէմ կռուելու ատեն՝ մէկ կողմանէ Արիստակիս զօրութիւնը կտրելով, եւ մէկալ կողմանէ զինուորաց ու դատաւորաց թոշակ կապելով, նոյնպէս ժողովրդեան ժողովն եկողներուն ստակ տալով, ժողովրդեան սիրտն առաւ: — Աթէնքի մէջ ամէն քաղաքացի կրնար իր սեպհական արուեստը բանեցընելէն զատ, տէրութեան դարձքերուն ալ զբաղիլ, եւ աւելորդ ժամանակները, կրօնական հանդիսութեանց, թատերախաղութեանց եւ ուրիշ կրթական զբօսանքներու ներկայ գտնուիլ: Ասկէ զատ հայրենասիրութիւն, բարեպաշտութիւն ու համեստութիւն ընդհանուր հասարակաց առաքինութիւններ էին: Այսպիսի ժողովրդեան մը մէջ, հարկ էր որ արուեստը ու գիտութիւնը շուտ ծաղկէին: Եւ իբրք ալ Պերիկլէս, դաշնաւորաց գանձէն, անուանի ճարտարակտներու եւ քանդակագործներու (Փիդիաս, Իկաինոս, Մնեսիկլէս) ամենափառաւոր շէնքեր շինել տուաւ:

Նոյնպէս կը ծաղկէր նաեւ մասնագրութիւնը: Դիւցալական (épique) արդէն Հոմերոսի ժամանակ իր կատարելութեան ծագք հասած էր: Ասոր Իդիականն ու Ողիսականը թերեւս 900 ին ատենները՝ Փոքր Ասիայի յոնիական գաղութականութեանց մէջ երեւան ելած ըլլան: Հեսիոդոսի, Երկու գիւցազնականները՝ Աստուածոց Ազգահամարն

(Théogonie) եւ «Գործքերն ու Օրերը», կրօնական լարդպատեանկան նկարագիր մ'ունին:

Քնարերգութիւնն (lyrique) ի սկզբան քաղաքական ու պատերազմական էր. այսպէս Տիրատէսի, Սողոմոնի եւ Քէ-
 ոզնեսի եպիքերգութեանցը մէջ: Պարսկական պատե-
 րազմին դիւցազնական գործքերը հւշակեց եղբերգու-
 թիւններով ու պարսաւական տողերով (épigramme)
 Սիմոնիդէս: Արքիլոքոս Պարոսացին (700) ճամբայ բացաւ
 երկրորդ տեսակի (satirique-iambique) բանաստեղծու-
 թեան: Մելիքոս (mélique) կամ երէով բանաստեղծու-
 թիւններն եղան. Աղկէոս Լէոքոսացին ու ասոր կրտ-
 սերազոյն ժամանակակիցը Սապփով (600) եւ Անակրէոս:
 Գորիակոս քնարերգութիւնն իր ամենէն մեծ բարձրու-
 թեանը հասաւ պարսկական պատերազմներուն ժամանակ
 Իբիկոսի, Սիմոնիդեսի եւ մանաւանդ Պինդարոսի ձեռ-
 քով (522-442):

Նոյն կերպով կը պայծառանար՝ հելլենական առաւ-
 պելաց մտածմունքներն, ամենագեղեցիկ կերպով բացա-
 տրող Թատրոն (dramatique) բանաստեղծու-
 թեան ալ: Եւրիպոս (525-456) հնարեց վեհ եւանդով մը ողբեր-
 գութիւնը (tragédie), որ Սոփոկլէսի (497-406) ձեռքը
 իր կատարեալ գեղեցկութեանը հասաւ. իսկ Եւրիպիդեսի
 (480-406) հանձարեղ մտածութիւններովն ազնուացաւ:
 — Կատակերգութիւնը (comédie), որուն ներուած էր,
 ժամանակակից գէպքերուն վրայ ազատ դատաստան ընել՝
 Արիստոփանեսի (427-388) ձեռքը, իր ամենաբարձր կա-
 տարելութեանը հասաւ: — Ճարտարախօսութիւնն, որ
 ի սկզբան խորհրդոց մեծութեան բացատրութիւն մըն էր,
 ետքէն Սոփեսայի (Գորգիոս) եւ 10 ատտիկեան ճար-
 տարախօսաց (Լիսիաս, Իսոկրատէս, Եւքլիտէս, Գեմոս-
 թենէս) ձեռքը ուսման նիւթ եղաւ: — Իբրեւ պատմագիր՝
 նշանաւոր եղան Հերոդոտոս Աղիկաւնացին (480-428), որ
 իր մեծ ճամբորդութեանը մէջ ժողոված լուրերը գեղեցիկ
 լեզուաւ մը գրեց: Թուկիդիդէս (471-396) իր պեղսպո-
 նեսական պատերազմին պատմութեանը մէջ յունական
 ինկած բարոյականութեան ճիշդ պատկերը կ'ընծայեցընէ-
 եւ քսենոփոն: — Հելլենական կրթութեան շրջանը կը
 լրացրէր Փիլիսոփայութիւնը. որուն մէջ անուանի են Սո-
 կրատէս, Պլատոն (429-347) ու Արիստոտէլ (384-322):

16. Պէղոպոնէոսական պատերազմ 431-404.

1. Ինչ է Պեղոպոնէոսական պատերազմն պատճառը. Ինչպէս սկսաւ:
 2. Ինչ էլք ունեցաւ Սիկիլիայի արշաւանքը: 3. Ինչպէս լմնեցաւ Պեղո-
 պոնէոսական պատերազմը:

1. Երբ Աթենացիք, Կորնթացւոց կամաց հակա-
 ոակ, Կորկիրա քաղաքն իրենց պաշտպանութեանը

տակ առին, Կորնթացիք՝ Սպարտացւոց դիմեցին: Ասոնք՝ զՅունաստան Աթենացւոց լուծէն ազատելու պատրուակաւ, ոտք ելան, եւ իրենց հետ բոլոր Յունաստանի տէրութիւններն, ու Աթէնքի դէմ պատերազմ հրատարակեցին:

Աթէնքի դաշնակիցներն էին, Մակեդոնիա, Պլատեա քաղաքը, Արքիպելագոսի կղզիներն (որոնց մծ մասը պատերազմի ատեն գրծեցին) ու ափական գաղթականութիւնները: Բայց Աթէնք՝ Յունաստանի ամենահարուստ տէրութիւնն էր. իր եկամուտը (դաշնաւորաց հարկերը, մարտերն ու բովերն եւ այլն) 2000 տաղանդ (գրեթէ 11½ մլ. ֆրանգ) էր:

Թեբացիք՝ Պլատեայի վրայ պարապ յարձակում մ'ընելէն ետեւ, Արքիդամոս՝ Սպարտացւոց թագաւորը, 60.000 դաշնակից զօրքով՝ 431 ին գերփելով ու աւերելով Ատտիկէ մտաւ: Աթենացիք՝ վրէժնին առին, ծովու կողմանէ Պեղոպոնէսի եզերքներն ապականելով: Այս միջոցին Աթէնքի մէջ՝ զարհուրելի ժանտախտ մ'ելաւ, որուն Պերիկղէս ալ զոհ եղաւ (429 ին): Իր մահուանէն ետքը, Կղէոն խաղախորդէն առաջնորդուած ռամիկն իշխանութիւնը ձեռքն առաւ (427). երբ Սպարտացիք ու Թեբացիք՝ Պլատեան կործանեցին: Թէպէտ ասոր վրայ Աթենացիք (425) Սպարտացւոց երեւելիները գերի բռնեցին, սակայն Թեբացիներէն (424 ին) Դեղիոնի քով յաղթուեցան: Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մէջ ալ Բրասիդաս սպարտացին զիրենք շատ նեղը խոթեց, մինչեւ որ թէ ասիկայ եւ թէ Կղէոն (422) Ամփիպոլսոյ ճակատին մէջ ինկան: Այն ատեն՝ Նիկիաս ազնուապետականաց դուռը՝ կրցաւ Սպարտայի հետ 50 տարւան խաղաղութիւն մ'ընել:

2. Նիկեան յիսնամեայ խաղաղութիւնը հազիւ քանի մը տարի տեւեց. ան ալ երկու կողմանէ իրարու դէմ շարունակ գանգատներ ընելով: Տաղան-

դաւոր՝ բայց թեթեւամիտ Աղկիբիադեսի ազդեցու-
թեամբ, Աթենացւոց եւ Պեղոպոնեսացւոց մէջ, դաշ-
նակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ Սպարտացւոց դէմ.
սակայն Սպարտացիք այս դաշնակցութիւնն ալ փը-
ճացուցին Մանտինէայի յաղթութեամբ (418 ին):
Ասոր վրայ Աղկիբիադէս, Աթենացիները՝ զօրաւոր
Սիրակուսայի դէմ արշաւանք մ'ընելու գրգռեց ու
փառաւոր նաւատորմով մը 415 ին Սիկիլիա նաւեց
(իրեն օգնական ունենալով Լամպրոնս ու Նիկիասը):
Իրեն հեռաւորութեան ատեն, իւր թշնամիները
զինք ամբաստանեցին, որով ստիպուեցաւ Սպարտա
փախչիլ: — Թէպէտ Դեմոսթենէս Աթենացւոց
օգնութեան հասաւ. սակայն եւ այնպէս Սիրակու-
սացիք՝ Գիլիպպոս Սպարտացիէն օգնութիւն գտած,
Աթենացիները զարկին 413 ին: Նիկիաս ու Դեմոս-
թենէս Սիրակուսայի մէջ գլխատուեցան. իսկ զօրքը՝
քարահատութեան խաւրուեցաւ: Այս եղած ժամա-
նակ՝ Սպարտացիք Ատտիկէի Դեկեղէա բերդն ամրա-
ցուցին եւ Պարսից հետ դաշնակցեցան՝

3. Աթենացիք նոր նաւատորմիդ մը պատ-
րաստեցին ու Սպարտայէն Տիսափեռնէս պարսիկ
մարզպանին քով փախչող Աղկիբիադը (412 ին)
ետ կանչեցին: Ասիկայ՝ Կիւզիկոսի քով 410 ին
յաղթեց Պարսից հետ դաշնակից եղող Սպարտա-
ցւոց. նուաճեց 408 ին Փոքր Ասիայի ծովեզերներն
ու Բիւզանդիոնը. եւ փառաւոր ձաղանքով Աթէնք
մտաւ: Բայց իր ստորակարգեալ զօրավարներէն մէ-
կուն (Անտիդրոսի) անխոհեմութեամբ (407 ին)
նորէն արքսորուեցաւ: Աթենացիք՝ Արգենուսի քով
(Լեսբոսի քովերը) ըրած յաղթութեամբն (406 ին)
անհոգ եղած, կորսնցուցին՝ 405 ին Եգոսպոտամոսի
քով իրենց վերջին նաւատորմիդը: Յաղթող Սպար-

տացիները՝ Կիւսանդրի առաջնորդութեամբ, պաշարեցին առին 404ին նաեւ Աթէնքը՝ կործանեցին անոր պարիսպներն եւ 30 բռնակալ դրին. որոնք ամենալաւ քաղաքացիները կ'աքսորէին կամ կը գլխատէին: — Բիչ ընդհատութեամբ 27 տարի տեւող Պեղոպոնեսական պատերազմը ջղատեց Յունաստանի զօրութիւնը:

17. Սպարապայի ու Թէբէի սպարապետութիւնն 404-362.

1. Թրաքիոյ վերանորոգութիւնն օգուտ մ'ունեցաւ: — 2. Ինչպէս վարեց Սպարապետութիւնը: — 3. Ինչպէս ելաւ Թեբէ:

1. Թէպէտ 403ին Թրասիբուղոս 30 բռնակորները վռնեց, ընդհանուր թողութիւն տուաւ ու Սողոնի սահմանադրութիւնը նորոգեց, բայց մէյ մ'անհետ եղած հոգին այլ չկրցաւ դառնալ: Ազնիւն Սոկրատէս, ատտիկեան փիլիսոփայութեան հիմնիչը, պէտք եղաւ որ Աթէնքի մէջ 399ին՝ թոյն խմելով մեռնի:

Աս փոջին էր, որ Յոյք՝ իրենց վարձկանազօրովը Կիւրոսի օգնեցին, իւր Արտաշէս Ուշեղ եզրօրը դէմ. եւ Կունաքսայի ճակատէն ետեւ (401ին) 10.000 հոգի քոննոսի առաջնորդութեամբ, շատ վտանգներէ անցնելով՝ հայրենիքին գարձան:

2. Սպարապայիները (որոնց պատգամաւորին ձեռօք Աղկիբիադէս 403ին, Փաիւգիայի մէջ սպանուեցաւ), բոլոր Յունաստանի սպարապետութիւնն առնելէն ետեւ՝ ամբարտաւանութեամբ, ընչաքաղցութեամբ ու նուազապետութեամբ՝ բոլոր Յունաց ատելութիւնն իրենց դէմ գրգռեցին: Անոր համար երբ իրենց Ագեսիդայոս թագաւորը 396-394 Փոքր Ասիայի մէջ յաջողութեամբ Պարսից դէմ կը կռուէր՝ Կորնթոս, Թեբէ, Արգոս ու Աթէնք

Սպարտայի զօրութեան դէմ դաշնակցութիւն մ'ը-
րին: Թէպէտ Լիւսանդր (394) Թեբացւոց դէմ ըրած
պատերազմին մէջ ինկաւ եւ Կոնոն, 393ին պարս-
կական ու աթենական միացեալ նաւատորմովը՝ Կնի-
դոսի քով Սպարտայի ծովական զօրութիւնը ջնջե-
լէն ետեւ՝ Աթէնքի պարիսպները կանգնեց, սակայն
Ագեսիլայոսի (Կորոնէայի քով) ըրած յաղթու-
թեամբը՝ Սպարտացիք ապահովցուցին իրենց առաւ-
ել զօրութիւնը՝ ցամաքի վրայ: Անտաղկիտասայ ա-
մօթալի խաղաղութեամբը (387) յառաջակողմեան
Ասիայի Յոյները Պարսից իշխանութեան տակ ձգուե-
ցան. իսկ Յունաստանի բոլոր քաղաքները ազատ
հրատարակուեցան: X

3. Սպարտական գունդ մը՝ Թեբէի միջնաբերդը
բռնելով (382), Սպարտայի սպարապետութեան
կործանումը յառաջ բերաւ: Պեղոպիդաս (378)
Սպարտացիներն անկէ վռնտելէն ետեւ, Թեբէի իշ-
խանութիւնը հաստատուեցաւ եւ Աթէնքի հետ
դաշինք դրուեցաւ: Այն միջոցին որ Աթենացիք քա-
բրիասայ եւ Տիմոթէոսի առաջնորդութեամբ՝ ծո-
վու վրայ յաղթութեամբ յառաջ կը քայլէին, Եպա-
մինոնդաս նուիրական գնդին քաջութեամբը 371ին
Լեւկտրայի փառաւոր յաղթութիւնը վաստըկեցաւ:
Ասոր վրայ ազատեց Մեսսենիան սպարտական լծէն
ու ապահովցուց Թեբէի սպարապետութիւնը:

Բայց երբ Պեղոպիդաս, Թեսսաղիայի Աղէք-
սանդրոս բռնաւորին դէմ (365) ու Եպամինոնդաս
Մանտինէայի յաղթական ճակատին մէջ ինկան, կոր-
սընցուց Թեբէ իր շուտով ստացած մեծութիւնը:
— Ասկէ ետքը տիրեց Յունաստանի մէջ ընդ-
հանուր խաղաղութիւն մը, որ բոլորովին ուժաթափ
ըլլալուն հետեւութիւնն էր: Y

18. Յոնական ազատութեան վերնալը 338.

1. Երբ ելաւ երկրորդ ու երրորդ նուիրական պատերազմը. Ինչպէս վերջ-
յաւ յունական ազատութիւնը:

Ք. Փիլիպպոս՝ Մակեդոնիայի թագաւորը (360-336) պատերազմի նոր կարգ մը խոթելով (փաշանգ), իր պզտիկ տէրութիւնը շատ ընդարձակեց: Աթենացիները՝ կաշառակեր ճարտարախօսներու ձեռօք (Եսքիսէս) որոշիչ ձեռնարկութիւններէ ետ կեցուց եւ առթի մը կը սպասէր քայքայած Յունաստանը նուաճելու: Աս միջոցին էր, որ (347) Թերացիք զինք յանկարծ Դեղփեան տաճարը կողոպտող Փոկիացւոց դէմ, (երկրորդ) նուիրական պատերազմին օգնութեան կանչեցին: Փիլիպպոս նուաճեց Փոկիացիները եւ 346ին անոնց երկու ձայնը՝ Ամփիկտիոնեան ատենին մէջ ընդունեցաւ:

Թէպէտ Դեմոսթենէս կը զգուշացընէր Աթենացիները Փիլիպպոսի աճող զօրութենէն, բայց եւ այնպէս՝ խաբուած Ամփիկտիոններն, զՓիլիպպոս՝ Լոկրացւոց դէմ մղած (երրորդ) նուիրական պատերազմին սպարապետ ընտրեցին: Երբ Փիլիպպոս Լոկրացիները նուաճելէն ետեւ, Ելատեան՝ Աթէնքի դուռը բռնեց, Դեմոսթենէսի ճարտարախօսութենէն արթնցած Աթենացիք, Կորնթացիք ու Թերացիք իրեն դէմ դաշնակցեցան. բայց Քերոնիայի քով 338ին յաղթուեցան, եւ Փիլիպպոս՝ Կորնթոսի Ժողովոյն մէջ Պարսից դէմ ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ: Ասանկով սպարապետութիւնը Մակեդոնիայի անցաւ Կ

Յուճական-Մակեդոնական պետութիւն

19. Աղէքսանդր Մէժ 336-323.

1. Աղէքսանդր Բիւղէս նուաճեց Յունաստան. Երբ սկսաւ Պարսկաստանի արշաւանքը: — 2. Ինչպէս տէր եղաւ պարսկական պետութեան. Ինչ ելք ունեցաւ հնդկական արշաւանքը:

1. Աղէքսանդր՝ որ իբրեւ տղայ, արդէն իր ապագայ մեծութիւնը ցուցուցած էր, հօրն սպանմանէն ետքն՝ իւր քսաներորդ տարւան հասակին մէջ (336), Մակեդոնական գահն ելաւ: Ասոր վրայ շուտ մը նուաճեց ապստամբած Վիւրիկեցիքը. Թերէն կործանելով՝ զարհուրեցուց բոլոր Յունաստան. եւ կորնթոսի մէջ 335ին՝ ինք զինք Յունաց ընդհանուր սպարապետ անուանել տուաւ Պարսից դէմ:

Աղէքսանդր 334ին, Պարսից դէմ արշաւանքն սկսաւ 35.000 բանակով մը. Գրանիկոսի քով (Միւսիպի մէջ) յաղթեց Պարսից մարզպաններուն. նուաճեց Փոքր Ասիան ու նորէն հաստատեց ռամկապետութիւնը յունական քաղաքներուն մէջ: Այն միջոցին որ Պարսիկք յառաջ կը քայլէին, Աղէքսանդր Տարսոնի մէջ գետ մտնելով՝ հիւանդացաւ: Բայց իր Փիլիպպոս բժշկին ձեռօք առողջանալէն ետեւ (Վիլիկիպի) Իսսոս քաղաքին քով փճացուց (333) Դարեհի առաջնորդութեան տակ եղած Պարսից երկրորդ բանակը. Դարեհի կինն, աղջիկները, զօրաց մեծ մասն ու բանակը Աղէքսանդրի ձեռքն ինկան:

2. Ասորիքը՝ Փիւնիկէն (ուր Տիւրոս եօթը ամսուան պաշարմանէն ետեւ 332ին կործանեցաւ) ու Պաղեստինը նուաճելէն ետեւ, Եգիպտոս անցաւ. ուր սիրով ընդունուեցաւ: Հոս հիմնեց Աղէքսանդրիա քաղաքն, որ շուտ մը տիեզերական վաճառա-

կանութեան կենդրոն եղաւ: Ասկից անցաւ Արամազդայ Ամինի տաճարը, ետքէն Ասիա դարձաւ ու Արքեպի ճակատովն (Գաւգամելա գեղին քով ուր 100.000 Պարսիկք ինկան) ու Բաբելոնի, Շօշի եւ Պերսեպոլսոյ առմամբ՝ տէր եղաւ Պարսից բովանդակ պետութեանը 331 ին: — Դարեհ, Աղէքսանդրի առջեւէն փախած ատեն՝ Բակտրիայի Բեսոս նախարարէն սպանուեցաւ:

Արեւելեան ծովուն հասնելու եւ բովանդակ Ասիան նուաճելու յուսով, Աղէքսանդր 327 ին ինդոս գետն անցաւ: Բայց երբ Հիւփասիս անցնելով՝ դէպ ի Գանգէս յառաջանալ կ'ուզէր, զօրաց մէջ ապստամբութիւն մ'ելաւ, որ զինք ետ դառնալու ստիպեց: — Դարձն եղաւ, վայրենի Մալլիացոց երկրին, Արգոսիայի (Պելուճիստանի) անապատին ու Արմանի մէջէն. ուր անդիէն Նէարքոս՝ բանակին մէկ մասովն ինդոս գետէն՝ Պարսից ծովածոցն անցաւ նաւերով: Աղէքսանդր 323 ին Բաբելոնի մէջ մեռաւ այն միջոցին, որ նորանոր ձեռնարկութիւններու մեծամեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէր:

Սաոյգ է, Աղէքսանդրի հիմնած մեծ պետութիւնը բայքայեցաւ իր մահուամբը, բայց իր ձեռքով յոնական լեզուն, սովորութիւնները, արուեստներն ու գիտութիւնը Ասիա տարածուեցան: Նոր հիմնուած քաղաքներուն պահպապան զօրքը, երկրին բնիկ ժողովրդոցը հետ խառնուելով՝ երեւան ելան հելլենական կրթութիւնն ու լեզուն, զոր չիրջան անհետ ընել նոյն իսկ իրարու յաջորդող արիւնահեղ պատերազմները:

20. Աղէքսանդրի յաջորդները 323-301.

1. Աղէքսանդր Մեծին ո՛վ յաջորդեց: — 2. Ի՞նչ եղաւ Աղէքսանդրի զերգասանքը: Ի՞նչպէս բաժնուեցաւ իր պետութիւնը:

1. Արովհետեւ Մակեդոնական պետութեան թագաժառանգը՝ Աղէքսանդր, իր հօրը մահուանէն ետքը ծնած էր, եւ տկարամիտ փիլիպպոս Արիդէոս՝

Մեծն Աղեքսանդրի եղբայրը, բովանդակ պետութեան վարչութիւնը չէր կրնար ընել, անոր համար զօրավարք՝ գաւառները մէջերնին բաժնեցին. իսկ Պերդիկկաս առաւ վերին խնամակալութիւնը: — Ասոր մահուանէն ետեւ (321) Անտիպատրոս՝ Մակեդոնիայի ու Յունաստանի կուսակալը, տէրութեան կառավար դրուեցաւ: Ասիկայ մեռնելու ատեն (318) իրեն յաջորդ անուանեց զՊողոսպեղքոն:

Անգին՝ Ասիայի մէջ, Եւմենէս՝ Կապպադովկիայի ու Փռիւգիայի կուսակալը, Աղեքսանդր կրօտսերին իրաւանցը վրայ կը պատերազմէր՝ անկախութեան ետեւէն ինկող կուսակալաց հետ. սակայն քանի մը յաջող պատերազմներէ ետեւ (315ին) Պամփիլիւիայի, Լիւկիայի ու Մեծ Փռիւգիայի կուսակալին՝ Անտիգոնոսի յանձնուեցաւ ու գլխատուեցաւ:

2. Աս եղած ժամանակ, Ողիմպիա՝ Աղեքսանդրի մայրը (317), զՓիլիպ. Արիդէոսն ու անոր կինը Եւրիտիկէն մէջտեղաց վերցընել տուաւ: Սակայն ինքն ալ (315) Կասանդրէն բռնուելով՝ սպանուեցաւ: Ասիկայ՝ 310ին Աղեքսանդրն ու անոր մայրը Ռոքսանէն ալ սպաննել տալէն ետեւ, բոլոր կուսակալք թագաւորի անուն առին: Ասոր վրայ՝ Անտիգոնոսի դէմ դաշնակցեցան Կասանդր ու Սելեւկոս Ասորին, Լիւսիմաքոս Թրակացին ու Պտղոմէոս Եգիպտացին:

Իփսոսի (Փռիւգիայի) Ճակատով (որուն մէջ Անտիգոնոս ինկաւ 301ին) արիւնահեղ պատերազմներուն վերջ տրուեցաւ: Սելեւկոս ու Լիւսիմաքոս մէջերնին բաժնեցին Փոքր Ասիայի երկիրները: — Այսպէսով՝ Աղեքսանդրի պետութեանէն, շատ մը փոքր իշխանութիւններէն զատ՝ ելան Մակեդոնական, Ասորական ու Եգիպտական տէրութիւնները.

որոնք ամէնը մինչեւ 31 ֆրիստոսէ յառաջ՝ Հռոմայեցիներէն նուաճուեցան:

21. Մակեդոնիա եւ Յունաստան.

1. Ո՛վ որ աւարակեց Մակեդոնիան: — 2. Ի՞նչպէս լմնցաւ Լամեան պատերազմը: Ետեղեան դաշնակցութիւնը: — 3. Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Յունաստան:

1. Մակեդոնիա՝ շատ անգամ իր իշխանները (կասանդր, Դեմետրիոս Պողիորկետէս, Պիւռոս Եպիւռացի, Կիսիմաքոս Թրակացի) փոխելէն ետեւ՝ Սելեւկոս Ասորւոյն ինկաւ: — Գաղղիացւոց երեք աւերիչ արշաւանքներէն ետեւ՝ — 280-278 որկէս մը Դեդիփիսի քով ջարդուեցան, կէս մըն ալ Մեծ Փոլեգիա (Գաղատիա) գաղթականութիւն խաւրուեցան — Անտիգոնոս Գոննատոս 278 ին գահն ելաւ: Իր ցեղն իշխեց Մակեդոնիայի վրայ մինչեւ 168՝ Յունաստանի հետ շարունակ կռուելով:

Անտիգոնոսի յաջորդներն եղան, Դեմետր Բ. 243. Անտիգոնոս Բ. 233. Փիլիպպոս Բ. 221 (Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. Կիւնոսկեփաղեսի ճակատը 197). Պերոէոս (179): Ասիկայ 168 ին Պիւգնայի քով Հռոմայեցիներէն յաղթուեցաւ. Մակեդոնիա չորս հասարակապետութեանց բաժնուեցաւ եւ 148 ին հռոմէական նահանգ եղաւ:

2. Աղեքսանդրի մահուան լուրին վրայ, ազատութեան պատերազմը պատերազմելու համար ոտք ելլող Յոյները՝ զարկին Լեւոսթենեսի առաջնորդութեամբ Անտիպատրոսն ու պաշարեցին զինք Լամիայի մէջ, որով պատերազմը Լամեան ըսուեցաւ: Սակայն՝ երբ Անտիպատրոս Ասիայէն օգնութիւն ընդունեցաւ, Թեսսաղիայի Կրանոն քաղքին քով յաղթուեցան ու մէկիկ մէկիկ Մակեդոնացւոց հպատակեցան:

Աերջապէս՝ հեղ մըն ալ Յոյնք անկախութիւննին ձեռք բերին ետողեան ու աքայեան դաշնակցու-

Թեամբ: Ամենէն յառաջ Ետողացիք մակեդոնական թագաւորներուն սաստիկ հարստահարութենէն ճնշուած՝ 280 ին զօրաւոր դաշնակցութիւն մը կազմեցին, որ 100 տարի մը իր ազատութիւնը պահեց: Այս ժամանակն էր, որ Աղեքսանդրի ատեն ջնջուած արայեան հին դաշնակցութիւնն ալ չորս քաղաքներու ձեռքով նորոգեցաւ: Ասոր վախճանն էր, միացեալ զօրութեամբ, օտար յարձակմանց դէմ ինք զինք պաշտպանել:

3. Փիլիպպոս Բ. Մակեդոնացին՝ իլինոսկեփաղեսի քով 197 ին յաղթուելէն ետեւ, չոսմ՝ ամէն յունական տէրութիւններն ազատ հրատարակեց: Բայց եւ այնպէս 167 ին հազարի չափ երեւելի Աքայեցիք (ասոնց մէջ նաեւ Պողիբիոս պատմագիրը) չոսմ՝ գերի տարուեցան: Աքայեցւոց մէկ ապրստամբութիւնն առիթ առաւ 146 ին Վորնթոսի կործանմանը: — Յունաստան՝ Աքայիա անուամբ հռոմէական նահանգ մ'եղաւ (Թ. 31):

Յունաց բարոյից ապականութիւնը՝ Փիլիպպ. Մակեդոնացիէն ետքը աւելի անեցաւ: Այս պատճառաւ էր որ Վլէամենէս պարապ տեղ ջանաց Լիկուրգեան օրէնքները նորէն Սպարտա խոթել: — Բայց Յունաց քաղաքական կեանքը շեջանելու ատեն, կը ծաղկէին անդին գեղեցիկ արուեստներն եւ ի մասնաւորի նկարչութիւնն ու ճարտարապետութիւնը: — Աթէնք փիլիսոփայից ու գիտնականաց ժողովատեղին եղած էր:

22. Ասորի + ու Լաֆիպոսոս.

1. Ինչպէս կառավարեց Սելեւկոս: Ինչ կերպարանք առաւ տէրութիւնն իր յարգացն ատեն: — 2. Որ միջոցն հասաւ երկրորդ եգիպտական տէրութիւնն իր ամենամեծ բարձրութեանը: — 3. Երբ սկսաւ տէրութիւնն նկատ. Ինչ վեճակի մէջ էին այն միջոցն գիտութեանը:

1. Սելեւկոս Ա. (312-280) իր ատենը՝ եգէական ծովէն մինչեւ Ինդոս գետ տարածուող Ասորական պետութիւնը՝ 72 կուսակալութիւններու բաժնեց: Բայց տէրութեան անկումն արդէն իր յա-

ջորդացն (Անտիոքոս Ա. Անտիոքոս Բ. Սելևկոս Բ.)
ատեն սկսաւ. որոնք Եգիպտոսի, Պերզամոնի եւ Պար-
թեւաց դէմ անյաջող պատերազմներ ունեցան: Ան-
պիստոս Գ. Մեծ (224-187) Հռոմայեցւոց դէմ ը-
րած պատարազմներովը (192-189)՝ կորսնցուց Փոքր
Ասիան, մինչեւ Տաւրոս ու Հաղինս: Իր յաջորդաց
ատեն՝ անընդհատ ապստամբութիւններով, գա-
հակալութեան կռիւներով եւ անգթութիւններով
քայքայած տէրութիւնը՝ բուն Ասորիքի եւ Փիւնի-
կէի վրայ ամփոփուեցաւ: Ասորւոց թագաւոր ընտ-
րուած (85) Տիգրանը՝ հարկադրեցաւ 64ին երկիրը
Հռոմայեցւոց տալ:

2. Եգիպտոս՝ ամենէն ծաղկեալ տէրութիւնն
էր, երեք առաջին Պտղոմէոսներուն ատեն, Աղեքսան-
դրիա մայրաքաղքով՝ որ համաշխարհական վաճա-
ռականութեան եւ գիտութեան կենդրոնն եղած էր:

Պարզոմէոս Ա. Ղաֆոս կամ Փրէկլ (323-284)
աշխարհակալեց Փիւնիկէն, Հրէաստանը, Աիպրոսն
ու Լիբիան:

Պարզոմէոս Բ. Փիլադեպոս (284-246) պա-
տերազմ չըրաւ: Բայց իր ատենը Եգիպտոս ամե-
նէն մեծ ծովային տէրութիւնն էր: Առուտուրը,
արուեստներն ու գիտութիւնք շատ ծաղկեալ վի-
ճակի մէջ էին:

Պարզոմէոս Գ. Եւերգետէս (246-221), առանց
արուեստներն ու գիտութիւններն երեսէ ձգելու,
աշխարհակալեց Ասորիքը, Փոքր Ասիան, Արաբիան
ու Եթովպիան:

3. Յաջորդ թագաւորներու ժամանակ պետու-
թիւնը՝ բուն Եգիպտոսի վրայ ամփոփուեցաւ: Այս
միջոցիս խիստ տարածուած վաճառականութեան
պատճառաւ, հարստութիւնն անհաւատալի կեր-

պով աճելով՝ ժողովուրդը վերջի աստիճանի զեղխութեան ու անառակութեան մէջ ընկղմեցաւ: Գահակալութեան կռիւներն ու ազգականներն սպաննելը՝ նոյն իսկ այն ատեն չվերջացան, երբ Հռոմայեցիք (200 էն վեր) երկիրն իրենց պաշտպանութեան տակ առին: Անառակութեանց մէջ ինկած Պտղոմեանց վերջին թագուհին, Աղէոպատրա՝ Ակտիոնի ճակատէն ետեւ 30ին ինք զինքն սպաննեց. ու Եգիպտոս հռոմէական նահանգ եղաւ:

Երբ գիտութիւնք ու արուեստք Յունաստանի ժողովրդեան զբաղում ըլլալէն դադրեցան, սկսան ծաղկիլ յունական-մակեդոնական պետութեան մէջ՝ միայն իշխանաց ինամբ տանելովը. որոնք բնական բաղձանքէ կամ փառասիրութենէ դրդուած՝ գիտնականներն ու արուեստագէտներն արքունիք կը բերէին, անոնց առատաձեռնութեամբ օգնական կ'ըլլային, մատենադարաններ կը հիմնէին եւ արուեստական ձեռագործներու ժողովածոյքներ կ'ընէին: Ասոր մէջ նշանաւոր են Պերգամոնի, Մակեդոնիայի ու Ասորիքի թագաւորները: — Սակայն՝ յունական մատենագրութեան գանձերը պահելու մէջ ամենամեծ արգիւնքն ունեցան առաջին Պտղոմեանները: Պտղոմեանք հիմնեցին Աղեքսանդրիայի մէջ հին աշխարհքին ամենամեծ մատենադարանն ու մուսէոնը: Ետքինն ունէր իր մէջն աշխարհքիս առաջին գիտնականները, բանաստեղծները, բժիշկներն ու մաթեմատիկոսները. որոնք՝ առատաձեռն թագաւորներուն շնորհիւն ազատ կեանք կը վարէին, իրենք զիրենք բոլորովին ուսման նուիրել կարենալու համար:

Պատմութիւն Հռոմայեցւոց

**23. Հին Իտալիայի վրայ Երկրագործական արեսո-
նիւն ճը.**

1. Քանի մաս կը բաժնուէր Իտալիա: — 2. Քանի շրջանի կրնանք բաժնել
Հռոմայեցւոց պատմութիւնը:

Իտալիա երեք մաս ունէր.

Ա. Հիւսիսային Իտալիա կամ Գաղղիա յայս-
կոյս Ալպեան (Gallia cisalpina) պտղաբեր դաշտա-
վայրը: — Ասիկայ կը պարունակէր իր մէջը.

1. Պատրուսի անդիի Գաւառները (Trans-
padana). գլխաւոր քաղաքներն են. Պադուաիոն,
Վերոնա, Մանտուա ու Մեդիոլանոն:

2. Պատրուսի ասդիի Գաւառները (Cispadana).
գլխաւոր քաղաքներն են. Ռաւեննա, Բոնոնիա,
Պղակենտիա:

3. Լիգուրիա, Գենուա, Վերկելէ գլխաւոր
քաղաքներով.

Բ. Միջին Իտալիա. Ռուբիկոն ու Փրէնտոն
գետերուն մէջ: — Ասոր արեւմտեան դին են.

1. Եպրուրիա՝ պտղաբեր դաշտավայրը, 12
տրուսկեան կամ ետրուսկեան քաղաքներով: Ասոնք
երեւելի են իրենց շատ հին քաղաքակրթութեամբը,
առեւտրովն ու ծովագնացութեամբը:

2. Լապիան, լատին բնակիչներով. գլխաւոր
քաղաքներն են. Հռոմ՝ Տիրերիսի ձախ դին, եօթը
բլրոց վրայ. Ալբալոնգա:

3. Կամպանիա. Սամնիացի բնակիչներով բեր-
րի դաշտավայր մը. գլխաւոր քաղաքներն են. Կա-

պուա, Նէապոլիս, Հերկուլանոն, Պոմպէի, Նոլա: —
Արեւելեան կողմն էին

4. Ումբրիա. հարթ ու քիչ մշակուած:

5. Պիլէնոն. բերրի դաշտավայր մը. Անկոնա
գլխաւոր քաղքով:

6. Սամնիոն. լեռնային է. գլխաւոր քաղաքն
էր, Բենեւենտ:

Գ. Հարաւային իտալիա կամ Մեծ Յոննաս-
տուն: — Ասոր արեւմտեան դին էին.

1. Լոնկանիա. Սիբարիս ու Հէրակլէա գլխաւ-
որ քաղաքներով:

2. Բրոտտիոն (Տիմայ Գալապրիա). Արոզոն ու
Ռեգիոն գլխաւոր քաղաքներով: — Գէպ ի արեւ-
ելք են

3. Ապոլիա պտղաբեր դաշտավայրը. գլխաւ-
որ քաղաքներն են. Կաննէ եւ Ասկուզոն:

4. Կալաբրիա (Տիմայ Աբուլիա). Բրունդու-
սիոն ու Տարենտոն գլխաւոր քաղաքներով:

2. Հռոմայեցւոց պատմութիւնը հինգ գլխաւոր
շրջաններու կը բաժնուի. որ են:

Ա. Հռոմայ հիմնարկութենէն, մինչեւ թագաւ-
որութեան վերնալը. 753-509 Քրիստոսէ յառաջ:

Բ. Թագաւորութեան վերնալէն՝ մինչեւ Պու-
նիկեան պատերազմները. 509-264:

Գ. Պունիկեան պատերազմներէն՝ մինչեւ Գը-
րակքեանց շփոթութիւնները. 264-133:

Դ. Գրակքեանց շփոթութիւններէն, մինչեւ
Ազոստոս. 133-30. ու

Ե. Ազոստոսէն մինչեւ արեւմ. Հռոմէական
պետութեան կործանումը. 30 էն ք. Յ. - 476 ք. Ե:

Ա. Շ Ր Զ Ա Ն

Հոռմայ հիմնարկութեան միջնէն թագաւորութեան
վերնալը. 753-509 Ք. Յ.

24. Հոռմ թագաւորաց արակ (հոռմեական զտո-
ցաց համեմատ).

1. Ինչպէս ու երբ կ'իյնայ Հոռմայ հիմնարկութիւնը: — 2. Ինչպէս թագաւորաց Հոռմուլոս. որոնք են իր յաջորդները: — 3. Ո՞վ է Տարկունիոս Պրիսիոս. վերջին թագաւորն ո՞վ եղաւ: — 4. Ինչպիսի ստուգութիւն ունի ըստմեյն. Ինչ բաժանում ունէր ժողովուրդը. Ուսկէց կ'ընտրուէր թագաւորը. Ինչպէս կը բաժնուէր բանակը: — 5. Ինչ տեսակ էր Հոռմայեցաց կրօնը:

1. Զրուցաց նայելով՝ տրովական պատերազմէն քիչ մը ետքը, Ասկանիոսէն հիմնուած Ալբալոնգա քաղաքը՝ Հոռմայ հիմնարկութեան սկիզբն եղած է: Ամուլիոս, Ալբայի թագաւորը, մերժեց իր Նուլմիտոր եղբայրն՝ որուն, Վեստայի նուիրուած Ռէա-Սիլուիա դուստրը՝ Ռոմուլոս ու Ռեմոս երկուորեակները ծնաւ: Ասոնք Տիբերիս նետուելով՝ լայց Փաւստուլոսէն ազատելով՝ հովիւներու մէջ մեծցան. պապերնին, Նուլմիտորը՝ նորէն գահ հանեցին եւ պալատինեան բլրին վրայ Հոռմ քաղաքը հիմնեցին 753ին:

2. Ռոմուլոս (753) Ռեմոսն սպաննելէն ետեւ՝ առանձին թագաւորեց. ընդարձակեց քաղաքը՝ զանկայ ամէն կերպ յանցաւորաց ապաստանարան ընելով եւ Սաբինացիները — անոնց աղջիկները յափշտակելէն ետեւ — մէջն առնելով: Ռոմուլոս տէրութիւնը կարգաւորեց օրէնքներով. ծերերու խորհրդարան մը (ծերակցոյ) դրաւ, որուն անդամներն էին ի սկզբան հին լատինական հասարակութենէն 100 ծերեր, որոնց վրայ աւելցան ետքէն Սաբինացիներէն ալ 100 ծեր: Ռոմուլոս՝ իր հրաշքներով զարդարուած մահուանէն ետեւ, իբրեւ կուիրինոս աստուած պաշտուեցաւ:

Նոմա Պոմպիլիոս Սարինացին (715) յօրինեց (իր ամուսնոյն Եգերիա դիցուհւոյն խորհրդովը) կրօնական սահմանադրութիւն մը, դրաւ քուրմեր ու շինեց մեհաններ: — Ասոր յաջորդը՝

Տոպլլոս Ուպիլիոս (672) Որատեանց ու Կուրիատեանց կուռէն ետեւ, առաւ ու կործանեց Ալբալոնգան, Ալբացիները կեղիսեան բլուրը բնակեցուց. Հռոմ եղաւ գլուխ լատինական դաշնակցութեան:

Անիոս Մարկիոս (640) առաւ խել մը լատինական քաղաքներ, որոնց ժողովուրդը պետութեան հետ միացուց իբրեւ քաղաքացի, բայց առանց քուէի իրաւունք ունենալու: Այսպէս Անկոս եղաւ հիմնիչ հռոմէական ռամկին (plebs): Հիմ դրաւ Ոստիայի նաւահանգստին, կանգնեց սիւնակամուրջը (pons sublicius) Տիբերիսի վրայ ու ամրացուց Յանիկուլոնը:

3. Տարկինիոս Պրիսիոս Ետրուրացին (616), Կորնթոսէն գաղթած յոյնի մը որդին, իշխանութեան հասնելով՝ նուաճեց բոլորովին լատինները, եւ Ետրուրակացուց դէմ յաջող պատերազմներ ըրաւ: Ետրակուտի անդամները 300 ի հանեց. իսկ ասպետացը 600 ի՝ ռամկին երեւելիները (իբրեւ minores gentes) պատրկութեան բարձրացընելով: Տարկուինիոս շատ շինութիւններ ըրաւ. եւ սպանուեցաւ Անկոսի որդիներէն:

Սերուսիոս Տոպլլիոս (578), Տարկուինիոսի փեսան, տուաւ տէրութեան նոր սահմանադրութիւն մը, որով հարուստ ռամիկը՝ վարչութեան մէջ մասընդունեցաւ: Եսկուիլինեան եւ վիմինալեան բլուրներն քաղաքին պարսպին մէջ առաւ եւ զՀռոմ՝ լատինական քաղաքներու դաշնակցութեան գլուխ ըրաւ:

Տարկինիոս ամբարտաւան (534) Սերուիոս Տուղղիոսն սպաննեց ու բռնաւորական վարչու-

Թեամբն ինք զինք ժողովրդեան ատելի ըրաւ: Թէպէտ նուաճեց Տարկուինիոս Աղլսկացիները — հակառակորդ Գարի քաղաքը՝ նենգութեամբ առնուեցաւ իր Սեքստոս որդիէն — բայց ետքինը, լուկրետիայի բռնաբարութիւն ընելով՝ Տարկուինիոս գերդաստանովը Հռոմէն վնասուեցաւ Բրուտոսի ու Կլլատինոսի ձեռք 509 ին:

4. Հռոմայեցի պատմագրաց, Հռոմայ հիմնարկութեանը եւ եօթը թագաւորաց ատեն մեծնալուն պատմութիւնը բոլորովին զրուցաց կը վերաբերի: — Հռոմ՝ անծանօթ ժամանակ ու անծանօթ հանդամանքներով երեւան ելած կ'երեւայ: Այսպիսի ստղծ է, որ հին ատենները՝ Տիրերիսի քով, լատինական գաղթականութիւն մը կար, որ հաւանականաբար Լատինի վաճառաց գուռն էր: Կարելի է թէ ասիկայ ի սկզբան նահապետական թագաւորներ ունեցած ըլլայ, բայց ետքէն ասանց տեղ յիշանութիւն ունեցող կառավարներ (reges) յաջորդած ըլլան, որոնք Հռոմի մէջ գերագոյն վարչութիւն ի գործ կը դնէին: Բայց զրուցաց մեզի աւանդած թագաւորաց ոչ թիւը, ոչ ամենուն անունը եւ ոչ ալ ամէն մէկուն ընծայուած գործքերը պատմական ստուգութիւն ունին:

Հռոմայ ամենէն հին հասարակութիւնն երեք ցեղերու բաժնուած էր. Ռամնեանք, Տրոտեանք եւ Լուկերեանք: Ասոնց ամէն մէկը դարձեալ կը բաժնուէր 10 կուրիաներու, ամէն մէկ կուրիան ալ 10 ազգատոհմի: Այս երեք ցեղերուն անդամները՝ որոնք Պատրիկ կը կոչուէին, կը կազմէին Հռոմայ ժողովուրդը կամ նիզակահիրները, որոնք կուրիաներու ժողովոյն մէջ օրէնսդիր իշխանութիւնն ունէին եւ ի սկզբան մի միայն երկրատէրներն էին: Ասոնցմէ կ'ընտրէր թագաւորը ցկեանս ծերակուտի անդամները (senatores):

Ռամիկը դեռ երեւան չելած, կային՝ ազատ ու իրաւանց տէր չեղող պաշտպանեալներ: Ասոնք պէտք էին պատրիկ պաշտպան մ'ունենալ, որ ամէն իրաւանց եւ քաղաքական իրողութեանց մէջ իրենց ներկայացուցելն ըլլար: Ռամիկն ազատ եւ ըստ մտին ունեւոր էր. իրաւունք ունէր երկիր գնելու եւ ստանալու. բայց իրաւունք չունէր ծերակուտի անդամ ընտրելու եւ ոչ ալ ընտրուելու (ius suffragii). եւ չէր կրնար պատրիկներու հետ վաւերաբար ամուսնանալ (ius connubii): Բայց ուրիշ կողմանէ տէրութեան ամէն ծանրաբեռնութեանց մասնակից էր:

Թագաւորը պատրիկներէն ընտրուած բարձրագոյն պաշտօնեայ մըն էր, որ իբրեւ վերին դատաւոր՝ կամ

անձամբ դատաստան կ'ընէր եւ կամ դատաւորներ կը դնէր, ժողովրդեան ժողովը կը կանչէր եւ իբրեւ քրմապետ որոշ զոհեր կը մատուցանէր ու պատերազմի ատեն վերին հրամանատարութիւնն ունէր:

Ռամիկը, Սէրուիանեան սահմանադրութեամբ, երկրատէր ըլլալուն պէս, սկսաւ տէրութեան վարչութեան մէջ ալ մաս ունենալ: Ասան զի ամբողջ հռոմէական երկիրը՝ 30 ցեղի (tribus) եւ բոլոր ժողովուրդը՝ 193 հարիւրեակներու (centuria) բաժնուեցաւ: Ամէն մէկ հարիւրեակը՝ ժողովրդեան ժողովոյն մէջ ձայն մ'ունէր. եւ պատերազմի ատեն՝ առանձին բաժին մը կը կազմէր: ա. Հեծեալագորր (equites) 18 հարիւրեակի բաժնուած էր: Աեցը՝ հին, հարազատ պատրիկներուն ցեղէն էր, որոնց վրայ աւելցան առ ատենները 12 հարիւրեակ՝ քաղաքացւոց երեւելիներէն (primores):

բ. Ռտանաւորը (pedites) բաժնուած էր հինգ դասու եւ 170 հարիւրեակի: Առաջին դասը կը պարունակէր 80 հարիւրեակ (ազաւարտով, վահանով, զրահով ու բարձապանով) լաւ զինաւորուած մարդիկ: Երկրորդ դասն ունէր 20 հարիւրեակ, եւ կը ծառայէր առանց զրահի: Երրորդը՝ 20 հարիւրեակ, եւ կը ծառայէր առանց զրահի ու առանց բարձապանի: Չորրորդը՝ 20 հարիւրեակ թեթեւագէն ու Հինգերորդը՝ 30 հարիւրեակ պարսաւոր:

գ. Մնացած ամէն քաղաքացիները կը կոչուէին անինչ (proletarii): Ասոնք՝ հինգ հարիւրեակի բաժնուած էին, եւ կը ծառայէին իբրեւ գործավար (fabri), խաղացող (tubicines եւ carnifices) եւ այլն:

Ժողոված հարիւրեակները կը կազմէին հարիւրեկաց ժողովները (comitia centuriata): Ասոնք՝ ի սկզբան թագաւորներէն ու ետքէն բզեշխներէն կը կանչուէին. ու ծերակուտին բրած ամէն առաջարկութիւններուն (պատերազմի, խաղաղութեան եւ այլն) վրայ որոշում կ'ընէին: Այս ժողովներուն մէջ կը յայտնուէր բոլոր ժողովրդեան վեհապետութիւնը, որ այս ատենները՝ պատրիկներէ ու աւակէ կը բաղկանար, եւ յառաջագոյն կուրիաներու ժողովներուն իրաւունքներն, ասոր անցան:

5. Հռոմայեցիք՝ թէ իրենց դրացիներուն ու թէ ետքէն իրենցմէ նուաճուած ազգերուն քով գտած ամէն աստուածները կը պաշտէին. որովհետեւ ամենուն վրայ զօրութիւն մը կը ճանչնային, զոր զոհերով պէտք էին շահի: Անոր համար էր, որ իրենց աստուածներուն թիւը յանսահման կը շատնար: Այսպէս՝ օրինակի աղագաւ, առին Լատիններէն Յուսը (Արեգական աստուածը). տարւոյն՝ պատերազմի ու խաղաղութեան առաջնորդը. Դիանոս (Լուսնի աստուածուհին). Սոպոթոսը, (պտղաբեր երկիրը) ու Արոսը (հրոյ աստուածուհին): — Սարինացիներէն՝ Մարսը (Արէս՝ պատերազմի աստուածը), Յուսը (Արամաղղը՝ տէրութեան աստուածը) եւ Յուսնոսը (Արամաղղը՝ տէրութեան աստուածը) եւ Յուսնոսը

(ամուսնութեան աստուածուհին). Հաւասարը (fides), Բախտը (fortuna) եւ այլն: — Տուսկիացիներէն՝ Միներա՛ն (Աթենայի պատերազմի ու քաղաքական գործառնութեանց աստուածուհին). անային ու գերդաստանի աստուածներն (lares եւ penates) եւ այլն: Վե՛հ արարողութիւններով ճոխացած աստուածային պաշտամունքը՝ Կուսմարքի գրաւ: Աստուածային պաշտամանց վրայ հսկողներն էին քրմերը, որոնց գլխաւորն էր Մեծ քրմակետը (pontifex maximus): Սայեանք՝ Արէսի քրմերն էին: Վեստեանք՝ Վեստայի տաճարին մէջ նուիրական հուրն անշէջ պիտոր պահէին: Երեւելի դէպքերու մէջ աստուածոց կամքն իմանալու համար, բարձրագոյն պաշտօնէից ձեռք ըզձութիւններ (auspices) կ'ապարուէին. եւ հաւասարը (augures)՝ Թռչնոց սաւառներէն, կարկաչելէն եւ ուտելէն, իսկ լերդահմայք (haruspices)՝ զոհուած կենդանիներուն ընդերքներէն գուշակութիւններ կ'ընէին: Հարկաւորութեան ատեն՝ կը հարցուէին նաեւ պատգամներն ու սիրելեան գրքերը:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Շ Ր Զ Ա Ն

Թագաւորոսթեան վերնադէն միւնչեռ պրոնիկնաւ
պատներագմները 509—264 Ք. Յ.:

25. Ըրո՛ճ՝ հասարակապետարան.

1. Ինչպէս երեւան ելաւ Հռոմաց հասարակապետութիւնը. Ինչ Տեռուսութիւն օճեցաւ Պորոնայի արշաւանքը: — 2. Ռամիկն ինչու նուիրական լեւն ելաւ: — 3. Կորիւտնոս ինչու պոստուեցաւ. Ինչ է պատրիկն ու ռամիկն մէրի կուսին շարունակելուն դառնաւ: — 4. Ինչ է երկտասան տարտակաց օրէնքը. Ինչպէս միացան պատրիկն ու ռամիկը:

1. Տարկուինիոսի արքորուելէն ետեւ, Թագաւորի տեղ, տարւան մը համար երկու բղբշխ ընտրուեցաւ, պրետոր անուամբ: Բրուտոսս ու Կոլլատինոս եղան առաջին բղբշխները: Բրուտոս՝ ժողովրդեան երգ-գում ընել տուաւ, ալ երբեք Թագաւոր յանձն չառնելու: Բայց եւ այնպէս Տարկուինիոսի կողմակիցները՝ նոր սահմանադրութեան դէմ, դաւաւկցութիւն մը հանելու փորձ փորձեցին: Բանը յայտնուեցաւ. ու Բրուտոս՝ դաւաւկցութեան մասնակից եղող որդիներն ալ գլխատել տուաւ: Վեյացիք որ զՏարկուինիոս՝ բռնութեամբ Հռոմաց վրայ Թագա-

ւորեցընել կ'ուզէին, Արսիա անտառին քով յաղ-
թուեցան, ուր Բրուտոս ինկաւ:

Հռոմէական պետութեան՝ այս շփոթութիւն-
ները՝ ետրուսկեան զօրաւոր դաշնակցութիւնն,
որուն գլուխն անցած էր Պորսենա, յօգուտ ուզեց
գործածել եւ զՀռոմ իրեն հպատակեցընել: Թէ-
պէտ Ուլրատիոս Աոկղէս եւ Մունիոս Սկեւոդա զար-
մանալի քաջագործութիւններըին. այսու ամենայնիւ
Հռոմայեցիք հարկադրեցան իրենց երկրին մէկ մասը
Պորսենայի յանձնել, պատանդներ տալ ու խոստա-
նալ անկէ ետքը, երկաթը՝ միայն արօրի գործածել:

Այս միջոցին: հասաւ Ռամիկը՝ Վաղերիոս Պարթիկոլայի
ձեռքը, այն իրաւանց՝ որով ատենակալաց ժողովոյն որոշ-
մանցը դէմ, հարիւրեակներու ժողովին կրնար բողբէլ:

2. Պատրիկներուն խիստ հարստահարութիւն-
ներն եւ արշաւանքներէն ու պատերազմի տուր-
քերէն յառաջ եկած ժողովրդեան սաստիկ աղքա-
տութիւնը ռամկին 494 ին նուիրական լեռն ելլելու
պատճառ տուաւ (Մենենիոս Ագրիպա): Ասոր հե-
տեւութիւնն ան եղաւ, որ տարուէ տարի հինգ
(ետքէն 10) անբռնաբարելի ցեղապետ ընտրուեցաւ:
Ասոնք՝ իրենց արգելիչ ձայնովը (veto) ծերակուտին՝
ժողովրդեան փնասակար ամէն որոշումները խափանել
եւ քաղաքացիները պատրիկներու բռնութեանցը
դէմ պաշտպանել կրնային:

3. Երբ Մարկիոս Արթոլանոս, սովի մը ատեն
ժողովրդեան՝ կռուով ստացած իրաւունքներն յա-
փըշտակել ուզեց, տեղական ժողովը (comitia
tributa) զինք 491 ին աքսորք խրկեց: Թէպէտ
գառնացած պատրիկը՝ Հռոմի վրայ բերաւ վոլսկեան
բանակ մը, բայց մօրը թախանձանօքը քաղքէն
հեռանալու ստիպուեցաւ:

Պատրիկներու եւ ռամկին մէջ եղած կռիւք՝ տեւեց մինչեւ 300: — Ազարակային օրէնքը (486), որուն համեմատ, պատերազմի մէջ առնուած երկիրներն՝ ազքատ ժողովրդեան պիտի բաժնուէր, չընդունուեցաւ: Օրէնքը հնարող կառսիոսը՝ պատրիկներէն ամբաստանուելով՝ գլխատուեցաւ: Պուրբիսս Վոլքրոյի օրէնքը (473, որուն զօրութեամբ, ռամկին պաշտօնեաներուն ընտրութիւնը՝ տեղական ժողովին մէջ պիտի ըլլար,) երկու կարգերու մէջ եղած անմիաբանութիւնն աւելի շատցուց. այնպէս որ նոյն իսկ կուինտիսս կինկիննատոս բզեշին ու հրամանապետը (458) շփոթութիւնները չկրցաւ խաղաղընել:

4. Տերնտիոս Արսա տրիբունին առաջարկելովը, Յունաստան դեսպանութիւն մը խրկելէն ետեւ՝ որոշուեցաւ որ տասը հոգի ընտրուին, գրաւոր օրէնք մը յօրինելու: Տասնպետները՝ շինեցին 12 փաթիկապ օրէնք. բայց որովհետեւ զեղծան իրենց իշխանութեամբ՝ 449ին պաշտօնէն վար առնուեցան:

Ասիկ ետք ռամիկը՝ Երկոտասան տախտակաց մէջ պատրիկներուն վերապահուած ամէն իրաւունքներուն, կ'ուզէր մասնակից ըլլալ: Քիչ մը ետքը (448) Վաղերիոս եւ Ովրատիոս բզեշիններուն առաջարկելովը հաստատուեցաւ՝ որ տեղական ժողովին որոշումները պարտաւորելի ըլլան նաեւ պատրիկներուն համար: Ասոր վրայ 444ին օրէնքովը՝ պատրիկներուն եւ քաղաքացիներուն իբրև հետ ամուսնանալու հրաման տրուեցաւ: Հիւպատոսութեան մէջ մասն ունենալու իրաւունքը, զոր կը պահանջէին քաղաքացիք, հազիւ 80 տարւան կռուէ ետքը կրցան վաստակել:

26. Պատրիարքը՝ Վաղղեայոց ու Սամնիայոց հետ 390-290.

1. Երբ եզու դազդիական պատերազմը. — 2. Որ միջոցին հազու ռամիկը հիւպատոսութեան իրաւունքին: — 3. Ինչ է սամնիական պատերազմին պատճառը. Ինչպէս լմնցաւ: — 4. Ինչ բաժանում ունէր հռոմեական բանակն այս միջոցին:

1. Վէյի քաղաքը 396ին տասնամեայ պաշարմանէ մ'ետեւ, (որուն մէջ առաջին անգամ կը հանգիպինք ձմեռնային պատերազմին եւ ոտանաւոր

զօրաց թոշակին,) Կամիլոսի ձեռքով առնուեցաւ: Երբ ասոր վրայ, Գաղղիացիք Բրեննոսի առաջնորդութեամբ՝ Հռոմայ վրայ քալեցին ու 389 ին Ալիպիի քով յաղթեցին, հարկ եղաւ որ Կապիտոլիոնն ազատող Մանլիոսը՝ հաշտութիւնն իրենցմէ ստակով գնէ: Կամիլոս՝ իր աքսորանաց մէջ իշխանապետ անուանուելէն ետեւ, կ'ըսուի թէ դաշինքն աւրած ու Գաղղիացիքը զարկած ըլլայ: — Իշխանապետը՝ Հռոմայ երկրորդ հիմնադիրն եղաւ, ինչու որ Վէյի գաղթել ուզող ժողովուրդն իր դիտաւորութենէն ետ կեցուց:

2. Պատրիկին ու ռամկին երկարատեւ կռիւներէն ետքը՝ հասաւ վերջապէս ետքինը հիւպատոսութեան իրաւունքին ալ (366): Սակայն դատաւորական պաշտօնը (պատրիկեան) պրետորի մը, իսկ հասարակաց շինութեանց եւ խաղուց վրայ հսկողութիւնը՝ երկու շինուածապետներու (aediles curules) յանձնուեցաւ:

Որոշուեցաւ նաեւ, որ ոչ ոք 500 արտավարէն աւելի երկիր ունենայ. եւ արդէն վճարուած շահերը պարտաւոր դրամագլխէն վար առնուին: — Մինչեւ 300 հասաւ ռամիկ նաեւ շինուածապետութեան, հրամանապետութեան (dictatur), համարակալութեան, պրետորութեան (դատաւորութեան) եւ վերջապէս քրմապետութեան. որով երկու կարգերուն մէջ կատարեալ հաւասարութիւն մտաւ: Ասով ազնուականն ու ռամիկն ի մի ձուլուեցան:

3. Հռոմայ ամենէն մեծ զօրութեան ժամանակը (342-290), որ միջոցին իր ներքին միութիւնը գտած ըլլալով՝ իւր ամբողջ զօրութիւնն առ արտաքսցուցրնել կարող էր, հռոմէական իշխանութեան դէմ ելան Սամնիացիք, Լատինացիք, Կամպանիացիք, Ետրուսկացիք ու Գաղղիացիք:

Առաջին Սամնիական պատերազմին մէջ (342-

340) Վաղերիոս Կորվոսի առաջնորդութեամբը՝ յաղթեցին Հռոմայեցիք Գաւրոս լերան քով: — Ուրք ելած Լատինացւոց (339-337) որ Հռոմայ քաղաքացւոց հետ հաւասար իրաւունք ունենալ կը պահանջէին, յաղթեց Մանլիոս Տորկուատոս Վեսուվի եւ Տրիփանոսի քով: Ասոր վրայ լատինական դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ, եւ քանի մը քաղաքներ (ինչպէս Կապուա ու Կումէ) հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք ստացան:

Երկրորդ Սամնիական պատերազմը (325-304) լմընցաւ, երբ — 321 ին հռոմէական լեգէոն մը, Կաւգինեան կրճին մէջ՝ Պոնտիոս Սամնիացւոյն լծին տակէն անցնելէն ետեւ — Պապիրիոս Կուրտոր՝ Սամնիացիքը նուաճեց:

Երրորդ Սամնիական պատերազմին մէջ (298-290) Փարիոս Մաքսիմոս 295 ին՝ զարկաւ Սենտինոսի քով միացեալ Սամնիացիները, Գաղղիացիները, Ետրուսկացիներն եւ Ումբրիացիները: Եւ վերջապէս Կուրիոս Գենտատոս ստիպեց Սամնիացիքը՝ Հռոմայ գլխաւորութիւնը ճանչնալու: — Այսպէսով Հռոմայեցիք տիրեցին Միջին Իտալիայի:

4. Սամնիական պատերազմներուն ատենը՝ հռոմէական բանակն այսպէս կը կազմուէր: Ամէն հիւպատոս կ'առաջնորդէր երկու լեգէոնի, որ ի սկզբան 3000, պունիկեան պատերազմներուն ատեն՝ 6000 էն աւելի, իսկ կեսարու ատեն 4200 մարդ ունէր: Լեգէոնն ունէր 10 բաժին (cohortes), ամէն մէկ բաժինը 3 դասակ (manipulus), զառակն ալ 2 հարիւրեակ: Գործածուած զենքերն էին՝ սաղաւարտ, զրահ, վահան, նիզիկ ու սուր: Ասկից զատ, ամէն զինուոր կը կրէր հետը բանակատեղւոյ համար հարկաւոր եղած կահքը: Ամէն մէկ լեգէոն ունէր՝ 300 թեթեւագէն (velites, մեծաւ մասամբ պարսաւոր ու աղեղնաւոր) ու 300 ձիաւոր զորական: Լեգէոններու մէջ, միայն հռոմէական քաղաքացիներ կրնային մտնել: Ասոնք 16 երորդ արշաւանքովը պատերազմի ծառայութենէն ազատ կ'ըլլային ու 10 երորդ արշաւանքէն ետքը պաշտօնի մը կրնային հետամուտ ըլլալ:

27. Պատերազմ Պլուտոսի հեթ 280-275.

1. Ինչու համար Հռոմայեցիք Պլուտոսի հետ պատերազմի բռնուեցան : —
2. Ի՞նչ օրէնք ընդունեցան հարկատու երկիրները : — 3. Ի՞նչ կերպարանք
ուսած էր այս միջոցին հռոմէական սահմանադրութիւնը :

1. Տարենտացիները Հռոմայեցւոց նախատինք մը հասցուցած ըլլալով՝ երբ ասոնք վրանին յարձակեցան, Տարենտացիք իրենց օգնութեան կանչեցին Պլուտոս Եպիրացին : Ասիկայ յունական պատերազմի ճարտարութեամբ ու փղերու օգնութեամբ՝ Հռոմայեցիներուն յաղթեց, 280 ին՝ Հերակղէայի (Փաբրիկիոս) ու 279 ին՝ Ասկոլոնի քով . պատերազմեցաւ (278-276) Սիկիլիայի մէջ Կարքեդոնացւոց դէմ . եւ 275 ին Կուրիոս Գենտատոսէն Մալեւենտոնի (Բենեւենտի) քով յաղթուեցաւ : Տարենտոն հարկադրեցաւ խոնարհիլ Հռոմայեցւոց՝ որոնք կարճատեւ պատերազմէ մ'ետեւ, բոլոր Իտալիայի տէր եղան :

2. Նուաճուած երկիրներէն ընդունեցան՝

ա. Բանի մը քաղաքներ, հռոմէական քաղաքացւոյ լիուլի իրաւունք (municipia cum suffragio).

բ. Ուրիշ քաղաքներ՝ հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք, բայց ոչ արենակալութիւն (civitates sine suffragio) : Սակայն պատերազմի ծառայութեան եւ տուրք տալու պարտական էին :

գ. Հռոմէն հաստատուած գաղթականութիւններն յատուկ օրէնք ու սահմանադրութիւն մ'ընդունեցան : Ասոնք՝ տուրք տալէն ու պատերազմի ծառայութենէն ազատ էին :

դ. Մեծաւ մասամբ հարկէ ազատ դաշակիցները պահեցին իրենց հին սահմանադրութիւնը . բայց հռոմէական բանակին մէջ իրրեւ դաշակից ծառայելու պարտական էին :

ե. Գաւառները տարուէ տարի ընարուող ըզեշիններու փոխանորդներով (proconsules) կը կառավարուէին : Ասոնք՝ թիչ անգամ իրենց սեպհական սահմանադրութիւնը կը պահէին, եւ սովորաբար պարտական էին օգնական զօրք (auxiliares) եւ հարկ տալ :

3. Հռոմէական սահմանադրութիւնը 300 ին, բոլորովին կերպարանաւորուած էր : Ժողովրդեան ձեռքն էր

օրէնսգիր իշխանութիւնն եւ ատենակալաց ընտրութիւնը: Պատերազմ, խաղաղութիւն, դաշինք դնել եւ բարձրագոյն ատենակալներ ընտրելը կ'որոշէր հարիւրհազաներու ժողովը, ծերակուտի առաջարկութեամբ: Տրիբուններուն, գանձապետներուն եւ ստորին ատենակալներուն ընտրութիւնը կ'ըլլար տեղական ժողովին մէջ: Կոր օրէնքի մը վրայ, երկու ժողովն ալ կրնար քուէ ձգել: Ծերակուտին գործքն էր, տէրութեան իրողութեանցը վրայ խորհիլ, ելեւմուտքը հոգալ եւ հպատակ ազգերուն գործքերը նայիլ: Գլխաւոր ու սովորական ատենակալներն էին. 1. Երկու հեպտորներն ասոնց — առջեւը 12 սակրաւորներ (lictores) խուրձ կը տանէին — որ ծերակոյտը խորհրդի կը կանչէին, ժողովրդեան ժողովներուն մէջ գահերիցութիւնն ունէին եւ զօրացումն ատարութիւն կ'ընէին: 2. Պրիտորներն կը վերաբերէր դատաստանական իրերը հոգալ: 3. Բենեպետեր (censores) կը կտրէին քաղաքացւոց ստացուածոցը գինը, կ'ամբողջացնէին ծերակուտին թիւը եւ կը հսկէին բարոյից վրայ: 4. Գոնչպետները (questores) կը հոգային հասարակաց գանձը: 5. Աեդիլները (aediles) էր հսկել հասարակաց շինութեանց, խաղոց վրայ եւ պլան: 6. Տրիբուններն պատիւը ժողովրդեան ժողովը կանչելու եւ օրէնքներ առաջարկելու իրաւունքովը շատ մեծ էր: Այս ամէն ատենակալներն իրենց գործոցը վրայօք պատասխանատուութեան կրնային կանչուիլ, եւ բաց ի քննիչներէն, մէկ տարւան միայն կ'ընտրուէին: — Արտաքոյ կարգի ատենակալներուն ամենէն նշանաւորն էր Հրամանապետը (dictator), զոր կ'ընտրէր հիւպատոսը՝ վեց ամսուան համար: Ասիկայ ալ իրեն ձիաւորաց առաջնորդ (magister equitum) անունով օգնական մը կ'ընտրէր: Հրամանապետն իր անձին վրայ ունէր ամենամեծ իշխանութիւնը: — Տէրութեան եկամուտներն էին, հռոմէական քաղաքացւոց հարկերը (գլխահարկ, ստացուածոց տուրք), վարձահարկը, նաւահանգստի տուրքը, պատերազմի աւարը եւ այլն:

Հռոմայեցւոց բարուց անարատութիւնն ու հոգւոյ վեհութիւնը ամենէն աւելի այս շրջանին մէջ կ'երեւայ: Քաղաքը դեռ նեղ էր, տները պարզ, մեծամեծաց կեանքը զեղխութենէն ազատ: Հիւպատոսներն ու իշխանապետները կը գործէին իրենց երկիրը, կանայք կը շինէին զգետները: Արժաթի դրամը՝ հազիւ պուլիիկեան պատերազմին ժամանակը մտաւ:

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Շ Ր Զ Ա Ն

Պոռնիկեան պատերազմէն մինչեւ Գրակքեանց շին-
թոռթիւնները 264-133 ք. Յ.

28. Կարժեղոն, Սիրակոսոս.

1. Ուր կ'էնայ Կարքեղոն. երբ' էր հիմարութիւնը: — 2. Ե՛րբ սկսան Կար-
քեղոնացիք Սիկիլիայի հետ կռուի մտնել: Ի՞նչ վտիճան ունեցաւ հո-
մեական - Կարքեղոնական պատերազմը: Ի՞նչ տեսակ էր Կարքեղոնացեաց սահ-
մանադրութիւնը: — 3. Ի՞նչ գիտանք Սիրակոսայի վրայ. երբ կ'էնայ էր
ամենէն մեծ զորութիւնը:

1. Կարքեղոնի տէրութիւնը կը բովանդակէր
իր մէջը, քանի մը անպտղաբեր երկիրներէն զատ,
պսօրուան Գունուզի ծաղկեալ ծովեզրը: Իրեն սահ-
ման ունէր արեւմտքէն՝ Նումիդիան (հիմակ Ալճէ-
րի). իսկ հարաւէն՝ Ատլաս լեռներով կը բաժնուէր
անապատէն:

Կարքեղոն, Փիւնիկեցեաց հին գաղթականու-
թիւն մը՝ 814ին, Տիւրոսի ազնուականաց հոն գաղ-
թելովն ընդարձակուած եւ ցամաքային ու ծովային
առեւտրովը զօրացած՝ նուաճեց ետեւէ ետեւ փիւնի-
կեան գաղթականութիւնները, Կորսիկա ու Սարդի-
նիա կղզիները, Պալէարեաններն ու Պիթիուսեան-
ները, եւ 500ին ատենները՝ նաեւ Սիկիլիայի արեւ-
մտեան մասը: — Վաճառականութիւնն ալ յառա-
ջացընելու համար ամէն տեղ գաղթականութիւններ
հիմնուեցան:

2. Շուրջ 490ին՝ սկսան հզօր Սիրակոսայի
հետ պատերազմները: Կարքեղոնացիք 480ին Գեղոն
բռնաւորէն չիմէրայի քով յաղթուելով՝ հարկա-
դրեցան Սիկիլիայի մէջ ըրած աշխարհակալութիւն-
ներէն հրաժարիլ: Սակայն շատ չանցաւ, բորբոքեցաւ
նոր ու սաստիկ պատերազմ՝ Գիոնիսիոս Ա. ու Բ. ին
դէմ: Թէպէտ Ագաթոկղէս Կարքեղոնացեաց վրայ
Ափրիկէի մէջ յարձակում մ'ըրաւ, բայց ստիպուե-

ցաւ, անոնց՝ Սիկիլիայի մէջ ունեցած յառաջուան երկիրները ետ դարձնել, զորոնք՝ Պիւռոսի յարձակմունքներուն (278-276) դէմ ալ պաշտպանեցին:

Քիչ մը ետքը Հռոմայեցւոց հետ սկսած պատերազմներուն մէջ կորսնցուցին Կարքեդոնացիք՝ նախ 241 ին Սիկիլիան, ետքէն 201 ին՝ Ափրիկէէն դուրս ունեցած երկիրնին (Սպանիան) եւ իրենց բոլոր ծովային զօրութիւնը. վերջապէս 146 ին կործանեցաւ Կարքեդոն ու երկիրն հռոմէական նահանգ եղաւ:

Կարքեդոնի սահմանադրութիւնը առեւտրական ազնուապետութիւն մըն էր: Տէրութեան գլուխը կեցած էին, տարուէ տարի ընտրուող երկու դատաւորներ (suffetes), օրէնսդիր ծերակոյտ մը եւ ամբողջ տէրութեան վրայ տիրապետական իշխանութիւն բանեցնող հարիւրոց ատեանը: Ժողովուրդը վերջնական որոշումը կու տար, երբ դատաւորք ու խորհրդարանը չէին կրնար միաբանիլ: Նաւատորմիդ ծառայողները գերիներն էին, իսկ ցամաքային զօրքը գրեթէ միայն վարձկանագոր էր: Սահմանադրութեան պակասաւոր կողմերն էին՝ բարձրագոյն պաշտօններուն ստակով ծախուիլն եւ նուազագետութեան հակիլը: Բայց ընդ հակառակն լաւ կը ծաղկէին տէրութեան մէջ առուտուր, նաւազնացութիւն, մշակութիւն, աստայնանկութիւն եւ ամէն տեսակ արուեստ:

3. Սիրակուսա, 735 ին հիմնուած կորնթական գաղթականութիւն մը, ծաղկիլ սկսաւ Գեղոն բրոնաւորին (485-478) ատեն, եւ իր զօրութեան գագաթը հասաւ Դիոնիսիոս Ա. ին (405-368) ատեն: Ազնուական Տիմոլէոնը, 343 ին քաղաքն ազատեց Դիոնիսիոս Բ. բռնաւորին իշխանութենէն. բայց անգութ Ագաթոկղէս՝ (317-289) բռնաւորութիւնը շուտ մը ձեռք առաւ: Հիերոնի իշխանութեան ատեն՝ (270-215) Սիրակուսա դաշնակից էր Հռոմայեցւոց. բայց ասոր թողը Յերոնիմոս՝ Հռոմայեցիներէն բաժնուեցաւ, եւ 212 ին Մարկեղղոսէն նուաճուեցաւ:

Մեղմ օգարածնի եւ արաւաքոյ կարգի պողաբեր հողի մը ներքեւ Սիկիլիայի (ըստ մեծի մասին դորիական) քաղաքները շուտ յառաջացան: Ի մասնաւորի Սիրակու-

սացիք իրենց ընդարձակ առեւտրոյն պատճառաւ հարուստ ու զօրաւոր եղան: Գեղոն բռնակալն անանկ ծովային զօրութիւն մ'ունէր, որ Պարսից դէմ օգնելու համար պայման կրցաւ դնել, որ բոլոր Յունաց վրայ՝ վերին սպարապետ ըլլայ: Բիչ մը ետքը հարկադրեցաւ Պարսից հետ դաշնակից կարքեդոնացւոց դէմ՝ Սիկիլիայի մէջ պատերազմիլ, եւ յաղթեց անոնց 480 ին (Սաղամիւնայի ճակատին օրը) Հիմէրայի քով: Յաջորդ բռնաւորներն իրենց իշխանութեան տակ առին Իտալիայի քանի մը քաղաքներէն զատ, նաեւ Սիկիլիայի մեծագոյն մասը:

29. Առաջին Պոնիկէան պատերազմ 264-241.

1. Ի՞նչ է պոնիկէան պատերազմներուն պատճառը. ինչպէս լինաւ առաջին պատերազմը: — 2. Ի՞նչ երկիրներ աշխարհակալեցին այս միջոցին Հռոմայեցիք:

1. Ագաթոկղեսի, Մամերտացի վարձկանագօրը Մեսսենան առնելով՝ երբ Հիերոն վրանին յարձակեցաւ, իրեն օգնութեան կանչեց Հռոմայեցիներն որ միջոցին կարքեդոնացիք դղեակն ու նաւահանագիստը բռնեցին: Հռոմայեցիք զարկին կարքեդոնացիները եւ Սիրակուսայի հետ դաշնակցեցան: Ասոր վրայ նուաճեցին, — իբրեւ զինուց անուանի տեղ՝ — Ակրագանդ քաղաքը, եւ պատերազմական նաւատորմիդ մը շինեցին: Աս նաւատորմով յաղթեց 260 ին Դուիլիոս կարքեդոնացւոց, առաջին անգամ՝ ծովու վրայ Միլէի կամ Լիպարեան կղզիներուն քով: Եկնոմոսի ծովային յաղթութենէն ետեւ՝ Ատիլիոս Ռեգուլոս Ափրիկէ անցաւ. բայց (255) Դունուզե քով կարքեդոնացիներէն յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ: Կեկիլիոս Մետելոս՝ Սիկիլիայի մէջ (250) Աստրուբաղի յաղթելէն ետեւ, ծովային փառաւոր յաղթութիւն մ'ստացաւ կարքեդոնացւոց վրայ Լուտատիոս կատուղոս 241 ին, Եգատեան կղզիներուն քով: Հռոմայեցիք այս յաղթութեամբ տիրեցին Սիկիլիայի. եւ կարքեդոն վճարեց 3000 տաղանդ (մէկ տաղանդ = 5635 ֆրանգ) պատերազմի ծախք:

2. Խաղաղութեան ատեն, առին Հռոմայեցիք
 Կարբեդոնացիներէն (238ին) նաեւ Սարդինիան ու
 Կորսիկան: Ասոր վրայ Հռոմայեցիք ծովահէն Լիւրի-
 կեցւոց դէմ մղած պատերազմովն առին (228)
 Գաղմատիայի ծովեզերքին մէկ մասը, եւ 222ին
 Կղաւղիոս Մարկեղղոս նուաճեց հիւսիսային Իտա-
 լիայի Գաղղիացիքը:

30. Երկրորդ Պոնիկեան պատերազմ 218-201.

1. Ինչպէս սխաւ երկրորդ պոնիկեան պատերազմը: 2. Ինչ ճակատներ
 եղան Իտալիայի մէջ: 3. Ո՛վ նուաճեց Սիկիլիան, Սպարտան ու Ափրիկէն:

1. Կարբեդոնացիք՝ Սիկիլիայի մէջ ունեցած
 կորուստնին, լեցուցին Սպանիայի մէջ՝ Ամիլկար
 Բարկասի եւ Աստրուբաղի ձեռքը ըրած աշխարհա-
 կալութիւններով: Երբ Աննիբաղ՝ Ամիլկարի որ-
 դին, Հռոմայեցւոց անհաշտ թշնամին, Հռոմայեցւոց
 պաշտպանութեան ներքեւ եղող Սագունդոնն առաւ,
 Հռոմ իրեն դէմ պատերազմ հրատարակեց:

2. Աննիբաղ (218ին) անմիջապէս 60.000
 զօրքով ու 37 փղով՝ Պիւռենեաններէն, հար. Գաղ-
 ղիայէն ու Ալպեաններէն, Իտալիա անցաւ, 26.000
 զինուորով (մէկալները ցրտէն, անօթութենէն եւ
 թշնամեաց յարձակմունքներէն փճացած էին): Զար-
 կաւ Հռոմայեցիները (Սկիպիոն) Տիկինոսի, (Սեմ-
 պրոնիմոս) Տրեբիայի ու (Փլամինիոս 217ին) Տրասի-
 մինեան լճին քով Քլեպէտ Փաբիոս Մաքսիմոս (cunc-
 tator) զՀռոմ ազատեց, բայց Եմիլիոս Պաւղոս եւ
 Տերենտիոս Արրոն՝ Կաննէի քով 216ին, անանկ
 հարուած մը կերան, որ 50.000 Հռոմայեցի պա-
 տերազմի դաշտին վրայ մնաց: — Աննիբաղ, ասոր
 վրայ առաւ Կապուան, բայց Կարբեդոնէն օգնութիւն
 չգտնելով՝ 215ին, Նոլայի քով Մարկեղղոսէն

յաղթուեցաւ: Եւ վերջապէս երբ Սպանիայէն իրեն օգնութեան եկող Աստրուբալ եղբայրն 207ին Ումբրիայի մէջ բոլորովին յաղթուեցաւ, հարկադրեցաւ Աննիբալ հարաւային Իտալիա քաշուելու:

3. Սիրակուսա՝ որ Հիերոնի մահուանէն ետքը (215) Հռոմայեցւոց դաշնակցութենէն ելած էր, — Արքեմեդեսի հնարած նետող մեքենաներովն ու կիզիչ հայելովն ալ — երկու տարուան պաշարմանէ ետեւ, Մարկելլոսէն (212ին) առնուեցաւ եւ բովանդակ Սիկիլիա հռոմէական նահանգ եղաւ:

Պաւլոս ու Կնեյոս Սկիպիոնեան երկու եղբարք, Սպանիայի յաջող պատերազմներուն մէջ ինկած էին: Առաջնոյն որդին 24 ամեայ Պ. Կուռնելիոս Սկիպիոն (Africanus major) 210ին, իբրեւ փոխանակ բռեշխի՝ Սպանիա գնաց, Կարքեդոնացւոց յաղթեց եւ բոլոր թերակղզին նուաճելէն ետեւ 206ին փառաւոր ձաղանքով Հռոմ մտաւ:

Երբ Սկիպիոն, 204ին Սիկիլիայէն Ափրիկէ անցաւ, Կարքեդոնացիք Աննիբաղն ետ կանչեցին. որ ասկից վերջը պարապ տեղ հաշտութիւն կը խնդրէր: Ջամայի պարտութենէն ետեւ՝ (202) Կարքեդոնացիք ստիպուեցան 201ին ամենալի խաղաղութիւն մ'ընել: Ափրիկէէն դուրս ունեցած բոլոր երկիրնին, փղերը, (500) պատերազմական նաւերէն 490 կորսընցուցին: Ասկէ զատ հարկադրեցան 10.000 տաղանդ պատերազմի ծախք վճարել եւ խոստանալ որ առանց Հռոմայեցւոց թղլտուութեան պատերազմ պիտի չընեն:

Հռոմայեցիք՝ Կարքեդոնացւոց յաղթելով, ծովերուն ինքնիշխան տէր եղան:

31. Պատերազմ Մակեդոնիայի, Ասորիի և Յունաստանի հէտը.

1. Հռոմայեցիք ինչու՞ Փիլիպ. Մակեդոնացւոյն դէմ պատերազմ՝ հրատարակեցին: — 2. Ինչ եւք ունեցան հռոմական-ասորական ու հռոմական-մակեդոնական պատերազմները. 3. Ինչ պղծեցութիւն ունեցան Հռոմայեցւոց վրայ յունական արուեստը ու գիտութիւնը:

1. Երկրորդ Պունիկեան պատերազմէն ետեւ, — որով Հռոմ, իր ամէնէն վտանգաւոր նախանձորդէն ազատեցաւ — Հռոմայ ծերակուտին՝ բոլոր տիեզերաց վրայ տիրապետելու ջանքն երթալով երեւակեալաւ: Ասկէ ետքը Հռոմայեցիք՝ իրենց քաղաքակաւ նութեան սկիզբ ըրին, տկար տէրութիւնները՝ զօրաւորներու դէմ պաշտպանել:

Հռոմայեցիք Յունացմէ՝ Փիլիպպոս Մակեդոնացւոյն դէմ՝ օգնութեան կանչուելով՝ իրեն դէմ պատերազմ՝ հրատարակեցին: Փիլիպպոս՝ Վուինտիոս Փլամինիոսէն, Թեսսաղիայի Վիւնոսկէփաղէ քաղքին քով 197ին յաղթուելէն ետեւ, ստիպուեցաւ Յունաց բոլոր քաղաքները ազատ թողուլ, նաւատորմիղը Հռոմայեցւոց յանձնել, բանակը հինգ հազարի իջեցընել եւ 1000 տաղանդ պատարազմի ծախք վճարել:

2. Թէպէտ Անտիոքոս (որուն ապաւինած էր Աննիբալ 195ին) Փոքր Ասիան նուաճելէն ետեւ՝ Եւրոպա անցաւ ու Ետողացւոց հետ միացաւ. բայց կատոնէն 191ին Թերմոպիլէի՝ ու Վոււնեւրիոս Սկիպիոնէն (Asiaticus) Ափրիկանոսի եղբօրմէն՝ Մագնեսիայի քով յաղթուեցաւ: Ասոր վրայ հարկադրեցաւ Փոքր Ասիան մինչեւ Տաւրոս ու Հաղիս թողուլ, նաւատորմիղը Հռոմայեցւոց յանձնել ու 15.000 տաղանդ պատերազմի ծախք վճարել:

Պերսէոս, Փիլիպպոսին յաջորդը՝ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնելուն, ամբաստանուեցաւ

ու Հռոմայեցիք իրեն գէմ ելան: Ինք զինք երեք տարի յաջորդութեամբ պաշտպանելէն ետեւ, Պիւղնայի քով (Մակեդոնիայի մէջ) 168ին Եմիլիոս Պաւլոսէն յաղթուեցաւ ու քիչ մը ետքը գերի բռնուեցաւ: Մակեդոնիա՝ Հռոմայեցիներու հարկատու չորս հասարակապետութեանց բաժնուեցաւ եւ 148ին հռոմէական նահանգ եղաւ:

3. Հռոմ տարուած 1000 պայեցի պատանդներն, (որոնց մէջ էր նաեւ Պողոթիոս), յունական գիտութեանց եւ արուեստից ճաշակը Հռոմայեցւոց հազորդեցին: Արդէն Սիրակուսայի աւման աստէ՛ շատ մը յունական արուեստական գործուածքներ Հռոմ տարուած էին: Բայց աւելի ազդեցութիւն ունեցան Յոյնք Հռոմայեցւոց վրայ, երբ երկիրնին (146) հռոմէական նահանգ եղաւ. վասն զի (Մուսմիոսի ձեռքը) անհամար արուեստակերտ գործուածներ Հռոմ՝ փոխադրուեցան եւ շատ մը յոյն արուեստագէտներ, փիլիսոփաներ ու ճարտարախօսներ Հռոմ գաղթեցին: — Հռոմէական մատենագրութիւնն ալ՝ յունական ազդեցութեան տակ պայծառանալու սկսաւ: Եննիոս, յունական օրինակներու հետեւելով՝ հռոմէական դիւցազնականը (epos) հնարեց. եւ Պղաւտոս ու Տերենտիոս՝ յունական կատակերգութիւններ, Հռոմայ թատրոններու վրայ հանեցին: Մակեդոնական ու սպանիական պատերազմներով՝ այնչափ աւար մտաւ Հռոմ, որ քաղաքացիք ալ տուրք չէին տար: Բայց գիզուած հարստութեանց հետ՝ երթալով աճեցաւ նաեւ Հռոմայեցւոց բարուց ապականութիւնը. այնպէս որ ծերակոյտը հարկադրեցաւ Բակքոսի տօներն արգելել: — Երկրագործութիւնը շատոնց գերեաց գործքն եղած էր:

32. Սարգիստի ու Սարգիստի կործանումը 146.

1. Ինչ պատճառաւ սկսաւ երրորդ պունիկեան պատերազմը: Ինչպէս լինեցաւ: — 2. Երբ հռոմէական նահանգ եղաւ Յունաստան. Ինչ երկիրներու տէր էր այս միջոցին Հռոմ:

1. Երրորդ պունիկեան պատերազմին (149-146) պատճառը Հռոմայեցւոց վախն էր, որ չըլլայ թէ Կարթեգոն մէյ մ'ալ ոտք ելլէ: Կարթեգոնացիք՝ Մասինիսսա Նումիդիայի թագաւորէն յարձակումներ կրելով՝ իրենք զիրենք պաշտպանեցին առանց Հռոմայեցիներուն հարցընելու: Երբ զէն-

քերնին յանձնելէն ետեւ՝ Հռոմայեցիք իրենցմէ պահանջեցին որ նաեւ քաղաքնին հիմնադրատակ ընեն, կատղեցան Կարբեդոնացիք եւ երեք տարի դիւցազնական կերպով իրենք զիրենք պաշտպանեցին Հռոմայեցւոց դէմ: Բայց վերջապէս 146 ին Կուռնելիոս Սկիպիոն քաղաքն առաւ, կողոպտեց ու այրեց, եւ երկիրը Ափրիկէ անուամբ հռոմէական նահանգ ըրաւ (Scipio Africanus minor):

2. Նշյն տարին, Կորնթոս ալ՝ կարճատեւ պատերազմէ մ'ետեւ՝ կործանեցաւ, եւ Յունաստան եղաւ Աքայիա անուամբ հռոմէական նահանգ մը: Թէեւ յունական քաղաքներն իրենք զիրենք կառավարելու իրաւունքը պահեցին, բայց իրենց ռամկապետական ազատութիւնը կորսնցուցին:

Երբ ասոր վրայ (Ափրիաթէսի սպանմանէն ետքը) ոտք ելած Սպանիացիներն ալ 133 ին Սկիպիոնէն նուաճուեցան, եւ Ատտաղոս Գ. Պերգամոնի տէրութեան ժառանգ ըրաւ Հռոմայեցիքը, տէր եղան ասոնք՝ Իտալիայէն զատ՝ Սպանիայի, Ալպանց ասդիի կողման Գաղղիայի (Gallia cisalpina), Ափրիկէի, Սիկիլիայի, Սարդինիայի ու Կորսիկայի:

ՉՐԲԱՆ

Գրակքեանց շփոթող թիւններէն միւնն Անգոստոս
133—30 ք. Յ.

33. Գրակքեանց շփոթող թիւները 133—121.

1. Ինչպէս եր այս միւննիւ ռամկէն վեճակը: — 2. Ինչ է Գրակքեանց շփոթողութեանց պատճառը. Ասիական մ'ունեցաւ:

1. Թէպէտ 300 ին պատրկին եւ ռամկինմէջ եղած զանազանութիւնը գրեթէ վերցած էր. սակայն անկէ խիստ հակառակութիւն մը ծագեցաւ՝ միայն բարձրագոյն ատենակալութեան ու ծերակու-

տի պաշտօններուն հասնող հարուստ եւ ազնուական քաղաքացիներուն (nobiles, optimates) եւ տարեւտարի շատցող ռամկին մէջ: Շատ քիչ անգամ կ'ըլլար, որ հասարակ ժողովրդէն մարդ մը բարձրագոյն պատուոյ հասնէր: Ռամիկն, որ ամենեւին երկիր չունէր, կ'ապրէր ցորենի բաշխմամբ ու միայն հարուստներուն հաշուին:

2. Զօրացող ազնուապետութեան դէմ ելաւ 133 ին՝ ազնուական տրիբուն մը, Տիբերիոս Սեմպրոնիոս Գրակքոս, ու վերանորոգեց լիկինեան օրէնքը, որուն զօրութեամբ ոչ ոք 500 արտավարէն աւելի տէրութեան կալուած պիտ'որ ունենար: Այս կերպով վաստըկուած երկիրը, աղքատ քաղաքացիներուն պիտի բաժնուէր. եւ ասով իտալիա՝ փոխանակ դերիններու, ազատ քաղաքացիներով պիտի բազմանար: Գրակքոսի առաջարկութիւնը ժողովուրդն ընդունեցաւ. բայց ինք՝ ծերակուտին ձեռաց տակէն ելած խռովութեան մը ատեն, իր 300 գործակիցներովն սպանուեցաւ:

Երբ տասը տարի ետքը, Կայիոս Գրակքոս, Տիբերիոսի եղբայրը՝ ագարակային օրէնքը նորոգեց, ծերակոյտը զինք ժողովրդեան ատելի ըրաւ: Գայիոս 121 ին, Ոպիմիոս բդեշխին դէմ ըրած կռուին մէջ իր 3000 գործակիցներովը մահը գտնելէն ետեւ՝ արդէն բաժնուած երկիրները, ազնուականներէն դարձեալ գնուեցան. եւ երկիր չունեցող քաղաքացւոց թիւն այնչափ մնաց, որչափ էր յառաջ:

34. Յոգորեան, Ախպրեան եւ Ղաշնա- որաց պատերազմները.

1. Ռուսի ծագեցու Յուզուրթեան պատերազմը: — 2. Ինչ ազգ են
Ախպրացիք: Տեւտոնները. Ասոնց դէմ ո՞վ խաւրուեցաւ: — 3. Ռուսի
ծագեցաւ զաշնաւորաց պատերազմը:

1. Յուզուրթա՝ Մասինիսսայի թողը, իր երկու եղբօրորգիքը սպաննելուն, ծերակուտին առջեւ պատասխանատուութեան կանչուած, բայց կաշառք կերցընելով՝ ինք զինք ազատած էր: Երբ ասոր վրայ Հոռմի մէջ՝ երրորդ ազգական մ'ալ սպաննեց, ծերակոյտն իրեն գէմ պատերազմ հրատարակեց: Յուզուրթա, 109 ին անողոքելի կեկիղ. Մետեղղուսէն յաղթուեցաւ. եւ 107 ին բզեշխ ընտրուած Մարիոսը՝ զինքը Մաւրիտանիա փախչելու ստիպեց: Բայց Մաւրիտանիայի թագաւորը՝ իւր աները, զինք կուռն. Սիղղա գանձապետին յանձնեց եւ Հոռմ բանտի մէջ մեռաւ:

2. Այս միջոցին Ախպրացիք ու Տեւտոնները, պատերազմող հսկայ գերմանական ժողովուրդներ, Դանուբի քովերն երեւցան եւ Նորէյայի քով 113 ին Հոռմայեցւոց յաղթեցին: Իրենց դէմ խաւրուած շատ մը հոռմէական լեգէոններն ալ զարնելէն եւ Արաւսիոնի (Օրանժ) յաջող ճակատէն ետեւ՝ Գաղղիա ու Սպանիա քաշուեցան: Հոն հաստատուելէն ետեւ՝ ընթացքնին երկրորդ անգամ դէպ Խտալիա ուղղեցին՝ բայց իրարմէ բաժնուած: Ասոնց դէմ Մարիոս, հինգ տարի (104-100) ետեւէ ետեւ բզեշխ ընտրուեցաւ: Զարկաւ ասիկա Տեւտոնները 102 ին՝ Ակուա-Սէքստայի քով (այս օրուան Բրովանսի մէջ) ու Սպանիայէն դարձող Ախպրացիները՝ կատուղղոսին հետ միացած, Ռաւդինեան գաշտերուն վրայ, Աերկէլէյի քով (101 ին):

3. Իտալական քաղաքները երկայն ատենէ ի վեր՝ հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք կը պահանջէին. եւ որովհետեւ Հռոմայեցիք աս բանս իրենց բացարձակապէս չուզեցին շնորհել, որոշեցին Հռոմէն անկախ դաշնակցեալ տէրութիւն մը կազմել, Կորփինիոն գլխաւոր քաղքով: Արիւնահեղ պատերազմէ մ'ետեւ, որուն մէջ հռոմայեցի ամենաքաջ զօրավարները բան մը չկրցան ընել, եւ 300.000 մարդ կորուսեցաւ, Իտալիայի ամէն քաղաքներուն՝ Հռոմայեցի քաղաքացւոյ իրաւունք տրուեցաւ:

35. Առաջին փառաբանական պատերազմ՝ 88-82.

1. Ինչ է Միհրդատեան պատերազմին պատճառը: — 2. Ինչ վախճան ունեցաւ առաջին պատերազմը: 3. Երբ սկսաւ ու լմնցաւ առաջին քաղաքական պատերազմը: — 4. Սիղա ինչու մշտնջենաւոր հրամանապետ առնուուեցաւ:

1. Միհրդատ Պոնտացին, Սել ծովուն արեւել. ու հիւս. դին եղած ամէն ժողովուրդները նուաճելէն ետեւ՝ դաշնաւորաց պատերազմին ատեն, Վապպադովկիայի ու Բիւթանիայի թագաւորները մերժած՝ Փոքր Ասիան դիւրութեամբ մ'աշխարհակալած եւ հոն մէկ օրուան մէջ 80.000 հռոմէական քաղաքացի սպաննել տուած էր: Եւրակոյտն իրեն դէմ վերին հրամանատար անուանեց զՍիղա. իսկ ժողովուրդը՝ զՄարիոս: Սիղա՝ իր բանակովը Հռոմի վրայ գնաց, զՄարիոս վռնտեց եւ Ոկտաւիոսն ու Վիննան բռնելն անուանելէն ետեւ, Միհրդատին վրայ քալեց:

2. Առաջին Միհրդատեան պատերազմին մէջ (88-84) Սիղա նուաճեց Պոնտոսի թագաւորին հետ դաշնակից Աթէնքը. քանի մը յաջող ճակատներէ ետեւ՝ բռնեց իր զօրքովը Փոքր Ասիան (որ 20.000 տաղանդ վճարելու ստիպուեցաւ) ու Պափղագոնիան, եւ Գաղատիան հռոմէական նահանգ րրաւ:

3. Աս եղած ժամանակ, Մարիոս (87) ետ կանչուելով՝ Սիղղայի կողմնակիցներէն հազարաւորներ, պարտել ու սպաննել տուաւ: Բայց շատ չանցաւ՝ ինքն ալ մեռաւ 87 ին՝ եօթներորդ անգամ՝ բռնել ընտրուելէն քիչ մը ետքը: Կիննա՝ չորս տարի ետեւէ ետեւ ինք զինք հիւպատոս անուանել տալէն ետեւ՝ իր զինուորներէն սպանուեցաւ (84), երբ յաղթող Սիղղայի դէմ՝ Յունաստան երթալու վրայ էր:

4. Սիղղա 83 ին Իտալիա մտաւ, եւ 15 ճակատով Մարիոսի գործակիցներուն յաղթելէն ետեւ՝ 82 ին չուռն առաւ: Իր մահուան վճիռներովը՝ սարսափելի կոտորած ըրաւ ճամբաներու վրայ, տներու ու տաճարներու մէջ: Մշտնջենաւոր հրամանապետ անուանուելով՝ չափաւորեց տրիբուններուն զօրութիւնը եւ աճեցուց ծերակուտին իշխանութիւնը: Բազմաթիւ անգթութիւններէ ետեւ, (100.000 քաղաքացի սպաննել տուաւ) հրամանապետութենէն հրաժարեցաւ (79) եւ մեռաւ Կումա քաղաքը 66 տարեկան (78):

36. Պոմպէոս, Կեօսար, Կրատոս. 60. ✱

1. Ինչպէս ելաւ Պոմպէոս: — 2. Ինչ պատճառաւ սխաւ երկրորդ Միհրգատեան պատերազմը: — 3. Ե՛րբ եւ ինչո՞ւ կազմուեցաւ առաջին եռապետութիւնը: — 4. Ինչպէս երեւան ելաւ Կեօսար: — 5. Ե՛րբ եղաւ Պոմպէոս առանձին բռնիչ:

1. Սիղղայի տեղն անցնիլ ուզող մարդիկներու մէջէն (պարագաներու յաջողելովն) ամէնէն մեծ ազդեցութիւնն ունեցաւ Կեօսոս Պոմպէոս: Ասիկա՝ նուաճեց Սպանիայի մէջ Մարիոսեանները (77-72). ջնջեց 71 ին Իտալիայէն փախչող ստրուկները. մաքրեց 67 ին՝ երեք ամսուան մէջ, Միջերկրական ծովուն ելուզակները. ու Միհրգատայ դէմ՝ վերին հրամանատար անուանուեցաւ:

2. Լիկինիոս Ղուկուղոս, զՄիհրդատ՝ Հռոմայեցւոց ժառանգութիւն թող տրուած Բիւթանիայէն վճնտած, ու իրեն եւ իւր աներին՝ Տիգրանայ Հայոց թագաւորին Տիգրանակերտի քով յաղթած էր (69): Բայց ետ կանչուելով՝ Միհրդատ իր երկիրները նորէն առաւ: Պոմպէոս (68ին) դիշերային ճակատի մը մէջ Եփրատի քով՝ Միհրդատին յաղթեց, որ փախչելու ատեն՝ ինք զինք մեռցուց, երբ իւր որդին Փառնակ իրեն դէմ ապստամբեցաւ: Ասոր վրայ Պոմպէոս Ասիայի իրողութիւնները կարգի գրաւ. Հրեայքը Հռոմայեցւոց հպատակեցուց. Բիւթանիան, Պոնտոսը, Կիլիկիան ու Ասորիքը հռոմէական գաւառ ըրաւ, եւ զՓառնակ Բոսսպորոսի թագաւոր:

3. Պոմպէոս՝ 61ին Հռոմ դարձաւ: Եւ որովհետեւ ծերակոյտն (եւ յանուանէ Կեկիդիոս Մեթեղոս հիւպատր, խիստ Պորտիոս Կատոնը, հարուստ Լիկինիոս Կրասոսն եւ փառասէր մեծ քրմապետը՝ Յուլիոս Կեսար) իր կարգագրութիւններուն միշտ կը հակառակէր, անոր համար միաբանեցաւ (60ին) Կեսարի ու Կրասոսի հետ՝ եռապետութիւն (triumvirat) մը կազմելու: Կեսար՝ բգեշխութիւնն առնելէն ետեւ (59ին) հինգ տարուան համար գաղղիական երկու գաւառներն առաւ. (Կիկերոն՝ Կղաւգիոսի ձեռօք արսորուեցաւ, 58ին). իսկ Կատոն՝ Կիպրոս առնելու համար Հռոմէն հեռացուեցաւ:

4. Ութը արշաւանքով (58-51) տիրեց Կեսար բոլոր Գաղղիայի: — Ամէնէն յառաջ զարկաւ ցրուեց Յուրա լեռներէն յառաջ քալող Հելուետացիները. վճնտեց 58ին՝ Ռենոսէն անդին, Արիովիստը. հպատակեցուց 57ին՝ Բելգիան ու Ալուիտանիան. մտաւ երկու հեղ Գերմանիա ու Բրիտանիա.

ընկճեց (52) և երկինգետորիքսի առաջնորդութեամբ
ելած գաղղիական ժողովրդոց վտանգաւոր ապստամ-
բութիւնը, եւ կազմեց ընտիր եւ իրեն բոլորովին
Տլու բանակ մը:

5. Այս միջոցիս Կիկերոն ետ կանչուեցաւ
(57 ին), եւ Պոմպէոս ու Կրասոս (55 ին) բռնեցին
անուանուեցան: Երբ ասոր վրայ Կեսարու գաւա-
ռակալութիւնը հինգ տարի ալ երկնցուեցաւ, Կրա-
սոս Ասորիքն առաւ՝ ուր ինկաւ (53 ին) Պարթեւաց
դէմ ըրած պատերազմին մէջ: Պոմպէոս՝ իր գաւ-
առները (Սպանիան ու Ափրիկէն) գաւառապետաց
ձեռօք կառավարելով՝ Հռոմ մնաց, ուր երկա-
րատեւ խռովութիւններէ ետեւ, 52 ին առանձին
բռնեցաւ եղաւ:

37. Երկրորդ Ժողովական պատերազմ 49-44.

1. Ինչպէս ծագեցաւ երկրորդ ժողովական պատերազմը: — 2. Ինչ յաղ-
թութիւններ ըրաւ Կեսար, Արիպի մէջ՝ Փառնակի-ու Ափրիկէի մէջ Պոմ-
պէոսի վրայ. Ինչպէս մահուաւ:

1. ԶԿեսար՝ որ Գաղղիան նուաճելէն ետեւ,
բանակը չէր ուզեր ցրուել (49), ծերակոյտը հայ-
րենեաց թշնամի հրատարակեց, եւ զՊոմպէոս իրեն
դէմ վերին հրամանատար անուանեց: Կեսար՝ Ռու-
բիկոն գետն անցաւ. երկու ամսուան մէջ աշխար-
հակալեց Իտալիան ու յաղթեց Պոմպէոսի զօրացը
Սպանիայի մէջ. վերջինը ծերակուտին հետ Յու-
նաստան փախաւ:

2. Փարսաղիայի (Թ.Մ.Սաղիա) ճակատին մէջ
(48) Պոմպէոս բոլորովին յաղթուեցաւ. Եգիպտոս
փախաւ եւ ցամաք ելած ատեն սպանուեցաւ: Կեսար
որ Պոմպէոսի յաջորդեց, հինգ տարւան համար բռնեցին
ու մէկ տարւան համար հրամանապետ անուանուելէն
ետեւ՝ վճնտուած Կղէոպատրան նորէն գահ հա-

նեց (47ին). Հինգ օրուան մէջ յաղթեց Փառնակին (veni, vidi, vici) որ հօրը թագաւորութիւնն ետ առած էր. եւ շոտ դարձաւ գանձերով :

Ափրիկէի մէջ (46) ջնջեց Վեսար պոմպէեան մեծ բանակ մը, յաղթեց Յուբա Նուսիդացւոյն (որուն երկիրը Հռոմէական նահանգ եղաւ). եւ մինչեւ այն ատեն չատենուած չորեքօրեայ ձաղանք մը կատարեց : Վեսար՝ Պոմպէոսի որդւոց առաջնորդութեան տակ եղած վերջին պոմպէեան բանակին Մունդայի քով (Սպանիայի մէջ) 45ին յաղթելէն եւ մշտնջեն նաւոր հրամանապետ ու միապետ անուանուելէն ետեւ, 44ին, Մարտի 15ին, ծերակուտին դաւաճանութեամբն սպանուեցաւ :

Վեսար՝ իւրաքանչիւր քաղաքացւոյ 450, ամէն՝ իր տակ պատերազմողներուն 21.000 սենտեր եւ երկիր պարզեւած, իսկ կտակին մէջ ամէն քաղաքացւոյ 300 սենտեր (10 թալէր) թողուցած էր : Իբրեւ հրամանապետ, ինք կը բաժնէր ամէն պաշտօններն ու կը կրէր ծիրանի Գեղեցկացուց Հռոմ, հիմեց շատ գաղթականութիւններ եւ շիակեց առւմարը : — Թաղման ատեն՝ Վեսարու զօրավարները (Անտոնիոս բղեշին ու Լէպիտոս Մեծ քրմապետը) ժողովուրդը գրգռեցին սպանողաց գէժ. բայց ծերակոյտ ընդհանուր թողութիւն շնորհեց. եւ զԻրուտոս ու զՎաստիոս թողուց իրենց պաշտօնին մէջ :

39. Անտոնիոս, Ոկտաւիանոս 44-31.

1. Երբ կազմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւնը : — 2. Ինչ պատճառաւ ծագեցաւ երրորդ քաղաքական պատերազմը : — 3. Ինչ վախճան ունեցաւ շրջադէպը : — 4. Ինչպէս էր այս միջոցիւ Հռոմայեցոց բարոյական կեանքը :

1. Երբ Մ. Անտոնիոս, ինք զինք ատելի կ'ընէր եւ զՎեսար սպանողներն իրենց գաւառները կը մոռցուէին, Յուլ. Վեսար Ոկտաւիանոս, Վեսարու որդեգիրը՝ առատաձեռնութեամբ ժողովուրդն ու բանակը շահեւում ընդհանուր սպարապետ անուանուեցաւ տէրութեան թշնամի հրատարակուած Անտոնիոսի գէժ : Ոկտաւիանոս՝ Մուտինայի փառաւոր ճակատէն

ետեւ (ուր երկու բոլորներն ինկան), 43 ին իրեն յափշտակեց, հազիւ 20 տարւան՝ բոլորութիւնը: Բայց — ի սարսափ ամէն բարեզգած քաղաքացիներուն — կազմեց Անտոնիոսի եւ Լէպիտոսի հետ՝ երկրորդ եռապետութիւնը (triumviri rei publicae constituendae):

2. Եռապետք՝ շատ ծերակուտի անդամներ, բազմաթիւ ասպետներ ու իրենց թշնամի (վիկերոն փախած ատեն սպանուեցաւ) քաղաքացիներ մեռցրնել տալէն ետեւ՝ երրորդ քաղաքական պատերազմին մէջ (42 ին) հասարակապետականներուն յաղթեցին Մակեդոնիայի Փիլիպպէ քաղքին քով, ուր կասսիոս եւ Բրուտոս իրենք զիրենք սպաննեցին: — Գաւառաց նոր բաժանում մ'ընելով՝ Ոկտաւիանոս առաւ արեւմուտքը, Անտոնիոս՝ արեւելքը, Լէպիտոս՝ Ափրիկէն:

Անտոնիոս՝ Ասիայի ու Ափրիկէի մէջ կղէտպատրայի հետ զեղեւած ատեն, Սեքստոս Պոմպէոս՝ Ոկտաւիանոսի Ագրիպպա զօրավարէն (36) յաղթուեցաւ: Նշն տարին Լէպիտոս ալ հարկադրեցաւ իր գաւառն Ոկտաւիանոսի տալ:

3. Երբ ասոր վրայ Անտոնիոս, իւր ազնուական կինն Ոկտաւիան մերժեց, եւ հռոմէական գաւառները կղէտպատրայի եւ անոր որդւոց պարգեւեց՝ հայրենեաց թշնամի հրատարակուեցաւ: Ակտիոնի ծովամարտին ատեն (31 ին) գեռ պատերազմը չորոշուած, Անտոնիոս կղէտպատրայի հետ փախաւ, իսկ ցամաքային զօրքն Ոկտաւիանոսի կողմն անցաւ: Եւ որովհետեւ ասիկայ խաղաղութեան ամէն առաջարկութիւնը մերժեց, Անտոնիոս ու կղէտպատրա իրենք զիրենք սպաննեցին (30) ու Եգիպտոս եղաւ հռոմէական նահանգ: Ոկտաւիանոս — պսուհետեւ Աւ-

գոստոս կայսր — իբրև միահեծան տէր, Հռոմ՝
դարձաւ ու Յանոսի տաճարը գոցել տուաւ: X

4. Հռոմայեցի մեծամեծաց հարստութիւնը, բազմա-
թիւ յաղթութիւններով ու գաւառաց մէջ բրած հա-
րրոտահարութիւններով Հաւատալի կերպով շատցած էր:
Գերդատոսաններ կային, որ մինչեւ 10.000 գերի կը պա-
հէին: Կրասոս 7000 տաղանդի երկիր ունէր. Լէնտուլոս՝
կրկինը: Կապպադոկացւոց թագաւորը՝ Պոմպէոսի 8000
տաղանդ պարտական էր: — Հռոմի մէջ պալատներ կայ-
ին, որ կէս միլիոն տաղանդ կ'արժէին: Սկաւրոս՝ Սիդղայի
որդեգիրը, 30 օրուան համար թասարոն մը շինեց՝ 80.000
հոգւոյ համար՝ 3000 արձանով: Ղուկուղոս՝ կրնար
ամէն ժամանակ առանց մեծ պատրաստութեան մը, 3000
տաղանդ արժող խնջոյք մը պատրաստել: Ոճիրներու
թիւն այն աստիճանի շատցած էր որ Իտալիա, տարուան
մը մէջ, 3000 հոգի ուրիշները թունաւորելուն համար
կախաղան հանուեցան: Չեղիութիւն ու անառակու-
թիւն տիրած էր ամէն գաւառներուն՝ նաեւ հռոմայեցի
ամենէն ազնուական գերդատոսանաց մէջ: Եւ մէկ դիէն
ամէն կրօնական զգածում՝ շիջանելու վրայ եղած ատեն,
մէկու գին արեւելեան սաստիկ աւելորդապաշտութիւն
տիրելու սկսաւ: Կաշառակերութիւնը հրապարակաւ կը
գործուէր: Ազքաւտ քաղաքացիք միայն իրենց բաշխուած
ցորենով, հարուստներէն ընդունած պարգեւով եւ ձայ-
ներին ծախելով կ'ապրէին, եւ միայն տեսարաններէ ու
անասնոց կռիւներէ համ կ'առնէին (panem et circenses):
Այս կերպով ի հարկէ հասարակապետութիւնը պէտք
էր որ կործանէր:

AA

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ Շ Ր Զ Ա Ն

Առգոստոսիկն միւնչնն արեւմտեան հոռոմական պետու-
թեան կործանողը. 30 ք. Յ. — 476 ք. Ե.

39. Ա — Գոստոս. 30. ք. Յ. — 14. ք. Ե.

1. Առգոստոս կ'ը բանով միապետութեան հասաւ. Ինչպէս կառավարեց:
- 2. Ինչ վիճակի մէջ էր այս միջոցին հռոմական մասնազրութիւնը:
- 3. Երբ վաստղուեցան Դամուրեան երկիրները: — 4. Այս միջոցի սը-
լափ տարածութիւն ունէր, եւ կ'ը կերպարմք առած էր հռոմական պե-
տութիւնը:

1. Ոկտաւիանոս Առգոստոս, անով միապե-
տութեան հասաւ, որ ամէն բարձրագոյն հասարակա-
պետական արժանապատուութիւնները միացուց:

Երբ Աւգոստոս Աւգ. (Սեքստիլիս) ամսոյն 29ին Հռոմ գարձաւ, ի սկզբան՝ 10, ասոր վրայ՝ 5, ետքէն նորէն 10 տարւան ինքնազաւթեան պատիւ տրուեցաւ իրեն: Ասոր վրայ լեզէնները՝ ռահմաններու վրայ գրաւ. եւ Հռոմի մէջ միայն 10 պրետորեան բաժին պահեց: Իբրեւ վերահացու բարոյից (praefectus morum)՝ հեռացուց ծերակուտէն իրեն անհաճոյ անձինքը: Ի սկզբան ինք զինք տարուէ տարի հիւպատոս անուանել կու տար, սակայն ետքէն այս պատիւն ուրիշներուն թողուց՝ երբ (24ին) օրինաց պարտաւորութենէն ազատ եղաւ: Գաւառները ծերակուտին հետ բաժնեց, անոր աննշանները տալով: Գաւառները կը կառավարուէին ղզեշի փոխանորդներով՝ որոնց քիչ մը ետքը կայտերական գործակալներ օգնական տրուեցան, որպէս զի հարկերը ժողովէն:

2. Պետութեան մէջ խորին խաղաղութիւն կը տիրէր: Գաւառները խաղաղցուած եւ օրէնքներով գաւառակալներու հարստահարութիւններէն պաշտպանուած էին: Հռոմ շէնցաւ, Իտալիայի մէջ շատ մը շարունակական ձաճքանք շինուեցան, եւ ամէն տեղ հասարակաց բարօրութեան հոգ տարուեցաւ: Աւգոստոս գիտնականներն ու բանաստեղծները կը պաշտպանէր: Անոր համար ալ հռոմէական մատենագրութիւնն այս միջոցիս իր բարձրութեան ծագը հասաւ:

Բանաստեղծութեան սկիզբ ըրին կրօնական երգերը՝ զոր քրմերը կարճաւելով կ'երգէին: Լէ-ի-՝ Արք-նի-՝ Հռոմ եկած յոյն գերին, գրեց լատիներէն լեզուաւ յոյն թատերախաղութիւններ (dramas) եւ թարգմանեց Ոգիտականը: Կէ-ի-՝ (264-194) յունական ողբերգութեան առաջին փորձն ըրաւ. ու Ենի-՝ (239-169) վեցաչափով հռոմէական պետութեան վիպական պատմութիւնը գրեց: Ասոր ժամանակակիցը Մ. Աի-՝ Պլու-րո-՝ յունական նոր բուռած կատակերգութիւնը թարգմանելով՝ ամենէն սիրելի հռոմէական բանաստեղծն եղաւ: Տրե-ի-՝ Վար-նի-՝ գրեց, միայն Հռոմայեցւոց յատուկ եզրղ երգիծականը:

Բանաստեղծութեան ոսկեղէն դարուն մէջ ծաղկեցան Վիրգիլիոս Մարոն (70-19 Ք. Յ.), Ովրատիոս Փլակկոս (65-8 Ք. Ե.), Տրուզիոս, Պրոպերտիոս, Ովիդիոս (43-18 Ք. Ե.):

Արծաթի կոչուած դարուն (Աւգոստոսի մեռնելէն մինչեւ Ադրիանոսի մահը) կը վերաբերին Լուկանոս ու Սիլիոս, որոնք՝ հռոմէական պատմութեան կտորներ՝ վիպական ձևով գրեցին. դարձեալ Սենեկայի ողբերգութիւններն եւ Յովենայիսի երգիծականները:

Լատինական արձակին ամենէն երեւելի մասը՝ պատմագրութիւնն որ Պորկիոս Կատոնով (234-149) սկսաւ, բուն արուեստական կերպարանք մ'առաւ հռոմէական հասարակապետութեան վերջին տարիները: Աս կարգին մէջ

կը մտնեն կեսարու յիշատակարանները (Commentarii). Սալուստիոս կրիստոս (86-84. կատիզինայի գաւառահանութեան եւ Յուգուրթեան պատերազմին վրայ). Տիտոս Լիւիոս (59 Ք. Յ. - 17 Ք. Ե.) Վելլիյոս Պատերկուզոս (30 Ք. Ե.). բայց ամենէն աւելի կուռն. Յակիտոս (Ա. դարուն վերջերը, Վարք Ակրիզոպ. Գերմանիա. Պատմութիւնք. Տարեգիրք.): — Սուեգանիոս Տրանկուիլլոսի հետ կը լմննայ մեծ պատմագրաց շարքը:

Ճարտարախօսութեան մէջ պայծառացան Տուլզիոս կիկերոն. իրմէ քիչ մը հնագոյն Արտենսիոսը (114-50) ու Յուլիոս կեսար: Ճարտարախօսութեան տեսականը ոտրվեցուց կուլինտիլանոս: Իբրեւ փիլիսոփայական մասնագիր երեւելի եղան, կիկերոն եւ Սենեկա, Ներոնի ուսուցիչն ու խորհրդականը: Բնագննութեան մասին մէջ, բնագործակ հանրագիտական (encyclopédique) գործք մը գրեց Պլինիոս Երէց, զոր բնական պատմութիւն (Historia naturalis) անուանեց:

3. Գրուստի եւ Տիբերիոսի՝ Աւգոստոսի խորթ որդւոցը ձեռօք՝ հռոմէական նահանգ եղան դանուբեան հարաւային երկիրները: Բայց 12 էն ետքը (Ք. Յ.) Գրուստի եւ Տիբերիոսի՝ Գերմանիայի վրայ ըրած յարձակմունքներն առանց հետեւութեան մնացին. եւ 9 ին (Ք. Ե.) Վարոսի առաջնորդութեամբ Հռոմայեցիք լաւ ջարդ մը կերան Հերմանէն (Տելտոբուրգեան անտառին մէջ): Գերմանիկոսի արշաւանքներէն ետեւ (14-16) Հռոմայեցիք դղեակներ շինելով՝ Ռենոսի եւ Գանուբի սահմանները պաշտպանելը բաւական համարեցան:

Աւգոստոս, իր Յուլիա աղջիկը՝ անոր Մարկեղզոս ամուսնոյն մեռնելէն ետեւ, Ագրիպպայի հետ կարգեց: Երբ որ աս ալ 12 ին (Ք. Յ.) ու ասոր երկու որդիքն ալ 3 ին (Ք. Ե.) մեռան, իրեն որդեգիր առաւ, իւր փառասէր Վիլիա կնկան Տիբերիոս Ներոն որդին: Աւգոստոս մեռաւ Նոյա քաղաքը 14 ին Քրիստոսէ ետքը. եւ իբրեւ Աստուած պաշտուեցաւ:

4. Երբ մէկ կողմանէ արեւմտեան Եւրոպայի կեղտ փողովորդները, հռոմէական իշխանութեան տակ նուաճուելէն ետեւ յաղթողին լեզուն ու կրթութիւնն

ընդունեցան, հետեւեցան մէկալ կողմանէ Հռոմայեցիք՝ պետութեան արեւելեան գաւառներուն մէջ իրենցմէ յաղթուողներուն կենաց ու բարուցը: — Յարենաշատ Մաւրիտանիայի ու Նումիդիայի մէջ, վաճառականութեան եւ ճարտարարուեստներու շատ քաղաքներ կային, ու Եգիպտոսի մայրաքաղաքն Ալեքսանդրիա, հռոմէական իշխանութեան տակ հարստութեամբ ու պերճութեամբ աւելի նշանաւոր եղաւ: — Ատրիք զեղխութեան ու առնաւիտութեան երկիրն էր. Միջագետք կը ծաղկէր իր հնդկական ու արաբական բերքերուն առեւտրովը. Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովեզրերն ամէն տեսակ բերքերու առատութեամբ եւ անթիւ արուեստակերաններով երեւելի էին: Հռոմէական իշխանութեան տակ ամենէն աւելի կորսընցուց Բուճաստան. բայց Աթէնք՝ միշտ գիտութեանց կենդրոն թնայ, իտալիա քաղաքակիրթ ծախարհքին միջավայրը կեցած՝ կը բուսցընէր կենաց հաճոյական ամէն բերքերը: Հոս ալ երկրագործութիւն չկար, ինչու որ ամբողջ թերակզգին ամերանոցներով ու արտետեղներով ծածկուած էր: Ամարաստուններուն մէջ կային, սարւոյն ամէն եղանակին համաձայն ամենաշքեղ բնակարաններ, բաղնիքներ, ձիւնթացութեան տեղեր, թռչնալանդակներ, անուննին ելած ձկնարաններ եւ ամենէն թանկագին արծրթէ ու ոսկիէ սպասներ: Սիկիլիա կը մասափարարէր ամենէն աւելի, ջրքեն, գինի եւ արջաւ. Սպանիա՝ ունէր ձիու եւ մետաղի շատ բանուկ առուտուր. Բրիտանիա՝ ըստ մեծի մասին արօտաստան մըն էր. Գաղղիայի, հարաւային դին միայն լաւ մշակուած էր: Պետութեան ամէն կողմ՝ կային արքունի ճամբաներ. ամէն տեղ՝ ուր որ հասարակաց օգուտը կը պահանջէր, շինուած էին ջրանցքներ, կամուրջներ, ջրմուշներ ու ամբարտակներ: Տէրութեան եկամուտներն որ արդէն Պոմպէտի ատեն 400 միլ. Ֆրանգի հասած էին, կը կացուցանէին արքունի կալուածատուրքը, դաղթականաց տասանորդը, բովերուն եկամուտը, նաւահանգստի մուտքը եւ զանազան տուրքեր, որոնց մէջ ժառանգութեան (5 հարիւրչեայ), ազատութեան (ստրկութենէն արձակուելուն, manumissio 5 հար.), սպառման (consumptio) եւ գաւառաց կալուածատուրքներն ամենէն նշանաւորներն էին:

40. ԱՊոստոսի Կոտնը 14—68.

1. Ո՛վ յաւերաց Ապոստոսի: — 2. Ինչպէս կառավարեցին Տիբերիոս կղազիս ու Ներոն:

1. Տիբերիոս, կղապրիոս Ներոն (14—37) անգութ, անառակ բռնաւոր մը, սպաննեց Ապոստոսի վերջին թողը Ագրիպպան, ազնուական Գերմանի-

կոսն ու վերջապէս նաեւ իր մտերիմ Սեյանը: Ներոն ամենէն ազնուական Հռոմայեցիներն սպաննելէն ետեւ՝ ժողովրդեան ժողովները դադրեցուցեւ քրէական յանցանաց դատաստանը (iudicia maiestatis) խոթեց:

Կեօսար Կաղէֳթոս (37-41) Գերմանիկոսի որդին, կը մոլեգնէր (գուցէ մտաց խանգարմանէ) անողորմ անգթութեամբ, ամէն հարուստ եւ երեւելի քաղաքացոց դէմ: Մէկ տարւան մէջ 550 միլիոն ֆրանգ մսխեց. ինք զինք իբրեւ Աստուած պաշտել տուաւ եւ սպանուեցաւ թիկնապահաց առաջնորդէն (praefectus praetorio):

2. Հիւանդ ու ապուշ Տիբերիոս Կլաւդիոս Կեօսարի վարչութեանն ատեն (41-54) կը կառավարէր պետութիւնն իր անամօթ կինը Մեսսաղինա. իսկ ասոր դիւստամանէն ետքը, Ադրիպպինա՝ որ անկարող կայսրը թունաւորեց, որպէս զի իր որդին Ներոն գահն ելլէ:

Ներոն Կլաւդիոս Կեօսար (54-68) դեռ պատանի, բայց արդէն կատարեալ չարագործ մը, սպաննեց (Պոպպէա Սաբինայէն գրգռուած) իր խորթ եղբայրը Բրիտանիկոսը, իւր մայրն ու ամուսինը եւ վերջապէս նաեւ իր ուսուցիչը՝ Սենեկան, ու հազարաւոր ազնուական Հռոմայեցիներ: Հռոմ քաղաքը կրակի տուաւ, որպէս զի աւելի փառաւոր շինէ. եւ ուզեց ինք զինք արդարացընել, քրիստոնէից դէմ անգութ հալածանք մը հանելով (64): Կը պարծէր իբրեւ երգիչ ու կառավար: Սպաննեց ինք զինք, 31 տարւան, երբ սպանիական լէգէոնները Գաղթա զօրավարն ինքնակալ հրատարակեցին:

41. Մաս — Ապարիները 69-180.

1. Ո՛վ յաջողեց ներսնի: — 2. Որո՞ք են լուս կայրները: — 3. Ի՞նչպէս կառավարեցին Ագրիանոս, Անտոնիոս Պիոս ու Մարկոս Աւրելիոս:

1. Սերու֊իոս Գաղէայի հետ (որ խոստացուած պարգեւը չտալուն՝ քիչ մը ետքը թիկնապահներէն սպանուեցաւ), կայսր հրատարակուեցաւ Սպանիայի մէջ Ոթոն ու Ռենոսի դաւառները վիտելիոս: Ոթոն սպաննեց ինք զինքը՝ կորսուած ճակատէ մ'ետեւ. ու երբ վիտելիոս ալ (չատակերին ու շուպտին մէկը, որ 8 ամսուան մէջ 160 միլ. ֆրանգ մսխեց,) սպանուեցաւ, Փլաւիոս վեսպասիանոս ասորական լեգէոններէն ինքնակալ հրատարակուեցաւ (69ին):

2. Վեսպասիանոս (69-79) պետութեան մէջ նորէն խաղաղութիւն, կարգ ու կանոն խոթեց. յառաջացուց արուեստներն ու գիտութիւնները եւ շինեց կողոսէոնը: Երուսաղէմ՝ երկայն պաշարմանէ ետեւ Տիտոսէ առնուեցաւ, կործանուեցաւ (70) ու Հրէայք հռոմէական պետութեան ամէն երկիրները տարածուեցան: Բրիտանիա՝ Ագրիկոլայի ձեռքը նուաճուեցաւ: — Իրեն յաջորդեց որդին,

Տիբոս Փլաւիոս Վեսպասիանոս (79-81) «մարդկեղէն ազգին սէրն եւ ուրախութիւնը»: Ասոր կարճատեւ կառավարութեանն ատեն (79) պատահեցան Վեսուվի բռնկիլն; Հերկուլանոն ու Պոմպէի քաղաքներուն գետնի տակ անցնիլը, եւ սոսկալի ժանտամահ մը Հռոմի մէջ:

Փլաւիոս Դոմիտիանոս (81-96) Տիտոսի աննման եղբայրը, կը մոլեգնէր անհնարին կատաղութեամբ՝ ամէն բարիներուն դէմ: Դակիացուոց դէմ ըրած անյաջող արշաւանքէն ետեւ — որոնց հարկ վճարելու ստիպուեցաւ — յաղթանակաւ

Հռոմ մտաւ եւ ինք զինք իրրեւ Աստուած պաշտել տուաւ: Սպանուեցաւ թիկնապահաց առաջնորդէն:

Կոկկէոս Ներոս (96-98) դաւադիրներէն կայսր ընտրուած՝ կառավարեց քաղցրութեամբ ու որդեգրեց իրեն Տրայիանոս սպանիացին:

Ուլպիոս Տրայիանոս (98-117) կառավարեց զօրութեամբ եւ արդարութեամբ: Շինեց արքունի ճամբաներ. յաջող արշաւանքներէ ետեւ, Դակիան, Հայաստանն ու Միջագետքը հռոմէական նահանգ ըրաւ: — Իր ատենն էին Պլինիոս Կրտսեր, Տակիտոս, Պլուտարքոս:

3. Եղիոս Ադրիանոս (117-138) Տրայիանոսի հօրեղբայրը խաղաղութիւնը պահելու համար՝ ետ տուաւ Պարթեւներուն Եփրատի անգին եղած երկիրները: Ճանապարհորդեց տէրութեան ամէն գաւառներուն մէջ եւ հոգ տարաւ օրէնսդրութեան: — Իւր որդեգրին

Անտոնինոս Պիոսի կառավարութիւնը (138-161) պետութեան համար ամենբազանիկն եղաւ: Իր կառավարութեան ատեն գրեթէ շարունակեալ խաղաղութիւն մը տիրելով՝ պետութեան մէջ վաճառականութիւնն եւ արուեստները շատ ծաղկեցան:

Մարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս Փելլագոս (161-180), զինք որդեգրող հօրը պէս անուակաւն ու իմաստուն էր: Պատերազմեցաւ Մարկոմաններու դէմ ան միջոցին, որ իւր կայսերակիցը՝ շուայտ Վերոսը, Պարթեւները ետ մղեց:

Եօթը լաւ կայսերաց օրինակը բարոյից լաւացուցման վրայ շատ քիչ ազդեցութիւն ըրաւ: Պետութեան ամէն կողմը, մանաւանդ արեւելեան գաւառաց ու Իտալիայի մէջ, կը տիրէին վերջի աստիճանի անառակութիւն, շուայտութիւն ու զեղխութիւն:

42. Պետությունն անկումը գեշ կայսերաց պակ 180-270.

1. Երբևայնուհետև հասկանալի պետութեան անկումը: — 2. Արմը են այս
ժողովն իրարու յաշտող կայսրները:

1. Մարկոս Աւրելիոսի բռնաւոր որդւոյն, կո-
մսորոսի հետ կը սկսի բիրտ ու անգուծ կայսերաց
շարք մը, որ արդէն անընդհատ քաղաքային պա-
տերազմներով ու ոճրագործութիւններով ապա-
կանած, ժողովուրդն՝ աւելի եւս ապականեցին: Ա-
սոնց գրեթէ ամէնը՝ թիկնապահներու ձեռքով
գահ ելան, եւ վար առնուեցան. մէջերնէն մէկ քա-
նին միայն բնական մահուամբ մեռան: Նաեւ բար-
բարոսներ ելան կայսերական գահը. որովհետեւ
սահմանագլխի լեզէոններուն մէջ գրեթէ միայն
ասոնք կը պատերազմէին:

Այս ներքին խռովութեանց ատեն, Հռոմայե-
ցիք՝ մէկ դիէն՝ Գանուրի քովերը գտնուող գեր-
մանական ժողովրդոց եւ մէկալ դիէն Պարթեւաց
դէմ պատերազմելու ստիպուած էին:

2. կայսերաց շարքը. 180ին կոմոդոս. 129ին Պեր-
տինաքս. 193ին Գիգիոս Եռլիանոս (որ գնեց թիկնա-
պահներէն կայսրութիւնը): 173 Սեպտիմիոս Սեւերոս
(անգուծ, բայց քաջ զինուոր մը): 211 կարակալա
(20.000 Հռոմայեցի ռպաննել տուաւ. եւ ամէն գաւա-
ռաց՝ հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք շնորհեց): 217
Մակրինոս: 217 Հեղինոգարաղոս (թէպէտ 14 տարեկան
բայց ամպարիչներուն զլուխը): 222. Աղեքսանդր Սեւերոս
(Առոր զօրաւոր թագաւորութեան ատեն Արտաշէս 226
ին նոր պարսկական պետութիւնը հիմնեց: Իր յաջորդ-
ները՝ Սասանեանք, յաջողութեամբ պատերազմեցան
Հռոմայեցւոց դէմ): 235 Մարքսիմոս թրակացին: 238
Պուպիէնոս, Բազրինոս, Գորտիանոս: 244 Փիլիպպ. Ա-
րարացին. (Աս միջոցին կ'իյնայ պետութեան կանգնուե-
լուն 1000 ամեայ Երէլեանը): 249 Դեկիոս: 251 Գալ-
զոս. 253 Վաղերիանոս. 259 Գաղղիենոս. 268 կղաւ-
գիոս:

Պետութիւնը՝ 250 էն մինչեւ 270, բարձրագոյն քայլ-քայման վիճակի մէջ էր: Այն միջոցին որ գաւառներուն ամէն զօրավարներն իրենք զիրենք անկախ հրատարակեցին (30 բռնաւորաց ժամանակը), Գոթացիք՝ Սեւ ծովուն եզերքներէն ու Դանուբէն հռոմէական պետութեան վրայ յարձակեցան, Փոքր Ասիայի եւ Յունաստանի ծով-եզերները կողոպտեցին, այրեցին Աթէնքը՝ Արգոսն ու Կորնթոսը. երբ մէկալ գիէն Ալեմաններն եւ Փրանկները՝ Ռենոս, իսկ Պարսիկք՝ Եփրատ գետն անցան: Գաւառաց մեծ մասին մէջ կը ճարակէր սողն ու ժանտախտը, որմէ բռնուելով մեռաւ նաեւ զօրաւոր Կլաւդիոսը:

43. Աւրելիանոս, 270. Գիոկղեփիանոս, 300. Առոսանդիանոս, 333:

1. Ինչ կառավարութիւն ունեցան Աւրելիանոս, Գիոկղեփիանոս ու Առոսանդիանոս: — 2. Ինչ վիճակն մէջ էր առաջի գարերը քրիստոնէութիւնը:

1. Աւրելիանոս, պետութեան վերանորոգիչը (270-275), նուաճեց ապստամբած գաւառները, ղարկաւ Գերմանացիքն ու ամրացուց Դանուբի սահմանները: Յաղթեց նաեւ Բալմիրայի հզօր թագաւոր Տենուրիայի, որ մինչեւ Փոքր Ասիա ու Եգիպտոս իր իշխանութիւնը տարածած էր, եւ հիմնադրեց ըրաւ անոր մայրաքաղաքը (փառաւոր աւերակներ): Ինք՝ ինչպէս նաեւ իր յաջորդները, Տակիտոս (275) ու Պորբոս (276-282, գինեղ մշակութիւն Հունգարիայի մէջ ու Ռենոսի քով) նաեւ Կարոս ու իր որդիքը (282-284) զինուորներէն սպանուեցան:

Գիոկղեփիանոս (284-306) կտրեց զինուորաց բռնակալութիւնը եւ մոցուց բացարձակ անձն-իշխանութիւն եւ արեւել. արքունիք: Ինք զինք տէր եւ աստուած անուանել կու տար ու խոյր (diadème) կը կրէր: Սահմանները աղէկ պաշտպանելու համար, բաժնեց գաւառները՝ Մաքսիմիանոսի, զոր Ագոստոս, ու Գաղերիոսի եւ Կոստանդիոս Քլորոսի հետ՝ զորոնք Կեսար անուանեց: Գիոկղեփիանոսի մեռնելէն (313)

ու Մաքսիմիանոսի հրաժարելէն ետեւ, Գաղերիոս
ու Կոստանդիոս Քլորոս եղան Աւգոստոս:

Կոստանդիանոս ՄԵԺ (306-337), որ իր
հօրը Կոստանդիոսի իբրեւ Աւգոստոս յաջորդեց,
վեցամեայ արիւնահեղ պատերազմէ ետեւ նուաճեց
իր իշխանակիցները: Վիկինիոսի ալ յաղթելէն ետեւ՝
324ին բովանդակ հռոմէական պետութեան միակ
ինքնիշխան տէր եղաւ: Կոստանդիանոս՝ արդէն պս
պատերազմներուն ժամանակ բազմաթիւ քրիստո-
նեայ հասարակութիւններ պաշտպանած. եւ յառաջ
քան քրիստոնէութիւնն ընդունիլը՝ (մահուանէն
քիչ մը յառաջ ինք զինք մկրտել տուաւ,) շատ
եկեղեցիներ շինել ու հեթանոսական տաճարներն
քանդել տուած էր: Իբրեւ միահեծան Ցէր՝ քրիս-
տոնէութիւնը տէրութեան կրօն ըրաւ:

Ցէրութեան նիստը, Հռոմէն՝ ուր գեւ շատ հաս-
րակապետական յիշատակներ կային, Կոստանդինուպոլիս
փոխադրուելով, տէրութեան սահմանադրութիւնը բո-
լորովին փոխուեցաւ: Պետութիւնը 4 կուսակալութիւն-
ներու (praefectura) բաժնուեցաւ (Արեւելք, Վիւրիկե
Իտալիա, Գաղղիա): Աոնք դարձեալ վիճակներու եւ
գաւառներու: — Բազաբական վարչութեան գլուխը կեցած
էր Թիկնապահայ առաջնորդը (praefectus praetorio).
աոսր իշխանութեան տակը կային ստորին պաշտօնա-
տեարք բազմութիւն մը, որոնց ամէն մէկուն աստիճանը
ճշգիւ սրոշուած ու տիրադոսներով նշանակուած էր:
Ցէրութեան իրողութեանց վերին վարչութիւնը, կայ-
սեր խորհրդարանին (consistorium) ձեռքն էր:

2. Հռոմէական կայսերաց ներքեւ տիրած ընդհանուր
թշուառութեան ատեն, Յիսուոյ Քրիստոսի վարդա-
պետութիւնը բոլոր հռոմէական պետութեան մէջ տարա-
ծուեցաւ: Առաքեալք արդէն Փոքր Ասիա, Յունաստան
ու Իտալիա խել մը քրիստոնեայ հասարակութիւններ
հիմնած էին, որոնք շուտով բազմացան. վասն զի քրի-
ստոնէից՝ հաւատոյ համար սիրով մահը յանձն առնուլը, եւ
ցուցրցած անօրինակ առաքինութիւններն ուրիշներուն
ալ իրենց հետեւելու եռանդը զարթոյց: Քրիստոնէից՝
Ներոնի (64), Տրայանոսի (107), Գեկոսի (194) եւ ուրիշ
կայսերաց ատեն կրած անութ հսրածանքներն ուրիշ
բանի չժառայեցին, բայց եթէ հաւատացեալք թիւը շատ-

ջընելու: Ինչու որ ամէն մէկ նահատակին արիւնը, նոր ու աւելի քաջ հաւատոյ գիւցադուններ կը յարուցանէր: — Գաղղիէնոս եղաւ առաջին կայսրն որ քրիստոնեաները պաշտպանեց. իսկ Կոստանդիանոս՝ ըրաւ քրիստոնէութիւնը՝ տէրութեան կրօն:

Եկեղեցւոյ աստուածային պաշտամունքն ի սկզբան շատ պարզ էր: Բայց Գ. եւ Ե. դարերուն մէջ սկսաւ աւելի շքեղ կերպով կատարուիլ: Կոստանդիանոս շնորհեց կղերին առանձին կալուածներ, յատուկ գատաստան եւ հեղինակութիւն՝ տէրութեան իրողութեանց վրայ: Այս միջոցիս նաեւ հաւատոյ այլեւայլ վարդապետութեանց եւ ի մասնաւորի քրիստոսի աստուածութեան գէմ, մայրութիւններ ելան: Նիկիայի ընդհանուր ժողովոյն մէջ (325)՝ Արիստի վարդապետութիւնը (Թէ քրիստոս Աստուծոյ արարածն է, ուստի եւ չէ Թէ համազոյ, այլ նմանազոյ է Հօր) իբրեւ հերետիկոսութիւն գատապարտուեցաւ: Բայց արիստութիւնը անկէ ետեւ ալ վանդալներու եւ Գ.թ.աց մէջ բաւական ժամանակ մնաց:

ԳԳ. Հռոմէական պետութեան Բաթնոսից Թէոփրոս Մեծին յետօք. 395.

1. Որո՞ք են Կոստանդիանոսի յաւրգները: — 2. Ինչպէս կառավարեց Թէոփրոս Մեծ:

1. Կոստանդիանոսի որդիները՝ Կոստանդիանոս Բ., Կոստանդիոս ու Կոստաս (337-350), իշխանութիւնն առնելու համար իրարու հետ արիւնահեղ պատերազմներ ըրին: Անողորմ Կոստանդիոս, իր ինը ազգականներն սպաննելէն ետեւ, առանձինն իշխան եղաւ:

Յոսիանոս Ուրացեալ, Կոստանդիոսի եղբոր-որդին (361-363) հեթանոսական փիլիսոփայութեամբ կրթուած ու քաջ կայսր մը (որ իբրեւ Կեսար 357 ին՝ Սգրասպուրկի քով Ալէմաններուն յաղթեց), մտոց նորէն հեթանոս քուրմերն. եւ ինկաւ Պարսից գէմ ըրած պատերազմին մէջ:

Յովիանոսի կարճատեւ կառավարութենէն ետեւ՝ կայսր ընտրուեցաւ Վաղէնարինիանոս Ա. (364-375), որ իր վաղէս եղբայրն Արեւելքի Ազոստոս

անուանեց: Ասից կառավարութեանն ատեն սկսաւ ազգաց գաղթականութիւնը. վասն զի Հոնքերէն նեղուած արեւմտեան Գոթացիք՝ արեւելեան հռոմէական պետութեան մէջ ընդունուեցան (376 ին): Վաղենտինիանոսի որդիքը՝ Գրատիանոս († 383) ու Վաղենտինիանոս Բ († 392) Վաղեսի մահուանէն ետեւ (378), Թէոդոս սպանիացին Արեւելքի վրայ Ազոստոս դրին:

2. Թէոդոս Մեծ, 394էն ի վեր միահեծան տէր նաեւ Արեւմուտքի, քաջութեամբ պաշտպանեց իր սահմանները՝ յարձակող գերմանական ազգաց դէմ: Արգելեց հեթանոսական զոհերը, հալածեց հեթանոսներն (pagani) ու նուաճեց հերետիկոսները: Իր մահուանէն՝ յառաջ, բաժնեց պետութիւնը՝ իւր Արհիագիոս՝ ու Ռնորիոս որդուցը մէջ: Ասանկով ելան, Արեւելեան (յունական, բիզանդական) ու Արեւմտեան (արեւմտեան հռոմէական) կայսրութիւնները: — Առաջինը խել մը փոփոխութիւններ կրելէն ետեւ, տեւեց 1000 տարի մըն ալ (մինչեւ 1453):

45. Արեւմ. Հռոմէական պետութեան կործանումը 476.

1. Ե՛րբ ու ինչպէս լինեցաւ արեւմտեան հռոմէական պետութիւնը:

1. Այն միջոցին (Ե. դարուն), որ ազգաց արշաւանքները՝ Արեւելեան հռոմէական կայսերութեան վնաս մը չկրցան հասցընել, արեւմ. հռոմէական պետութեան շատ դաւառներն՝ արդէն Ռնորիոսի ատեն (որ իւր Ստիլիքոն պաշտօնեան սպաննել տալով 408 ին՝ զրկեց ինք զինք հզօր պաշտպանէ մը) գերմանական ազգաց աւար եղան: Վասն զի Սպանիա՝ Վանդալներէն, Սուբեններէն ու արեւմ. Գոթացի-

ներէն, իսկ Գաղղիա՝ Բուրգունդացիներէն ու Փրանկներէն աշխարհակալուեցաւ: Ոնորիոսի որդւոյն ու յաջորդին, Վաղենտինիանոս Գ. ի ատեն (423-455) Ափրիկէն Վանգալներն, իսկ Բրիտանիան՝ Անգեղներն եւ Սաքսոններն առին: Թէպէտ եւ քաջն Այետիոս պաշտպանեց 451ին տէրութիւնը՝ յառաջ քալող Հոնաց դէմ, բայց կայսրմէ սպանուեցաւ:

Վաղենտինիանոսի սպանմանէն ետեւ, Հռոմ 455ին Գենսերիկոսի առաջնորդութեամբ՝ Վանգալներէն կողոպտուեցաւ. եւ քիչ մը ետքը՝ գերմանացի վարձկանազօրաց առաջնորդներն՝ Իտալիայի մէջ իշխանութիւնը ձեռուընին առին: Տասնուվեց տարի կառավարեց պետութիւնը Ռիկիմէր Սուեւացին: Ոգոսկէր վար առաւ 476ին վերջին կայսրը, Ռոմուլոս Աւգոստոսն, եւ ինք զինք թագաւոր անուանեց: — Այսպէս վերջացաւ արեւմ. հռոմէական պետութիւնը, 1230 տարի տեւելէն ետեւ:

Հին պայամութեան վերջին հատածը բարոյական կենաց տխուր մէկ պատկերն առջեւնիս կը դնէ, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեամբ չէր կրցած լաւանալ: Ստոյգ է, ազգաց գաղթականութեան ատենը հեթանոսութիւնը, հռոմէական պետութեան մէջ գրեթէ ամէն տեղ ջնջուած էր, բայց գեռ քրիստոնէական հոգին ընդհանուր եւ տիրոջ եղած չէր:

ՄԻՋԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Քանի հասած կը բաժնուի Միջին դարու պատմութիւնը:

Միջինդարեան պատմութիւնը չորս գլխաւոր հատած կը բաժնուի.

1. Արեւմ. հռոմէական պետութեան կործանումէն, մինչեւ վերտէօնի դաշինքը. 476-843:
2. վերտէօնի դաշինքէն՝ մինչեւ Խաչակիրք. 843-1096:
3. Խաչակրաց սկսելէն մինչեւ վերջը. 1096-1291:
4. Խաչակրաց լմրննալէն մինչեւ Նորոգողութիւն. 1291-1517:

Ե. ՀԱՏԱԿ

Արեւմ. Հռոմէական պետութեան կործանումէն, մինչեւ վերտէօնի դաշինքը. 476-843:

46, Միջին դար.

1. Ի՞նչ կը գնէ առջեւիս Միջին դարը: — 2. Քանի շրջան կը պարունակէ:

1. Հին պատմութիւնը՝ առջեւիս դրաւ շարք մը ժողովրդոց, որոնք իրարու յաջորդելով իրենց իշխանութեան հետ՝ երթալով ընդարձակագոյն շրջան բռնող պետութեանց մէջ նաեւ ազգային քաղաքակրթութիւն տարածեցին: — Միջին դարու պատմութիւնը, կը գնէ մեր առջին, ըստ մասին հռոմէական պետութեան գաւառներուն եւ ըստ մասին միջին ու հիւսիսային Եւրոպայի մէջ հիմնուած տէրութեանց մի եւ նոյն ժամանակի մէջ նաեւ զարգանալը:

2. Միջին դարու ազգերը զարգացան գլխաւորաբար քրիստոնէութեան ազգեցութեան տակ, մահմետականութեամբ նոր կենդանութիւն առած Արեւելքի հետ ունեցած պատերազմներովը:

Առաջին շրջանը կը լմննայ, ազգաց գաղթականութեամբ հիմնուած տէրութեանց՝ մեծ փրանկեան պետութեան մը վըայ միանալով: — Այս միջոցին՝ Արեւելքի մէջ, Արաբացոց իշխանութիւնն իր ամենամեծ բարձրութեանը կը հասնի:

Երկրորդ շրջանը կը պարունակէ՝ այս երկու մեծ պետութեանց, այլ եւ այլ մասերու բաժնուիլը:

Երրորդ շրջանին մէջ, քրիստոնէական աշխարհքին՝ մահմետականութեան հետ ունեցած պատերազմներովը՝ նուիրապետութիւնը կ'ելլէ իր զօրութեան գագաթը. աւատապետութիւնը խիստ կը զարգանայ, եւ ասով Միջին դարը՝ իւր ամէնէն ծաղկեալ վիճակին կը հասնի: — Աերջապէս

Չորրորդ շրջանը կը ցուցնէ քահանայապետական զօրութեան տկարանալն եւ թագաւորական իշխանութեան աւելի հաստատութիւն առնելովն՝ աւատապետութեան ջնջուիլը:

Էջ. Գերմանները՝ ազգաց գաղմականութենէն յարուսլ.

1. Ի՞նչ ազգ էին Գերմանները: — 2. Ի՞նչ ազգեր կային ասոնց արեւելեան ու հիւսիսային դին:

1. Գերմանական ազգերն, որոնք մեծ գաղթականութենէն յարուսլ, Ռենոսի արեւելեան ու Դանուբի հիւս. դին եղած երկիրները՝ մինչեւ Ապքսէլ գետ բռնած էին, Աեղտերէն կը տարբերէին՝ իրենց բարձր հասակովը, կապոյտ աչուրներովն ու խարտեաշ կամ կարմիր մազովը: Ազատութեան սէր, քա-

ջութիւն, հիւրասիրութիւն եւ հաւատարմութիւն, իրենց գլխաւոր նկարագիրն էր: Կեանքերնին պարզ էր: Անասնոց մորթերով ծածկուած արք՝ պատերազմի ու որսի կը զբաղէին. կանայք կը շինէին կրտակէ ու բրդէ զգեստները. գերիներն ու ծառաները կը գործէին երկիրը: Բարոյականնին մաքուր էր ու մնաց այնպէս, մինչեւ որ գաղթականութեամբ՝ հռոմէական ապականութիւնը սորվեցան:

2. Այս ազգաց արեւելեան ու հարաւային գին՝ Արեւելեան ծովէն մինչեւ Դանուբ ու Ռենոս՝ կը բնակէին բազմութիւ, ըստ մասին թափառական պատերազմող ժողովուրդներ, որոնք Երրորդ ու Չորրորդ դարերուն մէջ՝ իրենց իշխանութիւնը, խել մը սլաւեան ազգերու վրայ տարածեցին. որոնք ընդհանուր անուամբ մը Սուել կը կոչուէին: Ասոնց ամէնէն անուանիներն են. Սեմնոնները, Լոնգոբարդացիները, Բուրգունտացիք, Հերուլները, Վանգալները, Մարկոմաններն ու Գոթացիք:

48. Գերմանական-հրոմբական պատերազմ.

1. Ինչ էլք սանցան (չին պատմութեան) գերմանական-հռոմէական պատերազմները: — 2. Երբ սխան գերմանական ազգերը՝ հռոմէական պետութեան սահմանները մտնել. եւ քնն կարգաւ: Ազգաց գաղթականութեան գլխաւոր պատճառն ինչ է:

1) Գերմանները (Կիմերացւոց ու Տելտոններու արշաւանքներովը, 34) Հռոմայեցւոց հետ շոշափման մէջ գալէն ետեւ, Գաղղիա՝ Կեսարի (50ին), եւ Ստորին դանուբեան երկիրները՝ Գրուստի եւ Տիբերիոսի ձեռք (15ին) հռոմէական գաւառ եղան: Այնպէս որ այս ժամանակէն՝ Ռենոս ու Դանուբ, Գերմանաց եւ Հռոմայեցւոց մէջ սահման եղաւ: Աւգոստոսի զօրավարները փորձեցին ասոր վրայ՝ նաեւ Գերմանիա մըտնել եւ կրցան ալ քանի մը ցեղերու հետ դաշինք դնել.

եւ ուրիշները զինուօք նուաճել: Սակայն արդէն 9 ին, Գ. Ե. Արմինիոս, Վարոսի լեգէոններուն յաղթելով՝ վերջացաւ հռոմէական իշխանութիւնը Գերմանիայի մէջ: Ասկէ ետքը բաւական համարեցան Հռոմայեցիք, իրենց պետութեան սահմաններն երկու գետերուն քով կանգնած դղեակներով պաշտպանել:

2. Գերմանական յարձակումները, հռոմէական սահմանադուրներու վրայ, սկսան 160 ին: Քատտերը՝ Գաղղիա ու Մարկոմանները՝ Պաննոնիա մտան: Թէպէտ եւ Մարկոս Աւրելիոսի գերմանական վարձկանազօրը զասոնք ետ մղեց. բայց 200 ին գերմանական ցեղերը, չորս մեծ դաշնակցութիւն կազմելով՝ աւերիչ արշաւանքներով պետութեան սահմանները կոխեցին:

Ա. Հարաւային Գերմանիայի մէջ, կազմուեցաւ Ալեմաններուն դաշնակցութիւնը: Երրորդ դարուն վերջերը՝ ասոնք բռնեցին Ռենոս գետին աջ դին եղած հռոմէական երկիրները. եւ ասկէ Գաղղիա յարձակեցան:

Բ. Փրանկներու դաշնակցութիւնը տարածուեցաւ Գերմանիայի հիւս. արեւմ. դին. ու երրորդ դարուն վերջերը՝ անցաւ հռոմէական սահմանները: Կոստանդիանոսի ժամանակէն Ալեման ու Փրանկ զինուորներն էին կայսերաց գլխաւոր պաշտպանները. եւ ձեռուընին ունէին ասոնք շատ հեղ արքունեաց ու տէրութեան ամենաբարձր պաշտօնները:

Գ. Սաքսոնները՝ երրորդ դարէն վեր կ'պականէին ծովէն Գաղղիայի ու Բրիտանիայի ծովեզրները:

Դ. Երրորդ դարուն սկիզբները՝ Գոթացիք, որոնց հետ միաբանեցան Սուելներն ու Վանդալները, նուաճեցին Վայքսելի եւ Սել ծովու մէջ եղած սար-

մատական (սլաւեան) ցեղերը: Բայց քիչ մը ետքը՝ իրարմէ բաժնուեցան: Հար. Գերմանիայի մէջ՝ Գանուբի երկայնութեամբը տարածուող Վանդալները, Պաննոնիա հաստատուեցան: Արեւմտեան Գոթացիք՝ որ Գալիան բռնած էին, (274) Վանդալներու հետ արիստեան քահանաներու ձեռքը՝ քրիստոնէութեան դարձան: Իսկ Արեւելեան Գոթացիք՝ շարունակեցին իրենց զինուորական կեանքը. եւ Սեւ ծովէն՝ յունական կայսերութեան ծովեզրները կը կողոպտէին: Երբ ասոր վրայ Ռոմն եւ Վոլկա գետերուն մէջ գըտնուող Ալաններն ալ նուաճեցին՝ իրենց իշխանութիւնը (350 ին ատենները) Հերմանրիկոս թագաւորին ատեն՝ Վոլկայէն ու Սեւ ծովէն, մինչեւ Օսէր եւ Արեւելեան ծով տարածուեցաւ. բայց Հոներուն յառաջ քալելովն իրենց պետութիւնը վերջացաւ: Հոնք եղան միանգամայն պատճառ, ազգաց մեծ գաղթականութեան. որով՝ Գերմանները արեւմտեան հռոմէական գաւառաց տէր եղան:

49. Ազգաց Գաղթականութիւնը.

1. Որ տեղերը գաղթեցին արեւմ. Գոթացիք. ինչու իստակա մասն. ինչ պատճառաւ Վանդալներն ու Սուեւները տեղերէն ելան: — 2. Արեւմ. Գոթացիք երբ Գաղղիա մասն: Վանդալք ինչու Աֆրիկէ անցան: Երբ հիմնական եօթը թագաւորութիւնները: — 3. Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ Հոնաց արշաւանքը. ինչ եղաւ իրենց երկիրը. Ո՞վ տուաւ վերին հարուածը հռոմէական պետութեան:

1. Հոնք (մղուլական վայրագ, թափառական ժողովուրդ իմը) 376 ին, Ուրալի հարաւ. կողմերէն, Վոլկա գետն անցան, Ալաններն ու արեւելեան Գոթացիքը նուաճեցին եւ իրենց իշխանութիւնը Գանուբի հիւս. կողմէն մինչեւ Պաննոնիայի սահմանները հասցուցին: Արեւմտեան Գոթացիք Հոներէն նեղուած՝ Վաղէս կայսեր աղաչեցին որ զիրենք հռոմէական պետութեան մէջ ընդունի: Բայց իրենց

դէմ եղած անիրաւութիւններէն գրգռուած՝ ապրտամբեցան, զարկին Վաղէս կայսրը Ադրիանուպոլսոյ քով 378 ին. եւ աւերելով ու կողոպտելով Հեմոս թերակղզին գերփեցին: Ասոր վրայ Թէոդոս Մեծ, իրենց բնակութեան տեղ տուաւ Թրակիան. ուր իրենց սեպհական օրէնքներովը կ'ապրէին:

Արկադիոս (395էն վեր), արեւելեան հռոմէական պետութեան կայսրը, Ռուփինոս պաշտօնէին ձեռօք, Արեւմտեան Գոթացիները Ալարիկոսի առաջնորդութեամբն Իտալիա մտնելու յորդորեց (401): Բայց Ռնորիոսի Ստիլիքոն քաջ զօրավարն իրենց յաղթեց (403): Երբ Ստիլիքոն — որ 406 ին գերմանական հեթանոս խումբ մը Փլորենտիայի քով փձացնելով՝ Իտալիան ազատած էր — Ռնորիոսի ձեռօք սպանուեցաւ, Ալարիկոս 408 ին Իտալիան աշխարհակալեց ու Հռոմն՝ երկու հեղ ի զուր պաշարելէ ետեւ, առաւ ու կողոպտեց 410:

Բայց որովհետեւ Ստիլիքոն՝ Ալարիկոսի դէմ Իտալիան պաշտպանելու համար, Բրիտանիայէն ու Գաղղիայէն հռոմէական լեգէոնները ետ կանչած էր՝ Վանդալք, Ալաններն ու Սուելները Ռենոսն անցան ու Սպանիայի մէջ հաստատուեցան: Վանդալները՝ Թերմոզոլոյն հարման (Անտալուսիան), Ալանները՝ պիսոբուան Բորդուկալն, իսկ Սուելները՝ Վալիսիան բռնեցին: Մի եւ նոյն ժամանակ Բուրգունդացիք՝ Ռոնի կողմերը, իսկ Փրանկները՝ հիւսիսային Գաղղիայի մէջ տարածուեցան:

2. Ալարիկոսի մահուանէն ետքը (որ Բուսենտոն գետը թողուեցաւ), թողուցին արեւմ. Գոթացիները (412) Իտալիան ու Աթաուլփի առաջնորդութեամբ Գաղղիա անցան: Հոս հիմնեցին 415 ին

Վալլիայի ատենը զօրաւոր տէրութիւն մը՝ Տոլուսա (Դուլուզ) գլխաւոր քաղքով:

Արեւմտեան Գոթացիներէն նեղուած Վանդալները, հռոմայեցի տեղապահէ մը (Բոնիփակիոսէն) կանչուելով՝ Գենսերիկոսի առաջնորդութեամբ Ափրիկէ անցան (429). հնազանդեցուցին հիւս. ծովեզորը, նուաճեցին (430) Կարթեգոնն ու կալերէին անկէ Սիկիլիան, Սարդինիան ու Իտալիան:

Բրիտանացիք՝ հռոմայեցի լեզէոններուն քաշուելէն ետեւ, իրենց հիւսիսային դին գտնուած Պիկտաց ու Սկոտաց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանել չկարենալով, Գերմանիայէն՝ Անգլոներն ու Սաքսոնները օգնութեան կանչեցին: Ասոնք՝ 449 ին նուաճեցին հարաւային Անգլիան ու հիմնեցին Եօթը թագաւորութիւնները (Heptarchie):

3. Այն միջոցին որ գերմանական ազգերը կ'ամրանային հռոմէական գաւառներուն մէջ՝ Ատտիլա, հոնական վայրենի ցեղերը միաբանած ու խել մը նուաճեալ ազգեր ալ հետն առած, այս օրուան Հուգարիայէն ելաւ, դէպ ի արեմուտք արշաւելու եւ հոն տեղուան երկիներուն տիրելու համար: Իրեն դէմ միացան Հռոմայեցիներն՝ Այետիոսի առաջնորդութեամբ, եւ Արեւմտ. Գոթացիք ու Փրանկները. եւ կատալանեան (Շալոնի քով) արիւնահեղ ճակատին մէջ իրեն յաղթեցին 451 ին: Ատտիլա՝ ասոր վրայ անապատ դարձուց վերին Իտալիան. ուսկից խել մը բնակիչ փախչելով՝ հիմնեցին Վենետիկ քաղաքը: Մեռաւ Ատտիլա Դակիա դարձած ատեն (453):

Ատտիլայի մահուամբ քայքայեցաւ իր տէրութիւնն ալ: Հոնաց մնացորդները՝ Սեւ ծովուն եզերքը քաշուեցան: Արեւելեան Գոթք՝ առին Պաննոնիան,

Գեպիղները՝ Գակիան: Աս ազգաց Տիւսիսային դին տարածուեցան Լոնդոնարդացիք:

Հինգերորդ դարուն կէսերը՝ միայն Իտալիայի վրայ ամփոփուած Հռոմէական պետութեան՝ անով վերջ տուաւ Ռոմակէր (476), որ Ռոմուլոս Աւգոստոս կայսրը վար առաւ (թ. 45):

50. Եւրոպայի ազգաց գաղթականութիւնն Երկ-

1. Ինչ կերպա՞նք առաւ Եւրոպայի ազգաց գաղթականութիւնն ետեւ:

Ազգաց գաղթականութեամբ գերմանական ազգերը՝ արեւմ. Եւրոպայի տէրերն եղան: Սակայն գերմանական տէրութիւնները կարճ տեւողութիւն ունեցան. վասն զի արդէն առաջին դարերուն մէջ կամ բոլորովին ջնջուեցան, կամ մեծ փրանկեան պետութեան մէջ ձուլուեցան:

1. Ափրիկէի Տիւս. ծովեզերքին վրայ 429 ին, վանդալներէն Տիմուած տէրութիւնը, Բեդիսարիոս՝ Յուստինիանոս կայսեր զօրավարը ջնջեց (534):

2. 409 էն վեր Տիւս. արեւմ. Սպանիայի մէջ բնակող Սուեւները՝ 585 ին արեւմ. Գոթացիներէն յաղթուեցան: Վերջիններուն՝ 415 ին Տիմուած տէրութիւնը, բոլոր Սպանիան եւ Հար. արեւմ. Գաղղիան իր մէջը կը պարունակէր: Աս տէրութիւնը կործանեցին Արաբացիք 711 ին:

3. Հիւսիսային Գաղղիայի մէջ՝ 410 էն վեր, կար Փրանկաց տէրութիւնը. իսկ Հարաւ. արեւել. Գաղղիայի մէջ՝ Բուրգունտացւոցը, որ 534 ին Փրանկներէն նուաճուեցաւ:

4. Բրիտանիայի մէջ 449 ին Տիմուած Անգլո-սաքսոնական եօթնպետութիւնը՝ թագաւորութեան մը վրայ միացաւ 827 ին:

5. Հարաւ. արեւմտեան Գերմանիայի Ալանները՝ 496 ին, Թիւրինգիացիք՝ 530 ին, Բոյարները կամ Պաւիերացիք՝ 788 ին, ու Սաքսոնացիք՝ 803 ին Փրանկներէն նուաճուեցան:

6. Մինչեւ 489 Հունգարիա բնակող Արեւելեան Գոթացիք՝ Իտալիա անցան. Ողոսկէրի պետութիւնը կործանեցին ու երկրին տէրերն եղան, մինչեւ 554:

7. Լոնգոբարդացիք՝ Հունգարիայի Գեպիդները նուաճելէն ետեւ, 568 ին Իտալիա գացին, բայց 774 ին Փրանկներէն նուաճուեցան:

8. Արեւելեան Եւրոպան՝ մինչեւ Էլպա գետ ու Ալպեան լեռինքը՝ բռնեցին Սլաւները: — Իսկ Գալիան՝ Ֆիննեան եւ Թաթարական ազգերը (Աւարները, Բուլկարները):

9. Արեւելեան Հռոմէական կամ յունական կայսրութիւնը կը պարունակէր իր մէջը, Պալքանի Թերակղզիէն զատ՝ բոլոր Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսն ու Միջերկրական ծովուն արեւելեան կղզիները. Յուստինիանոսի ատեն նաեւ Հիւս. Ափրիկէն ու Իտալիան:

51. Գերմանները՝ հռոմէական հողէ վրայ.

1. Ինչ տեսակ էր Գերմանացոց կեանքն այս միջոցին: — 2. Ինչ վիճակի մէջ էին արեւեստք ու դիտութիւնք ազգաց գաղթականութեան ատեն:

1. Թէպէտ եւ Գերմանները աշխարհակալած երկիրներնուն մէջ, կամաց եւ ուշ հռոմէական կրթութեան սովորեցան, վասն զի խաղաղութեան գործքերը կ'ատէին. բայց իրենցմէ նուաճուած ժողովուրդներուն զգայական ախորժանքները շուտ սովորեցան եւ հին բարոյական պարզութիւննին կորսնցուցին: Երբ քրիստոնէութիւնն իրենց վրայ մեծագոյն

ազդեցութիւն մ'ունեցաւ, այն ատեն եղան բարձրագոյն կրթութեան ընդունակ:

2. Գերմանք՝ Տոմէական գաւառներուն տիրիլու ատեն, բնիկները չվնասեցին ու երկիրին չապականեցին: Բայց շատ չանցաւ լեզունին կորսնցուցին. եւ բուն տեղացիներուն իբրեւ աւելի կրթեալներուն առին: Այսպէսով երեւան ելան ռոմանեան լեզուները: — Կար տէրութեանց մէջ օրինաց մատանները գրեթէ ամէն յանցանքներու համար միայն դրամատոյժ սահմանած էին: Ամէն տեղ երգում եւ անմեղութեան փորձ (զրdale), գործածութեան մէջ էր վրէժխնդրութիւնն ու անհնական իրաւանց պաշտպանութիւնն՝ ամէն ազատ մարդու թոյլ տրուած էին:

Ազգաց գաղթականութեան առաջին դարերուն մէջ՝ արուեստ ու մտաւորական կրթութիւն՝ անկածութեան մէջ էին: Առուտուրը՝ ստացուածոց անապահովութեան համար գրեթէ բոլորովին դադրած էր: Յունական կայսրութեան մեծագոյն քաղաքները՝ թէպէտ պահեցին, այս միջոցիս ալ, իրենց նախնական կրթութիւնը, բայց առանց անոր մէջ յառաջադիմութիւն կամ զարգացում մ'ընել կարենալու:

52. Արեւելեան Գոթաց Գերմանիան Իտալիայի մէջ 493-554.

1. Երբ ու ինչպէս սկսւ արեւելեան Գոթաց տէրութիւնն Իտալիայի մէջ: — 2. Յուստինիանոս ինչու Իտալիա մտաւ: — 3. Ինչպէս վերջացաւ արեւելեան Գոթաց տէրութիւնը:

1. Արեւելեան Գոթաց թագաւորը՝ Թէոդորիկոս Մեծ, գիտուն եւ կրթեալ իշխանը, տարաւ իր թողովուրդը (489ին) Իտալիա. զարկաւ Ա երոնայի քովերը՝ Ռոմակէրը, աշխարհակալեց Իտալիան, ու ետքէն Ռաւեննան (493). հպատակեցուց նաեւ հարաւային Գերմանիան ու Հելլուստիան: Պահեց Տոմէական սահմանադրութիւնը. եւ զարգացուց անապատ եղած երկիրը՝ մշակութեամբ, վաճառականութեամբ ու արուեստով: Մեռաւ 526ին:

2. Ամալասունթայի, Թէոդորիկոսի դստեր՝ Թեոդորիկոսի, Թէոդատէն սպանուիլը, պատճառ տուաւ Յուստինիանոս կայսեր՝ ասոր դէմ պա-

տերազմ՝ բանալու (535ին): Կայսեր սպարապետը՝ Բեղիսարիոս, ստիպեց Ռաւէննայի քով Վիտիգէսը՝ Թէոդատի յաջորդը, (539) հպատակելու. սակայն երբ Բեղիսարիոս ետ կանչուեցաւ (549), քաջն Տոսիդաս՝ գրեթէ բոլոր Իտալիան նորէն աշխարհակալեց:

3. Ներսէս, Բեղիսարիոսի յաջորդը՝ զարկաւ կրթեալ բանակով մը Լոնգոբարդները, շերուշներն եւ ուրիշ Գոթացիները 552ին: Տոսիդաս ճակատին մէջ ինկաւ: Քաջն Տէյաս՝ արեւելեան Գոթաց վերջին թագաւորը՝ Կումէի քով իյնալէն ետեւ, անպատ դարձած Իտալիան, դարձեալ հռոմէական կայսրութեան գաւառ եղաւ (554) եւ կը կառավարուէր Ռաւէննա նստող Վեցերորդապետներու (Exarques) ձեռքը:

53. Լոնգոբարդացոց տէրութիւնն Իտալիայի մէջ 568-774.

1. Լոնգոբարդացիք ինչու Իտալիա անցան: — 2. Երբ ու ինչպէս հիմնուեցաւ Եկեղեցւոյ տէրութիւնը:

1. Լոնգոբարդացիք՝ ազգաց դաղթականութեան ատեն՝ Գերմանիայէն, պսօրուան Մորաւիան եւ արեւմտեան Ալպիցիա իջան: Հոս Աւարաց օգնութեամբ, Գեպիդաց պետութիւնը կործանելէն ետեւ, վշտացած Ներսէսէն կանչուելով՝ Ալքոնոսի առաջնորդութեամբ Իտալիա անցան, Պաւիան առին ու թերակղզւոյն մեծագոյն մասին տիրեցին:

Երկիրը դքսութիւններու բաժնուեցաւ. որոնց մէջէն մէկ քանին, թագաւորներէն գրեթէ բոլորովին անկախ էր: Նուաճուած ժողովրդեան հետ այնչափ քաղցրութեամբ չվարուեցան Լոնգոբարդացիք՝ ինչպէս Արեւելեան Գոթք ըրած էին: Բայց երկիրը լաւ կը մշակուէր: — Հռոմայեցի բնիկներն իրենց եկամտին երրորդ մասը կու տային իբրեւ տուրք:

Լուիսպրանդոս եւ Ախատուլփոս պատկերամարտից կռիւր յօգուտ գործածելով՝ վերին Իտալիայի շատ մը

յունական քաղաքներն առնելէն ետեւ, Ախտուլփոս՝ Պեպինոս Փրանկաց թագաւորէն ստիպուած՝ հարկադրեցաւ աշխարհակալուած երկիրը Ստեփանոս Բ. քահանայապետին յանձնել: Ախտուլփոսի յաջորդը՝ Դեսիդերիոս, Կարոյոս Մեծէն յաղթուեցաւ (774), որ Լոնգորարդական տէրութիւնը, Փրանկաց պետութեան հետ միացուց:

2. Յունաց կայսրները, Վեցերորդապետութիւնը կորսնցուցին ապստամբութեամբ մը, զոր յարոյց 728ին պատկերներու յարգութեանը դէմ ելած արգելքը՝ Հռոմի, Ռաւեննայի ու Վենետիկի մէջ: — Ըտոր վրայ Ստեփանոս Բ. (755) Պեպինոսէն, Հռոմէական եկեղեցւոյն (patrimonium Petri) ստացուածոցը եւ Ռաւեննայի Վեցերորդապետութեան վրայ (donatio Pipini), իբրեւ աշխարհական տէր հաստատուեցաւ. որով հիմ դրուեցաւ Եկեղեցւոյ տէրութեան:

~~Սիկիլիա~~ Սիկիլիա ու Կալաբրիայի մէկ մասը Թ. դարուն՝ Արաբացիներէն աշխարհակալուեցաւ: Բայց Աբուլիա՝ մինչեւ ԺԱ. դարուն սկիզբը յունական իշխանութեան ներքեւ մնաց:

54. Յոսոփնիանոս 555.

1. Ինչպէս կառավարեց Յուսոփնիանոս: — 2. Ինչ վիճակի մէջ էր յունական տէրութիւնն այս միջոցին:

1. Քանի մը անկարող կայսրներէ ետեւ՝ ելաւ Յոսոփնիանոս (527-565) բիւզանդեան (աբելեւիւան հռոմէական, յունական) կայսերութեան գահը: Ասիկայ՝ Բեղիսարիոս սպարապետին ձեռք, կործանեց Ափրիկէ Վանդալներու թագաւորութիւնը 534: Սակայն այս երկիրը 650ին Արաբացիք առին: Երբ Բեղիսար՝ Սարգիսիան, Կորսիկան, Սիկիլիան ու Իտալիան նուաճելէն ետեւ՝ (549ին) ետ կանչուեցաւ, Ներսէս՝ Իտալիայի աշխարհակալութիւնը գլուխ տարաւ (52. 3.): Երբ այս կերպով

պետութիւնը նոր գաւառներով կ'ընդարձակուէր, Աւարներն ու Բուլկարացիք՝ երկիրը կ'աւերէին, (Թէպէտ բազմաթիւ բերդեր կեցած էին Դանուբի երկայնութեամբը) մինչեւ Հելլեսպոնտոս: Պարսից զօրաւոր թագաւորին՝ Խոսրով Ա.ին դէմ մղած պատերազմներն ալ այնպէս ձախող գացին, որ Յոյք Տարկադրեցան անոնցմէ խաղաղութիւնը գնել:

2. Այս միջոցիս պետութեան մէջ կը տիրէին, կրօնական սաստիկ կռիւներ ու կրկիսի կողմնակցութիւններ (կապոյտներ ու կանանչներ՝ որոնց մասնակից եղած էր նաեւ արքունիքն ու բոլոր ժողովուրդը): — Յուստինիանոս, Տրիբունիանի ձեռքով, հռոմէական օրէնքները հաւաքել տուաւ (corpus iuris), կանգնեց Սոփիայի տաճարը, շինեց Դանուբի եւ Եփրատի քով զօրաւոր ամրոցներ ու սկիզբ բաւ Եւրոպայի մէջ՝ մետաքսաբուծութեան:

55. Ինչպանդեան պէտոմիւնան անկոմը.

1. Ինչ վարութիւն ունեցաւ Հերակլոս: — 2. Ինչ են բիւզանդեան կայսրութեան անկման պատճառները:

1. Հերակլիոս կայսրը (610-641)՝ Ասիայի բոլոր գաւառները Խոսրով Բ. Պարսից թագաւորին ստիպուեցաւ տալ. բայց ետքէն Փոքր Ասիան ետ առաւ. եւ Խոսրովի սպանուելէն ետեւ, մտաւ նաեւ Պարսկաստան: Սակայն Արաբացիներէն յաղթուեցաւ. որոնք մինչեւ 640՝ նաեւ Ասորիքը, Պաղեստինն ու Եգիպտոսը նուաճեցին:

2. Հերակլի յաջորդաց ատեն՝ բիւզանդեան պետութեան համար սարսափելի ժամանակներ սկըսան: Այս միջոցիս կ'իյնան գահակալութեան արիւնահեղ կռիւները, (կայսերաց մեծ մասն սպանուեցան կամ անդամատեցան.) Բուլկարաց յաճախ յարձակումներն, որոնք՝ 670ին Աւարաց երկիրներուն մէկ մասին տիրեցին. եւ Արաբացւոց հետ պատերազմները: Այս վերջինները 650ին Ափրիկէի հիւս. ծովեզրը, գրեթէ բոլոր Փոքր Ասիան, Կիպրոսն ու

Ռոդոսը աշխարհակալեցին եւ (669-676) նաւատորմով մը նսնել Կոստանդինուպոլիս պաշարեցին. որ միայն յունական կրակով կրցաւ ազատիլ:

Լեոն Իսաւրացիով (717-741) կը սկսի զօրաւոր թագաւորաց շարք մը: Կոստանդինուպոլիսը նորէն պաշարող Արաբացիները վնստուեցան (718): Բայց պատկերաց յարգութեան դէմ ելած օրէնքը՝ Իտալիայի մէջ յեղափոխութիւն մը հանեց. որով վերջացաւ 728ին հոնտեղաց վեցերորդապետութիւնը (53. 2.):

Մակեդոնական ցեղին թագաւորաց ատեն (867-1056) տերութիւնը լաւագոյն վիճակի մէջ էր: Բասիլիոս (Վասիլ) Բ. Բուլկարաց տերութիւնը (1018)՝ բիւզանդեան դաւառ մ'ըրաւ, յաղթեց Ռուսերուն, աշխարհակալեց Փոքր Ասիան ու Կիպրոսը: Բայց այս աշխարհակալութիւնները, քիչ մը ետքը (1050), Փոքր Ասիայի մէջ երեւան ելլող Սելճուգեան Տաճկաց անցան:

56. Մոհամմէպ 622.

1. Քանի ցեղ կը բաժնուէին Արաբիայի հին բնակիչները: — 2. Ո՛վ է Մուհամմէպ: Ինչպէս երեւան ելաւ: — 3. Ի՞նչ կը պարունակէ Ղուրանը:

1. Կիզիչ աւազոյ անապատներով անմատչելի արաբական թերակղզւոյն բնակիչները՝ (Արեւելքի մէջ) Արաբացիք, (Եւրոպայի մէջ) Սարակինոսները, իրենց զանազան ցեղերէ սերելուն եւ անցուցած կենաց կերպին նայելով կը բաժնուէին, անապատի բնակիչներու (պէտապի) եւ քաղաքացիներու (հատուէսի): Պէտապիները՝ որոնց միակ հարստութիւնն էր ուղտ եւ ձի, կ'արհամարհէին հատուէսիները: Բայց քաղաքներն, եւ ի մասնաւորի Մէգգա, Մէտինէ, Ատէն եւ Մոգգա՝ երեւելի էին իրենց խնկի, խահուէի ու համեմներու ընդարձակ առեւտրովը: Թէպէտ Շէյխի մը տակ եղած այլեւայլ ցեղերը, քաղաքական զօրիւ մը իրարու հետ կապուած չէ-

ին, բայց իրենց մէկ մասին համար Մէգգայի քեապէն նուիրական միութեան կենդրոն մըն էր:

2. Գորէիշեան ցեղին՝ Հաշէմի գերդաստանէն 571ին ծնաւ Մէգգա քաղաքը Մուհամմէտ, Ապտուլլահի որդին՝ մտաց գեղեցիկ ձիրքերովն, անընդ-դիմադրելի ճարտարախօսութեամբ ու մարդկային մարմնոյ գեղեցկութեամբ երեւելին: Առեւտրական ճամբորդութիւններով իր ժողովրդեան վրայ կատարեալ տեղեկութիւն ստանալէն եւ Գատիշայի հետ ամուսնանալով մեծ ստացուածքի տէր ըլլալէն ետեւ՝ Մուհամմէտ ինք զինք տեսական կենաց տուաւ: Այն միջոցին՝ Արաբիա ամէն առենէն աւելի՛ կրօնական եւ քաղաքական մեծ խառնակութեան մէջ էր: Աստեղաց պաշտօնէն (սարէականութենէն) զատ՝ որ ամէնէն աւելի տարածուած կրօնն էր, կային նաեւ քրիստոնէութիւն, հրէութիւն ու մոգակրօնութիւն: Ապիսինիայի Նեկուշին (500) եւ Խոսրով Ա. Պարսից թագաւորին (շուրջ 550) աշխարհակալութիւններովն ալ երկիրը տակն ու վրայ եղած էր:

Այս միջոցին էր որ (611ին), իր քառասներորդ տարւան հասակին երեւան ելաւ Մուհամմէտ, միոյն Ասաուծոյ՝ իբրեւ Մարգարէն. ու աւետեց իր կուպաշտ ցեղակիցներուն Իսլամը: Կինը, հօրեղբայրն Ալի, եւ աները, Ապուպէքը՝ առաջինն եղան, որ իրեն հաւատացին: Ի սկզբան անարգուած՝ ետքէն հալածուած՝ հարկադրեցաւ Յուլ. 15ին 622ին Մէտինէ փախչիլ, ուր սիրով ընդունուեցաւ: (Ասկից կը սկսի Հէճրան, մահմետականաց թուականը): — Հետզհետէ բոլոր ցեղերն ընդունեցան նոր վարդապետութիւնը: 630ին Մէգգա նուաճուեցաւ եւ քեապէն պատկերներէն մաքրուելէն ետեւ, եղաւ մահմետականութեան կենդրոն: Ասոր վրայ 631ին, Մուհամ-

մէտ 30.000 զօրքով միւլանդեան տէրութեան վրայ
յարձակեցաւ. երբ մէկալ դիէն խայլդ՝ անհաւատ
էմիրները նուաճեց: Մեռաւ Մուհամմէտ 632 ին.
զրուցին նայելով՝ իր թշնամիներէն թունաւորուած:
Գերեզմանը, Մետինէի մէջ, բազմաթիւ ուխտա-
պնացութեանց տեղի եղած է:

3. Մուհամմէտի կրօնը՝ իսլամ, իսկանոր հետեւողները
Միւսուլման (հաւատացեալ) կը կոչուին: Իրենց նուիրական
գիրքն է Ղուրանը (գիրքը). որ Ապուպէքրէն քովէ քով
բերուած եւ Օսմանէն 114 սուրաներու կամ գլուխնե-
րու բաժնուած՝ Մուհամմէտի խօսքերուն ժողովածոյքն
է: — Իսլամի հաւատոյ գլխաւոր վարդապետու-
թիւնն է, Աստուծոյ միութիւնն ու հոգւոյն անմահու-
թիւնը: Տիեզերաց արարիչը՝ անսահման, մշտնջենաւոր
էակ մըն է, կերպարանք ու բնակութիւն չունի. ամէն
կատարելութիւններն իր վրայ միացած են եւ պատ-
կերի մէջ չի կրնար ներկայացուիլ: Ինք զինք շատ ան-
գամ, մանաւանդ Մովսէսի, Քրիստոսի եւ վերջապէս
Մուհամմէտի ձեռք յայտնած է: Դրախտն ու դժոխքը
արեւելեան երեւակայութեան համեմատ ստորագրուած
են: — Բարդական օրէնքները՝ կը յանձնեն, ուրիշ
կրօններուն սորվեցուցած առաքինութիւնները. ի մաս-
նաւորի Ճմարտասիրութիւն, ողորմածութիւն եւ ար-
դարութիւն: Նուիրական պատերազմներով պէտք է
Իսլամը տարածել եւ կապալաւորութիւնը մէջ տեղաց
վերջընել: Միայն հրեայք ու քրիստոնիայք կրնան հա-
ւատաբներնուն մէջ մնալ: — Արարողական օրէնքը, վերջի
աստիճանի պարզ է, ուրբաթ օրերը մզկիթներուն մէջ
հասարակաց աստուածային պաշտօն մը կը կատարուի՝ որ
կայացած է աղօթք եւ Ղուրանէն քանի մը կտոր կար-
դալու վրայ: Առկից զատ՝ ամէն հաւատացեալ պարտա-
կան է, ամէն օր, նախընթաց լուացումէ մ՝ ետեւ հինգ
անգամ աղօթել. նաեւ Մէզգա ուխտի երթալը յանձ-
նուած է: Քահանայական կարգը շատ նուազ ազդե-
ցութիւն ունի: Կրօնաւորական կարգը՝ Մուհամմէտէն
ետքը, Տերվիշներու ձեռքը հաստատուեցաւ:

57. Ա՛րբապետութիւն.

1. Ինչպէս եւ մինչեւ ո՛ր տարածուեցաւ Մուհամմէտի յաջորդաց իշխանու-
թիւնը: — 2. Ե՛րբ սկսաւ Ուսմանց ցեղը. ե՛րբ լինցաւ:

1. Առաջին ամիրապետներուն (այս ինքն Մու-
համմէտի յաջորդաց) ատեն, Արաբացւոց իշխանու-

Թիւնը տարածուեցաւ մէկ դիէն մինչեւ Ինդոս ու մէկալ դիէն մինչեւ Ատլանտեան Ովկիանոս:

Գորէիշէան ցեղին ամիրապետներէն առաջինը՝ Ադո-պէր, (632-634) Մոհամմէտի աները, Պարսկաստանի ու Յունաց պետութեան վրայ յարձակեցաւ: — Էօֆեր (634-644) բիրտ զինուորական մը, աշխարհակալեց Պաղեստինն, Ասորիքն ու 642ին Պարսկաստանը. ուր անդիէն իր զօրապետը Ամրու նուաճեց 640ին Եգիպտոսն, եւ ջնջեց աղեքսանդրեան մատենադարանին վերջին մնացորդները: — Օմանի ատեն (644-656) աշխարհակալուեցաւ Ափրիկէի հիւս. ծովերը: — Ալէ՛ Մուհամմէտի եղբորորդին, Ֆաթիմէի պըն ու հաւատացեալներէն առաջինը (656-661)՝ հարկադրեցաւ ապստամբներուն հետ կռուիլ: Սպանուեցաւ իւր երկու նախորդացը պէս: Ասոր ատենն սկսաւ (Սիւննան ալ ընդունող) Սի-ննեանց եւ (Սիւննան մերժող ու առաջին երեք ամիրապետները չընդունող) Շիիթեանց կամ Ալե-եանց հերձուածը:

2. Մո-աֆէի հետ, գահն ելաւ Ռ-մէեանց ցեղը (661-750): Բայց որովհետեւ անարգ էր ասիկայ Արաբիայի մէջ՝ անոր համար, ամիրապետութիւնը, Մէտինէէն՝ Գամասկոս փոխադրուեցաւ: Ասոնց հիմնած ծովային զօրութիւնն այնչափ էր, որ Արաբացիք կրցան Միջերկրական ծովուն խել մը կղզիներն աշխարհակալելէն ետեւ, նաեւ յունական կայսերութեան վրայ յարձակիլ: Ա-աֆէի իշխանութեան ատեն՝ Մուսա նուաճեց Պերսիները. որոնք կէս մը յաղթողաց հետ միանալով՝ կազմեցին Մաւրիտանացւոց ազգը, կէս մըն ալ լեռնակողմանքը քաշուեցան: Իսկ Թարթի+ 711ին Վիպրալդարի նեղուցէն Սպանիա անցաւ, արեւմտեան Գոթաց զօրու-

Թիւնը կոտրեց եւ Մուսայի հետ գրեթէ բոլոր Թերակղզին աշխարհակալեց. այնպէս որ միայն Աստուրիա, գոթական փոքր Թագաւորութիւն մը մնաց անկախ: Պիւրեննեաններէն անդին անցնելով՝ աւելորեցին Արաբացիք հարաւային Գաղղիան ալ. բայց Կարոլոս Մարտեղղոսէն 732ին յաղթուեցան:

Յաջորդ ամիրապետներն իրենք զիրենք ատելի ըրին ընչաքաղցութեամբ, բռնակալութեամբ, զեղխութեամբ եւ կուսակալները կեղեքելով, որոնցմէ շատերը՝ անուամբ միայն նուաճուած էին: Աերջապէս Աւմմանք՝ 750ին, Ապուլ Աբբաս հաշէմեանին ձեռք գահէն ձգուեցան եւ իրենց ամբողջ ցեղը (բաց ի Ապտուրրահմանէն) ջնջուեցաւ:

58. Ամիրապետութեան Ժաղկիլի ու անկումը.

1. Երբ հասաւ ամիրապետութիւնն իր ամենամեծ բարձրութեանը. Ինչպէս սկսաւ ինչալ: — 2. Երբ եւ որով հիմնուեցաւ Գորտոփայի ամիրապետութիւնը. Ինչպէս վերջացաւ: — 3. Որով սեւազութիւն ունեցաւ Գահիրէի ամիրապետութիւնը: — 4. Ինչ վիճակի մէջ կը գտնենք այս միջոցին արաբական գիտութիւնը:

1. Աբբասեան ցեղէն (750-1258) առաջին ամիրապետներուն ժամանակ, Արաբացւոց զօրութիւնն իր ամենամեծ բարձրութեանը հասաւ: — Ապուլ Աբբասին յաջորդեց իր եղբայրը Ալ-Մանսուր, որ աթոռը 763ին իրմէն շինուած Պաղատա քաղաքը փոխադրեց: — Հարուն-ար-Րաշիդ (786-809) հզօր եւ իմաստուն իշխանն, ու իր որդին՝ Ալ-Մամուն (813-833) յառաջացուցին գիտութիւններն ու արուեստները. ուր անդիէն Գանգէս գետէն մինչեւ Ազլանտեան Ովկիանոս տարածուող պետութեան ամէն գաւառները կը ծաղկէին երկրագործութեամբ ու առեւտրով:

Ասկէ ետքն եկող ամիրապետներուն ատեն, կուսակալներուն ապստամբութիւններն սկսան յա-

ճախել. այնպէս որ նոյն իսկ ամիրապետները՝ տաճիկ թիկնապահաց ձեռօք դահ կելէին ու վար կ'առնուէին: Ժ. դարէն ետքը, ամիրապետը՝ միայն իբրեւ կրօնի գլխաւոր, քիչ մը հեղինակութիւն ունէր: Աշխարհական վարչութիւնը պաշտօնատէրի մը ձեռքըն անցաւ, որ ետքէն (950-1055) Պաշխարանէրատտոհմին մէջ ժառանգական եղաւ: Իսկ Հնդկաստանի եւ արեւելեան Պարսկաստանի մէջ՝ Իսղամա-իթեան Սուլթանները, գրեթէ երկու դար անկախ տիրեցին: — 1055 ին Տոպթիլ Պէկ, Կէճո-ֆն — որուն պապը, իր անուամբ կոչուած տաճիկ ցեղին հետ Արալ լճին կողմերէն ելած եւ Իսլամն ընդունած էր, — իրեն յափշտակեց էմիրութիւնը: Իր յաջորդը՝ Ալի-Արալան (քանջ առիւծ) ընդարձակեց իր իշխանութիւնը փոքր Ասիայէն, մինչեւ ճենաստանի սահմանները: — Իմաստուն եւ գիտութիւնները յառաջացրնող Մէլէ-Շահին ատեն (1072-1092) բաժնուեցաւ Սելճուգեան տէրութիւնը. եւ կազմուեցան խել մը Սելճուգեան իշխանութիւններ, որոնց ամենէն զօրաւորը փոքր Ասիայի Իկոնիոն (Ռում) քաղքինն էր: Արեւելեան Սելճուգեանց իշխանութիւնը (1200) Խովարեղձեանց ձեռքով ջնջուեցաւ. ասոնք ալ ճինկիղ-խանի ատեն Մոնկոլներէն նուաճուեցան: Վերջինները 1258ին, Պաղտատ ալ կործանեցին եւ ամիրապետութեան ու Սելճուգեան իշխանութեան վերջ տուին (72 եւ 75):

2. Ամիրապետութենէն բաժնուած տէրութեանց մէջէն՝ ամենէն հզօրը Գոչթոկայինն էր: Ապտուրրահման՝ Աբբասեանց հալածանքէն ազատած մի միայն Ռամեանը՝ 755ին անկախ տէրութիւն մը հիմնեց, որ Պաղտատի հետ երբեք չմիացաւ, եւ երկայն ատեն արաբական գիտութեան գլխաւոր նիսան

եղաւ: — Այս ամիրապետութիւնը քրիստոնէից եւ ապստամբ կուսակալներու դէմ ըրած պատերազմներովը (90) շատ տկարացաւ. այնպէս որ 1031ին խել մը պզտիկ թագաւորութիւններու լուծուեցաւ: Ասոնք քրիստոնեաներէն նեղուած, 1091ին Մարոզ-գոյի Տիմնադիրը՝ Եուսուֆը օգնութեան կանչեցին: Ասկից ետքը Սպանիայի մէջ եղած արաբական զօրութիւնը՝ Կրանատայի վրայ ամփոփուեցաւ. մինչեւ որ աս ալ 1492ին քրիստոնէիցմէ առնուեցաւ:

3. Պաղտատու եւ Գորտովայի ամիրապետութիւններէն ետքը (970ին Մօէզ ֆագիմեանէն Տիմնուած) Գահրիջէինն ամենէն հզօրն էր: — Ֆագիմեանց ամիրապետներու յաջորդեցին, Եգիպտոսի մէջ՝ Էյոպեանները (Սալահէտտինի տունը): Բայց 1250-1517 գլխաւոր տիրողներն էին հոս, Մամլուքները, տաճիկ գերիներէ կազմուած խումբ մը: 1517ին, Եգիպտոս Օսմանեան տաճիկներէն նուաճուեցաւ, որոնք՝ 1300էն վեր Փոքր Ասիայի մէջ տարածուած էին:

4. Ինչ արագութեամբ որ ամիրապետներուն տէրութիւնը տարածուեցաւ, այն արագութեամբ ծաղկեցան՝ տէրութեան ամէն կողմ, մշակութիւն, արուեստ ու վաճառականութիւն: Ի մասնաւորի Պարսկաստանի, Ատրիքի, հիւսիսային Ափրիկէի եւ Սպանիայի շատ մասերն, այն աստիճանի լաւ մշակուած էին, եւ ամէն կերպ բերքերու այնպիսի առատութիւն ունէին, որ իբրեւ ճշմարիտ գրախոս մը կը ստորագրուէին: Պետութեան ամէն զաւառներուն մէջ կային՝ հարուստ ու շքեղ պալատներով, աղբիւրներով, ջրմուղներով, լուսիքներով, կարաւանի իջեւաններով եւ այլն, զարդարուած մեծ քաղաքներ: Պաղտատ բնակչաց բազմութեան ու ընդարձակութեան կողմանէ, նոյն իսկ հզօր կոստանդինուպոլիսը կը գերազանցէր: Գորտովա ունէր 200.000 տուն, 900 հասարակաց բաղանիք, 70 գրատուն, 600 մզկիթ ու խել մը քրիստոնէից եկեղեցիներ ու հրէի սրահակոհներ. կանառա՛ կէս միլիոն բնակիչ: Ասոնցմէ ընդարձակ էին Գահիրէ, Դամասկոս, Պարս, Սամարղանտ: Աս ամէն քաղաքներն արքունի ճամբաներով կապուած էին, որոնց

վրայ անհամար կարաւաններ կը ճանապարհորդէին: Աբ-
բասեանց արքունիքները՝ Պաղտատու մէջ, Ֆադիմեանցը՝
Գահիրէի մէջ, Ումեյեանցը՝ Գորտովայի մէջ, էին միան-
գամայն գիտնականաց եւ բանաստեղծից ժողովատեղիներ:
Ումեյեանց գլխաւոր մատենադարանը, Գորտովայի մէջ՝
600.000 ձեռագիր ունէր: Ալ-Մամուն, Յունաց դէմ
բրած յաջող պատերազմէ մ'ետեւ, խոստացաւ սրամէն աշ-
խարհակալած երկիրները՝ ետ կը դարձնէ, եթէ իրեն հրա-
ման կը տրուի, Յունաստանի մէջ գտնուած բոլոր գիտնա-
կան գրքերը թարգմանելու: Արաբացիք՝ դարերով, ամէն
արուեստից ու գիտութեանց՝ եւ յանուանէ ճարտարա-
պետութեան, բանաստեղծութեան, բժշկութեան, առ-
տեղաբաշխութեան ու փիլիսոփայութեան մէջ Եւրոպա-
ցւոց ուսուցիչն եղան. եւ քրիստոնէից մէջ՝ բարձագոյն
գիտութեան հասնիլ ուզողը՝ պէտք էր արաբական բար-
ձրագոյն դպրոց մ'երթալ:

59. Հայտ՝ Մարդպանաց ու Արաբացոց աստեւն.

1. Ո՛վ է Վահան. ի՞նչ պատերազմներ ըրաւ Պարսից դէմ. ի՞նչ պայմաններով
ընդունեցան Հայք իրենց առաջափոխած հաշտութիւնը: — 2. Ե՛րբ խաղաղա-
ցաւ երկիրը: — 3. Ի՞նչ հետեւութիւն ունեցան Հազարացւոց արշաւանքները:

1. Վարդանանց նահատակութենէն ետեւ,
(թ. 5. 6.) Հայոց նախարարներն զՎահան Մամիկո-
նեան՝ Վարդանայ եղբորորդին, սպարապետ ընտրե-
ցին. ու որոշեցին Պարսից դէմ՝ ելլել եւ կռապաշ-
տուութիւնը՝ վերցրնել (481): Վահան՝ Ակոռիի քով
Ատրվնասպ մարդպանին յաղթելէն ետեւ, Ատրը-
ներսէ՛հ իշխանին վրայ ալ մեծ յաղթութիւն մը
կանգնեց:

Սակայն քիչ մը ետքը, Վրաց թագաւորին խա-
բէութեամբը, Վահան՝ կուր գետին քով յաղթու-
ելով, (ուր Սահակ մարդպանն ու իր Վասակ եղբայրն
ինկան) հարկադրեցաւ Տայոց ամուր տեղուանքը
քաշուիլ ու ցրուած զօրքը ժողովել: Ասոր վրայ
Շապուհ (մարդպան 482-483), Վահանայ վրայ
քալեց եւ զինք Երիզա գեղին քով ճակատելու
ստիպեց. բայց Վահան գեղացւոց օգնութեամբը
յաղթեց. Շտեպ գեղին քով ալ Պարսից բանակը

խորտակեց: Այս յաղթութիւններուն հետեւութիւնն ան եղաւ, որ հաշտութեան վրայ խօսելու համար Կիւսոր Հայաստան խաւրուեցաւ: Խաղաղութիւն ըլլալէն ետեւ, Վահան՝ Հայաստանի վրայ մարզպան դրուեցաւ (485-510):

Խաղաղութեան գլխաւոր պայմաններն էին. 2. Կրօնի բացարձակ ազատութիւն: 2. Չար ու երկրին վնասակար անձինքն իշխանութեան չհասցընել: 3. Ամէն ամբաստանութիւններուն չհաւատալ. այլ քննել եւ անանկ դատաստան ընել: — Վահանին յաջորդող մարզպաններն եղան. Վարդ իր եղբայրը. Բուրդա պարսիկը. Մժէժ Գնուէի ու Դենշապուհ: Ասոր իշխանութեան ատեն, Մովսէս Բ. Կաթուղիկոսը՝ Տումարը կարգաւորելով, Հայոց նոր թուականը հաստատեց, որ Մեծ կը կոչուի. ու կը սկսի Բրիտանի 551 թուականէն:

2. Թէպէտ Հայաստանի բարգաւաճանաց մըտադիր Սմբատ Բագրատունւոյն ատեն (592) երկիրը խաղաղացաւ. բայց իրեն յաջորդող Գաւիթ Սահառունիին մարզպանութեան ժամանակ (600-623), Հայաստան խոսրով Բ.ի բանակներէն տակն ու վրայ եղաւ: Հազիւ Մուշեղի, Գայլ Վահանի եւ ասոր որդւոյն Սմբատի քաջութիւնները՝ կրցան Պարսից ասպատակութիւնները չափաւորել. որով երկիրը քիչ մը ատեն խաղաղ մնաց:

3. Ասոր վրայ Հագարացիք կամ Արաբացիք Հայաստան արշաւեցին, եւ գերիւնելով ու ապականելով՝ մինչեւ Գուին յառաջացան: Թէպէտ ասոնց քաջութէնն ետեւ՝ Վարազտիրոց Բագրատունին, եւ իր որդին Սմբատ, Կիւրապաղատները, երկրին բարօրութեան հոգ տանելու ջանացին. սակայն Հագարացիք նորէն Հայաստան մտան: Այս հեղու՝ Հպլը հնազանդութիւն խոստանալով, Հագարացւոց ասպատակութիւններէն ազատեցան: Բայց Յոյնք եղածին վրայ վշտացած՝ Հայաստան յարձակեցան: Ասանկով երկիրը քանի մը տարի Յունաց ու Արաբացւոց

ձեռքը խաղալիկ եղաւ. մինչեւ որ վերջապէս՝ վերին իշխանութիւնն առին Հագարացիք (695):

Հայաստանի՝ այս միջոցիս (640-855) ունեցած վիճակը, շատ տխուր պատկեր մը կը ներկայացընէ առջեւնիս: — Երկիրը քանդող, ամբութիւններուն մեծ մասն ապականող, բնակիչներէն շատերն սպառող, իշխանները, յափշտակող, արուեստ ու գիտութիւն փճացընող դառն ու երկարատեւ հարուածներն՝ զՀայաստան արտաքոյ կարգի լքման ու վհատութեան մէջ ձգեցին: Այս դառն վիճակէն ազատելու յոյսը ջնջուած կ'երեւար: Բայց եւ այսպէս ելաւ Բագրատունի մը, որ երկրին նոր կենդանութիւն տալով՝ հիմնադիր եղաւ Հայոց երրորդ հարստութեան:

60. Հայտ՝ Բագրատոնեաց թագաւորաց ժամանակ.

859-1079.

1. Ո՛վ է Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադիրը: — 2. Ի՞նչպէս կառավարեց Սմբատ. — 3. Ի՞նչ վարչութիւն ունեցան Աշոտ Երկ-թ, Աբաս, Աշոտ Ողորմած: — 4. Ի՞նչ պատճառաւ սկսան Հայոց ու Եւրոպացի մէջ եղած կռիւները:

1. Աշոտ Ա. Բագրատոնեաց թագաւորութեան (859-1079) հիմնադիրն՝ ի սկզբան իշխանաց իշխան անուանուեցաւ. բայց երբ իր եղբայրն Աբաս, 80.000 Պարսից յաղթեց՝ ամիրապետին հաւանութեամբ, ինք զինք Հայոց թագաւոր հրատարակեց (885): Աշոտ՝ ազգին ու երկրին հարկաւոր բարգաւաճութեան միտ դնելով՝ քաղաքները շէնցուց, դպրոցներ բացաւ ու դրացի իշխանաց հետ դաշնակցեցաւ: Եղած ապստամբութիւններն ու երկպառակութիւնները խաղաղուց իշխանութեամբ: Մեռաւ Կոստանդինուպոլսէն դարձած ատեն՝ 889 ին:

2. Ասոր յաջորդող Սմբատ Ա. ի թագաւորութիւնը (892-914) խռովութեամբ սկսաւ ու խեղճութեամբ լմնցաւ: Աբաս՝ թագաւորէն ապրստամբեցաւ. բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Թէեւ ասոր վրայ Սմբատ երկիրն ընդարձակեց ու հեղի-

նակութիւնը ցուցուց իրեն դէմ ելլող Աշոտին վրայ. բայց քանի մը անյաջող պատերազմներէ ու Յուսուփէն թագաւոր անուանուող Գագիկ Արծրունւոյն դաւաճանութենէն ետեւ, երկիրը խռովութեան ասպարէզ մ'եղաւ: Սմբատ՝ Յուսուփ ոստիկանէն նեղն իյնալով՝ բերդ մը քաշուեցաւ. եւ անձնատուր ըլլալու ստիպուելէն ետեւ, իրեն եղած խոստման դէմ բռնուեցաւ, շղթայի վարնուեցաւ ու ետքէն խեղդուեցաւ:

Անհնարին տանջանքներ կրեց Սմբատ բանտին մէջ տարի մը: Գահիճք գաւազաններով զինք անինայ կը ծեծէին, մարմինը կոճղներով կը պնդէին. հարկաւոր կերակուրն ու ըմպելիքը կը զլանային: Վերջ տրուեցաւ երկարատեւ տանջանքներուն, երբ թաշկինակ մը բերանը խոթելով՝ գլուխը ծանր բեռերու տակ դրին, եւ քանի մը հոգի վրան նստած: *Բյուս*

3. Աշոտ Բ. Երկաթ (915-928) Սմբատայ որդին, Արաբացիներէն վրէժն առնելէն ու թագաւոր անուանուելէն ետեւ՝ Բիւզանդիոնի կայսեր (կոստանդին Զ.) հետ դաշնակցեցաւ: Թէպէտ իրեն դէմ շատ դաւաճանութիւններ եղան եւ քանի մը իշխաններ ապստամբեցան, (Սահակ, Վասակ Գնունի ու Յիկ Ամրամ) բայց Աշոտ զանոնք նուաճեց՝ կէս մը իշխանութեամբ ու կէս մը քաղցրութեամբ: Մեռաւ Աշոտ (928) ազգը 15 տարի կառավարելէն ետեւ:

Աբաս, (929-951) Աշոտի եղբայրը, երկիրը զարգարեց մեծամեծ շինութիւններով. կանգնեց եկեղեցիներ ու հիմնեց դպրոցներ: Ափղաղներուն յաղթեց ու ոստիկանին հետ խաղաղութեան դաշինք գրաւ: — Աշոտ Գ. Ողորմած (952-977). իր աստուածպաշտութեամբ ու ողորմածութեամբ անուանին՝ վանեց զօրաւոր բանակով մը Հագարացիքը (Համտուն). եւ զՀայաստան թշնամեաց ապագայ արշաւանքներէն ապահովցրնելու համար՝ շինեց բեր-

դեր ու ամրոցներ: — Ինչպէս Աշոտ Գ. զկարս՝ անանկ ալ Սմբատ Բ. (977-990) զԱնի իրեն մայրաքաղաք ընելով՝ զանիկայ գեղեցկացուց, շէնքերով զարդարեց ու պարիսպներով ամրացուց:

Անի՝ Սմբատայ ատեն, այնչափ մեծ ու շքեղ էր, որ իրաւամբ իւր ժամանակին առաջին քաղաքներուն կարգը կը դրուէի: Մինչեւ ցայսօր կանգուն կեցած աւերակները՝ կ'ապացուցանեն իր նախնի մեծութիւնն ու փառաւորութիւնը: Հին պատմագրաց քաղքին 1001 եկեղեցի ու մէկ միլիոնէն աւելի բնակիչ տալն, որչափ ալ չափազանց երեւայ յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ստուգիւ շատ ընդարձակ, բազմամարդ ու գեղեցիկ եղած պիտ'որ ըլլայ:

4. ^{Յովհաննէս} Սմբատ (1020-1040), իւր թագաւորութիւնն՝ առոյգ Աշոտին եւ զՀայաստան տակն ու վրայ ընող Թաթարաց հետ կռուելով անցուց: — Իր մեռնելէն ետեւ, երկրին քիչ հանգրստութիւնն ալ գնաց: Յունաց կայսրն արդէն Սմբատի ատեն Անի քաղաքն ուզած էր: Միքայէլ Զ. նոյն պահանջմունքը կրկնեց. ու երբ ժխտական պատասխան առաւ, բանակով մը Հայաստան մտաւ ու Անիի առջեւ երեւցաւ: Թէպէտ պաշարումը չյաջողեցաւ, բայց երկիրը շատ ապականեցաւ:

61. Եւրոպականացիներ.

1. Ո՛վ է Բագրատունեաց հարստութեան վերին թագաւորը: — 2. Ի՞նչ կերպարանք առած էր Հայաստան թագաւորութեան վերնալէն ետեւ: — 3. Ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնենք հայերն մասնազրութիւնը Զ. դարէն մինչեւ Ժ. Դ. դար.

1. Գագիկ Բ. թագաւոր օծուելէն (1040-1045) եւ ներքին խռովութիւնները դադրեցընելէն ետեւ, իր զինուց զօրութիւնը դարձուց երկիրն ասպատակող Թաթարաց ու Անի բերդը նորէն պահանջող Յունաց վրայ: Կոստանդին Թ. Մոնումաքոս, երկու անգամ Գագիկէն յաղթուելէն ետեւ, միտքը դրաւ նենգութեամբ Բագրատունեաց թագաւորու-

Թեան վերջ տալու: Աս բանս գլուխ հանելու համար, ձեռք առաւ Գագիկի մահու չափ թշնամիները (վեստ Սարգիսն ու Պետրոս կաթուղիկոսը): Երիտասարդ թագաւորը մատնութեամբ կոտանդինոպոլիս տարուեցաւ, եւ կղզի մը պստրուելէն ետեւ (1045), կայսրը՝ Անիի բանալիներն ընդունեցաւ. որով եղաւ տէր Հայաստանի (1064): Իսկ զԳագիկ Յոյնք կիստրա բերգը խեղդեցին եւ մարմինը պարսպէն կախեցին: — Այս վերջն ունեցաւ 160 տարւան Բագրատունեաց հարստութիւնը (1079):

2. Ասկեց ետքը՝ երկիրը պաշտպանող ու թըշնամեաց յարձակմունքէն պահող իշխանները ցրուեցան, եւ անգութ ու կատաղի թշնամիք ամէն կողմանէ յառաջ եկան: Յոյնք՝ երկրին պաշտպանութեանը համար փոքր ու տկար գնդեր ձգելով՝ Արարացիք յարմար առիթ սեպեցին Տուղրիլի առաջնորդութեամբ՝ անպատուար երկիրն ասպատակելու: Թէպէտ կոմնենոս յոյն զօրավարը, օգնութեան հասաւ (60.000) բանակով մը. բայց բան մը չկրցաւ ընել: Տուղրիլ՝ վեց տարի իր ասպատակութիւնները շարունակելէն ու Մանազկերտ անօգուտ տեղ պաշարելէն ետեւ՝ կատաղութիւնը Հայաստանի մէկալ կողմանքը թափեց: — Տուղրիլի յաջորդող Ալփ-Արսլանը, որ եղբօրը պէս գազան էր, առաւ Անին, կողոպտեց ու այրեց: Թէպէտ հեղ մըն ալ փորձեցին Յոյնք՝ Թաթարները Հայաստանի սահմաններէն դուրս հանելու, բայց չկրցան: — Ասկից ետեւ Հայաստան եղաւ ամէն ազգաց պատերազմի ասպարէզ ու ոտնկոխ: Բնակչաց մէկ մասն ամայացած երկիրը թող տալով՝ ասդին անդին ցրուեցաւ. մէկ մեծ մասն ալ՝ Տաւրոս լեռանց եւ ի մասնաւորի կիլիկիայի ամուր կողմերը քաշուեցաւ:

3. Հատ տարրեր վիճակի մէջ կը գտնենք, հայերէն մատենագրութիւնը Չ. դարէն ետքը թէ որպիսութեան ու թէ քանակութեան կողմանէ, Ե. դարու մատենագրութեանէ: Եւ ինչպէս կրնար ուրիշ կերպ ըլլալ: Երբ բարձունեցաւ Հայաստանէն թագաւորութիւնը, հարկ էր որ վերնար նաեւ խաղաղութիւնն ու գիտութիւնը. եւ տիրէր ընդհանուր խառնակութիւնն ու ազիտութիւն: Մեծ ու աննորոգելի ֆիասկրեցասով նորածին մատենագրութիւնը: — Աս պատճառաւ է, որ Չ. ու յաջորդ երկու դարերէն չենք կրնար երեւելի գրաւոր յիշատակարաններ ջուջընել (Պանի Դար). բայց բարորոգին ալ զուրկ չենք: — Եկեղեցական գրուածոց մէջէն ունինք: Յովհաննէս Օձնեցւոյն (Իմաստասիրին) ճառերն ու Երէրը: Պատմական ճիւղին մէջ՝ քիչ նշանաւոր չեն. Յովհաննէս Մամիկոնի եպիսկոպոստի, Սեբեոսի՝ Հիւրի, ու Մովս. Կաղանկատուացւոյ Աշուտից գործութիւնը. եւ Անանիա Շիրակացւոյն Արտիսից գործութիւնը կամ Արտիսից գործութիւնը: — Թ. դարուն մատենագրութիւնը՝ Բագրատունի իշխանաց ձեռնարկութեամբ քիչ մը, կենդանացաւ: Յովհաննէս Կաթողիկոս (+925) գրեց Ընդհանուր գործութիւն մը: Թովմ. Արծրունի՝ Աշուտից, Ղեկնիք Երէց, Մահմեդով ու անոր յաջորդաց պատմութիւնը: — Ժ. դարուն դիւցազնը, եթէ լեզուի ոչ, գոնէ հանձնարոյն կողմանէ, Ս. Գրիգոր Նարեկացին, Հայոց Տանգէն, իր կրօնական նշխարներէն մէջ՝ վեհ զգածմամբ մը գրեց, ինչ որ կը ստեղծէ բանաստեղծ ոգին Աստուծոյ սեպհականութեանցը վրայ: Ստեփանոս Ասողիկ գրեց Հայոց պատմութիւն մը ոկգրէն մինչեւ 1000:

Մետասաներորդ ու յաջորդ դարերուն մէջ կը գտնենք գիտութիւնն՝ ինչպէս արեւմուտք, ասանկ ալ արեւելք աւելի մենաստանները: Ասոնց աշկերտութեանն են Գրիգոր Պահլաւունին, զոր Յոյնք իր խորին գիտութեանը համար Մագիստրոս մականուամբ կը պատուեն: Կոստանդ. Մոնաստրոսի ատեն, Միջագետաց կառավար էր: Գրեց Թղիսի, Քերտիսի մը, իր որդւոյն համար. եւ Հին ու նոր Կրօնութիւն հոգովներ՝ ոտանաւորով: — Գրիգոր Ա կայսաէր, իր որդին, ունի ճառեր, Միսիսիսիսիք եւ այլն: Արիստակէս Լաստիվերտացի, իբրեւ ականատես վկայ գրեց մանրամասն Հայաստանի գործութիւնը՝ 989-1071. եւ մանաւանդ Անիի, ողբալի վիճակը: — Ս. Ներսէս Կլայեցի (1102-1172) ԺԲ. դարուն մատենագրութեան առաջին կարգի աստղը՝ իբրեւ Աստուածաբան, պատմագիր ու բանաստեղծ միանգամայն, իրաւակալ Հնորձալի մականունը կը կրէ: Երէնի ողբին մէջ, կու լայ այն քաղքին թշուառութեանը վրայ: Յիսուս Որդին, Հին եւ Նոր կառկարանաց պատմութիւն է՝ ոտանաւոր չափով. նոյնպէս ոտանաւորով գրուած է Հայոց գործութիւնը: Արձակներուն մէջէն կը յիշենք միայն, կա-

Թուղիկոս ընտրուելուն առթիւր խօսած ճարձ, Հովհաննէս Բագրևանցիի աղօթքը: — Մատթէոս Եղեասացի, գրեց Բագրատունի Ռաֆայելայ պատմութիւնը 952-1132: Սամուէլ Անեցի ընդհ. պատմութիւն եւ խաճախագրութիւն մը, աշխարհքիս ստեղծումէն մինչեւ 1179: Մխիթար Բագրևանցի, գրեց Բագրատունի պատմութիւնը մը, արաբացի, պարսիկ ու յոյն աղբիւններէ ժողոված (1184ին): — Եկեղեցական մատենագրութեան ասպարիզին մէջ՝ մեծ արդիւնք ունեցաւ, թագաւորական զարմէն սերող, «Եզուաւն ու սրտովը», անուանի Ներսէս Լամբրոնացիին, Տարսնի արքեպիսկոպոսը: Ասոր ամենէն երեւելի գործքն է ճարձ գոր 1179ին Հռոմկալի ժողովին մէջ խօսեցաւ: Չանազան ճառերէ ու քերթողական գրուածներէ զատ ունի Պարտաբէի Ռաֆայելայ մը: ԺԲ. դարու մատենագրութիւնը կը կնքէ Մխիթար Բագրևանցի, իր 190 տարեկան ու քաղաքական եւ կրօնական գործերով: — ԺԳ. դարուն վերջերը Ստեփ. Որբեյեան, Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը, գրեց Սիւնեաց պատմութիւնը պատմութիւնը մինչեւ իր ժամանակը:

62. Փրանկաց արքայութիւնը.

1. Ո՛վ է Փրանկաց տէրութեան հիմնադիրը: — 2. Ինչ են փրանկ հազարապետ ըստածները: Ամենէն անուանիներն որո՞նք են: — 3. Ինչպէս իրեն առաւ կար. Մարտեղղոս թագաւորական իշխանութիւնը:

1. Հինգերորդ դարուն սկիզբները՝ Կաղղիայի մէջ տարածուած գերմանական ազգաց մէջէն, ամենէն զօրաւորներն եղան Փրանկները: Բլոպիլ (481-511)՝ Մերովինկեանց ցեղէն, փճացուց Սոասոնի յաղթութեամբ (486) հռոմէական իշխանութեան վերջին մնացորդը. նուաճեց (496ին) Զիւլբիհի ճակատով Ալէմանները. եւ խել մը Փրանկներու հետ մկրտուեցաւ: Բոադիլեի քով 507ին Արեւմտեան Գոթացուց յաղթելէն եւ ասով բոլոր երկիրը՝ մինչեւ կարոն առնելէն ետեւ, Փրանկաց այլեւայլ ցեղերը տէրութեան մը վրայ միացուց:

Իւր չորս օրդուց ատեն, որոնք տէրութիւնը մէջերնին բաժնեցին — նուաճուեցան (530) Թիւրինգիացիք ու 534ին Բուրգունդացիք: Բայց ան-

ընդհատ բաժանմունքներն ու արտաքոյ կարգի վայրենութեամբ ու անգթութեամբ մղուած ներքին պատերազմները, տկարացուցին ժողովուրդը: Նորանոր բաժանմանց ատեն՝ զօրացան եպիսկոպոսներն ու իշխանները (leudes). երբ անգիէն Մերովինկեանք կնատութեան ու շոպյութեան մէջ ընկղմեցան:

2. Տկար Մերովինկեաններն եօթներորդ դարէն սկսեալ՝ տէրութեան վարչութիւնը, թագաւորական կալուածոց վերատեսուչ եղող տան հազարապետներուն (major domus) յանձնեցին:

Պեպինոս Հերիպալ, (շուրջ 700 ին,) Աւստրասիայի (Արեւելեան Փրանկիայի) տան հազարապետը, այս պատիւը նաեւ Նէոստրասիայի (Արեւմ. Փրանկիայի) ու Բուրգունդիայի (dux et princeps Francorum) համար ալ ընդունեցաւ. որ ետքէն իւր գերդաստանին մէջ ժառանգական եղաւ: — Իր որդին

3. Կարոլոս Մարտեղոս (714-741) զարկաւ Արաբացիքը Բոսորիէի քով (57). նուաճեց ապրստամբած Ալեմանները, Պաւարիացիքն ու Ֆրիզները. եւ կառավարեց վերջին չորս տարիները՝ առանց թագաւորի:

Պեպինոս Կարճը (741-768) գահէն վար առաւ 752 ին Սոասոնի ժողովոյն մէջ, քիլտէրիկոս Գ. Մերովինկեան վերջին թագաւորն ու վանք խոթեց: Փրանկներէն թագաւոր ընտրուելէն ետեւ, Ստեփանոս Բ. քահանայապետէն օծուեցաւ:

Ստեփանոս Բ. էն օգնութեան կանչուած Պեպինոսը՝ ստիպեց 755 ին, Լանգոթարդացւոց թագաւորը, յառաջուան Ա եցերորդապետութեան մէկ մասը քահանայապետին տալ: Այս պարգեւը գրով ալ հաստատեց Պեպինոս եւ Հռոմայ պաշտպան անուանուեցաւ: — Պեպինոսի հետ գահն ելլող Կարոլինկեանց ջեզն իշխեց Իտալիայի մէջ՝ մինչեւ 875, Գերմանիայի մէջ՝ մինչեւ 911, Գաղղիայի մէջ՝ մինչեւ 987:

63. Կարոլոս Մ'Էժ. 768-814.

1. Ո՛վ է Կարոլոս Մ'Էժ. ի նշդես կառավարեց: — 2. Ի՞նչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ Իտալիայի ու Սլոանիայի մէջ: — 3. Կարոլոսի՞ պաւարական, աւարական ու սլաւոնական-գանձական արշաւանքներն ինչ հետեւութիւն ունեցան: — 4. Ի՞նչ գաւառական նոր կարգադրութիւններ ըրաւ. ի՞նչպէս սկզբնաւորեցաւ աւառականութիւնը: Ժողովրդեան կրթութեան նկատմամբ ինչ արգիւնք ունեցաւ Կարոլոս. Ե՛րբ մեռաւ:

1. Կարոլոս Մ'Էժ, Պեպինոսի որդին, եղբօրը՝ Կարլոմանոսի մահուանէն ետեւ, — որուն որդիքը թագաւորութենէն մերժեց, — բոլոր Փրանկաց թագաւորն իրրեւ աշխարհակալ, օրէնսդիր եւ արուեստից ու գիտութեան յառաջացուցիչ, իր ժամանակին ամենամեծ մարդն էր:

772 ին սկսաւ պատերազմը՝ Էլլպպէն գրեթէ մինչեւ Ռենոս տարածուող հեթանոս Սաքսոնացւոց դէմ: — Առաջի արշաւանքին, նուաճեց Էրէսպուրկ Սաքսոնացւոց ազգային նուիրական տեղը. եւ բռնեց փրանկ զօրքով խել մը ամրոցներ: Կարոլոսի՞ Խաւիա դստնուած ատեն (774), Վիգուգինդի առաջնորդութեամբ՝ Սաքսոնք նորէն ետ առին Էրէսպուրկը, վռնտեցին փրանկ պահապան զօրքն եւ բռնեցին իրենց յառաջուան սահմանը: Դարձաւ Կարոլոս Խաւիայէն, յաղթեց Սաքսոններուն եւ Վեգէրը գղեակներով ամրացուց. խել մը սաքսոնացի մեծամեծներ մկրտուեցան, Վիգուգինդ փախաւ: Երբ ասոր վրայ անհանգարտ Սաքսոններն, իրենց աւերիչ արշաւանքները նորէն սկսան, դարձաւ Կարոլոս Սպանիայէն զիրենք մինչեւ Էլլպա մէջ. Վերդէնի քով ալ (782) 4500 սաքսոնացի գլխատել տուաւ: Ասկէ յառաջ եկած ազգովին սպստամբութիւնը՝ ճակատով մը ընկճեց: Սակայն բուն պատերազմը լմընցաւ 803 ին, այն միջոցին որ Ժողովուրդը քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ եւ փրանկ պաշտօնեաներուն, ինչպէս նաեւ եկեղեցականաց տասանորդ տալ յանձն առաւ:

2. Կարոլոս՝ Ադրիանոս Ա. քահանայապետէն
 Լոնգորարդացւոց դէմ օգնութեան կանչուելով՝ Ալ-
 պեաններն անցաւ. աշխարհակալեց Բաւիան, վանք
 խոթեց թագաւորը (Դեսիդերիոս) ու Լոնգորարդա-
 կան տէրութիւնը Փրանկիայի հետ միացուց (774):

Սպանիայի կուսակալներէն հրաւէր ընդունե-
 լով՝ անցաւ Կարոլոս Պիւրենեանները. յառաջացաւ
 մինչեւ Էպրոյ. առաւ Բամբէլոնան եւ Սարակոսան:
 Գարձած ատեն Ռոնէվէյլ ձորին մէջ լեռնաբնակ-
 ներէն յաղթուեցաւ. ուր մեռաւ նաեւ Ռոլանդ:

3. Տասսիղոս՝ Պաւլիէրայի իշխանը, Բենեւենդի
 եւ ուրիշ Լոնգորարդացւոց աւագանւոյն յեղափո-
 խութեանը մասնակից ըլլալով՝ վանք խոթուեցաւ
 (788). եւ Պաւլիէրա տէրութեան հետ միացաւ:

Աւազակաբարոյ Աւարաց դէմ ըրած պատե-
 րազմով՝ նուաճեց Կարոլոս (791) երկիրը՝ մինչեւ
 Ռաապ. եւ հիմնեց աւատրիական սահմանակոմսաւ-
 թիւնը: Աւարական ժողովուրդն այս պատերազմով
 պն աստիճանի նուազեցաւ, որ քիչ մը ետքը բո-
 լորովին անհետ եղաւ:

Սլաւ եւ գանիական ազգաց դէմ, ոչ պնչափ
 յաջող պատերազմէ մ'ետեւ, Էպրոյէն մինչեւ Տի-
 բերիս, եւ Ռաապէն մինչեւ Էլպա տարածուող պե-
 տութեան ամէն ժողովուրդները հանգիստ գտան:

Երբ Կարոլոս 800 ին, Ծննդեան օրը, Լեւոն Գ.
 քահանայապետէն, հռոմէական կայսր պսակուեցաւ՝
 իր պետութիւնը, քրիստոնէութեան ամենամեծ աշ-
 խարհական իշխանութիւնն եղաւ:

4. Տասսիղոսի վար աւնուելովը՝ ժողովրդեան դքսերը
 վերջաւելէն ետեւ, բոլոր պետութեան մէջ գաւառական
 բաժանումը խոթուեցաւ: Ամէն մէկ գաւառին գլուխ
 դրուած էր կոմս մը, որ իշխանութիւն ունէր դատաւ-
 ան ընելու եւ զօրք ժողովելու: Դատաստանները հա-

սարակորէն որոշեալ օրեր կ'ըլլային: Չինուորութեան երթալու պարտական էր ամէն ազատ փրանկ: Ով որ բանակն առանց թագաւորին հրամանին կը թողուր, ստացուածքն ու կեանքը կը կորսընցընէր: Կոմսերուն իշխանութիւնը՝ տեսակ մը աւատ համարուած էր. ուստի եւ ինչպէս ուրիշ ամէն աւատ, ասանկ ալ ասիկայ թագաւորէն կրնար ետ առնուիլ: Կոմսերու վրայ հսկելու համար, Կարոլոս՝ ատերութիւնը վիճակներու բաժնեց, եւ ամէն մէկ վիճակի վրայ երկու պատգամաւոր (missi domini) դրաւ, որոնց մէկը եկեղեցական՝ մէկայն աշխարհական կ'ըլլար: Ասոնց պաշտօնն էր, կոմսերուն վրայ եղած դանգատները թագաւորին իմացընել: Կոմսերուն բողոքը կ'երթար սահմանակոմսերուն: Թագաւորին տուրքը կը ժողվէին եկամտի պաշտօնատէրները (missi fiscalini):

Թագաւորները՝ եպիսկոպոսներէն եւ աշխարհական մեծամեծներէն ոմանց, իբրեւ առանձին արտօնութիւն, կոմսերու իշխանութենէն ազատութիւն (Immunité) կը շնորհէին: Ասով՝ իրենց հպատակացը վրայ դատաւորական իշխանութիւն բանեցընելու, եւ պատերազմի տանելու իրաւունք կ'ունենային: Աշխարհական տէրերն այս պաշտօնն անձամբ կը կատարէին, իսկ եկեղեցականք իրենց փոխանորդ (Vogt) մը կը գնէին:

Թագաւորը տէրութեան աւագանւոյն կարծիքն իմանալ ուզած ժամանակ կոմսերէն, ազատ մեծ կալուածատէրներէն ու եկեղեցականներէն ուզածք ժողովքի կը կանչէր: Այս աւագաժողովներն սկիզբ եղան, ետքէն ելած տէրութեան ժողովներուն:

Ժողովրդեան քաղաքակրթութեան նկատմամբայ, մեծ արդիւնք ունեցաւ Կարոլոս: Ամէն եպիսկոպոսութեան ու վանքի հետ կապեց դպրոց մը: (Տրիվիոնն էր՝ Քերականութիւն, Ճարտարախօսութիւն, Տրամարանութիւն: Կուատրիվիոնը՝ Թուարանութիւն, Երկրաչափութիւն, Աստղաբաշխութիւն, Երաժշտութիւն): Յանձնեց օտար գիտնականներու՝ եպիսկոպոսարաններ եւ դպրոցաց վրայ վերատեսչութիւն: Հոգ տարաւ աստուածային պաշտամանց, եկեղեցական երգերու եւ եկեղեցականաց կրթութեան. եւ մտցուց ամէն տեղ՝ եկեղեցականաց համար տառանորդ: Ամենէն գիտնականներն՝ իր արքունեացը մէջ կը բնակէին. ինքն ալ իր ձերութեան ատեն գրել սորվեցաւ:

Մեռաւ Կարոլոս Ախէն 72 տարւան (814): Իր ազնուական որդիքը՝ Կարոլոս ու Պեպինոս յառաջագոյն վախճանած ըլլալով, իրեն յաջորդ թողուց տկար Լուդովիկոսը:

64. Վէրպէօնի դաշինքը 843.

1. Ինչ է Լուգովիկոսի ու իր որդւոցը մէջ եղած խռովութեան պատճառը:
— 2. Կուսին ինչպէս վերջ աւուեցաւ:

1. Լուգովիկոս Բարեպաշտ (814-840) բարեսիրտ ու գիտուն, բայց շատ տկար մարդ մը, բաժնեց (817) իր տէրութիւնը՝ իւր երեք որդւոցը՝ Լուգովիկոսի, Պեպինոսի ու Լոթարիոսի մէջ: Ի նպաստ երկրորդ ամուսնութենէն եղած չորրորդ որդւոյ մը՝ Կարոլոս Կուլմտին, մէկալ երեք որդիքն իրենց երկրէն բաժին մը տալու էին: Բայց անոնք յանձն չառնելով՝ ապստամբեցան ու անկարող հայրերնին գերի բռնեցին (833): Լուգովիկոսի եւ Պեպինոսի ձեռք նորէն աթոռը հաստատուելով՝ կայսրը նոր երկրի բաժանում մ'ընելու ատեն, Լուգովիկոսի եւ (838 ին) մեռած Պեպինոսի որդւոցը բաժնէն կտոր մը առաւ. բայց վախճանեցաւ նոր խռովութիւն մ'ելելու վրայ եղած ատեն (840):

2. Բոլոր պետութիւնն իրեն յափշտակել ուզող Լոթարիոսի դէմ միաբանեցան Լուգովիկոս ու Կարոլոս Կուլմտ եւ յաղթեցին իրեն (841) Ֆոնդընայլի ճակատին մէջ:

Վէրպէօնի (843) դաշինքով՝ ընդունեցաւ Լոթարիոս՝ իբրեւ կայսր, Իտալիան ու Միջին Փրանկիան (Ռենոսի, Ռոնի, Մէօզի եւ Շէլտէի մէջ եղած երկիրը). Լուգովիկոս՝ Արեւելեան Փրանկիան (Ռենոսի արեւելեան դին եղած Գերմանիան). իսկ Կարոլոս՝ Արեւմտեան Փրանկիան (Գաղղիան):

Լոթարիոսի երկիրներն, իր մահուանէն ետեւ, իւր երեք որդւոցն ինկան: Ամէնէն մեծ որդին Լուգովիկոս (Բ)՝ ընդունեցաւ Իտալիան ու կայսերական պատիւը: Լոթարինգիա բաժնուեցաւ Կարոլ. Կուլմտի եւ Լուգովիկոս Գերմանացւոյն մէջ (870): Բուն

գերմանական գաւառներն անցան Գերմանիայի, Բոմանականները՝ միացուց կարողոս կոււնտ Գաղղիայի Տետ: Ասով՝ երկու երկիրներուն նաեւ ըստ ազգայնութեան, այս ինքն՝ արեւելեան փրանկեան կամ գերմանական եւ արեւմտեան փրանկեան կամ բոմանեան բաժանումը՝ կատարուեցաւ:

65. Վահանայապետական արքայափին իշխանութեան սկզբնաւորութիւնը:

1. Ինչ վերակի մէջ էր հոգեւորական իշխանութիւնն ի սկզբն ու ինչպէս ութերորդ եւ իններորդ դարերուն մէջ: — 2. Ե՛րբ ու ինչպէս կազմուեցան փոփոխ կարգերը: — 3. Ո՞վ էր եկեղեցւոյ ղրկուը: Ե՛րբ հասաւ բոհայապետական իշխանութիւնն իր ամենամեծ բարեթութեանը:

1. Արեւմտեան հռոմէական պետութեան աւերակացը տակ՝ իշխանութիւն մը միայն կանգուն մնաց — հոգեւորական իշխանութիւնը: Եկեղեցականաց հեղինակութիւնը շատ մեծ էր, մէկ կողմանէ անով՝ որ ժողովրդեան ամենէն կրթեալներն եւ թագաւորաց անուանի խորհրդականներն էին, մէկաւ կողմանէ՝ որ հոգեւոր օգնութեան կարօտութիւնը՝ զիրենք ամէն վիճակի անհրաժեշտ կ'ընէր: Սակայն ազդեցութիւննին նուազեցաւ, երբ թագաւորը Բ. ու թ. դարուն, սկսան եկեղեցական պաշտօններն անարժան անձինքներու տալ, եւ եպիսկոպոսք՝ իշխաններէն աւատ ընդունելով՝ անոնց ստորակարգեալի պէս կ'ըլլային: Ասկէ ծնած չարիքներուն դարման տանելու աշխատեցաւ Գրիգոր Է. (69):

2. Եկեղեցւոյ դժուարին աւտքելական գործոցն ու պատերազմացը մէջ, մեծապէս օգնական էին՝ վանական կարգերը: Ասոնք կազմուելու սկսան Եգիպտոսի միայնակեցաց քովէ քով գալովը: Ամէն վանքերն աղքատութեան, ողբախոհութեան ու հնազանդութեան ուխտերուն մէջ իրարու միարան էին: Վանական կեանքը՝ երրորդ դարուն վերջերը հռոմէական պետութեան ամէն արեւելեան գաւառներուն մէջ տարածուեցաւ. ուր կրօնաւորք թէ եկեղեցական ու թէ աշխարհական իրողութեանց վրայ մեծ

ազդեցութիւն ունեցան: Չորրորդ դարուն՝ մուսք՝ դատաւանեւ Խտայիւս ու Գազզիա: Ազգաց գաղթականութեան ատեն եւ հետագայ ազէտայի ժամանակներուն մէջ, վանքերն ինչպէս նեղելոց տպառտանարան, անանկայ գիտութեանց միակ օճարան եղան: Ասոնց շատնապուն համեմատ, տնեցաւ նաեւ կրօնաւորաց քաղաքակրթութեան եւ երկրամշակութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. մանաւանդ երբ Բենեդիկտոս Նուրսիացին (530) իր միայնակեցաց գրաւոր կանոններ տալով՝ որոշ պարտաւորութիւններ դրաւ վրանին: Բենեդիկտեանը՝ իրենք զիրենք ուխտիւ կը պարտաւորէին սատուածային պայտաման, ժամերգութեան, ձեռագործի եւ տղոց կրթութեան: Ասոնք իոկղրան հաւատոյ քաջ քարոզիչներ եղան հեթանոս երկիրներու մէջ, ետքէն այլ մեծապէս նպաստամատոյց եղան հերետիկսութիւնները եկեղեցւոյ մէջէն վերջնելու:

3. Եկեղեցական նուիրապետութեան գլուխն էր, Հռոմայ քահանայապետը կամ Պապը: Արդէն քրիստոնէութեան առջի ատեններն Հռոմայ եպիսկոպոսները, իբրեւ Պետրոսի յաջորդ՝ աստուածային իրաւամբ եկեղեցւոյ գլուխն էին: Յաջորդ դարերուն նաեւ քաղաքական մեծ ազդեցութիւն ունեցան Եւրոպայի բոլոր տէրութեանց վրայ: Ասոր գլխաւոր պատճառն ան էր, որ Եւրոպայի ազգաց մեծագոյն մասը քրիստոնէութեան լոյսը Հռոմէն ընդունած էր:

Գրիգոր Ա. Մեծի ատեն (600) պատահեցաւ արեւմտեան Գոթաց ու Լոնգոբարդացւոց դարձը: Իր առաքելոց ձեռքով (Աւգոստինոս) քրիստոնէութեան դարձաւ նաեւ Անգղիա: Ս. Բոնիփակիոս Հռոմէն՝ Գերմանիա իսարուեցաւ, եւ ազգին մէկ մասը դարձրնելով (718-755) ու հոն բազմութիւ աբբայարաններ ու եպիսկոպոսարաններ (Ֆուլտա, Վիւրցպուրկ) հաստատելով՝ Գերմանիայի առաքեալ եղաւ: Գրիգոր Է. (1073-1085) քիչ մը տկարացած քահանայապետական իշխանութիւնը, նորէն կանգնեց. Իննովկենտ. Գ.ի ատեն (1200) քահանայապետին ճոխութիւնն իր բարձրութեան ծագը հասաւ: Բայց սկսաւ իյնալ Բոնիփակիոս Ը.էն ետքը (1300):

Բ՝ ՀԵՏԵՄ

Վերստեօնի դաշինքին միանալու խաչակիրք 843-1096 :

66. Գեորգիանիա՝ Կարողնիկեանց Կառլ. 843-911.

1. Որո՞ք են Կարողնիկեան կայսրերը: — 2. Կարողա Մեծն ետև բնէ կերպարանք առին Գեորգիանիա, Գաղղիա, Իտալիա:

1. Լուդովիկոս Գեորգիանացին (843-876), իւր եղբարցը, եղբորորդւոցը, Գանիացւոց ու Նորմաններուն հետ շարունակ պատերազմելով անցուց կառավարութիւնը:

Կարողա Յոյր (876-887) նորէն միացուց (884) մեծին Կարողոսի պետութիւնը՝ ինք զինք Հռոմի մէջ, քահանայապետին (որուն օգնած էր Սարակինոսաց դէմ) կայսր օծել տալէն ետև: Բայց Նորմաններէն հաշտութիւնը գնելու հարկադրելէն ետև՝ վար առնուեցաւ ողորմելի կայսրը (887):

Առնուլֆոս (887-899) կառավարեց զօրաւոր բազկաւ. բոլորովին յաղթեց ասրելի ճակատի մը մէջ Նորմաններուն. պատերազմեցաւ հզօր Մորաւիացւոց դէմ. եւ կայսր պսակուեցաւ Հռոմն առնելէն ետև:

Լուդովիկոս Տղոսն (899-911) անչափահասութեան ատեն կը կառավարէր պետութիւնը, Մայնցի արքեպիսկոպոսը՝ Հադոյ: Ասոր ժամանակ սկսաւ Հունգարացւոց արշաւանքը Գեորգիանիայի վրայ: Մեռաւ հազիւ 18 տարւան:

2. Ա. Անդագարներքին պատերազմներով — Կարողնիկեանց ժամանակը — դեսպանակոմներուն վերին տեսչութիւնն երթալով բոլորովին անհետացաւ: Ասոնց տեղ գաւառներուն մէջ, բարձրագոյն դատաւարական իշխանութիւն եւ արքունական եկամտից վրայ տեսչութիւն կ'ընէին սահմանակոմները: — Այս միջոցին դարձեալ

երեւան ելան դուքսերը: 'Կորմաններուն' հիւսիսային ծովուն կողմանէ. եւ Մաճառներուն' Հունգարիայէն ըրած յարձակմունքները, Կարոլոս Մեծի ժամանակ բացուած քաղաքակրթութեան բողոքներն ապականեցին:

Բ. Գաղղիայի մէջ Կարոլինկեանց իշխանութիւններ թալով ինկաւ: Կարոլոս Կունտ, հարկադրեցաւ մեծազոյն աւատատեարց ժառանգականութիւնը ճանչնալ: Միեւնոյն ատեն նաեւ իրեն վարչութեանը դէմ եղած տժգոհութիւնը պատճառ եղաւ, որ քանի մը երկիրներ իրմէն բաժնուեցան: Արդէն 879ին Գաղղիայէն անջատուած Ստորին Բուրգունդիայի կամ Յուրայեանց անդիի կողման, եւ 888ին վերին Բուրգունդիայի կամ Յուրայեանց անդիի կողման թագաւորութիւնները, 1034ին Գերմանիայի անջան: Կարոլոս Պարզամտը հարկադրեցաւ 911ին Կորմանտիա գաւառն, ամէն տարի հիւսիսային ծովեզրներն ապականող Կորմանտացւոց տալ: Ա երջին Կարոլինկեան թագաւորներն այն աստիճանի տկար էին, որ Լուդովիկոս Գ. միայն Լան քաղաքն ունէր ձեռքը: Լուդովիկոս Ե. ով Կարոլինկեանց ջեղն սպառեցաւ: — Հուգոն Գարէդ, Փրանկիայի դուքսը՝ 987ին թագաւոր ընտրուեցաւ: Իր ցեղին մէկ կողմնակի ճիւղը իշխեց Գաղղիայի վրայ, մինչեւ 1848 (77):

Գ. Իտալիայի մէջ՝ Աւնոլփոսի մահուանէն ետեւ, թագաւորական գահն ելաւ 899ին Բերենդարիոս Ֆրիուլցին. 924ին Ռուտտիփոս Բ. Բուրգունտացին: Ասիկայ 930ին Իտալիան Հուգոնի տուաւ: Իր Ագէլտիդ դուքսորը՝ իւր երկանը Լոթարիոսի մահուանէն ետեւ, ամուսնացաւ Ռթոն Ա. Մեծին հետ, 951ին. որով Իտալիա, եւ 962ին նաեւ կայսերական պատիւը՝ գերմանական թագաւորաց անցաւ: Այս գահակալութեան կռիւներուն ժամանակ, Սարակինոսը Իտալիայի ու Գաղղիայի ծովեզրները կ'առաջատակէին:

67. Վերմանիա՝ սափսոնական կայսերաց որակ.

919-1024.

1. Ինչ կերպարանք առաւ Գերմանիա, Կարոլինկեանց սպառելէն ետեւ:
— 2. Ինչ վարչութիւն ունեցաւ Հենր. Ա. Ռթոն Մեծ. — 3. Ո՞վ յարդրէր Ռթոն Ա. ին. Ինչպէս կառավարեցին Ռթոն Գ. Հենր. Բ.

1. Գերմանիա՝ Կարոլինկեան ցեղին սպառելու ատեն, հինգ զքսութիւն ունէր (Լոթարինգիա, Սուապիա, Պաւիերա, Փրանկիա ու Սաքսոնիա): — Այս երկիրներուն դուքսերը թագաւոր ընտրեցին զհոնրադոս Փրանկիացին:

Կոնրատոս Ա. Փրանկիացին (911-918), անհանգիստ դքսերուն եւ վայրենի Հունգարացւոց հետ պատերազմելու հարկադրեցաւ, որոնք գրեթէ ամէն տարի իրենց աւերիչ արշաւանքները, Հունգարիայէն մինչեւ Ռենոս կ'ընդարձակէին: Թէպէտ գլխատել տուաւ քանի մը խռովարար կոմսեր, եւ ըրաւ երկու արշաւանք Լոթարինգիայի ապստամբ դքսին դէմ, սակայն Լոթարինգիան իր պետութեանը հետ նորէն միացրնել չկրցաւ: Իր մեռնելէն յառաջ, յանձնեց իրեն յաջորդ, իւր հարսուակորդը՝ Հենրիկոս Սաքսոնիացին. որով՝ արքունական գահն ելաւ սաքսոնական զօրաւոր տունը:

2. Հենրիկոս Ա. (919-936), հզօր, քաջ ու խոհեմ իշխանը՝ միացուց Լոթարինգիան Գերմանիայի հետ. եւ ինը տարւան համար Հունգարացւոց հետ զինադադար ըրաւ: Աս միջոցին նուաճուեցան Սլաւները եւ հարկատու եղան Պոհեմիացիք: Հենրիկոս՝ զինադադարին ժամանակը լմըննալէն ետեւ, զարկաւ նաեւ Հունգարացիները 933ին, Մերզլպուրկի քով:

Ունն Ա. Մեծ (936-973), Ախենի մէջ թագաւոր պսակուեցաւ: Ասիկա հօրն ամէն առաւելութիւններն ունէր: Խռովայտը դքսերը նուաճելէն ետեւ, միեց Սլաւները մինչեւ Օտէր ու ստիպեց Լեհաց դուքսը՝ Գերմանիայի աւատապետութիւնն ընդունելու: Ագէլաիդ թագուհիէն օգնութեան կանչուելով՝ Իտալիա արշաւեց, ուր յաղթեց Բերենգարիոսի, եւ Ադէլաիդի հետ ամուսնանալով՝ եզաւ թագաւոր Իտալիայի (64 Գ.): Իտալիա երկրորդ արշաւանք մ'ընելով՝ ինք զինքը (962) կայսր պսակել տուաւ. եւ ասով եղաւ հիմնադիր հռոմէական պետութեան:

Հռոմէական կայսերութեան պատիւը՝ գերմանացի թագաւորաց մնաց մինչև 1806. բայց ի սկզբան՝ Հռոմ պոսկուած թագաւորները միայն՝ այս տիտղոսը կը կրէին: — Իտալիայի՝ գերմանական պետութեան հետ միանալը, պատճառ տուաւ բազմադարեան արևունահեղ պատերազմներու: Սակայն Հռոմէական արշաւանքներն, որոնցմով Գերմանացիք քրիստոնէութեան Գլխոյն հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտան, եղան պատճառ՝ որ իրենց մէջ քրիստոնէական հոգին աւելի խորունկ արմատացաւ եւ մէջերնին իտալական կրթութիւն մտաւ:

Հունգարացիք 955ին Ղէխֆէլտի քով, հարուած մ'ընդունեցան, որով երկիրնին մինչեւ Տրաւէ գետ կորսընցուցին: Ասկէ ետքը Գերմանիայի վրայ յարձակումներ ընելէն դադրեցան:

Յ. ՈՒՆՆ Բ. (973-983), պատերազմեցաւ հօրը պէս՝ խռովասէր հպատակներուն հետ: Գաղղիայի դէմ ըրած պատերազմներուն մէջ, յառաջացաւ մինչեւ Բարիզ: Բայց Ապուլիան առնելէն եւ դաշնակցեալ Յունաց եւ Արաբացւոց վրայ փառաւոր յաղթութիւն մը կանգնելէն ետեւ, Իտալիայի մէջ Սարակինոսներէն յաղթուեցաւ (982): Մեռաւ, Հռոմի մէջ՝ 28 տարւան:

ՈՒՆՆ Գ. (983-1002) իր մօրը, Թէոփանէի, եւ ասոր վաղահաս մահուանէն (991) ետեւ իւր մեծ մօրը Ադէլհիդի, Մայնցի արքեպիսկոպոսին եւ իւր ուսուցչին (Գեղբերդոսի՝ ետքէն Սեղբեստրոս Բ. քահանայապետ) խնամակալութեան տակ, վարժեցաւ յունական գիտութեանց մէջ: Հանեց իր հօրեղբայրը (Գրիգոր Ե.) քահանայապետական աթոռն եւ ընդունեցաւ անոր ձեռքէն՝ Հռոմի մէջ, կայսերական թագը: Բայց դեռ կոշտ ու պատերազմասէր գերմանական ազգը զսպելու բաւական զօրութիւն չունէր: Հռոմայեցւոց յեղափոխութիւնը՝ պարապի հանեց, զՀռոմ պետութեան մայրաքաղաքն ընելու յստակագիծը: Մեռաւ Իտալիա 22 տարւան:

Հենրիկոս Բ. Սուրբը (1002-1024), ջանաց պետութեան միութիւնը պահելու եւ անոր սահմաններն ապահովցնելու: Իտալիա ըրած առաջին յաղթական արշաւանքէն ետեւ, Բաւիայի մէջ՝ Իտալիայի թագաւոր օժուեցաւ (1004). իսկ երկրորդ արշաւանքին մէջ՝ ընդուեցաւ իր Կունիկունդէ ամուսնոյն հետ, Հռոմի մէջ՝ կայսերական թագը: ԶԲողեսլաւոս՝ Լեհաց թագաւորն ստիպեց Բոհեմիայէն ելլելու: Եկեղեցւոյ ու եկեղեցականաց ունեցաց սէրը՝ ցուցուց, Պամպերկի եպիսկոպոսարանը հիմնելով, որուն մայր եկեղեցին օժեց Բենեդիկտոս Ը. քահանայապետը, կայսեր աղաչելովը:

Սաքսոնական կայսերաց եւ յանուանէ, Ոթմեանց ժամանակը, օտարազգի կայսրուհիներու եւ Ոթմե. Բ. ի քրոււրացը ձեռքը կրծադէկէին արուեստը ու գիտութիւնը տէրութեան մէջ: — Ռոզվիթայի եւ ուրիշներուն լատիներէն բանաստեղծութիւնները, Գելբերգոսի՝ յունական եւ արաբական, ինչպէս նաեւ մատեմատիքական ու բնական գիտութեանց մէջ ունեցած կիրթ հմտութիւնները, վկայ են այս ժամանակին մտաւոր զարգացման:

68. Գերմանիա իրանի (սալեան) կայսերաց օրով. 1024-1125.

1. Ո՛վ է Կոնրադոս Բ. Իրեն ո՛վ յաշորդեց: — 2. Ինչպէս կառավարեց Հենր. Դ. Սաքսոններն ինչու քահանայապետին գիմնքն:

1. Կոնրադոս Բ. (1024-1039) Փրանկիայի դուքսը՝ եկեղեցական եւ աշխարհական իշխաններէն թագաւոր ընտրուեցաւ: Միլանի մէջ՝ Լոնգոբարդացւոց երկաթի թագովն, ու Հռոմի մէջ՝ կայսր պսակուելէն ետեւ, երեք արշաւանքով աշխարհակալեց Բուրգունդիան ու միացուց զանիկայ Գերմանիայի հետ 1034: Իր մեծ ջանքն էր, գերմանական թագը՝ իւր գերդաստանին մէջ պահել ու դքսական

իշխանութիւնը կամ վերցընել եւ կամ իր գերդաստանին անցընել: Մեռաւ Ռդրէխտի մէջ:

Հենրիկոս Գ. (1039-1056) Կոնրադի որդին. եւ նման անոր քաջութեանն ու յանդգնութեանը, պահեց՝ ինչպէս Իտալիայի, անանկ ալ Գերմանիայի մէջ, կայսերական իշխանութիւնը: Իր ժամանակը, Գերմանիա, թէեւ քիչ ատեն՝ իւր ամենամեծ տարածութեանը հասաւ. ինչու որ իր սահմանները՝ Ռոն գետէն մինչեւ Կարբադեան լեռները կը հասնէին:

2. Հենրիկոս Գ. (1056-1106) Տօրը մահուան ատեն հաղիւ 6 տարեկան էր. անոր համար նախ՝ իւր մօրն Ադնէսի, ետքէն Հաննոյ՝ Կողոնիայի խիստ արքեպիսկոպոսին ու վերջապէս Ադալբերգի խնամակալութեան տակ կրթուեցաւ: Իշխանաց խնդրելով՝ վերջինը թող տալէն ետեւ (1066), սկսաւ բռնաւորական կառավարութիւն մը: Հենրիկոսի անկարգ կեանքէն ու խրոխտ վարմունքէն ձանձրացած Սաքսոններն ոտք ելան (1073), ու ստիպեցին կայսրն անարդական խաղաղութիւն մ'ընելու: Բայց որովհետեւ սաքսոնիացի գեղացիները նաեւ եկեղեցիները կողոպտած էին, Հենրիկոս անոնց դէմ ընդհանուր զօրաժողով մ'ըրաւ, անոնց յաղթեց (1075) եւ մեծամեծները կալանաւորեց: Ասոր վրայ Սաքսոնները Գրիգոր Է. Բահանյապետին դիմեցին:

69. Գրիգոր Է. 1073-1085.

1. Ո՛վ է Գրիգոր Է.: — 2. Ինչ է քահանայապետին եւ կայսր մէջ եղած կռուին պատճառը. Ինչպէս մեռաւ Գրիգոր: — 3. Ո՛վ յաշտեց Հենրիկոս Գ.ի. Ինչպէս վերջացաւ քահանայապետին ու կայսր մէջ եղած կռիւը:

1. **Հենրիկոս Գ.ի անչափահասութեան ատեն, Հիլդեբրանդոս ջանաց եկեղեցին աշխարհական իշխանաց հարստահարութենէն անկախ ընել (65. 1.):** Իր ազդեցութեան տակ, Նիկողայոս Բ. (1059) հրա-

ման հանեց, որ այնուհետեւ, Չէ թէ ազնուականք ու
 Հռոմայ կղերին հետ միացած ժողովուրդը՝ պիտի
 ընտրեն քահանայապետն՝ ու կայսրը նոյնը պիտի
 հաստատէ, հապա ընտրութիւնը պիտ'որ ըլլայ Կար-
 դինալաց ժողովին մէջ: Գրիգոր Է. քահանայապե-
 տական աթոռն ելլելուն պէս, միտքը դրածը յառաջ
 տանելու համար՝ իրեն առաջնորդ առաւ այն սկիզ-
 բը, թէ Եկեղեցին պէտք է ազատ ըլլալ եւ աշխար-
 հական իշխանութենէն անկախ: Ուստի եւ եկեղե-
 ցականներն աշխարհական իշխանութենէն բոլորո-
 վին անկախ ընելու նպատակաւ, Հռոմ գումարու-
 ած սիւնհոդոսի մը մէջ՝ նզովքի պատժով արգելեց
 Հանդերձաւորութիւնն. այս ինքն, աշխարհականաց՝
 մատնի ու գաւազան տալով՝ եկեղեցական պաշտօն
 շնորհելն ու կղերականաց նոյնն ընդունիլը: — Աի-
 մոնականութեան դէմ ալ խիստ օրէնքներ դրաւ,
 եւ կղերականաց անկնութեան օրէնքները նորոգեց:
 Ասկէ ծագեցաւ հանդերձաւորութեան կոիւր՝ Հեն-
 րիկոս Գ. Գերմանիայի կայսեր ու Գրիգոր Է. քա-
 հանայապետին մէջ:

2. Գրիգոր՝ զՀենրիկոս Հռոմ կանչեց (1075).
 բայց Կայսրը հրաւերը մերժելէն զատ, յանգանեցաւ
 Որմն գումարուած ժողովին մէջ՝ զԳրիգոր քահա-
 նայապետութենէն վար առնուած հրատարակել: Ա-
 սոր վրայ քահանայապետն զՀենրիկոս նզովեց: Եւ
 որովհետեւ Գերմանիայի իշխանները Տրիբուրի ժո-
 ղովին մէջ (1076) որոշեցին որ կայսրն աթոռէն
 քննած է, եթէ տարւան մը մէջ ինք զինք նզովքէն
 արձակել չտայ, անոր համար Հենր. քահանայապե-
 տին հետ հաշտուելու համար, հարկագրեցաւ Իտալիա
 անցնիլ: Հոն, Գանոսա քաղքին մէջ՝ քահանայա-
 պետին հանգիպելով՝ նզովքէն արձակուեցաւ:

Սակայն այս խոնարհեցուցման վրայ սաստիկ դառնացած՝ Ռուտովիոս Սուլայիացւոյն, իրեն հակառակութու կայսեր, Մերզէպուրկի քով յաղթելէն ետեւ (1080), զօրաւոր բանակով մը Հռոմի վրայ քալեց, եւ զԳրիգոր է՝ Հրեշտակի բերդին մէջ պաշարեց: Բայց Կուիսթար Նորմանտացւոց դուքսը քահանայապետին օգնութեան հասնելով՝ զինքը Յալէոնոյ փախուց. ուր մեռաւ 1085 աքսորանաց մէջ, անդրդուելի մնալով պաշտպանած եկեղեցւոյն իրաւանցը վրայ:

Հենրիկոս ալ՝ իւր որդւոցն (Կոնրադոսի եւ Հենրիկոսի, ետքէն Հենր. Ե. կայսր) ապստամբելէն ետեւ, մեռաւ Վիւրդիխի մէջ 1106ին:

3. Հենրիկոս Ե. (1106-1125) խիստ ու յանդուգն իշխանը, ստիպեց քահանայապետն (1111) որ զինք կայսր պսակէ: — Հանդերձաւորութեան կոիւր (1122ին) Կալիքստոս Բ. քահանայապետին հետ վորմնի ժողովքին մէջ լմրնցաւ: Ասոր համաձայն, Եպիսկոպոսաց եւ արքաներու ընտրութիւնը՝ կղերականաց ձեռօք, առանց կայսեր միջամտութեանը, բայց անոր ներկայութեամբը պիտ'որ ըլլար: Քահանայապետն իրեն վերապահեց գաւազան ու մատանի տալու իշխանութիւնը. իսկ կայսրը կու տար արքունական իրաւունքներն (Regalien) եւ իշխանութեան գաւազանը: — Քահանայապետաց եւ կայսերաց մէջ Մաթիլդեան ստացուածոց վրայ եղած վէճը, (զորոնք Հենր. կը պահանջէր, իբրեւ իր ստացուածքը, ուր Մաթիլդէ կոմսուհին զանոնք կառկով եկեղեցւոյ ժառանգութիւն թողած էր,) երկու դար ետքը՝ ի նպաստ քահանայապետին լմրնցաւ:

70. Նորմանի.

1. Ե՛րբ սկսած երեւան ելլել Նորմանները: — 2. Ե՛րբ հիմ գրուեցաւ Նեպոլոյ Թագաւորութեան: — 3. Ե՛րբ տիրեցին Նորմանք Անգղիայի, Ինչպէս Թագաւորեցին Աբբոդոս ու իր յաջորդները: — 4. Ո՞վ է Գուլֆելմոս, ինչպէս կառավարեց: Մինչև երբ կեցան Նորմանք Անգղիայի մէջ:

1. Նորմանք (Անգղիայի մէջ Գանիացի) 800 ին ատենները Նորուեգիայի, Շուեաի ու Գանիայի մէջ երեւնալու սկսան: Այս ժամանակէն ամէն տարի՝ Գերմանիայի, Գաղղիայի ու Անգղիայի ծովեզերացը վրայ կողոպուտներ կ'ընէին (66.1.): Ժ. ու ԺԱ. դարերուն մէջ հիւս. Գաղղիայի, Ստորին Իտալիայի ու Անգղիայի մէջ տիրող ժողովուրդն ասոնք եղան:

Խել մը աւերիչ արշաւանքներէ ետեւ՝ 911ին, Կարոլոս Պարզամիտ, հիւսիս. Գաղղիայի մէջ իրենց բնակելու տեղ տուաւ: Առաջնորդին, Ռոլոյ (մկրտտուութեան անունովը Ռոբերտոս) իբրեւ դուքս՝ աւատ ընդունեցաւ Նորմանտիան:

2. Մետասաներորդ գարուն սկիզբները՝ Նորմանտիայէն պանդուխտներ հարաւ. Իտալիա եկած ու հոն Լոնգոբարդացոց, Յունաց եւ Սարակինոսաց պատերազմներուն մասնակից եղած էին: Անոնց հետեւեցան իրենց հայրենակիցները, քաջ ու ննգաւոր մարդիկ: Երբ Սիկիլիայի մէջ, Արաբացոց դէմ եղած արշաւանքի մ'ատեն, Յոյնք՝ պատերազմէն իրենց ինկած աւարի բաժինը չտուին, Գուլֆելմոս Յոդոնիլ (երկաթաբազուկը) Աբուլիան առաւ 1040: Իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Հոմֆրիտ, որ իբրեւ աւատ ընդունեցաւ Լեոն Թ. քահանայապետէն՝ հարաւային Իտալիայի ու Սիկիլիայի մէջ աշխարհակալած երկիրները: — Ռոբերտոս կոնստանդ, քահանայապետէն՝ Աբուլիայի ու Կալաբրիայի դուքս անուանուեցաւ (1060): — Ռոբերտոս՝ Սարակինոսաց յաղթելէն ետեւ, անուանեց ինք զինք Մեծ կոմս Սի-

կիլիայի: — Իր որդին Ռոֆերթնոս Բ. Սիկիլիան, Աբուլիան ու Կալարիան միացուց, եւ 1130ին թագաւոր եղաւ. որով Տիմ դրուեցաւ Նէապոլսոյ թագաւորութեան:

Ասորին իտալիայի վերջի լոմպարտական դքսութիւնը՝ Կապուան, առին Ժ.Բ. դարուն նորմանդացի թագաւորները. Բենեւենդը՝ Քաշանայապետը: — Նէապոլսոյ թագաւորութիւնն՝ անցաւ, 1190ին Հաչէնչգաւֆեանց. 1266ին՝ Անժուի տան, որ Սիկիլիայի մէջ թագաւորեց մինչև 1282, Նէապոլսոյ մէջ՝ մինչև 1435 (74):

3. Նորմանք, 1066ին եղան նաեւ Անգլիայի տիրող ժողովուրդը:

Անգլո-սաքսոնական եօթը թագաւորութիւնները՝ երկայն պատերազմներէ ետեւ միացան 827ին: Ծովեզրները աւերող Դանիացիք՝ Ալբրեգոս Մեծէն (871-901) ետ մղուեցան: Ասիկայ նորոգեց կործանած գլխակները, երկիրները դարձեալ կոմսութիւններու բաժնեց, եւ հոգ տարաւ ժողովրդեան քաղաքակրթութեանն, արուեստից ու վաճառականութեան:

Ալբրեգոսի յաջորդներուն ժամանակ, Թէպէտ արշաւանքին զեռ շարունակող Դանիացիներն իսկզբան ետ մղուեցան, բայց երբ (1002ին) իրենցմէ շատերը Եթէլքեթ թագաւորին հրամանաւն սպանուեցան, Դանիացւոց թագաւորը՝ Սուեն, ամբողջ կղզւոյն տիրեց (1013): Ասոր որդին, Գանուգոս Մեծ (1014-1035), Դանիայի, Անգլիայի ու Նորուեգիայի թագաւորը, կառավարեց արգարութեամբ ու իշխանութեամբ. եւ մկրտուեցաւ բազմաթիւ դանիացի մեծամեծներու հետ: Իր որդւոցը (Հարալդ ու Հարգիգունդ) կարճատեւ թագաւորութենէն ետեւ, Եթէլքեթի որդին (1042) Եգուարդ խոտովանող, թագաւոր պսակուեցաւ: Ասոր մահուանէն ետքը՝ իր տաղբը, Հարալդ դուքսը, թագն իրեն յափըռտակեց (1066ին):

4. Գոսթլէլմոս, Նորմանտիայի դուքսը՝ Եդուարդայ հօրեղբայրը, 3000 նաւով Անգլիա ելաւ (1066) ու Հէսդինկսի արիւնահեղ ճակատամարտովը (որուն մէջ Հարալդ ինկաւ) վաստակեցաւ թագն ու Աշխարհակալ մակնունը: Գոսթլէլմոս՝ երկիրը 700 աւատներու բաժնեց. բայց զանոնք մեծաւ մասամբ նորման ու գաղղիացի ասպետաց

տալով՝ առիթ տուաւ հարստահարեալ Անգղիացւոց յաճախ ապստամբութեանը: — Անգլո-սաքսոններուն լեզուին՝ գաղղիներէն պաշտօնական լեզուին հետ խառնուելովը, ելաւ անգղիներէնը:

Նորմանական ցեղը տիրեց Անգղիայի մէջ մինչեւ 1154: Գուլիէլմոս Աշխարհակալին յաջորդեցին իր որդիքը, Գոսթլիւֆոս Բ. (1087), Հենրիէոս Ա. (1100) եւ ասոր աղջկան որդին Սթեֆանոս Պլուսցին (1135): Հենրիկոս Ա.ին ատեն մեծ աւատները ժառանգական եղան: Իր Մաթիլդէ դստեր որդւոյն՝ Հենրիկոս Բ.ի հետ ելաւ գահին վրայ (1154-1485) Անժուի կամ Բլանդաճենէի տունը:

Հենրիկոս Բ. (1154-1189) խոհեմ ու հզօր իշխանը Գաղղիայի մէջ քանի մը գաւառներ ունէր: Թէպէտ նուաճեց 1172ին իրլանտան. սակայն՝ եկեղեցականներն իր իշխանութեան տակ առնելու փորձը պարագի ելաւ, թողմաւ Պրքէդ Բենթրոպրիի արքեպիսկոպոսին հաստատութեամբն՝ որ սպանուեցաւ ու սրբոց կարգը դատուեցաւ: Իր որդւոց (Ռիքարդոս Առիւծարտին 1189-1199 թ. 77. եւ Յովհ. Անհողին 1199-1216) ատեն՝ պարոններուն իշխանութիւնն սկսաւ զօրանալ: — Ծոյլ եւ անգութ Յովհաննէս իր եղբորորդին, Արթուրը օրինաւոր թագաժառանգն սպաննել տալէն ետեւ՝ կորսնցուց Նորմանտիան ու Անժուն. իսկ պարոնները փրցուցին ձեռքէն 1215ին ազատութեան մեծ հրովարտակը (Magna-Charta libertatum). որով հաստատուեցան աւատութեան յարաբերութիւնները, եկեղեցականաց, քաղաքաց եւ աւանաց իրաւունքները: Սահմանուեցաւ նաեւ որ ազատորեարը, միայն երկրին օրինաց եւ իրենց վիճակակցաց վճռոյն համեմատ դատուին: Հենրիկոս Գ. (1216-1272) իր հօրը պէս պարոններուն ազդեցութեան տակն էր: Եդուարդ Ա. (1272-1307) ազնուական իշխանը, հպատակեցուց 1282ին Ուէլս գաւառը, եւ Անգղիան Սկոտիայի գահակալութեան կռիւներուն մասնակից ըրաւ. որ շարունակուեցան իր յաջորդաց Եդուարդ Բ.ի (1307-1327) ու Եդուարդ Գ.ի (1327-1377) ատեն: Եդուարդ Գ.ի ժամանակ սկսան Գաղղիայի հետ պատերազմները (89):

Գ. ՀԵՏԵՄ

խաչակրոթիւնք. 1096 — 1291:

71. Առաջին խաչակէր + 1096-1099.

1. Ինչ է խաչակրութեանց սկզբնապատճառը. Ինչպէս սկսու ու լինցաւ առաջին խաչակրութիւնը — 2. Ինչ տեսակ էր Երուսաղեմի նոր վարչութիւնը. Ինչ իր գլխոււր յենարանը: Երբ հիմնուեցան Ս. Յովհաննու, Տանքարականաց ու Գերմանական ասպետաց կարգերը:

1. Կոստանդիանոս Մեծէն սկսեալ ամէն քրիստոնեայ երկիրներէն՝ Ս. Գերեզմանին եղած ուխտագնացութիւններն անարգել կը շարունակուէին, ցորչափ Արաբացիք տէր էին Երուսաղեմի (58): Բայց երբ Սէլճուգները (1076) զերուսաղէմ առին, քրիստոնեայք սկսան անոնցմէ նեղութիւն կրել: Եւ որովհետեւ պանդուխտներուն եւ ասորական քրիստոնէից գանգատներն երթալով կը շատնար, հաւատացելոց՝ Ս. Գերեզմանն ազատելու գաղափարն սկսաւ ընդհանուր ըլլալ: Պետրոս Ամիէնի ճգնաւորը, Իտալիա ու Գաղղիա պտըտելով՝ ժողովուրդը ոտք հանելէն ետեւ, Բիաչէնցայի ու Գլէրմոնի եկեղեցական ժողովքներուն մէջ, Ուրբանոս Բ.ին յորդորելովը (1094) Երուսաղեմի ազատութեան համար խաչակրութիւն մը որոշուեցաւ:

Ներքին շարունակեալ կռիւներէն ու իրենց տէրերուն ճնշումէն ազատութիւն գտնելն եւ լաւագոյն վիճակի մը փափաքին ընդհանուր եղած էր: Ասանկ պարագաներու մէջ հարկ էր որ երկիրն, որուն մէջ քրիստոս ապրեցաւ ու մեռաւ, երեւնար իբրեւ տեղ մը, ուր մարդ հայրենեաց ամէն վշտերէն ազատութիւն կարենար գտնել: — Նպաստամատոյց եղան այս եռանդին քահանայապետք ալ, որոնք Պաղեստին գացողներուն լիակատար ներողութիւն կը շնորհէին:

Երբ (1096ին) գարնան Պետրոս Անապատականին առաջնորդութեամբը ճամբայ ելած խառնի-

Ճաղանձին մեծագոյն մասը՝ Փոքր Ասիայի մէջ (Աւգոստ.) ջարդուեցաւ, 100.000 գաղղիացի ու իտալացի ասպետաց կանոնաւորեալ զօրքը ճամբայ ելաւ, որոնց ընկերացաւ 400.000 զինուորեալ սպայ, ծառայ ու կրօնաւոր:

Առաջնորդներն էին. Կողփրիզոս Պուլլեոն՝ Ստարին Լոթարինգիայի գուքուր, ասոր եղբայրը Բաղդուինոս. Ռոբերտոս Փլանտրիացին, Հուգոն Վերմանդուացին՝ Փիլիպպոս Ա. Գաղղիայի Թագաւորին եղբայրը. Ռոբերտոս Կորմանտացին՝ Գուլիելմոս աշխարհակալին եղբայրը. Ռայմունդոս Թուլուզցին՝ իր ժամանակին ամենահարուստ իշխանը. Բէմունդոս Տարենտացին՝ Ռոբերտոս Կուլտֆարին որդին. եւ անոր հօրեղբայրը, բարեպաշտ ու քաջ Տանգրեդոս:

Իշխանները՝ Ալեքս. Կոմնենոս Յունաց կայսեր հաւատարմութեան երդում ընելէն ետեւ՝ յաղթեցին Խաչակիրք Դորիլէոմի քով Սէլճուգներուն. անցան անդադար չքաւորութեան հետ կռուելով Փոքր Ասիան (1097), առին Անտիոքը (1098), ուր Բէմունդոս հիմնեց իշխանութիւն մը: Թէպէտ Խաչակիրք, հոն 200.000 Սարակինոսներէն պաշարուելով՝ վերջի աստիճանի նեղութիւն կրեցին, բայց վանեցին թշնամին՝ քրիստոսի խոցին նիզակը գտնելով: Բաղդուինոս՝ Եդեսիան առնելու ատեն, Խաչակրաց բանակէն 20.000 հոգի Երուսաղէմի վրայ քալեց, ու առաւ յարձկամամբ քաղաքը 1099 Յուլ. 15ին: Կողփրիզոս Ս. Գերեզմանին պաշտպանը՝ մեռաւ 1100ին, ու եղբայրը Բաղդուինոս ինք զինքը Երուսաղէմի Թագաւոր անուանեց:

2. Երուսաղէմայ Թագաւորութիւնը — Տաճկաց հետ, անընդհատ պատերազմելով — կանգուն մնաց մինչեւ 1187: Փրեգերիկոս Բ. Կայսրը դաշինքով նուիրական տեղերը նորէն ընդունեցաւ (1228). սակայն քիչ մը ետքը (1244) դարձեալ Տաճկաց ձեռքն անցան:

Թագաւորութիւնը՝ գաղղիական կաղապարի վրայ շինուած աւատային իշխանութիւն մըն էր: Իշխանութեան

գլխաւոր յենարաններն էին՝ հիմնարկութենէն անմիջապէս ետքը հաստատուած երեք ասպետական կարգերը:

Ա. Յովհաննու (1310 էն ետքը՝ Ռոդոսի, 1530 էն ետքը՝ Մալթայի) ասպետաց կարգը. Երուսաղեմի Ս. Յովհաննու հիւրընկալ եղբարցմէ սկզբնաւորած է: Կարգին կանոնները միացուցած էին ասպետի մը պարտքերը (այլրեաց, որոց եւ եկեղեցւոյ համար պատերազմիլ) կրօնաւորական (աղքատութեան, ողջխառնութեան ու հնազանդութեան) ուխտերուն հետ: Կրօնին նշանազգեստն էր, ճերմակ խաչով՝ սեւ վերարկու: Կրօնն ասպետներէն զատ, ունէր քահանաներ ու հիւանդները հոգացող աշխատաւոր եղբայրներ:

Բ. Տամարականք (1127 ին, իբրեւ ասպետաց կարգ հաստատուած) վերջիշեալ ուխտերէն զատ պարտական էին, պանդուխտներու առաջնորդութիւն ընել: Ասոնք կը կրէին սպիտակ վերարկու մը, կարմիր խաչով: Կրօնը շատ նշանաւոր եղաւ իր դիւցազնական գործքերովը (88):

Գ. Գերմանական կամ Մարեմայ ասպետները (սպիտակ վերարկուաւ ու սեւ խաչով) 1190 ին հիմնուեցան: Պտղոմայիս քաղաքը (1291) կորսնցընելէն ետեւ, Կարգապետին նիստը՝ Վենետիկ, անկէ ալ (1309) Բրուսիա փոխադրուեցաւ:

72. Գերմանիա՝ Լոհէնշտաւֆեանց պալ.

1138-1254.

1. Ինչպէս կառավարեց Լոթարիոս Սաքսոնիացին: Երբ սկսաւ Կիպելինց եւ Վէլֆեանց կողմնակցութիւնը: 2. Ինչպէս կառավարեց Կոնրադոս Սուաբիացին: — 3. Ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ Փրեք. Պարպարոսսա:

1. Լոթարիոս Սաքսոնիացին (1125-1137), Մայնցի մէջ ժողոված իշխաններէն կայսր ընտրուեցաւ: Լոհէնշտաւֆեան եղբարք (Փրեքերիկոս ու Կոնրադոս Սուաբիացիները) երկար պատերազմէ մ'ետեւ հարկադրեցան հպատակիլ:

Լոթարիոս, Մոնցա քաղաքին մէջ պսակուելէն ետեւ, ընդունեցաւ քահանայապետէն Մաթիլդեան երկիրներն իբրեւ աւատ:

Լոթարիոսի ժամանակն սկսաւ, Կիպելինց (Լոհէնշտաւֆեանց) եւ Վէլֆեանց կռիւր, որ Գերմանիայի մէջ դարէ մ'աւելի, իսկ Իտալիայի մէջ՝ Միջին դարու մինչեւ վերջը տեւեց: Վէլֆեանց զօրութիւնը կտորեց

Փրեդերիկոս Պարպարոսսա (1180): Անկից ետքը՝ Վէլֆեան անունն եղաւ կայսեր հակառակորդներուն, իսկ Կիպելեանցը՝ կայսեր կողմնակիցներուն սեպհական:

2. Կոնրադոս Գ. Սուապիայի դքսին հետ ելաւ Հոհենշդաւֆեանց ցեղը (1138-1152) գերմանական կայսերութեան գահը: Այս ցեղն իշխեց դարէ մ'աւելի՝ շարունակ կռուելով քահանայապետաց, Իտալիայի քաղաքաց եւ գերմանացի իշխանաց հետ:

Կոնրադոսի ընտրութեան ատեն, երբ Հենրիկոս Ամբարտաւան իրեն հնազանդութիւնը զլացաւ՝ արտորք խաւրուեցաւ. եւ իբրեւ աւատ ունեցած երկիրները ձեռքէն առնուեցան: Սաքսոնիան՝ տրուեցաւ Ալպրեխիդ Արջուն, իսկ Պաւիէրա՝ Լէոբուտոս Աւստրիացոյն: Կոնրադոս Խաչակրութեան գնաց 1147 ին (թ. 75):

3. Փրեդերիկոս Ա. Պարպարոսսա (1152-1190) Կոնրադոսի եղբորորդին, ամէն ժամանակաց ամենամեծ մարդիկներէն մէկը, ճնշեց արդարութեամբ եւ զօրութեամբ գերմանական իշխանաց կռիւներն ու պահեց Իտալիայի մէջ կայսերական ճոխութիւնը:

Փրեդերիկոս հռոմէական առաջին արչաւանքին ատեն (1154) ինք զինք Իտալիայի թագաւոր ու կայսր պսակել տուաւ: Քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը կործանել ուզող Առնոլդոս Պրէշիացին՝ Ադրիանոս Գ. քահանայապետին ձեռքը յանձնեց: — Երկրորդ արչաւանքին ատեն (1158-1162) օրէնսգիտաց ձեռօք որոշել տուաւ կայսերական իրաւունքները, եւ կործանեց իր իշխանութեան հակառակող Միլանը: Աղերքանդօ Գ. Ժրան բանադրանք դնելով, կայսրն ըրաւ երկու անյաջող արչաւանք, Իտալիայի դաշնակցեալ քաղաքաց դէմ:

— Վերջապէս հինգերորդ արշաւանքին ատեն Վինետանոյի քով (1176) յաղթուեցաւ: Ասոր վրայ (1177) քաղաքաց հետ զինադադար ու քահանայապետին հետ խաղաղութիւն ըրաւ: Քիչ մը ետքը (1183ին) Իտալիայի քաղաքներուն արքունական իրաւունքները (զօրաժողով, դատաստան, դրամ կոխել, մաքս դնել) շնորհուեցան. սակայն քաղաքացիք կայսեր պիտի հպատակէին, ու վէճ մ'եւլած ատեն իրեն պիտ'որ բողբէին:

Փրեդերիկոս՝ վեցերորդ արշաւանքին ատեն, իր որդւոյն՝ Հենրիկոսի ամուսնութիւնը մեծ փառաւորութեամբ Միլանի մէջ կատարելէն ետեւ, խաչակիրք երթալու ատեն, մեռաւ Կիլիկիայի Սալեփ գետը 1190ին (Թ. 75. 2.):

73. Շարունակութիւն.

1. Ինչպէս կառավարեց Հենրիկոս Չ. — 2. Կիպելանց եւ Վէլֆանց՝ գահակալութեան նկատմամբ ունեցած կռիւն ինչպէս վերջացաւ: — 3. Ինչ տեսակ վարութիւն ունեցաւ Փրեդ. Բ. Ինչ է քահանայապետաց ու կայսերաց մէջ եղած երկարատեւ պատերազմն պատճառը: Ինչ հեռնութիւն ունեցաւ Հենրիկոսի ապստամբութիւնը: — 4. Ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Փրեդ. Բ. Իտալիայի մէջ. Ուր մեռաւ: — 5. Երբ եւ ինչպէս երևաւ ելաւ մուսուլման իշխանութիւնը:

1. Հենրիկոս Չ. (1190-1197) ժառանգեց իր Կոստանդիա կնոջը ձեռքը, Նէապոլսոյ թագաւորութիւնն ու Սիկիլիան: Բայց զասոնք՝ հազիւ երկու արիւնահեղ ճակատէ եւ խել մը անգութ սպանութիւններէ ետքը կրցաւ առնուլ: Հենրիկոսի ատեն, Հոհէնշդաւֆեանց իշխանութիւնն իր բարձրութեան ծագը հասաւ: Իւր գլխաւոր ակոյցեանին, Հենրիկոս Առիւծին մեռնելէն ետեւ (1195), կրցաւ կայսերական թագն իր գերդաստանին մէջ ժառանգական ընել: Ժառանգութեամբ առած Աբուլիան ու Սիկիլիան ուզեց ցմիշտ Գերմանիայի հետ

միացրնել. սակայն իր յատակագիծը Վիւրցպուրիի ժողովին մէջ (1196) օգ ելաւ: Արեւելք ուզեց երթալ ու առաւ խաչը: Հայաստանի ու Վիպրոսի իշխանները՝ իրեն հպատակութիւն խոստանալէն ետեւ, նաեւ Բիւզանդեան կայսրները զինք ճանչնալու ստիպելու վրայ էր, երբ Բալէրմոյ (1197) հազիւ 32 տարեան, թերեւս թունաւորուելով, յանկարծ մեռաւ:

2. Վիպելեանք ասոր վրայ կայսր ընտրեցին, Հենրիկոսի եղբայրը՝ Փիլիպպ. Սոսապիացին (1198-1208), իսկ Վէլֆեանք Ունն՝ Դ. Պրասնշլայկցին, Հենրիկոս Առիւծին որդին (1198-1215): Ասկէ յառաջ եկած պատերազմին վերջ տրուեցաւ Փիլիպպոսի սպանմամբը (1208). որուն վրայ Ութոն Դ. ամէնէն ընդունուեցաւ: Ասիկայ՝ Անգոնայի, Սբուէդոյի ու Ռաւէննայի մէջ, (եւ դեռ կռուոյ տակ եղած մաթիլդեան երկիրներուն վրայ) ունեցած պահանջմունքներէն հրաժարելէն ետեւ, Իննովկենտիոս Գ.էն 1209ին, Հռոմի մէջ պսակուեցաւ: Բայց որովհետեւ խոստմանը դրժեց, 1210ին նշովք ընդունեցաւ: Ասոր վրայ Աբուլիայի մէջ պատերազմած ատեն, Գերմանիայի մէջ հակառակաթու կայսր ընտրուեցաւ Հենրիկոս Զ.ին որդին՝ Փրեդերիկոս: Ասիկայ՝ Գաղղիայի Փիլիպպոս թագաւորին, իսկ Ութոն Յովհաննէս Անգղիայի թագաւորին հետ դաշնակցեցաւ: Սակայն Ութոն, Պուվէնի քով բոլորովին յաղթուելէն ետեւ (1214), Գերմանիայի դրեթէ ամէն իշխանները զինք թողուցին, եւ Փրեդերիկոս (1215) թագաւոր պսակուեցաւ: Մեռաւ Ութոն 1218ին:

3. Փրեդերիկոս Բ. (1215-1250) Հենրիկոս Զ.ին որդին, պսակուեցաւ Ախէնի մէջ 1215ին:

Այս մեծ կայսեր կառավարութեան առաջին տարիները կը տիրէր Գերմանիայի ու Իտալիայի մէջ խորին խաղաղութիւն, որով քաղաքները շատ ծաղկեցան. եւ քիչ ատենուան մէջ առուտուր ու արուեստ շատ յառաջացան (78):

Փրեդերիկոս փորձեց Սիկիլիան իր իշխանութեան դիւաւոր տեղն ընել: Բայց իբրեւ թագաւոր Իտալիոյ՝ ասով կը սպառնար քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան: Ասոր համար իր կառավարութիւնը՝ կայսրութեան եւ քահանայապետութեան մէջ անվերջանալի կռիւ մը կը դնէ առջեւնիս: Փրեդերիկոս՝ Իննովկենտ. Գ.ի խոստացաւ, Սիկիլիան՝ իր Հենրիկոս որդւոյն տալու, եւ երբեք գերմանական կայսրութեան հետ չմիացընելու: Բայց քահանայապետին մահուանէն (1216) ետքը, զՀենրիկոս՝ Սուապիայի դուքս եւ 1220ին հռոմէական թագաւոր ընտրել տուաւ: Ասոր փոխարէն Ռնորիոս Գ.էն (1220ին) կայսր պսակուած ատեն՝ երդում ըրաւ, որ գահն ելլելու ժամանակ խոստացած Խաչակրութեան երթայ. բայց աս բանս տարւէ տարի ուշացուց: Արդ՝ երբ Փրեդերիկոս (1227) վերջապէս Պաղեստին երթալու ճամբայ ելաւ, բայց երեք օր ետքը դարձաւ, Գրիգոր Թ. (1227-1241) զինքը բանագրեց: Այն ատեն Փրեդերիկոս, Չորրորդ խաչակրութեան գնաց (1228-1229). ընդունեցաւ դաշինքով զԵրուսաղէմ եւ ինք զինք թագաւոր պսակել տուաւ (Թ. 75): Այս եղած ժամանակ Միլանցիք քահանայապետական զօրքերուն հետ միացած՝ Իտալիայի մէջ կայսերական երկիրներուն վրայ յարձակեցան: Երբ կայսրն ետ դարձաւ, վրնտեց իտալական զօրքը եւ Եկեղեցւոյ տէրութեան սահմանները մտնելու կը սպառնար. սակայն Ս. Գերման

նոսի խաղաղութեամբ՝ իր ու Գրիգոր Թ. ի մէջ եղած կռիւը դադրեցաւ:

4. Փրեղերիկոսի հեռաւորութեան ատեն, Գերմանիայի մէջ՝ ի սկզբան Ենկէլպէրդ Այոնիայի արքեպիսկոպոսը՝ երիտասարդ Հենրիկոսի դաստիարակը, ետքէն Լուդովիկոս Պաւիերայի դուքսը՝ տէրութեան վարչութիւնը կը հոգային: Երբ Հենրիկոս (1231) իշխանութիւնը ձեռք առաւ, հօրը դէմ ապստամբելու փորձ փորձեց եւ Լոմպարտացւոց հետ միացաւ: Սակայն կայսրը զինք՝ Արմսի քով բռնեց (1235) ու Աբուլիայի մէջ բանտարկել տուաւ, ուր մեռաւ ալ 1242ին: Փրեղերիկոս՝ իր Աոնրագոս որդին, Հռոմայ թագաւոր ընտրել տալէն ետեւ, թողուց Գերմանիան, մէյ մ'ալ հոն չդառնալու համար:

4. Ասոր վրայ Լոմպարտացիները հպատակեցնելու համար Իտալիա գնաց (1236), եւ Աբուլիա գաղթեցուցած հաւատարիմ Սարակինոսներէն օգնութիւն գտնելով՝ յաղթեց Նոյեմբ. 26 ու 27 ին (1237) Գորդէնուովայի ճակատին մէջ Լոմպարտացւոց: Բայց երբ Լոմպարտական քաղաքներէն պահանջեց, որ անպայման իրեն հպատակին, յանձն չառին. եւ պատերազմը շարունակեցին: Քահանայապետը (Փրեղերիկոսի մէկ բնական որդւոյն Էնցիոսի, Սարտինիայի՝ թագաւոր անուանուելուն վշայ վշտացած) Լոմպարտացւոց հետ միացաւ (1239): Անոր համար կայսրը՝ վերին Իտալիայի պատերազմն իր աներոջը Էծէլինոյի եւ իւր որդւոյն Էնցիոսի թողլով՝ Միջին Իտալիայի քաղաքներն աշխարհակալեց, եւ Հռոմ ալ պաշարելու վրայ էր, երբ 90 ամեայ Գրիգոր մեռաւ (21 Աւգոստ. 1241): Ասոր յաջորդ Իննովկենտիոս Գ. (1243-1254), զՓրեղերիկոս Բ. կայսերութենէն քնկած հրատարակեց, եւ ետեւէ եղաւ

(1246) Հենրիկոս Ռասբէ սահմանակոմսին կայսր ընտրուելուն. բայց աւ ալ շուտ մը մեռաւ (1247):

Ընդհանուր շփոթութիւնն աւելի մեծցաւ, Մոնկոլաց Գերմանիա արշաւելովը: Այս շփոթութեան ատեն Էնցիոս՝ իր Էծէլինոյ զօրապետին հետ Լոմպարտիայի մէջ պատերազմը կը շարունակէր, բայց 1249ին Պոլոնիայի մէջ գերի ինկաւ: Քիչ մը ետքը Փրեդերիկոս Բ. ալ մեռաւ, Հոհենշդաւֆեանց ամէնէն մեծ կայսրը, Կամպանիայի Ֆիրէնցոլա բերդը (1250): Եօթը թագ ունէր Փրեդերիկոս. Հռոմէական կայսրութեան, Գերմանիայի թագաւորութեան, Լոմպարտիայինը, Աբուլիայինը, Բուրգունդիայինը, Երուսաղէմինն ու Սարդինիայինը:

Ե. Ք. Գ. դարուն սկիզբը Գեմնուճին (Ճինկիզ խան) միջուկան ցեղերուն գլուխն անցնելով (1206-1227), ամբողջ Ասիան (Ճենաստանէն մինչեւ Ռուսաստան) անապատ դարձուց: Իր թոռան Պաղու խանի ատեն, Մոնկոլք՝ մինչեւ Շլեզիա յառաջացան, յաղթեցին Լիկնիցիքով 1241ին. բայց ետ քաշուեցան՝ Հունգարիայէն անցնելով եւ հոն սոսկալի կոտորած ու ապականութիւն ընելով: 1258ին Պաղտատի տիրեցին եւ ամիրապետութեան վերջ տուին (58): Ատոր վրայ միջուկական իշխանութիւնը չորս խանազներու բաժնուեցաւ. Ճենաստան, Իրան (Պարսկաստան), Ճակագայի (Պուխանա) ու Գարշագ (Կասպից ծովուն հիւսիս. դին): Արջինին հպատակ էր Ռուսիա մինչեւ 1477:

ՄԷ. Հոհենշդաւֆեանց վերջը. 1268.

1. Երբ եւ ինչպէս սկան Կիւլեմարը կոծաւ — 2. Որո՞նք հետ լինեցաւ Հոհենշդաւֆեանց ցեղը: — 3. Ո՞վ ընտրուեցաւ կայսր. Գերմանական անտերընութեան ինչպէս վերջ արուեցաւ:

1. Հենրիկոս Ռասբէ, հակակայսեր մահուանէն ետեւ, Գոմբլէլմոս Հոլլանդացին (1247-1250) ընտրուեցաւ Գերմանիայի կայսր. սակայն յարգ մը չունեցաւ: Նաեւ Կոնրադոս Դ. (1250-1254) Փրեդերիկոս Բ. ին որդին, չկրցաւ ինք զինք ամենուն

Ճանչցընել տալ: Իր բոլոր գահակալութիւնը՝ Նէապոլսոյ թագաւորութեանը համար պատերազմելով անցուց: Եւ որովհետեւ իր որդին, Կոնրադինոս երկու տարւան էր, եւ Բալերմոյի մէջ ինք զինքը թագաւոր պսակել տուող Մանֆրեդոս եղբայրն ալ՝ չկրցաւ բաները քահանայապետին հետ շտկել. անոր համար վերջինը՝ զԿարոլոս Անժուցին, Ս. Լուդովիկոսի եղբայրը, Իտալիա կանչեց: Առաւ ասիկայ 1265ին Նէապոլիսն, յաղթեց Մանֆրեդոսի՝ որ Պենեւենդի ճակատին մէջ ինկաւ (1266). եւ շատ անդթութիւններ ըրաւ կայսերականաց դէմ:

2. Կոնրադինոս, նեղ ինկած ժողովրդէն կանչուելով, (1267) բանակով մը Ալպեաններն անցաւ. բայց 1268ին Դալիագոցցոյի քով՝ մասնութեամբ գերի բռնուեցաւ ու Նէապոլսոյ մէջ գլխատուեցաւ: Իրմով վերջացաւ Հոհէնշդաւֆեանց ցեղը:

Նէապոլսոյ ու Սիկիլիայի թագաւորութիւնն որ Փրեդերիկոս Բ.ի ժամանակ Եւրոպայի ամենէն ծաղկեալ երկիրն էր, Կարոլոսի բռնաւորական կառավարութեան ատեն իր հանդստութիւնն ու բարորութիւնը կորսնցուց: 1283ին ապստամբութիւն մ'ելաւ (սիկիլական երեկոյեան ժամերգութիւն), որուն մէջ կղզւոյն բոլոր գաղղիացի բնակիչներն սպանուեցան:

3. Գերմանիայի մէջ Գուլիէլմոս Հոլլանտացւոյն մահուանէն ետեւ, երկու օտար իշխան՝ թագաւոր ընտրուեցան. Ռիքարդոս Գոռնուայցին եւ Ալփոնսոս Ժ. Կասդիլիացին: Առաջինը՝ քիչ մ'ատեն, Գերմանիա եկաւ, իսկ երկրորդն՝ ամենեւին չեկաւ: Բովանդակ պետութեան մէջ վերջի աստիճանի խառնակութիւն մը տիրած էր: Բռնագունի իրաւունքն (Faustrecht) օրէնք եղած էր: — Ռուտովիոս Հապսպուրկցիին ընտրութեամբը, անտէրունչ ժամանակին վերջ տրուեցաւ (1273):

75. Երկրորդ (1147), երրորդ (1189) և չոր- րորդ (1228) Խաչակրո-թիւն.

1. Երբ եւ ինչու ելաւ երկրորդ խաչակրութիւնը: — 2. Ի՞նչ եւք սենցու-
երրորդը: — 3. Փրեզերիկոս Բ-ի խաչակրութիւնը հետեւութիւն մ'ունեցաւ:

1. Երբ (1144ին)՝ հզօր Եմատէտտին Չենկի՛
Մուսուլի սելճուգեան իշխանն Եդեսիան առաւ, եւ
խել մը քրիստոնեայ գերի ծախեց. եւ իր որդին ու
յաջորդը Նուրէտտին՝ քրիստոնէից նորահաստատ
թագաւորութեան երկիրները մէկիկ մէկիկ ետ առաւ,
արեւմտեան քրիստոնէից խաչակրութեան եռանդը
նորէն բորբոքեցաւ: Ս. Բեռնարդոսի յորդորելովը՝
Լուդովիկոս Է. Գաղղիայի թագաւորն եւ Կոնրադոս
Գ. կայսրը (երկրորդ) խաչակրութեան գրուեցան:
Այս երկու վեհապետները (1147ին), 100.000
ասպետէ կազմուած բանակով մը փոքր Ասիայէն
անցան. սակայն պաշարի պակասութեամբ, հիւան-
դութեամբ եւ Սելճուգեանց հետ շարունակ պա-
տերազմելով՝ գրեթէ ամէնքը մեռան: Թէեւ երկու
իշխաններն Երուսաղէմ գացին, բայց առանց բան
մ'ընելու (1149) ետ դարձան:

Նուրէտտինի մահուանէն ետեւ, իւր Եգիպ-
տոսի կուսակալը՝ Սալահէտտին (1173) ազնուական,
արդար ու քաջ իշխանը՝ հետզհետէ Նուրէտտինի
բոլոր երկիրներուն տիրեց եւ եղաւ Էմիր Օմրայի:
Սալահէտտին, Վիտաղիս Լուսինեանէն՝ Երուսաղէմայ
թագաւորէն, անարգանք մը կրելով, Տիբերիասի
քով վրան յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ՝ Երու-
սաղէմի տիրեց (1187):

2. Երուսաղէմն ազատելու համար, Փրեզերի-
կոս Պարպարոսսա (1189ին) 150.000է կազմուած
բանակով մը Ասիա (երրորդ խաչակրութիւն), ան-

ցաւ եւ տիրեց Իկոնիոնի. բայց Ալիլիայի Սալէփ գետը խեղդուեցաւ 1190ին: Իր որդին Փրեդերիկոս ալ ինկաւ բանակին մեծ մասովը Պտղոմայիսի առջեւ:

Այս միջոցին Ռիքարդոս Առիւծասիրտ, Անգղիայի՝ ու Փիլիպպ. Աւգոստոս, Գաղղիայի թագաւորները Պաղեստին նաւեցին՝ եւ Լէոբոլտոս Աւստրիացւոյն հետ Պտղոմայիսն առին 1191ին: Լէոբոլտոս՝ Ռիքարդոսէն անարգանք մը կրելով՝ ետ դարձաւ: Ռիքարդոս՝ Փիլիպպոս Աւգոստոսէն ալ թողուած, հարկադրեցաւ Երուսաղեմայ առջեւէն հեռանալու. Վիպրոսի թագաւորութիւնը՝ զոր Տաճիկներէն առած էր, վիտաղիս Լուսինիանին թող տալով:

Ռիքարդոս դարձած ատեն, Լէոբոլտոսին ձեռքն ինկաւ, եւ Հենրիկոս Զ. զինքը կալանաւորութեան մէջ պահեց մինչեւ 1194: — Գաղղիայէն ու Գերմանիայէն 1212ին Ասիա գացող հազարաւոր տղաք գերի իյնալով ծախուեցան: Անդրէաս՝ Հունգարիայի թագաւորին ձեռք դարկած խաչակրութիւնն ալ (1218) առանց հետեւութեան մնաց:

3. Փրեդերիկոս Բ. Այսրը (73) 1228ին, Երուսաղէմ գնաց, (Չորրորդ խաչակրութիւն,) զոր՝ Բեթղեհէմ եւ Նազարէթ քաղաքներուն հետ, Սուլդան Բեամիլ եգիպտացիէն դաշինքով ընդունած էր: Բայց իր դառնալէն ետեւ, Պաղեստինի քրիստոնէից մէջ երկպառակութիւններ ելան, որով 1244ին Խովարեզմանք Երուսաղէմ աշխարհակալեցին, զոր քրիստոնեայք մէյ մ'ալ չկրցան առնուլ:

76. Լատինական կայսրութիւնը 1204-1261.

1. Ինչ պատճառաւ հիմուեցաւ Լատինական կայսրութիւնը: — 2. Քանի տարի տևեց: — 3. Երբ ու որով ձեռքով ընկեցաւ:

1. Կոստանդինուպոլսոյ մէջ կը տիրէր 1057-1204 Կոմնենեանց զօրաւոր ցեղը (55): — Իր եղ-

բայրը՝ Իսահակը, գահէն վար առնուլ եւ կոյրցընել տուող Ալեքսիոս Գ. ին դէմ (1195), օգնութեան կանչեց առաջնոյն որդին՝ Ալեքսիոս, Վենետիկոյ մէջ Խաչակրութեան երթալու համար ժողոված դաղղիացի ասպետները: Այն միջոցին որ ասոնք Տանտոլոյէն առաջնորդուած նաւատորմով մը կոստանդինուպոլսոյ առջեւ հասան, եւ Ալեքսիոս Գ. փախաւ. ժողովուրդը՝ կոյր Իսահակը նորէն գահ հանեց, բայց երբ ապստամբութիւն մ'ելլելով՝ Ալեքս կրօտսեր սպանուեցաւ, Խաչակիրք յարձակմամբ կոստանդինուպոլիսն առին (1204) կողոպտեցին, բազմաթիւ գանձերը Վենետացւոց հետ բաժնեցին եւ Յունաց կայսրութիւնը վերցուցին: Բաղդուինոս կոմսը կայսրընտրուեցաւ: Վենետացիք ընդունեցան Գաղմատիան, Մորէայի մէկ մասն ու խել մը կղզիներ: Մնացած երկիրները՝ տուաւ Բաղդուինոս գաղղիացի ասպետաց իբրեւ աւատ:

2. Ղատինական կայսրութիւնը տեւեց 1204-1261: — Գրեթէ ամէն կայսրները՝ վերջի աստիճանի նեղութեան մէջ էին. տէրութիւնը Բուլկարներէն անապատ դարձաւ: Յունական անկախ իշխաններ կային Նիկիայի ու Տրապիզոնի մէջ: Միքայէլ Պալէոլոգոս, Նիկիայի կայսրը՝ 1261ին, կոստանդինուպոլիսը ճենովացւոց օգնութեամբն առաւ եւ նորէն հաստատեց յունական կայսրութիւնը:

3. Պալէոլոգեանց ցեղն՝ իշխեց մինչեւ 1453. բայց գաւառները մէկիկ մէկիկ օսմանեան Տաճկաց ձեռքն անցան: Ասոնք աշխարհակալեցին 1300ին Փոքր Ասիան. 1365ին իրենց մայրաքաղաք ըրին Ադրիանուպոլիսն. եւ 1453ին առին նաեւ կոստանդինուպոլիսը:

77. Գաղղիա, Ապպետեանց տակ 987-1270. —

Վերջին խաչակիրք 1291.

1. Ինչ վեճակի մէջ էր Գաղղիա ժ. եւ ժԱ. գաբրուն մէջ: — 2. Ինչպէս կառավարեց Լուգ. Եօթնորորդ. Իրնն ս'վ յաւորեց: — 3. Ինչ վարչութիւն ունեցաւ Լուգ. Իննորորդ. Ինչպէս մեռաւ:

1. Ս. Երկրին նկատմամբ վերջին նշանաւոր ձեռնարկութիւնն ըրաւ Լուգովիկոս Թ. Սուրբը, Գաղղիայի թագաւորը:

Առաջին կապետեանք (Հուգոն կապետ 987, Բարեպաշտ Ռորերտոս 996, Հենրիկոս Ա. 1031. Փիլիպպոս Ա. 1060-1108), թէեւ իբրեւ Փրանկիայի դուքս՝ Գաղղիայի ամենէն զօրաւոր կալուածատէրներն էին, սակայն իրենց աւատառուներուն վրայ, շատ աւելի նուազ իշխանութիւն ունէին, քան գերմանական թագաւորներն՝ իրենց դքսերուն վրայ: Ասոր համար էր, որ դքսերը թագաւորաց հետ շարունակեալ կռուոյ մէջ էին: Ի մասնաւորի ժ. երորդ դարուն՝ ինչպէս Գերմանիա անանկ ալ Գաղղիա մեծ շփոթութեան մէջ էր. եւ հազիւ 1000 էն ետքը՝ երբ աշխարհքիս կատարածին երկիւղն անցաւ, սկսաւ քիչ մը կարգ ու կանոն մտնել:

Ստոյգ է թագաւորութիւնը մինչեւ խաչակիրք, երկիրներ չվասարկեցաւ. բայց մեծ զօրութիւն ու ազդեցութիւն ստացաւ: Թագաւորական ճոխութիւնն աւելի եւս մեծցաւ, Լուգովիկոս Ջ. Ին՝ Յոյրին (1108-1137) ժամանակ: Ասոր ատեն սկսան Անգղիական-Գաղղիական պատերազմները. որոնք՝ քիչ ընդհատութեամբ, մինչեւ ժԵ. դար տեւեցին:

2. Լուգովիկոս Ի. (1137-1180) գտաւ, իր հօրը պէս, յանձին Սիւժէր Աբբային խոհեմ խորհրդատու մը: Իւր (Հենրիկոս Բլանդաճէնէի հետ ամուսնացող) պարտամոռաց Ելէոնորա ամուսնէն բաժնուելուն համար, Գաղղիայի մեծ մասը, Անգղիայի հետ միացաւ:

Փիլիպպոս Բ. Ա-գոսպոս (1180 - 1223) գործունեայ ու խորամանկ իշխան մը, անով իշխանութիւնը զօրացուց, որ վարձկանազօր բռնեց: Ռաքարոս Առիւծասրտին ըրած երդման դրժելով՝ անոր Գաղղիայի մէջ ունեցած երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ: Յովհաննէս Անհողին դէմ ըրած պատերազմներուն մէջ ալ, աշխարհակալեց Նորմանտիան, Անժուան, Բոագիէն եւ քանի մ'ուրիշ գաւառներ, զորոնք թագին հետ միացընելով՝ իր աւատութեանցը վրայ բացարձակ գերազանցութիւն մը վաստակեցաւ: — Լուդովիկոս Ը. (1223-1226) մեռաւ Աղբիգեանց դէմ ըրած խաչակրութեան մ'ատեն:

3. Լուդովիկոս Թ. Սուրբը (1227-1270), ճշմարիտ բարեպաշտութեան օրինակ, արդար, իմաստուն եւ հզօր իշխանը՝ նուաճեց մեծամեծաց կռիւները, լաւացուց դատաստանները՝ զանոնք իրաւագիտաց յանձնելով:

Լուդովիկոս Թ. ըրաւ (1248) Հինգերորդ ու վերջին խաչակրութիւնը: Եգիպտոս հասնելէն ետեւ, առաւ Տամիադը (1249), բայց իր բանակը Գահիրէ երթալու ատեն փճացաւ. ինքն ալ գերի բռնուեցաւ (1250): Տամիադը ետ դարձընելով եւ 100.000 մարդ արծաթ վճարելով՝ աղատութիւնն ընդունելէն ետեւ, 1254ին Գաղղիա դարձաւ: Մեռաւ Լուդովիկոս Թ. 1270ին, Դունուղի դէմ ըրած խաչակրութեան մ'ատեն:

Ասիայի մէջ՝ քրիստոնէից վերջին ապաստանարանը՝ Պողոմայիս 1291ին, Եգիպտոսի սուլթանն առաւ, եւ չմեռած քրիստոնեայք գերի ծախուեցան:

78. Խաչակիրո-Ռեանց ազգեցո-Ռեանն՝ Երրոպա- կան ազգաց վրայ.

1. Ինչ ազգեցութիւն ունեցան Խաչակիրութիւնք եւրոպական ազգաց վրայ : — 2. Ինչ կերպարանք առաւ բանաստեղծութիւնն այս միջոցին : — 3. Ինչ պէտք բարձրացան ու ինքնիշխանութեան հասան քաղաքները : — 4. Ն'րբ սկզբնաւորեցաւ գոթական ճարտարապետութիւնը :

1. Ստորոգ է Խաչակրութիւններն իրենց վախճանին չհասան, սակայն Եւրոպայի ազգաց համար առանց հետեւութեան չմնացին :

Բարոյից մէջ դեռ անկիրթ՝ բայց ներքին կրօնական զգածմամբ լի Արեւմուտքը՝ այս արշաւանքներուն ձեռք զարկաւ, եւ երկու դարու մէջ՝ եօթը միլիոն մարդ Ասիա ուղեւորեց, որոնց մէջէն փոքր մաս մը միայն ետ դարձաւ : Բայց աս դարձողներն՝ ի մերձուստ Մահմետականաց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով — որ զիրենք արտաքին քաղաքակրթութեան մէջ կը գերազանցէին — անոնցմէ աւելի բարակ կենցաղավարութիւն մը սորվեցան : Եւրոպայի ազգերը Խաչակրութեանց առթիւ նորանոր վայելմունքներ եւ կենաց վերաբերեալ խել մը պիտոյքներ ձանչցան. որոնք՝ ինչպէս վաճառականութեան ընդարձակուելուն, անանկ ալ արուեստից պլ եւ պլ ճիւղերուն շատնալուն պատճառ եղան :

Այսպէս օրինակի աղագաւ, մետաքսաբուծութիւնն՝ որ Յունաստանէն Իտալիա ու Գաղղիա անցաւ, շատ երկիրներու մեծ հարստութեան աղբիւր մ'եղաւ : — Ասիայի մէջ տեսան Խաչակիրք՝ աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ, ջրոյ գործարաններ, հովի ջաղացքներ եւ այլն :

2. Բայց Խաչակրութեանց ազգեցութիւնն ամենէն աւելի յայտնի տեսնուեցաւ իրմէ յառաջ եկած քաղաքակրթութեան մէջ :

Քրիստոնէութիւնը երեւակայութեամբ լեցուն Արեւելքի հետ — զոր Եւրոպա իբրեւ հրաշալեաց երկիր մը կը նկատէր — շոշափման գալովը՝ յատուկ երգերու տեսակ մը երեւան ելաւ, որ ներկայ ուրախութեանց ստորագրութեամբ սկսելով՝ հին դիւցազնականին դարձաւ: Գաղղիայի ու հիւսիս. Սպանիայի մէջ՝ ելաւ բրովանսլեան բուսած բանաստեղծութիւնը, որ Ժ. Բ. դարուն՝ հարաւ. Գաղղիայի մէջ աւելի եւս կերպարանաւորուեցաւ (Troubadours). այն միջոցին որ հիւսիս. Գաղղիայի մէջ՝ կը ծաղկէր Ասպետական բանաստեղծութիւնը կամ վէպը (Trouvères): Նիւթը՝ գլխաւորաբար Մեծին Կարօլսի ժամանակակից զրոյցներէն, Բրիտանիայի Արտու թագաւորէն եւ իր սեղանին 12 ասպետներէն, դարձեալ՝ Աղեքսանդր Մեծին եւ ուրիշ յունական դիւցազնաց գործքերէն առնուած էր: Բրովանսլեան բանաստեղծութիւնէն քիչ մը ետքը՝ ելաւ Գերմանիայի մէջ դիւցազնական վիպասանութիւնն, որ Հոհենշտաւֆեանց ժամանակ իր կատարելութեան ծագը հասաւ:

3. Խաչակրութեանց ժամանակ Իտալիայի, Ինչպէս նաեւ Գերմանիայի, Անգլիայի, Գաղղիայի ու Սպանիայի մէկ քանի ազատ քաղաքները հետզհետէ ինքնիշխանութեան հասան: — Ամենէն յառաջ ելան Իտալիայի ծովեզերեայ քաղաքները՝ Վենետիկ, Ճենովա ու Բիզա, որոնք Յունաստանի, Արաբիայի ու ասոր միջնորդութեամբը Հնդկաստանի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, ամենէն թանկագին բերքերու կայարաններն եղան: Սոյն կերպով կը զարգանար նաեւ գերմանական քաղաքներու վաճառականութիւնն ու հարստութիւնը. որոնք Իտալացոց Արեւելքէ բերած վաճառքները բովանդակ միջին ու հիւս. Եւրոպա կը տարածէին:

Արտաքին ու ներքին վաճառականութեան ծաղկեալ վիճակը՝ յառաջ բերաւ մինչեւ այն ժամանակ անծանօթ արուեստները: Միլան զինուց գործարաններովը, Ճենովա եւ Պոլոնիա մետաքսի թանկագին վաճառաքներով, գերմանական քաղաքները՝ չուխայի եւ կտաւեղէնի գործուածներով երեւելի էին: Օրրոտորէ աճող հարստութիւնը այս ազատ քաղաքաց միջոց կը մատակարարէր իրենք զիրենք աւելի անկախ ընելու: Ասկէ զատ ընդունեցան ասոնք, հետզհետէ, թագաւորներէն այլեւայլ արածնութիւններ. ինչպէս նաւահանգստի, մաքսի ազատութիւն: 1241ին կազմեցին Համպուրկ ու Լիւպէք առաջին Հանսան (առեւտրական ընկերութիւնը): Ասիկայ ունէր 1300ին 60 քաղաք: Ասիկց զատ դրուեղան խել մը գործակալութիւններ, ինչպէս Լոնտոնի, Պրիւկկէի, Նովկորոտի մէջ: Ընկերութիւնն ունէր նաւատորմիչներ եւ կանոնաւորանալ զօրք:

4. Վերջապէս այն կրօնական սօգին որ Եւրոպացիները Արեւելք երթալու յորդորէց, յառաջ բերաւ նաեւ գոթական (աւելի ծիշդ, հիւս. գաղղիական) ճար-

տարապետութեամբ շինուած փառաւոր եկեղեցիները: Աղբասպուրկի մայր եկեղեցին, Ժ.Գ. դարուն մէջ՝ գութական ճարտարապետութեան առաջին գերմանական յիշատակն է, որ Արլոնիայի մայր եկեղեցիով (1248ի սկսած) իր կատարելութեան ծագը հասաւ:

79. Վասնայապետական իշխանութեան ամենամեծ Բարչրոտիւնն ու անկումը:

1. Ե՛րբ հասաւ քահանայապետական իշխանութիւնն իր ամենամեծ բարձրութեանը՝ Ե՛րբ սկսաւ ինչպէս: — 2. Ի՛նչ նոր Արժններ հաստատուեցան Ժ. եւ ԺԱ. դարերուն մէջ. Ե՛րբ հաստատուեցան Փրանկիսկեանք ու Դամբիկեանք:

1. Արդէն խաչակրութեանց սկսելու ատեն քահանայապետք իբրև անոնց սկզբնապատճառ ու վարիչ՝ ցուցուցին իրենց արտաքին ճոխութիւնը: Բայց քահանայապետական իշխանութիւնն իր բարձրութեան գագաթը հասաւ, Իննովկենտիոս Գ. հզօր եւ գիտուն անձին ձեռք (1198-1216): Սակայն ասոր յաջորդաց ատեն քահանայապետական իշխանութիւնն սկսաւ կամաց կամաց իյնալ ու բուեղօրաւոր հարուածն ընդունեցաւ Բոնիփակիոս Բ. ի Ժամանակ, Փիլիպպոս Գեղեցիկ Գաղղիայի թագաւորէն: քահանայապետական աթոռոյն Աւենիոն փոխադրուելովը (1305-1378) քահանայապետք Գաղղիայի թագաւորաց ազդեցութեան տակ ինկանորով իրենց ճոխութիւնը շատ նուազեցաւ: Ասկէ զատ եկեղեցւոյ մեծ հերձուածը (1378-1417) քահանայապետաց հեղինակութեան իյնալուն մեծապէս գործակից եղաւ (Թ. 84):

2. Եկեղեցւոյ թիկունք եղող՝ կրօնաւորական կարգաց վրայ՝ խաչակրաց ատեն, աւելցան երկու մոլորացիկ կրօններ ալ:

Ս. Բենեգիկտոսի կանոններուն վրայ՝ հաստատուած վանքերուն մէջ, միանձունք հոգեւոր կրթութիւններէն զատ՝ կը պարապէին նաեւ ձեռագործի եւ գիրք ընդօրինակելու: Ժ. եւ ԺԱ. դարերուն մէջ կազմուեցան այլեւայլ միաբանութիւններ. որոնց մէջ առաջինն է Գլուսիի

վանքը (910 ին), ետքէն կարթուօեանք (Շարդրեօզ, շուրջ 1000 ին) կրբնոպլի քով, որուն միանձուկքը շարունակ լուծիւն, ապաշխարութիւն ու խիստ պահք պահելու պարտական էին. կիստերականք եւ Պրէմննդրեանք: Աս կրօնները, նեղելոց ապաստանարան եւ գիտութեանց պահպան ու յառաջացուցիչ էին: Կրօնաւորներն ալ բարեգործութեան ու բարեպաշտութեան օրինակ:

Ասոնցմէ քիչ մը ետքը (իննովկենտ. Գ. ի ատեն) Հիմնուեցան երկու մաւրացի կրօններ: — Գոմինիկեանք (իրենց Հիմնադրին Սպանիացի Գոմինիկոսի անուամբը կոչուած) հաստատուեցան 1216 ին, իբրեւ Քարոզչաց կարգ: Ինչպէս Ս. Գոմինիկոս, անանկ ալ իր կրօնաւորները, քարոզութեամբ հերետիկոսները դարձնելու եւ հաւատացեալներն իրենց հաւատքին մէջ հաստատելու պաշտօնն ունէին: — Փրանկիսկեանք՝ 1223 ին հաստատուեցան Ս. Փրանկիսկոս Ասիզացոյն ձեռքը: Կրօնին վախճանն էր, հոգեւոր միութարութեամբ՝ մարդիկն աշխարհքի ընդունայնու թիւններէն հրաժարեցրնել ու հոգւոյ ճշմարիտ խաղաղութեան առաջնորդել: Աղքատութիւն, ողջախոհութիւն եւ հնազանդութիւն, օրական սղորմութենէն ապրող կրօնաւորին ամենէն եական պարտքերն էին: Փրանկիսկեանց եւ իրենց վանքերուն թիւն ամէն երկիրներու մէջ անհաւաքալի կերպով շատցաւ: Եկեղեցիներն պարզ էր. կնճաղով գորշ պարեգօտ մըն էր իրենց զգեալը: — Գոմինիկեանց ու Փրանկիսկեանց ազդեցութիւնն այնչափ մեծ էր, որչափ ամէն տեղ քարոզելու եւ խոստովանանք լսելու ազատութիւն ունէին:

80. Ռոմէնեանք. 1080-1393.

1. Ո՛վ Հիմնեց Ռոմեանեանց հարստութիւնը: Ինչպէս կառավարեցին Ռոմս ու Լեւոն Ա: — 2. Ինչ վարութիւն ունեցաւ Ռոմս Բ. Ո՛վ է Պապը. Մլեհի ո՛վ յալորեց: — 3. Լեւոն Ինչպէս կառավարեց. Ինչ պատերազմներ ըրաւ: — 4. Ինչու իրմ ետքը Հայաստանի մէջ շիթութիւններ ելան: Հեթում ինչ երեւելի գործ գործեց. Իրեն ո՛վ յալորեց:

1. Հայոց աս Չորրորդ հարստութեան ասպարէզն ալ Հայաստան չէ. այլ իր արեւմտեան դին գտնուած պզտիկ ու լեռնոտ Կիլիկիան: — Ռոմէն Գագկին ազգականն որ անոր պարսպէն կախու իլը տեսած էր, որոշեց ազգը Յունաց հարստահարութենէն ազատել: — Հայոց ընդհանուր վիճակը լաւ մը կշռելէն ետեւ, միտքը դրած գործքին ամենէն յարմար տեղը գտաւ Տաւրոսի լեռներն. ուր տեղւոյն

գիրքն իրեն մեծամեծ յաջողութիւններ կը խոստանար: Իրօք ալ Յոյներն ան լերանց վըայէն վճնտեց ու հոն նոր թագաւորութեան մը (Ռուբենեանց հարստութիւն 1080-1393) հիմ դրաւ:

Կոստանդին Ա. (1095-1100) երկիրն ընդարձակեց, Խաչակիրներուն օգնեց զինուք ու պաշարով. եւ փոխարէն ընդունեցաւ անոնցմէ մարգիզի ու կոմսի տիտղոս: — Թորոս Ա.ի (1100-1123) բոլոր մտադրութիւնն եղաւ ազգը երջանկացընել ու երկիրն ընդարձակել. եւ իրօք ալ բոլոր Կիլիկիայի միահեծան տէր եղաւ: Թէպէտ իր ժամանակը՝ Պարսիկք քանի մը հեղ Կիլիկիա յարձակեցան, բայց յաջողութիւն չունեցան (Գող Վասիլ ու Լեւոն): — Լեւոն Ա. (1123-1141) յաղթեց Յունաց, օգնեց Անտիոքի իշխանին՝ Ռոգերիոսի, բռնուեցաւ Բաղդուինոսէն. բայց երբ ազատեցաւ, գրաւեց Անտիոքի իշխանին երկիրը: Յովհ. Կոմնենոս Պերսիերուժէն, Կիլիկիա մտաւ ու քանի մը քաղաք եւ բերդ առնելէն ետեւ, բռնեց նաեւ թագաւորն իր Ռուբէն ու Թորոս որդւոցը հետ ու Կոստանդինոպոլիս տարաւ, ուր մեռաւ Լեւոն (1141):

2. Բանտէն ազատող Թորոս Բ.ը Կիլիկիա գալով՝ հօրը գահն ելաւ (1144-1168). ու յունական զօրքը Կիլիկիայի քաղաքներէն վճնտեց: Մանուէլ Կոմնենոս՝ Անդրոնիկոս զօրաւարը Թորոսի վըայ խաւրեց. որն որ յաղթուելով, կայսրը՝ Անտիոքի իշխանին մէջնորդութեամբը Թորոսի հետ հաշտութիւն ըրաւ: Թորոս նեղ ինկած Երուսաղեմի թագաւորին (Բաղդուինոս Գ.) օգնեց՝ Նուբէտոսի դէմ: Այս միջոցին Յոյնք՝ գաշանց դրժելով նորէն Հայաստան մտան. բայց Մամեստիայի քով դարձեալ յաղթուեցան: Երբ ասոր վըայ Թորոս՝ իր

տէրութիւնը մինչեւ ծով ընդարձակեց, նեղսիրտ կայսրն իրեն գէմ գրգռեց Գըլըճ. Ասլան Իկոնիոնի սուլդանը. որ Կիլիկիա մտաւ, բայց յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ Թորոսի հետ հաշտութիւն ընել: — Թորոսի մահուանէն ետքն՝ իրեն անչափահաս որդւոց յանձանձիչը՝ Թովմաս Պայլ գահ ելաւ (1168): Բայց Մլէհ՝ Թորոսի եղբայրը, Նուրէտօփնէն օգնութիւն գտնելով՝ զՊայլ Կիլիկիայէն մերժեց (1169): Մլէհ հաճարականաց՝ Կիլիկիայի մէջ ունեցած կալուածներն առաւ, Թուրքաց հետ դաշնակցեցաւ. սահմանակից քրիստոնեայ իշխաններուն դէմ ալ բռնութիւններ ընելուն՝ անոնք իրեն դէմ ելան, բայց Նուրէտօփնի օգնութեամբ ազատեցաւ: Յունաց դէմ քանի մը տարի յաջողութեամբ պատերազմելէն ետեւ, սպանուեցաւ Մլէհ, Սոյ մէջ՝ իրեն դէմ զայրացած զօրքէն (1174):

Մլէհի մահուանէն ետքը՝ գահ ելաւ Ռոսթէն Բ. իր եղբորորդին (1174-1185): Ասիկայ խաղաղ կառավարութիւն մ'ունեցաւ: Երկիրն՝ արտաքին յարձակմունքներէն ազատ, ժողովուրդը՝ երջանիկ էր: Թէպէտ Անտիոքի Պեմոնդոս իշխանէն խարդախութեամբ բռնուեցաւ, բայց ազատելէն ետեւ, աւելի եւս իր ժողովրդեան երջանկութեան ու բարօրութեան նայեցաւ: Ռուբէն թագէն հրաժարելով, կառավարութիւնն եղբորը թողուց ու վանք մը քաշուեցաւ:

3. Լեւոն Բ. (1186-1219) քաջութեամբ՝ իր նախորդները գերազանցեց, եւ իմաստութեամբ՝ հայրենիքը պայծառացուց: Իկոնիոնի սուլդանը Կիլիկիա մտաւ, բայց Լեւոնէն յաղթուեցաւ ու կեանքն ալ կորսընցուց: Լեւոն Իսաւրիան նուաճեց եւ մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիայի վրայ յարձակող Դա-

մասկոսի սուլդանն ալ վանեց: Տէրութիւնն ասանկ ընդարձակելէն ու ապահովցընելէն ետեւ, մտադրութիւնն՝ երկրին բարեկարգութեան եւ ժողովրդեան բարօրութեանը վրայ դարձուց: Երբ հսկող իշխանին խնամակալութեան տակ՝ երկիրը խորին խաղաղութիւն կը վայելէր, դրացի Ասորիքի ու Պաղեստինի քրիստոնէից վիճակն երթալով կը գէշնար: Սալահէտտին՝ Երուսաղէմ առնելէն ետքը՝ Ասորիքի ու Պաղեստինի մէկ մասին ալ տիրած էր: Լեւոն՝ Կղեմէս քահանայապետէն ու Փրեզբերիկոս Ա. կայսրէն օգնութեան կանչուելով՝ խաչակրաց օգնեց. որուն փոխարէն թագաւոր պսակուելու խոստում առաւ, զոր ընդունեցաւ ալ: Կեղեստ. Գ. կայսեր հաւանութեամբը, Մոզունտիայի արքեպիսկոպոսին ձեռօք Լեւոնի թագ մը խաւրեց, որով Տարսոնի մէջ պսակուեցաւ (1198): Ասոր վրայ մայրաքաղաքը Սիս փոխադրեց, ու Կեղեստինոսի յաջորդ Իննովկենտ. Գ. քահանայապետին գրեց հպատակութեան թուղթ մը: Տասուերկու տարի (1199-1211) տեւող Անտիոքի խնդիրն ալ լմընցաւ ինպաստ Լեւոնի. եւ քաղաքը յանձնուեցաւ՝ իւր օրինաւոր տիրոջը՝ Ռուբենի: Թէպէտ յաղթեց Լեւոն Հալէպի սուլդանին (1212), բայց նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ Իկոնիոնի սուլդանին դէմ, որմէն հաշտութիւնը գնելու հարկադրեցաւ: Մեռաւ Լեւոն (1219) իրեն յաջորդ թողլով մէկ հատիկ աղջիկը:

4. Թէեւ Զապէլէ ձեռքէն (1220ին) իշխանութիւնն առնուլ ուզեց Ռուբեն՝ Անտիոքի իշխանը, բայց չկրցաւ: Զապէլ՝ Անտիոքի իշխանին Պեմունդոս Գ.ի որդւոյն՝ Փիլիպպոսի հետ ամուսնացած էր: Երբ ասիկայ բանտի մէջ մեռաւ (1225), Զապէլ՝ Հելիոսմ Ա.ի հետ կարգուեցաւ. որ թագաւորական գահն

ելելով (1226-1270) իր բարեկարգութիւններովն եղաւ արժանաւոր յաջորդ Լեւոն Բ.ի: Թաթարք՝ բուն Հայաստան արշաւելէն եւ Իկոնիոնի սուլդանին յաղթելէն ետեւ՝ Կիլիկիայի մտեցան: Հեթում Մանգոյ խանին երթալով՝ անոր հետ սիրոյ եւ բարեկամութեան կապով միացաւ:

Անտարակոյս Հեթումի եւ Իկոնիոնի սուլդանին մէջ բարեկամութեան կապ մ'եղած պիտ'որ ըլլայ, որ Հեթումի մէկ գրամին, երեսին մէկուն վրայ կեցած է ինք ձի հեծած աս վերնագրով. ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՍՒՈՐ ՅԱՅՈՑ ԻՍԿ ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՐԵՍԻՆ ՄԷՋ ՍԵՂՆ ՈՒՆԻ ԱՅՍ ՎԵՐՆԱԳԻՐՔ. السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين كخمسرو بن كيقباد «Աւագ տէր պաշտպան աշխարհի եւ հաւատոյ Քէյխիւսարէլ որդի Քէյգոպատայ», անոր շրջանակն ալ. ضرب بسيس سنه اربعين و ستيايه «Հատեալ է Սիս, յամի վեցհարիւրորդի քառասնորդի»:

Հեթում, ասոր վրայ Կիլիկիա արշաւող Ազէտտին սուլդանին յաղթեց եւ Թաթարաց հետ միացած՝ Երուսաղեմի վրայ քալելու պատրաստուեցաւ՝ որպէս զի զանիկայ Սարակինոսաց ձեռքէն ազատէ: Սակայն երբ Մանգոյ մեռաւ եւ Թաթարք ձեռուընին քաշեցին, Սարակինոսք՝ Անտիոք առնելէն ետեւ՝ Կիլիկիա ալ մտան ու Սիս մայրաքաղաքն պրեցին: Հեթում՝ սրտիցաւէն թագաւորութենէ հրաժարեցաւ ու տէրութիւնը՝ Եգիպտոսէն դարձող (Լեւոն) որդւոյն յանձնելով՝ վանք մը քաշուեցաւ (1270): — Լէոն Գ. (1270-1284) բարեգործութեամբ ու աստուածպաշտութեամբ երեւելին՝ ուսումը յառաջացուց՝ դպրոցներ բանալով ու գրքեր ընդօրինակել տալով: Իրեն գէմ եղած դաւադրութեան մը՝ մեծանձնութեամբ ներեց: Թէպէտ (1274) Կիլիկիա մտնող Արաբացւոց դաշնակից Սարակինոսներէն ու Թիւրքերէն Սիս ազատեցաւ, բայց Տարսոն չկրցաւ ազատիլ. կողպատուեցաւ ու կրակի տրուեցաւ: Լեւոն՝

քանի մ'անգամ Կիլիկիա յարձակող՝ Եգիպտոսի, ու Իկոնիոնի սուլթանին յաղթելէն ետեւ, մեռաւ 1284ին, իրեն յաջորդ անուանելով Հեթում մ որդին:

81. Շարունակութիւն.

1. Ինչպէս Թագաւորեցին Օշին ու Լեւոն Ե: — 2. Ինչ ներութիւններ կրեց Հայաստան՝ Թաթարաց, Արաբաց, ու Սարակիստաց ձեռքէն: Ինչ յարաբերութեան մէջ մտաւ Լեւոն քահանայապետին հետ: — 3. Լեւոն Ե. էն եղբն սի Թագաւորեց: — 4. Ինչպէս ելաւ Լեւոն Զ. Թագաւորական գահը. Ինչպէս վերջացաւ Ռուբենեանց Թագաւորութիւնը. Ո՛ր մեռաւ Լեւոն:

1. Լեւոնի յաջորդող մէկ քանի թագաւորաց ժամանակ (1289-1307), երկիրը ներքին ու գահակալութեան կռիւներով տակն ու վրայ եղած էր: — Օշին (1308-1320) անանկ ատեն գահ ելաւ, որ թշնամիք միացեալ զօրութեամբ տէրութեան կործանումը կը նիւթէին: Բայց ինք արթնութեամբ՝ մէկ կողմանէ երկիրն արտաքին թշնամեաց դարանակալութեանցը դէմ պաշտպանած ատեն, մէկայ կողմանէ իր նախորդաց ատեն սկսած ներքին կռիւներուն վերջ տուաւ: — Տասնամեայ Լեւոն Ե. ի ատեն (1320-1342) աղէտալի պատերազմներու հրդեհը նորէն բորբոքեցաւ, որ Կիլիկիայի կերպարանքը փոխեց եւ անոր կործանման սկզբնաւորութիւնն ըրաւ: Սուլթան Մէլիք Նազար, զՀայաստան ներքին երկպառակութեան մէջ եւ իշխանները թագաւորին հետ թշնամացած տեսնելով՝ յարմար առիթ սեպեց երկիրը նուաճելու: Բանն աւելի դիւրինցընելու համար նաեւ Թաթարաց ու Թիւրքմէններուն հետ դաշնակցեցաւ:

2. Առաջին յարձակողն եղաւ Դիմոնթաշ Թաթարաց զօրավարը, որ 30.000 ձիաւորով Կիլիկիա մտաւ ու 25 օր անդադար առապատակեց: Տեսնուած մարդիկը, արք ու կանայք անխնայ ջարդուեցան, անպատուար քաղաքներն առնուեցան ու կրակի տրուեցան, անգերը կողոպտուեցան, ամէն ահասուներն՝ աւար, ու հազա-

բաւղձեր գերի եղան: — Թաթարաց քաշուելէն ետեւ, Արաման իր Թիւրքմէններովը, նախորդներուն առկատակութենէն մնացածն ապակածեց ու կործանեց: — Երբ առ ալ լինցեալ, իրկեց Եգիպտոսի սուլթանն իր զօրք որ Կիլիկիայի վերջին հարուածը տուաւ:

Լեւոն՝ Եովհաննէս ԻԲ. քահանայապետէն օգնութիւն խնդրեց: Ս. Հայրը՝ բոլոր քրիստոնէից կոնդակ մը հանեց, որուն մէջ Հայաստանի տառապանքն անոնց առջեւ դնելէն ետեւ, զանոնք կը յորդորէր՝ Սարակի-նոսաց դէմ՝ զէնք առնելու: (Տես կոնդակը՝ Չաղքձեան, Պատմ. Հայոց. Գիրք Ե. Գլ. ԺԵ:) Լեւոնին ալ 30.000 սոկի խաւրով տուաւ, պատերազմի ծախքը հոգալու համար: Քահանայապետին՝ օգնելու փոյթը բոլորովին պարագի չելաւ. վասն զի քիչ մը ետքը, սուլթանը՝ Լեւոնին հետ հաշտուած կը գտնենք. բայց ոչ երկայնատեմ: Լեւոն հարկադրեցաւ Մէլիքէն Նազարի, Եգիպտոսաց սուլթանին հետ առանց պայմանի դաշինք դնել: — Ասկէ ետքն եկող 80 տարւան ժրջոյր՝ յայտնադէս կը ցուցնէ, որ Հայաստանի իշխանութիւնն արագ քայլերով իր օրհասին կը դիմէր:

3. Լեւոնին մահուամբը, Թագաւորական ցեղն սպառած ըլլալով՝ Թագաւոր ընտրուեցաւ 1345 ին Կոստանդին Գ. Չապեղի որդին. բայց իր անկարգ ընթացքին համար, զօրքէն սպանուեցաւ: Ասոր եղբօրը (Գուխտոնի) կառավարութիւնն ալ նոյն վախճանն ունեցաւ (1344): Գուխտոնի յաջորդող Կոստանդին Գ. (1345-1362) Թէպէտ դառն ժամանակ գահ ելաւ. բայց կրցաւ երկիրը ներքին խաղաղութեան մէջ պահելէն զատ, նաեւ արտաքին թշնամեաց յարձակմանցը դէմ՝ գոնէ քիչ մը ժամանակ ալ՝ պաշտպանել: Շատոնց՝ Կիլիկիայի մէջ յուզուած եկեղեցական խնդիրները դադրեցուց, որոնք ներքին խաղաղութեան աւրուելուն գլխաւոր պատճառներն էին: Թէպէտ Եգիպտոսի սուլթանն իր յարձակմունքները կրկնապատիկ կատաղութեամբ նորէն սկսաւ, բայց Կոստանդին Գ. զանոնք զօրութեամբ վանեց ու ձեռքերնէն Աղեքսանտրեդա գլխակն ալ առաւ: — Կոստանդինին հետ (1362)

Կիլիկիայի խաղաղութիւնն ալ գնաց: Միութեան ներքին կապը քայքայելով՝ ընդունեցաւ ազգը երկայն ատենէ սպասուած մահացու հարուածը:

4. Երբ Կոստանդին Գ. ին մահուանէ ետեւ անմիաբան իշխանաց հոգը չեղաւ թագաւոր մը դնել, Ուրբանոս Ե. ի յորդորելովը Լեօն Զ. Լուսինեան իշխանը գահ հանուեցաւ (1365-1393): Բայց Կիլիկիայի զօրութիւնն ալ սպառած էր: Եգիպտացիք Կիլիկիա յարձակեցան, յաղթեցին ու զԼեւոն ստիպեցին խոնարհական դաշինք մը յանձն առնուլ: Երբ քանի մը տարի ետքը, ասպատակութիւննին կրկնելով՝ նորէն յաղթեցին, վերաւորուած թագաւորն ամուր՝ տեղուանք քաշուեցաւ:

Երկիրն՝ ալ արիւնքուշտ թշնամեացն առջին բաց ըլլալով՝ անխնայ ջարդ ըրին: Գեղերն ու քաղաքներն այրուեցան ու քանդուեցան. բնակիչք՝ չարաչար սպանուեցան: Երկրագործք մերթազերծ եղան. եկեղեցականք ու կրօնաւորք հրաշեկ երկաթներով կոյրցուեցան. Աստուծոյ բանը քարոզող ու աստուածային պաշտամունքը կատարող քահանայից լեզուն ու մատուրները կտրուեցան:

Ասոր վրայ Կապան բերդն ապաւինող Լեւոնը ինն ամիս սաստիկ պաշարման դիմանալէն ետեւ, անձնատուր ըլլալու հարկադրեցաւ: Բռնուեցաւ, գերի տարուեցաւ (1375) ու հազիւ եօթը տարի ետքը Գասդիլիայի Յովհ. թագաւորին միջնորդութեամբը գերութենէն ազատեցաւ (1382): Գժբախտ թագաւորն Երուսաղէմ, Հռոմ ու Սպանիա երթալէն ետեւ, Գաղղիա անցաւ: Հոն՝ ինչպէս նաեւ Անգղիա վերջին փորձ մ'ըրաւ երկրին օգնութեան հասնելու. բայց երբ ամէն բան պարապի ելաւ, տրտմութեամբ կնքեց օրերը, Բարիզի մէջ (1393 Նոյ. 22):

Եկեղեստինեանց եկեղեցին թաղուեցաւ. ուր կեցած էր շիրմը՝ մինչեւ գաղղիական մեծ յեղափոխութիւնը (1791):

Գ՝ ՀԵՏԵՄ

Խաչակրաց լճննարկն մինչև Նորոզողոթիսն.
1291-1517:

82. Գերմանիա՝ Ռոմայովոս Հապսպուրկցիին ապէն. 1273-1291.

1. Ե՛րբ լճնցաւ գերմանական անտէրնութիւնը. ինչ է կայսերական իրաւանց վերնալուս պատճառը: — 2. Հին դքսութիւններն ինչ կերպարանք առին: — 3. Ինչպէս կառավարեց Ռուսոլփոս:

1. Ռուսոլփոս Հապսպուրկցիին, Էլլաստի աշխարհակոմսին, կայսր ընտրուելով՝ անտէրնչուութեան ժամանակը լմրնցաւ (74. 3.):

Հոհէնչգաւֆեանց ու անտէրնչուութեան ժամանակ, գրեթէ ամէն կայսերական իրաւունքները վերցուած, ու աւատառուաց ձեռքն անցած էին: Վասն զի Հոհէնչգաւֆեանք իրենք զիրենք մեծ դքսերուն առաւել զօրութեանը դէմ պաշտպանելու համար, պզտիկ աւատառուներուն թեր ելած ու մեծ դքսութիւնները մշտեղաց վերցրնելու կամ տկարացրնելու ջանացած էին:

2. Հին դքսութիւնները յաջորդ եղանակաւ կերպարանափոխ եղան:

1. Լոթարինգիայի դքսութիւնը՝ Ժ. դարուն կէտէն սկսեալ ստորին ու վերին Լոթարինգիայի բաժնուած էր: Աւաջինը՝ Էլլաստի կոմսին ինկաւ. իսկ վերին Լոթարինգիայէն կազմուեցան, Պրապանգի, Լուքսեմպուրկի, Լիմպուրկի, Ֆլանտրիայի, Հոլանտայի եւ ուրիշ անկախ դքսութիւններն ու կոմսութիւնները. — Ստորին Գաւառաց երկիրները, ԺԵ. դարուն առաջին կէտին Պուրկուստիայի դքսերուն (97), իսկ առոնց ցեղին հասնելէն ետեւ՝ Աւստրիայի տան անցան:

2. Սուապիայի դքսութիւնը 1268ին, Հոհէնչգաւֆեանց լմրնալով՝ վերջացաւ, ու խել մը գաւառներու բաժնուեցաւ:

3. Պաւիերայի դքսութիւնը 1070էն վեր, Վէլֆեանց իշխանութեանը տակ մտաւ:

4. Աւստրիա՝ պապէնպերկեան ցեղին սպառելէն ետեւ, ժառանգութեամբ Ռիթդար Պոհեմիացւոյն (1250), ետքէն ալ (1278ին) Հապսպուրկեան տան անցաւ, որ 1363ին Գիբրոն ալ առաւ:

5. Սաքոնիայի հին դքսութիւնը՝ վերջացաւ 1180 ին: — Վեստֆալիան ընդունեցաւ, Արլոնիայի արքեպիսկոպոսը: Լիւպէք, Համպուրկ ու Պրէմէն եղան ազատ քաղաքներ:

3. Ռոմայովոս Հապսպուրկչին, ազնուական, խոհեմ ու քաջ կայսրը՝ կայսրութեան ինկած պատիւը վերանորոգեց: Զինք ճանչնալ չազող Ոթքար թագաւորն, ինկաւ Մարխֆէլտի (Վիէննայի քով) ճակատին մէջ (1278): Աւստրիա՝ կայսեր որդւոցը տրուեցաւ. եւ ասով հիմ դրուեցաւ Հապսպուրկեան տան մեծութեան: Ամէն հակառակորդք հպատակեցան կայսեր, որ բովանդակ պետութեան մէջ ընդհանուր խաղաղութիւնը պահեց: Պուրկունտիայի դէմ 1288 ին յաջող արշաւանք մ՝ ընելէն ետեւ, վերջ տուաւ (1289) թիւրինգեան ու 1290 ին սուապիական աւազակական դղեակներուն:

83. Արովոս Նասսացին. — Ալլրէիդ Ա. Աոպրէային. 1291-1308.

1. Ո՛վ է Առովոս Նասսացին: — 2. Առովոսի ո՛վ յաւորդեց: — 3. Ե՛րբ ու ի՞նչպէս կազմուեցաւ հելուստական դաշնակցութիւնը: — 4. Աոպրէայի ու հելուստիայի մէջ եղած պատերազմը մինչև երբ տեւեց. Ե՛րբ ճանչցուեցաւ հելուստական դաշնակցութիւնը:

1. Հապսպուրկեան տան զօրութենէն վախցող կայսրընտիր իշխանները՝ ընտրեցին կայսր Պարովոս Նասսացին (1291-1298): Ասիկայ՝ անիրաւութեամբ իրեն ծախուած թիւրինգիան՝ երկու արշաւանքով բռնել ուզեց. սակայն կայսրընտիրներուն շատերն իրեն դէմ գրգռելով՝ վար առնուեցաւ ու մեռաւ 1298 ին, ասպետական խաղի մը մէջ:

2. Ալլրէիդոս Ա. Աոպրէայոյն՝ Ռուտովփոսի որդւոյն (1298-1308), իւր տունը մեծցրնելու փորձերը չյաջողեցան: Երբ իր որդին Ռուտովփոս,

1243

16

որուն (1306), Պոհեմիան տուած էր, 1307 ին մե-
ռաւ, եւ ինք Պոհեմիայի դէմ նոր պատերազմի մը
կը պատրաստուէր, իւր եղբորորդիէն (Յովհաննէս
Սուապիացիէն) Վինտիշի քով սպանուեցաւ:

3. Երբինկեան ցեղին դքսերուն սպառելէն ետեւ
(1218) Հելուետիայի մէջ խել մը պզտիկ իշխանութիւններ
կազմուեցան: Ռուտտփոսի մահուանէն ետեւ Շվեյց, Ուրի
եւ Ունդերվալտէն քաղաքները՝ մշտնջենաւոր դաշամբ
մը իրարու հետ միացան: Ի զուր ջանաց Ալպրեխտ այս
քաղաքներն Աւստրիայի հետ միացընելու. ընդ հակա-
ռակն կամաց կամաց Աւստրիայի վերատեսչութենէն բո-
լորովին անկախ եղան: Ժողովրդեան բանաստեղծութեամբ
զարդարուած Ռիւզլիի դաւադրութիւնն (1307) եւ դա-
տաւորներուն նոր տարւոյն օրը (1308 ին) վաւորելը՝ պատ-
մական երաշխաւորութիւն մը չունին: Թէ կէտեր մը եր-
բէք եղած չէ, ան հաստատուն է. բայց ընդ հակառակն
կերեւայ թէ Գուրիէլմոս Թէլ մը եղած ըլլայ: — Դաշ-
նակիցք 1315 ին, յաղթեցին Լէոբլտոս Աւստրիացւոյն:
Ասոր վրայ Լուցեան, Չիւրիխ, Կլարիս, Չուկ եւ Պեռն
դաշնակցութեան մէջ մտան:

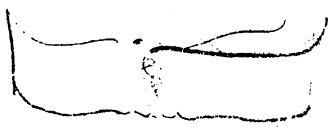
1347

1347

4. Աւստրիայի հետ պատերազմները տեւեցին մինչեւ
ԺԵ. դար: 1386 ին ինկաւ Լէոբլտոս Սեմբախի ճակատին
մէջ: 1415 ին աշխարհակալեցին Հելուետացիք՝ Արկաւի
մէջ եղած հապապուրկեան տան ստացուածները: Ասոր
վրայ Փրեդերիկոս Գ. կայսեր (Կարոլոս Է. Գաղղիայի
Թագաւորէն իրենց դէմ օգնութեան խաւրուած) 40.000
վարձկանազօրուն ալ (Armagnacs) 1444 ին քաջութեամբ
յաղթելէն եւ թուրկաւն առնելէն ետեւ, նուաճեցին նա-
եւ Պուրկունտիայի հզօր իշխանը 1476 ին:

Հնգետասաններորդ դարուն Աբէնցէլ, Շաֆհաւզէն,
Վալլիս, Ֆրայպուրկ, Սուրթուռն, Պագէլ եւ Կրաու-
պիւնդէն քաղաքներն ալ հելուետական դաշնակցու-
թեան մէջ մտան: 1535 ին կէնֆ ինք զինք սաւոյական
իշխանութենէն ազատ ըրաւ եւ Պեռնցիք առին (մինչեւ
այս ժամանակ սաւոյական) Վատլանտը:

Վեստֆալիական խաղաղութեամբ (1648) Հելուետիա՝
իբրեւ Գերմանիայէն բոլորովին բաժնուած հանրապե-
տութիւն ճանչուեցաւ:

ՏԿ. Պետրճանիա՝ Լուսինյան-բլուզիան կայսերաց փակ. 1308-1437.

1. Ինչպես կառավարեց Հենր. Ե. Իրեն ս'վ յաջորդեց: — 2. Ինչ տեսակ վարութիւն ունեցաւ Կարողոս Դ. Տերութիւնն ինչպէս բաժնեց: — 3. Ինչ բնասութեան տէր էր Արմինիայաւոս. Ո՛վ եղաւ իրեն յաջորդ: — 4. Ո՛վ է Սիկինդոնեզոս. Ինչ ետք Տերնուստ եղաւ իր ժամանակը. Հուստանց պատերազմն ինչ խախտան ունեցաւ:

1. **Հենրիխոս ՎՃ Լուսինյան-բլուզիան** (1380-1313) աղնուական ու քաջ իշխանը, Հռոմ արշաւանք մ'ըրաւ (1310), քաղաքական պատերազմներով քայքայած (87) Իտալիան խաղաղցրնելու եւ գերմանական իշխանութիւնը՝ հոն նորէն հաստատելու համար: Հարստահարեալ Աիպելեաններէն սիրով ընդունուելէն ետեւ, ընդունեցաւ Միլանի մէջ Լոմպարտական ու Կուէլֆեանց հետ երկար պատերազմներէ ետեւ՝ Լատերանու մէջ, նաեւ կայսերական թագը: Ախճանեցաւ ծաղիկ հասակին մէջ, յանկարծակի Գոսգանայի մէջ:

Լուսինյան Պատիւերացին (1314-1347) Լուսինյան կողմնակցութեան կայսր ընտրուելով՝ հարկադրեցաւ հակառակաթու կայսեր՝ Փրեզերիկոս Աւստրիացւոյն հետ պատերազմելու. մինչեւ որ ետքինը (1322) յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ: Բայց որովհետեւ աւստրիական կողմնակցութիւնը պատերազմը դեռ կը շարունակէր, ճանչցաւ Վոլֆգանգին իրեն կայսերակից (1325-1330): Աիպելեաններէն կանչուելով՝ Իտալիա անցաւ, եւ Միլան պսակուելէն ետեւ՝ ընդունեցաւ, Հռոմի մէջ երկու Աիպելեան կարգինալաց ձեռքէն կայսերական թագը:

2. **Կարողոս Դ.** (1347-1378) Հենրիկոս Ե.ին թուր, հալիւ 1349ին ամենէն ընդունուեցաւ: Իր գլխաւոր ջանքն եղաւ պետութեան մէջ խաղաղու-

Թիւնը հաստատել: Հիմնեց 1348ին Բրակի մէջ առաջին գերմանական համալսարանը եւ միտ դրաւ իր երկիրներուն բարօրութեանը: Կարողոս առանց զօրքի, ձեռք զարկաւ առաջին իտալական արշաւանքին 1354-1355: Քահանայապետին պահանջած երդումն ընելէն ետեւ, պսակուեցաւ Իտալիայի թագաւոր ու կայսր: Սակայն Իտալիայի մէջ տեղ մը չկրցաւ իր կայսերական իրաւունքն արժեցընել տալ: (Շախեց նշանաւոր պաշտօններն ու արտօնութիւնները դրամով. եւ դարձաւ Գերմանիա խայտառակութիւններով ու անէծքներով): Երկրորդ արշաւանքն սկսաւ, գլխաւորաբար Վիսգոնդեանց դէմ, զօրաւոր բանակով մը (1356): Բայց ասոնք ստրկի բաւական գումար մը տալով՝ ներումն ընդունեցան: Մեռնելու ատեն, Պոնտփիան ու կայսերական թագը՝ իր Վինկեսլաւոս երէց որդւոյն. Պրանտենպոլերը՝ երկրորդ որդւոյն, Սիկիսմունդոսի. Իսկ Լաւսիցը՝ երրորդ որդւոյն Յովհաննեսի ժառանգութիւն թողուց:

3. Վինկեսլաւոս (1378-1400) Կարողոսի որդին, կատաղի ու բռնաւոր իշխանը, իր անգործութեամբը, գերմանական ազգին տժգոհութիւնն իրեն դէմ գրգռեց. ուր անդիէն՝ Պոնտփիայի մէջ իր անգթութեամբն ու ըստ քմաց գործելովը՝ ինք զինք ատելի ըրաւ: Անոր համար (1400ին) Մայնցի, Գոլոնիայի, Գրիէրի եւ Ֆալցի կայսրընտիր իշխանները, զինք վար առին ու Ռուբրեխոս կայսրընտիրը թագաւոր ընտրեցին: Վինկեսլաւոսի կառավարութեան ատեն, աւազակութիւններն ու կոիւններն ամէն տեղ շատցան: Մեռաւ Վինկեսլաւոս 1419ին:

Ռոբերտոս Ֆալցի (1400-1410) որչափ ալ արիութիւն ցուցուց, ոչ Գերմանիայի եւ ոչ ալ Իտալիայի մէջ կրցաւ խաղաղութիւնը պահել: Եւ

որովհետեւ Վինկեսլաուս Թագէն չհրաժարեցաւ, իսկ մը կայսրընտրական քաղաքներ զՌուբրեխդոս կայսր չճանչցան ու Թագապարգեւ Ախէնը՝ զլացաւ իրեն քաղքին բանալիները. որով Թագադրու-
 Թիւնը կողոնիա կատարուեցաւ: Կայսրական Թագն առնելու համար, Ռուբրեխդոս Ալպեաններն անցաւ 1401ին. սակայն Պրեշիպի քով յաղթուեցաւ ու ստիպուեցաւ առանց բան մ'ընելու ետ դառնալ: Գերմանիայի մէջ՝ բարձր ու ստորին ազնուականաց բազմաթիւ աւազակութեանց դէմ ելաւ եւ շատ մը գղեակներ կործանեց: Հզօր Թագաւորութիւն մը կանգնելու փորձը՝ փճացաւ մէկ քանի իշխանաց ու քաղաքաց դաշնակցութեամբը: Պատերազմը խափանեց Ռուբրեխդոսի (1410) մահը:

4. Սիէխստանդոս (1410-1437) Վինկեսլաւ-
 ւոսի եղբայրը, Հունգարիայի Թագաւորը՝ եղբորը մահուանէն ետեւ, կառավարութիւնը ձեռք առաւ մեծ խառնակութեանց մէջ (101): — Պետութեան մէջ կար երեք կայսր. եկեղեցւոյ մէջ երեք քահանայապետ:

Այն միջոցին որ քահանայապետը Աւենիոն կը նըստէին, (1305-1378), Հռոմայեցիք շատ անգամ խալաքի քահանայապետ մը ուզած էին: 1378ին երկու քահանայապետ ընտրուեցաւ. մէկը Հռոմ, մէկն Աւենիոն: Ասանկով սկսաւ եկեղեցւոյ մէջ մեծ հերձուածը 1378-1417: Աերջապէս Բիզպի ժողովոյն մէջ (1409) երկու քահանայապետներն ալ վար առնուեցան ու երրորդ մը ընտրուեցաւ. բայց աս ալ ընդհանուր ընդունելութիւն չգտաւ: Քրիստոնեայ աշխարհին շփոթութիւնն, անով աւելի շարժաւ, որ ինչպէս յառաջագոյն Յովհ. Ա իկելի Ռքսփրորոցին († 1384), ասանկ ալ հիմակ՝ իր հետեւող Յովհաննէս Հուս Բրակացին, իրեն մոլորական վարդապետութիւններն սկսաւ ամէն կողմ սփռել:

Կոստանդիայի ընդհ. ժողովոյն մէջ (1414-1418) Գրեգոր ԺԲ. կամաւ աթոռէն հրաժարեցաւ, իսկ Բենեդիկտոս ԺԲ. եւ Յովհաննէս ԻԲ. վար առնուեցան ու նոր քահանայապետ ընտրուեցաւ Մարտինոս Ե: Յովհաննէս Հուս ալ որովհետեւ չուզեց յետս կոչուիմ ընել, կոս-

տանգրայի ժողովէն իբրեւ Հերետիկոս դատապարտուեցաւ, եւ Սիկիմոնդոսի յանձնուեցաւ, որ զինք պրեւտուաւ (1416): Իբ դառնացած կողմնակիցները՝ Աինկեյալատի մեռնելէն ետեւ, յարուցին Հուստանց պատերազմը (1419-1434). յաղթեցին Ծիսդայի առաջնորդութեամբ Սիկիմոնդոսի, Բրակայի քովերն՝ 1420 ին ու վաճառեցին կայսերական բանակները: Ասոր վրայ անապատ դարձուցին դրացի երկիրներն, եւ այն ժամանակ միայն Հանդարտեցան՝ երբ Բասիլիայի ժողովն (1431-1448) իրենց երկու տեսակաւ ալ հաղորդուելու թողլ տուաւ: Իսկ միեւնոսք Թաբորեանք՝ չափաւորեալ Բաժակեաններէն, Պէտրլ-Պրոսի քով յաղթուեցան 1434 ին:

Սիկիմոնդոս, իր Եղիսաբեթ դուստրը՝ Ալպրեխդ Աւստրիացւոյն հետ կարգելով՝ ժառանգութիւն թողուց Հապսպուրկեան տան իրաւունք մը՝ Պոհեմիայի ու Հունգարիայի վրայ:

85. Պերմանիա՝ Ասպրիական կայսերաց որակ 1438-1806. — Առաջանդինոսպոլսոյ առաջնը 1453.

1. Որով ժամանակ ելաւ Աւստրիական տունը՝ կայսրութեան գահը: — 2. Երբեքաւ Օսմանեան Տաճկաց տերութիւնը: — 3. Երբ ելաւ պետութիւնն իր զորութեան գագաթը:

1. Ալպրեխդ Բ. Աւստրիացւոյն (1438-1439) Սիկիմոնդոսի փեսային հետ — որ Պոհեմիան ու Հունգարիան ժառանգեց, — ելաւ Աւստրիայի տունը՝ Պերմանիայի կայսերութեան գահը: Այն տան մնաց կայսերական պատիւը՝ մինչեւ կայսրութեան վերնալը (1806): Մեռաւ Ալպրեխդ Տաճկաց դեմ ըրած պատերազմին մէջ (1439):

Փրեդերիկոս Գ. (1439-1493) Ալպրեխդի հորեղբայրը՝ տեղ մը չկրցաւ յարգ գտնել: Հարկադրեցաւ զՄատթիա կորվինոս՝ Հունգարիայի, եւ զԳեորգ Բոտիէպրատ՝ Պոհեմիայի թագաւոր ճանչնալ, այն միջոցին որ Տաճիկք Հունգարիան ու Պերմանիան տակն ու վրայ կ'ընէին:

2. Սէլճուգեանց պետութիւնը, Մղուլաց ձեռագր կործանելէն ետեւ (58. եւ 73.) Օսմանի առաջնորդութեամբ, տաճկական նոր ցեղեր (1300ին աւտենները) փոքր Ասիայի մէջ անկախ տէրութիւն մը կանգնեցին: — Օսմանի որդին Օջիան, Եւրոպա արշաւելու ձեռք զարկաւ. եւ կազմեց իրեն, եէնիչէրիններու ընտիր ոտանաւոր զօրքը: — Մուրատ Ա. (1360-1389) փոխադրեց իր մայրաքաղաքը Ազրիանուպոլիս (1365): Ասոր որդին Պայապէս Ա. (Երլորըմ) յաղթեց Նիկոպոլսոյ քով 1396ին, Սիկիսմունդոս Հունգարացոյն. հարկատու ըրաւ Բուլկարիան, Սերուիան, Պոսնիան ու Վալաքիան. բայց յաղթուեցաւ Գիմուրէն Անկիւրայի քով 1402ին: Եւ որովհետեւ ճենական պատէն, մինչեւ Միջերկրական ծով տարածուող դիմուրեան իշխանութիւնը, 1405ին, իր մահուամբ լուծուեցաւ, Օսմանեանք դարձեալ անկախ եղան: — Պայազիտի թոռը Մուրատ Բ. (1422-1451) յաղթեց 1444ին, Վառնայի քով Յունաց եւ ստիպեց զկայսրն իրեն հարկ տալու: Ասոր որդին,

3. Մուհամմէտ Բ. (1451-1481) ֆաթիհ, (աշխարհակալ) առաւ Կոստանդինուպոլիսը 1453ին. եւ վերջ տուաւ Յունական կայսրութեան: Վերջին կայսրը՝ Կոստանդին Բալէոլոգոս, քաղաքը դիւցազնաբար պաշտպանելէն ետեւ՝ ինկաւ: Միայն Եպիւռոս մնաց անկախ, քաջն Գէորգ Գասդրիոզայի (Իպէնտէրպէկ) առաջնորդութեամբ: Ասկէ ետքը՝ միայն ինք ու Հունիատի Հունգարացին, եղան քրիստոնէութեան համար պատերազմողները:

Սէլէմ Ա. (1511-1520) հպատակեցուց Մուտաիան. կործանեց 1517ին Մամլուքներու իշխանութիւնն՝ Եգիպտոսի մէջ ու բաժնեց տաճկական

պետութիւնն այլեւայլ զինուորական աւատութեանց
(փաշալըգ) :

Օսմանեան պետութիւնն իր ամենէն մեծ ընդ-
արձակութիւնն ունեցաւ Սիւլէյման Բ. Ղազիի (յաղ-
թող) ատեն, (1520-1566) որ Ռոդոսը, Հունգարիան,
Հարաւային արեւմ. Արաբիան, Արաստանն ու Տրի-
պոլիսն աշխարհակալեց: Մեռաւ Սիւլէյման Զրինիէն
քաջութեամբ պաշտպանուած Սիկէդի առջեւ:

86. Մաթսիմիլիանոս Ա. 1493-1519.

1. Ո՛վ է Մաթսիմիլիանոս. Ինչ վիճակի մէջ էին այս միջոցին Ստորին Գաւառաց տերութիւնները: — 2. Ե՛րբ սկսան գաղղիական-սպանիական պատե-
րազմները. Ինչ հետեւութիւն ունեցան:

1. Մաթսիմիլիանոս Ա. Փրեզերիկոս Գ.ի որ-
գին, Մարիամ Պուրկուենտացւոյն՝ Ստորին գաւա-
ռաց թագաժառանգին հետ ամուսնանալով, Աւս-
տրիայի իշխանութեան հիմը դրաւ:

Ստորին Գաւառները (97) ԺԳ. եւ ԺԵ. դարերուն
մէջ, կը գերազանցէին արուեստիւ ու Հարստութեամբ
Եւրոպայի ամէն երկիրները. որովհետեւ հոն խաչակրու-
թենէն ետեւ, Միջերկրական ծովուն ամէն վաճառաց
գէտի հիւսիս փոխադրուելու նաւահանգիստն եղած էր:

Կարլոս Արի Պուրկուենտայի հօր գուքը (1467-
1477) ժառանգութեամբ ու գնմամբ, գրեթէ բոլոր Ստո-
րին Գաւառաց տեր ըլլալովն՝ Եւրոպայի ամենէն հա-
րուստ իշխանն եղաւ: Աոր վրայ Գերմանիայի ու Գաղ-
ղիայի մէջտեղը, թագաւորութիւն մը կանգնելու վրայ ե-
ղած ատեն, յաղթուեցաւ ու ինկաւ Նանսիի քով (1477):
Լուգովիկոս ԺԱ. առաւ Պուրկուենտիան իբրեւ անտէ-
րունչ աւատ. իսկ Ստորին Գաւառները ժառանգեց Կա-
րլոսի դուստրը՝ Մարիամ:

2. Մաթսիմիլիանոսի ժամանակ սկսան Իտալիա
առնելու համար գաղղիական-սպանիական պատե-
րազմները, որոնց մէջ ինքն ալ մտաւ, բայց առանց
օգուտ մը քաղելու: Ինչ արագութեամբ որ Կա-
րլոս Ե Գաղղիացին (1495) բոլոր Նեապոլիս աշ-
խարհակալեց, այն արագութեամբ անկէ դուրս վերն-

տուեցաւ և ենետացիներէն, Կայսրմէ ու Փերդինանդոս. Արակոնիացիէն: Կարողոսի յաջորդը՝ Լուդովիկոս ԺԲ. առաւ (1499) Միլանը: Բայց երբ 1511ին, Յուլիոս Բ. քահանայապետը, և ենետացիք, ետքէն ալ Մաքսիմիլիանոս, Փերդինանդոս Ուղղափառն ու Հենրիկոս Ը. Անգղիացին, Սուրբ դաշնակցութիւնը կազմեցին, Լուդովիկոս հարկադրեցաւ Իտալիայէն ելլելու. եւ հազիւ իր յաջորդը Փրանկիսկոս Ա. Մարինեանցիի ճակատովը 1515ին Միլանը նորէն առաւ:

87. Իտալիա.

1. Ինչ վիճակի մէջ էր այս միջոցին Իտալիա. Ինչ կերպարանք առած էր հոս քաղաքական վարչութիւնը: — 2. Որո՞նք իշխանութեան տակ էր նշագրուած: — 3. Ինչ տեսակ վարչութիւն ունէին Հռոմ, Փլորենտիա ու Միլան: — 4. Ինչ վիճակի մէջ էին չենովա, Վենետիկ: — Ինչ կերպարանք առած էին Ժ. ու Ժ. Զ. դարերուն մէջ գիտութիւնք եւ արուեստք Իտալիայի մէջ:

1. Խել մը պղտիկ հանրապետութեանց բաժնուած Իտալիան՝ ԺԴ. ու ԺԵ. դարերուն մէջ շարունակեալ քաղաքական պատերազմներու ասպարէզ եղած էր: Բայց եւ այնպէս Եւրոպայի ամենէն հարուստ ու կրթեալ երկիրն էր. եւ ի մասնաւորի հիւսիս. Իտալիայի քաղաքները՝ արեւելեան առուտուրն իրենց ձեռքն ունէին:

Հոսէնչաւ ֆեան կայսերաց պատերազմներուն ժամանակ՝ Լոմպարտիայի քաղաքաց մեծ մասին վարչութիւնը քաղաքացիներէն ընտրուած պաշտօնատիրոջ մը յանձնուած էր, որ Բոտեադա կը կոչուէր: Այս միջոցին կազմուեցան նաեւ ստորնագոյն քաղաքացւոց եւ արուեստաւորաց հասարակութիւնները քաղաքապետի մը (Կարիդանոյ) առաջնորդութեան տակ: — Նոյն իսկ ներքին պատերազմներով քայքայած, կամ արտաքին թշնամիներէն նեղը մտած խել մը քաղաքներ, դրացի իշխանի կամ պատերազմներով անուանի ազնուականի մը (condottiere) կը յանձնէին իրենք զիրենք, որ սրոշեալ ժամանակի մը համար, իրենց վրայ վերին իշխանութիւն (signoria) կը բանեցընէր եւ վարձկանագոր կրնար առնուլ: Երբ որ առանկ տէր մը (signore) անուն հանէր, ուրիշ քաղաքներն ալ զինք իշխան կ'ընտրէին: Քաղաքապետները, ազնուա-

կաններն ու տերերը եղան կամաց կամաց անկախ իշխան: Բիչ քաղաքներ միայն, ինչպէս Վենետիկ ու Ճենովա. կրցան իրենց հանրապետական սահմանադրութիւնը պահել: Գերմանիայի անիշխանութեան ատեն՝ Իտալիայի իշխանները դիւրութեամբ կրցան իրենց զօրութիւնն այն աստիճանի տարածել, որ օրինակի աղաքաւ, Ժ. Գ. դարուն սկիզբը՝ Վիզանդեանք բոլոր արեւմտեան ու Տեղա Ագալաները՝ արեւելեան Լոմպարտիայի վրայ կ'իշխէին: Այս իշխաններուն բովանդակ զօրութիւնը վարձկանազօրին վրայ էր:

2. Նեապոլէս 1266-1435 Անժուի ցեղին Թագաւորներուն տակն էր (74): Յովհաննէս Ա. ով սկսաւ (1343) գրեթէ հարիւրամեայ անգթութեանց ու քաղաքական պատերազմաց շարք մը: Յովհաննէս Բ. իրեն որդեգրեց 1420ին Ալփոնսոս Սիկիլիացին, եւ քիչ մը ետքը Լուդովիկոս Անժուցին. որուն եղբայրը՝ Ռենատտոսը, Ալփոնսոս մերժեց, (1442): Ալփոնսոսի որդւոյն՝ Փէրդինանդոսի հետ ելաւ 1458ին, Արակոնիայի անհարազատ ցեղը, Նեապոլսոյ գահին վրայ: Փէրդինանդոս Ռոզափատը միացուց 1504ին Նեապոլիսն Արակոնիայի հետ:

3. Հոսոյ մէջ՝ այն միջոցին որ քահանայապետը Աւենիոն կը նստէին (1305-1378), շարունակեալ քաղաքական պատերազմ մը կը տիրէր: Գոլա տի Ռիէնցի տրիբունը, փորձեց 1347ին հռոմէական հասարակապետութիւն մը հաստատել, սակայն նոյն տարին պստրուեցաւ: Ժ. Զ. դարուն մէջ մեծցուց Յուլիոս Բ. քահանայապետն եկեղեցւոյ տէրութիւնը, Պոլոնիան, Սահմանակոմսութիւնն ու նաեւ Անգոնա, Բարմա ու Բիաչէնցա քաղաքներն առնելով: Սակայն այս վերջի քաղաքները Ֆարնեզէ գերդաստանին արուեսցան 1545ին:

Փլորէնտիայի մէջ (ուր էր Վելֆեանց գլխաւոր կայարանը) տիրած էր կատարեալ ռամկապետութիւն մը. որովհետեւ արուեստաւորաց դասը միայն

պաշտօններու կը հասնէր: 1400 էն ետքը Մետի-
չեանց հարուստ վաճառական ցեղը շատ զօրացաւ.
այնպէս որ 1434 էն, կը կառավարէր տէրութիւնը
Գողմոյ Մէտիչի. բայց առանց մասնաւոր պաշտօն
մ'ուռննալու: Ինք ու իր թողը Ղորէնցոյ, արուես-
տից ու գիտութեանց եռանդուն պաշտպաններ էին:
Երկայն խռովութիւններէ ետեւ՝ 1531ին (կարողոս
Ե.ի ձեռօք) Աղէքսանդր Մետիչի եղաւ դուքս Ֆիո-
րէնցայի եւ իր յաջորդը՝ Մեծ դուքս Դոսգանայի:

Միլան կ'իշխէին 1300 էն վեր Ախագոնդեանք,
1450 էն՝ Սֆորցայի տունը. — Ֆէրրարայի, Մոտե-
նայի ու Ռէճճիոյի մէջ՝ Էսդէի — իսկ Մանդովայի
մէջ՝ Կոնզակայի տունը: Սաւոյայի կոմսերը (Ժե-
դարէն ետքը Սաւոյայի դուքս) հետզհետէ նուաճե-
ցին Բիէմոնդի մեծ մասն ու Նիցցայի կոմսութիւնը:

4. Ճէնովա՝ աշխարհակալեց Թ. դարուն Կոր-
սիգան, ԺԲ. դարուն Սարդինիան: Բայց 1300ին
կորսնցուց կղզիները. ու անկէ ետքը երբեմն Գաղ-
ղիացւոց եւ երբեմն Միլանցւոց իշխանութեան տակ
էր: — Մինչեւ 1453 Կոստանդինուպոլսոյ ու Սեւ
ծովուն եզերաց վաճառականութիւնը գրեթէ միայն
Ճէնովայի ձեռքն էր: Անգրէաս Տորիա վերական-
գնեց հանրապետութիւնը 1528ին:

Վենետիկ՝ իր յարմար դիրքովը, հողագնդիս ա-
ռաջին առեւտրոյ քաղաքն եղած էր: Վենետացիք՝ այն
միջոցին որ մէկ դիէն Ազրիական ծովուն հիւսիսային ու
արեւելեան կողմն անընդհատ պատերազմներով զի-
նուորական ոգին կ'արծարծէին, մէկալ դիէն իրենց
ընդհանուր վաճառականութիւնն երթալով կ'ըն-
դարձակէին:

Ղատինական կայսրութեան հիմնուելու ժա-
մանակը (1204)՝ Վենետիկ խել մը ծովեզերեայ

երկիրներ ու քանի մը յունական կղզիներ առաւ: 1400 էն ետքը վաստրկեցաւ Լոմպարտիայի արեւելեան մասը, 1420 ին Դաղմատիան, 1489 ին Ախարոսը: Բայց այս ամէն երկիրները՝ Դաղմատիան ու Լոմպարտական քաղաքները դուրս առնելով, ԺՉ. դարուն Տաճկաց ձեռքն անցան: Անետացուց սահմանադրութիւնն ազնուապետական էր: Տոժն ընտրող մեծ խորհրդարանը՝ միայն ազնուականներէ կազմուած էր: 1454 ին դրուեցաւ իր գաղտնիքներովն անուանի քաղաքական հետազօտութեան ատեանը:

Ծ. Իտալիայի մէջ՝ ԺԵ. դարուն վերջերն ու ԺՉ. դարուն սկիզբները, գիտութեանց կենդանանալովը մտքերուն մէջ ընդհանուր յեղափոխութիւն մը յառաջ եկաւ. որ Իտալիայէն Եւրոպայի մեծագոյն մասին վրայ տարածուեցաւ: Գիտութիւնք՝ Միջին դարու սկիզբները գրեթէ միայն եկեղեցականաց ստացուածքն էին: Բայց երբ խաչակրութեանց ձեռօք՝ բարօրութիւն ու արտաքին կրթութիւն ընդհանուր եղան, գիտութիւնք ալ եկեղեցականաց սենեակներէն ելան ու հասարակաց կենաց վրայ անընդմիջական ազդեցութիւն ունենալու սկսան: — Իտալիայի երեւելի բանաստեղծներու ձեռօք՝ բարձրագոյն կրթութեան ընդունակութիւն եւ գիտնականութեան սեր ընդհանուր եղաւ: Յիշուելու արժանի են ի մէջ այլոց Տանդէ Ալիկիէրի (+1321) աստուածային կատակերգութեան բանաստեղծը: Բեդրարգա (+1374) ու Պոզզալիոյ (+1375): — Բայց հին աշխարհքին ուսումը յունական մատենագրութեան գիտութեամբ միայն հնարաւոր եղաւ, զորն որ առաջին անգամ Կ. Պոլսէն փախած յոյն գիտնական մը (Մանուէլ Բրիստոլաս) Իտալիա ծանօթացուց (1393): Աւելի եւս ընդհանուր ծանօթացաւ յունական մատենագրութիւնը, երբ Կ. Պոլսոյ առմանէն ետեւ, խել մը յոյն երեւելի գերդաստաններ Յունաստանէն Իտալիա գաղթեցին: Հատ շանցաւ, Իտալիայի իշխանները՝ գիտնականաց օգնելու եւ յունական ու հռոմէական մատենագրութեան ուսման ետեւէ իյնալու մէջ իրաւու հետ սկսան մրցիլ: Ասոց մէջ՝ ամենէն աւելի նշանաւոր եղան Մեախիները: Ա շտասաներորդ դարուն քահանայապետներն ալ եւ ի մասնաւորի Լեոն Ժ (+1521), Պաւղոս Գ. (+1549), Գրիգոր ԺԳ. (որ 1582 ին նոր Տոմարը խոթեց) ու Սեբաստո Ե. (+1590) շատ յառաջացուցին գիտութիւններն ու արուեստները: Այս ջանից պառուղներն եղան կիրթ բանաստեղծներ ու անուանի մատենագիրներ,

ինչպէս՝ Արիտոզոյ († 1533), Դորգուադոյ Դասոյ († 1595), Մաքիազէլի († 1527): 1440 ին Յովհ. Կուրէմզէրի գերմանացւոյն ձեռք եղած տպագրութեան գիւտովը միջոց մը գտնուեցաւ, այս մեծ մարդիկներուն մտածմունքներն ու գրուածքները շուտով եւ ամէն տեղ սփռելու:

Հնութեանց ունեցուած եռանդը՝ նոր կենդանութիւն մը տուաւ նաեւ արուեստից: Հին արուեստներուն մնացորդները բոլոր Խտայիայի, բայց մանաւանդ Հռոմի մէջ մեծ փութով սկսան փնտռուիլ. եւ քիչ ատենուան մէջ նկարչութիւնն իր բարձրութեան ծագը հասաւ Լէոնարդոյ տա Վինչիի († 1519 — փլորենտեան դպրոց), Միքայէլ Անճէլոյ Պոնարոզդիի († 1564, որ Ճարտարապետ, քանդակագործ ու նկարիչ էր միանգամայն), Հռամայ Ս. Պետրոսի մայր եկեղեցւոյն Ճարտարապետին, Ռափայէլ Սանցիոյի († 1520, հռոմէական դպրոց), Գորբէճիոյի († 1534, լոմպարտական դպրոց) եւ Դիցիանոյի († 1576, վենետական դպրոց) ձեռքը:

X

88. Գաղղիա:

+

1. Ինչ կերպարանք առած էր Գաղղիա ԺԳ. գարուն վերերը. Ո՛վ յաջորդէ քեզ Փիլիպպոս Գ. ի: — 2. Երբ սկսաւ Վարուայի տունը. Ինչպէս կառավարեցին Յովհ. Բարի ու Կարոլոս Ե: — 3. Ինչ պատերազմներ եղան Կարոլոս Զ. ի ժամանակ. Անգղիական-գաղղիական պատերազմներն ինչ եւր ունեցան: — 4. Ո՛վ է Լուզովիոս ԺԱ. Իրեն ո՛վ յաջորդեց. Թագաւորական իշխանութիւնն ինչ կերպարանք առաւ այս միջոցի:

1. Թէպէտ Փիլիպպոս Գ. ին (1270-1285) Սրբոյն Լուզովիկոսի որդւոյն ատեն (77) կոմսութեանց մեծ մասը թագին հետ միացան, սակայն թագաւորին իշխանութիւնը՝ բազմաթիւ զօրաւոր աւատառուաց պատճառաւ՝ դեռ շատ տկար էր:

Փիլիպպոս Դ. Գեղէցիի (1285-1314) թագաւորական իշխանութիւնն իր նախորդներէն աւելի ընդարձակեց: Բոնիփակիոս Ը. քահանայապետը, — որուն հետ գժտեցաւ, եկեղեցականաց վրայ տուրք գնելուն համար — բռնել տուաւ. եւ իրերն այնպէս դարձուց, որ Բոնիփակիոսի յաջորդող քահանայապետները 1305-1378՝ իրենց աթոռը Աւենիոն փոխադրեցին. որով Գաղղիայի թագաւորները եկեղեցականաց վրայ մեծ ազդեցութիւն ստացան: Տա-

Ճարահանաց կարգը, երկայն հալածմունքներէն ետեւ 1312ին վերցուց: Կոմսերէն՝ դրամ կոխելու իրաւունքն առնուեցաւ. եւ որոշուեցաւ որ իրենց ատեանէն՝ թագաւորական բարձրագոյն ատեանին կարենայ բողոքուիլ: Փիլիպպոսի ատեն՝ սկսան քաղաքաց պատգամաւորները՝ տէրութեան ժողովներուն մէջ մտնել:

Նոյն կերպով զօրացուցին, Փիլիպպոսի որդիքն ու յաջորդները՝ Լուրդֆելլոս Ժ. (1314) Փիլիպպոս. Ե. (1316) ու Կարոլոս Գ. (1322) թագաւորական իշխանութիւնը: — Կարոլոս Գ. ին հետ 1328ին, սպառնեցաւ Կապետեանց ուղիղ գիծը:

2. Վալուայի տան թագաւորները կառավարեցին Գաղղիան 1328-1589: — Փիլիպպ. Զ. ին գահ ելլելու ատեն (1328-1350) Եդուարդ Գ. Անգղիացին, Փիլիպպոսի թոռն, սկսաւ Գաղղիայի վրայ պահանջմունքներ ընել: Եդուարդ յաղթեց Գրէսիի քով 1346ին իւր աղեղնաւորներովը. եւ իր որդւոյն՝ Սեւ իշխանին քաջութեամբ՝ Գալէն առաւ:

Եռլհաննէս Բարբի (1350-1364) 1356ին Բուազիէի քով Սեւ իշխանէն յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ: Ազատելէն ետեւ իր որդւոյն Փիլիպպոս Արիին տուաւ Պուրկունտիան իբրեւ աւատ (1363): Ազնուականաց հարստահարութիւններէն պատճառած գեղացւոց ապստամբութիւնը (Jacquerie) ճընշուեցաւ անգթութեամբ (1358):

Կարոլոս Ե. (1364-1380) Սեւ իշխանին Անգղիա դառնալէն ետեւ (+ 1376), Պէրդրան Տիւ Կէսլէնի առաջնորդութեամբ մերժեց Անգղիացիները որով ասոնց ձեռքը մնաց միայն Գալէ ու Պորտոյ:

3. Կարոլոս Զ. (1380-1422) ցնորեցաւ 1392ին. ուստի թագաւորին եղբայրը՝ Լուդ. Օրլէանցին:

(որ 1407ին սպանուեցաւ) եւ Յովհաննէս Աներկիւղ խնամակալութեան համար իրարու հետ սկսան կռուիլ: Այս միջոցիս Հենրիկոս Ե. Անգղիայի թագաւորը պատերազմը նորէն սկսաւ. յաղթեց Գաղղիացւոց Ազէնգուրի քով (1415) եւ 1420ին Փիլիպպոս Պուրկուեստացւոյն հետ Գրուայի դաշինքը դրաւ. որուն զօրութեամբ Անգղիայի թագաւորը՝ ճանչցուեցաւ Գաղղիայի իշխան ու թագաժառանգ:

Կարոլոս Ե. ի (1422-1461) ժամանակ, բուվանդակ հիւս. Գաղղիա Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ: Դաւլպող զօրապետը պաշարեց Օրլէանը, բայց 1429ին, Յովհաննա տ'Արգ, լութարինգիացի գեղացւոյ մը աղջկանէն յաղթուեցաւ: Կարոլոս, Ռէմսի մէջ պսակուելէն ետեւ՝ Յովհաննա, Գոմբիէյնի քով բռնուեցաւ ու 1431ին իբրեւ վճուկ այրուեցաւ: Տիւնուա սկսած գործքը յառաջ տարաւ: Դաւլպողի իյնալէն ետեւ 1453ին, Անգղիացւոց ձեռքը մնաց միայն Գալէ, զոր պահեցին մինչեւ 1558:

4. Լո-Կոմբէյոս ԺԱ. (1461-1488) որչափ խելացի ու խորամանկ, նոյնչափ ալ անիրաւ ու անգութ էր. բռնութեամբ ու կաշառքով մեծ աւատառուաց զօրութիւնը կրցաւ կոտորել: Կարոլոս Արիին մեռնելէն ետեւ՝ Պուրկուեստիան թագին հետ միացուց (1477), եւ Բրովանսի, Անժուի եւ Նէապոլսոյ վրայ իրաւունք ստացաւ:

Կարոլոս Ը. (1483-1488) Պրըզանեի ժառանգ իշխանուհւոյն հետ ամուսնանալով, բոլոր Գաղղիա մէկ թագաւորութիւն մ'եղաւ:

Թագաւորական իշխանութիւնը հետզհետէ այնպէս զօրացաւ որ Լուզ. ԺԱ. գրեթէ բացարձակ իշխան մ'եղաւ: Տերութեան ժողովները միայն թագաւորին հրամանովը կը գումարուէին: — Թագաւորական զօրութեան գլխաւոր մէկ օգնականն էր. այս միջոցին սկսուած միայուն զօրքը: Եւ որովհետեւ աւատառուները զինուորութեան

երթայու պարտքէն իրենք զիրենք ազատ բրած էին, պատերազմն բոս մեծի մասին վարձկանազօրով կ'ըլլար: Ասոնք պատերազմը լմննալէն ետքն ալ երկրին մէջ կը մնային (եւ եթէ ուրիշ իշխան մը զիրենք իր ծառայութեան մէջ չառնուր, երկրին համար մեծ պատիժ մըն էին): Ասանկ վարձկանազօրէ կազմեց Լուդովիկոս ԺԱ. զինակիրները (gendarmes), առաջին մնայուն բանակը: — Պատերազմելու եղանակը բոլորովին նոր կերպարանք մ'առաւ Պերդէսյոս Շվարց կրօնաւորին (1354) վառօդը գտնելովը: Սկզբան կը գործածուէր վառօդը՝ մեծ սանդերէ քարեր նետելու. քիչ մը ետքը սկսաւ գործածուիլ պզտիկ թնդանօթներու եւ վերջապէս պատրուկաւոր հրացաններու համար:

89. Անգղիա.

1. Երբ էլաւ Անգղիայի մէջ՝ Լանգստրի տունը, թագաւորական գահը:
 — 2. Ինչ է սպիտակ ու կարծր վարդերու, կամ Եորդի եւ Լանգստրի ցեղերուն կոխը. Ինչ վախճան ունեցաւ Եդուարդ Ե. ու Ռիքարդոս Գ.
 — 3. Երբ ու ինչպէս միացան երկու կողմնակցութիւնները. Ինչ կերպարանք առած էր այս միջոցին անգղիական սահմանադրութիւնը:

1. Գաղղիական պատերազմին ժամանակ, Անգղիան (70) նսեւ ներքին խռովութեանց ասպարէզ մ'եղած էր: Սեւ իշխանին անկարող որդին՝ Ռիփարդոս Բ. (1377-1399) Հենրիկոս Գ. Լանգստրի դուքսէն վար առնուեցաւ ու մեռաւ (1400) բանտի մէջ:

Լանգստրի ցեղին թագաւորները իշխեցին Անգղիայի մէջ 1399-1461: — Հենրիկոս Գ. (†1413) կառավարեց շարունակեալ խռովութեանց ու ապրտամբութեանց մէջ. բայց ճնշեց զասոնք աչալըրջութեամբ:

Հենրիկոս Ե. (†1422) Դրուայի գաշինքով ընդունեցաւ ապահովացուցում՝ Գաղղիայի գահին յաջորդելու. եւ թողուց երկու թագաւորութիւններն ալ իր իննամսեայ Հենրիկոս Զ. (1422-1461) որդւոյն:

2. Ռիփարդոս՝ Եորդի իշխանը, Հենրիկոս Զ. Ին հիւանդութեան ատեն պաշտպան անուանուած

ըլլալով՝ — մօր կողմանէ Եդուարդ Գ.ին երէցագոյն մէկ որդիէն սերելուն — Թագին վրայ սկսաւ պահանջմունքներ ընել. բայց ինկաւ Վագֆիլտի ճակատին մէջ (1460): Իր որդին Եդուարդ Գ. յաղթեց (1461) Հենրիկոս Զ.ին կնկանը Մարգարիտայի. բայց Ստորին Գաւառները փախչելու ստիպուեցաւ՝ երբ Գլարանսի դուքսն եւ Ուարվիգ կոմսը 1470 ին Հենրիկոս Զ. նորէն գահ հանեցին: Եդուարդ իր քեռայրէն՝ Կարոլոս Արիէն օգնութիւն գտնելով՝ յաղթեց 1471 ին Ուարվիգի եւ Մարգարիտայի: Ասոր վրայ Հենրիկոսի որդին մեռցրնել տուաւ եւ խել մը սպանութիւններով իր գահն ապահովցուց:

Եդուարդ Ե. յաջորդեց իւր հօրը (1483). սակայն հօրեղբորը՝ Ռիչարդոս Գ.ին (1483-1485) ձեռօք սպանուեցաւ: Բայց ասիկայ ալ կորսնցուց Թագն ու կեանքը՝ Հենրիկոս Դուստրի՝ Մարգարիտայի որդւոյն դէմ՝ եղած Պոսվորդի ճակատին մէջ:

3. Հենրիկոս Է. Եդուարդ Գ.ին դստերը, Եղիսաբեթի հետ ամուսնանալով՝ միացուց կրկին կողմնակցութիւնները: — Դուստրի տունը կառավարեց Անգլիան 1485-1603. (թ. 99):

Ճերմակ (երգեան) ու կարմիր (լանգասդեան) վարդերուն կռիւր, կատաղութեամբ եւ անգթութեամբ մղուած էր. (գերի բռնուողներուն համար գլխատման գործիքները, պատերազմի դաշտերուն վրայ դրուած էին): Կրթութութիւնն ինկած էր, բարոյականութիւնը վայրենացած: Բայց այս միջոցիս անգլիական սահմանադրութիւնը կատարյալէն կարգի խոթուեցաւ: Եդուարդ Գ. ի տանն իորհրդանոցն անով հաստատուն կերպարանք մ'առաւ, որ լրտերը՝ բարձրագոյն եկեղեցականաց հետ Վերին սենեակը, իսկ ասպետներուն պատգամաւորները՝ քաղաքաց պատգամաւորներուն հետ՝ Ստորին սենեակը կազմեցին: Սահմանադրութեան սկզբունքներն էին 1. որ դրամատուրը՝ ստորին սենեկին հաճութեամբն ըլլայ. 2. որ օրէնք մը փոխելու համար կրկին սենեակներուն հաւանութիւնը հարկաւոր ըլլայ. 3. որ ստորին սենեակը հրապարակական զեղծմանց ու անկարգութեանց հետադատու-

Թիւններ ընել, եւ պաշտօնատէրները պատասխանատուութեան կանչել կարենայ: Ստորին սենեկին ազդեցութիւնն աւելի մեծցաւ, Լանգասդրի տան Թագաւորներուն ատեն: Ընդ հակառակն երկու վարդից պատերազմներու ժամանակ պարոններուն թիւն եւ ուժը շատ ինկաւ. որովհետեւ այն միջոցին բոլոր երկիրներուն հինգերորդ մասը Թագաւորին ձեռքն ինկաւ:

90. Սպանիա.

1. Ինչ փոփոխութիւններ կրեց սպանիական թերակղզին Ը. դարէն մինչեւ ժ.Ջ. դար: — 2. Ինչ կերպարանք առաւ Արախոնիա. Ինչպէս ընդարձակեցաւ Գասդիխա: — 3. Ինչպէ՞լա ու Փերդինանդոս. Ինչպէս Թագաւորեցին. Ո՛վ եղաւ Սպանիայի առաջին Թագաւորը: — 4. Ինչ վերակի մէջ էին գիտութիւնք ու արուեստք իրերական թերակղզւոյն վրայ Ը. դարէն մինչեւ ժ.Ջ. դար:

1. Արաբացիք Սպանիան աշխարհակալելու ժամանակ 711 ին (թ. 57. 58), միայն ասդուրական լերանց վրայ, գոթական փոքրիկ տէրութիւն մը անկախ մնացած էր՝ Օվիէտոյ, եւ 900 էն ետքը՝ Լէոն գլխաւոր քաղքով: Այս ժամանակէն մինչեւ ժ. Գարուն վերջերը՝ քրիստոնեայք Արաբացոց հետ գրեթէ անընդհատ պատերազմներու մէջ էին. ու անոնց ձեռքէն հետզհետէ գաւառներն ետ առին: — Արդէն ժ. դարուն մէջ, կար Լէոնի թագաւորութենէն զատ՝ Պուրկոսի կոմսութիւնը, որ իր բազմաթիւ դղեակներուն (Castelles) համար, Գասդիլիա ալ կը կոչուէր: Սպանիական սահմանակոմսութենէն կազմուեցան Նավարրայի թագաւորութիւնը, (որուն հարաւային մասը 1512 ին Փերդինանդոս կաթողիկէական աշխարհակալեց. իսկ հիւս. մասը՝ 1589 ին Գաղղիայի հետ միացաւ.) Պարսէլոնայի կոմսութիւնն ու Արախոնիայի թագաւորութիւնը:

2. Արախոնիա, 1137 ին Գաղալոնիայի հետ միացաւ: — Յակոբ Ա. աշխարհակալեց Պալէարեան կղզիներն ու 1238 ին Վալէնսիան: Պեդրոս Գ. առաւ 1282 ին Սիկիլիան. բայց աս կղզին արա-

կոնական ցեղին թագաւորաց տակն էր ու հազիւ 1409ին տէրութեան հետ կրցաւ միանալ: Արա- կոնիայի թագաւորները՝ շուրջ 1300ին առին նաեւ Սարգիսիան:

Գասդիլիայի թագաւորութիւնը (1037) Փեր- դինանդոս Մէժին ձեռքը՝ Լէոնի թագաւորութեան հետ միացաւ: Իր ու իր յաջորդացը, եւ մանաւանդ 1085ին Գոլետոն աշխարհակալող քաջն Ալֆոնսոս Զ.ին ատեն՝ Ռոտրիկոյ տէ Աիվար (որ Սիտ կը կոչուի † 1099) Արաբացւոց սարսափն եղած էր: — Ասոնք՝ 1212ին Տոլուսայի արիւնահեղ ճակատին մէջ յաղթուեցան, ուր գրեթէ 200.000 մարդ ինկաւ: — Փերդինանդոս՝ Սուրբը, 1250ին ատենները, աշխարհակալեց Եսդրամատուրան, Մուրսիան ու Անտալուսիան. այնպէս որ Արաբացիք Կրանատայի մէջ քաշուելու հարկադրեցան:

3. Իզապէլլա Գասդիլիացին (1469 —) աշխարհակալեց 1492ին Կրանատան Արաբացւոց վերջին երկիրը. իսկ Փերդինանդոս, իւր էրիկը՝ միացուց 1504ին իր տէրութեանը հետ Կոնզալվոյ Գորտովացիէն առած Նէպոլիսը: Իզապէլլայի մահունէն ետեւ (1504)՝ իր փեսան Փիլիպոս Գեղէցիէ Աւստրիացին, դժբախտ Յովհաննային էրիկը, եւ ասոր (1506ին) մահունէն ետեւ՝ Խիմենէս պաշտօնէին ջանքովը՝ Փերդինանդոս Կաթոլիկէականը Գասդիլիայի իշխան ճանչցուեցաւ: Ասոր թուրը Կարոլոս Ա. (իբրեւ Գերմանիայի կայսր՝ Կարոլոս Ե.) եղաւ երկու թագաւորութեանց (Արալոնիայի, Գասդիլիայի) յաջորդ. եւ անուանեց ինք զինք թագաւոր Սպանիայի:

4. Պիւրիկեան թերակզղին, Արարացւոց իշխանութեան տակ մտնելէն ետեւ, Եւրոպայի ամենէն բազմամարդ ու միանգամայն ամենալաւ մշակուած երկիրներէն մէկն էր: Գիտութիւնք ու արուեստք, որոնց յառաջադիմութեան հետեւ էին ամիրապետք, ամէն կողմ տարածուած էին: — Ումմեանց ամիրապետութեան խել մը պզտիկ տէրութիւններու բաժնուելովն ու անընդհատ պատերազմներով՝ երկիրն այս բարեկալով վիճակին ալ վերջ տրուեցաւ: Թերակզղոյն քրիստոնեայ տէրութեանցը մէջ, ազնուականք շատ մեծ արտօնութիւններ ընդունած էին, վասն զի պատերազմներու մէջ թագաւորաց աջ բազուկներն էին: Բայց ետքէն Փերդինանդոս Աթուզիկէականի ժամանակ առնց ուժը կորեցաւ, մանաւանդ հաւատաքննութեամբ ու Ամերիկայի գտնուելովը: — Քրիստոնեայ տէրութիւններուն՝ Արարացւոց հետ ունեցած պատերազմներուն ժամանակ, քրիստոնեայք, գրեթէ միշտ Մահմետականաց հետ կը խառնուէին. որով կրօնական մեծ անտարբերութիւն մը յառաջ եկաւ: Ասոր առջեւն առնելու եւ հաւատոյ անարատութիւնը պահելու համար խոթուեցաւ Սպանիայի մէջ հաւատաքննութեան ատեանը: Սպանիայն աս բանս թագաւորներէն ոմանք չարաչար գործածեցին, նաեւ մեծամեծաց ազդեցութիւնը կորսելու եւ ուրիշ աշխարհային նպատակներու համար: Ամերիկայի գտնուելովը՝ պատերազմատէր ազնուականաց քաջագործութեան նոր ասպարէզ մը բացուեցաւ եւ խել մը երեւելի գերդաստաններ Սպանիայէն ելան. ուր անգիւնէն, աշխարհակալուած երկիրներէն՝ թագաւորաց ձեռքը հասած հարստութեամբ թագին ազդեցութիւնն ու զօրութիւնն անչափս աւելցաւ:

91. Ինքրոտուկալ. — Արեւելեան Հնդկաստանի շոգու ճամբան կը գտնուի 1498.

1. Ինչպէս սկսաւ երեւան ելլել Բարբուկալ: — 2. Որ միջոցի սկսան գիւտերը: — 3. Երբ գտնուեցան Բարեկոտոյ հրուանդանը, Արեւելեան Հնդկաստանի ծովը ճամբան, Կոս, Մալագոս: — 4. Ինչ հետեւութիւն ունեցան գիւտերը՝ քաղաքակրթութեան նկատմամբ:

1. Հենրիկոս՝ Պուրկուստիայի դուքսը 1094 ին, Բորդուկալի (Բորդոյ-Գալէ) կոմսութիւնն ընդունեցաւ իբրեւ աւատ՝ իր աներէն, Ալփոնսոս Զէն, որուն մահուանէն ետքն (1109 ին) ինք զինք անկախ ըրաւ: Ասոր որդին՝ Ալփոնսոս, Գիրիբի յաղթութեանէն ետեւ, ինք զինք Բորդուկալի թագաւոր անուանեց: Ալկարվէ՝ Արարացւոցմէ առնուեցաւ

(1250). եւ 1300ին ատենները, Բորդուկալ, Դի-
ոնիսիոս Արդարին ատեն, Եւրոպայի ամենէն ծաղկեալ
տէրութիւններէն մէկն եղաւ:

2. Անհարազատ Պուրկունտեան ցեղին թա-
գաւորաց տակ (1358-1580) սկսաւ գիւտերուն
շարքը, որոնք Եւրոպացւոց նոր գործունէութեան
մեծ ասպարէզը բացին: Արեւելեան Հնդկաստանի
հետ անընդմիջական կերպով առուտուրի յարաբե-
րութեան մէջ մտնելու համար՝ փորձեցին Ափրիկէի
բոլորտիքը ծովուն վրայէն ճամբայ մը գտնել: Հեն-
րիկոս ծովագնաց իշխանը՝ Սէուզան առնելէն ետեւ,
1415ին նոր տեղեր գտնելու համար նաւեր խաւ-
րեց: Ասոնք գտան (1418) Բորդոյ Սանդոն, Մատէյ-
րան եւ (1439) Ազորեանները. ու նաւեցին Պայա-
տոր Գլխուն բոլորտիքը: Հենրիկոսի մահուանէն յա-
ռաջ (1460)՝ Բորդուկալիք գտան նաեւ Սենեկալ,
Գաբվերտեան կղզիներն ու Կուինէան:

3. Քիչ մը ետքը՝ (1486) Բարթուղիմէոս Տի-
ազ անցաւ Գաբոյ դորմէնդոզոն. զոր Յովհաննէս թա-
գաւորը՝ Բարեյուսոյ հրուանդան անուանեց: 1498ին
Էմանուէլ Մեծին ատեն՝ գտաւ Վասգոյ տէ կամ
Արեւելեան Հնդկաստանի ծովային ճամբան: Գա-
լիգուգէն՝ աշխարհակալեցին Ալմէիրա ու Ալպու-
գէրք՝ կոան, Մալագոզան ու Մոլուգեանները: Ասոր
վրայ Բորդուկալիք ճենաց ու Ճաբոնացւոց հետ
առեւտրական յարաբերութեան մէջ մտան:

Այս գիւտերէն անմիջապէս ետքը, սկսաւ Բորդու-
կալի համար ոսկեգարը: Առուտուրը շատ ծաղկեցաւ.
բայց առիկայ գրեթէ միայն թագաւորական նաւատորմին
ձեռքն էր: Առեւտրոյ գլխաւոր նիւթերն էին, պղպեղ եւ
ուրիշ համեմներ, մետաքսի ու բամբակի նիւթեր, մարգա-
րիտ եւ այլն: Մինչեւ այն ատեն սոյն վաճառքները՝ Իտա-
լիայի ծովեզերեայ քաղաքներուն, եւ ի մասնաւորի Վե-
նետիկի, Ճենովայի ու Բիզայի ձեռքը՝ Աղբթանդրիայի,
Փոքր Ասիայի կամ Կոստանդինուպոլսոյ վրայէն եւ-

րոպա կը բերուէին: Այս ժամանակներէն՝ Տամաշխարհական առուտուրն օր քան զօր արեւմտեան Եւրոպայի ազգաց ձեռքն անցաւ. որովհետեւ հնգկական վաճառքները Լիսապոնի մէջ կը դիզուէին եւ անկէ, գլխաւորաբար Հոլլանտացւոց ձեռքը, ուրիշ տեղուանք կը փոխադրուէին: Թէպէտ այս վաճառքները՝ ուրիշ ժամանակներէն շատ աւելի աժան կրնային ծախուիլ, այսու ամենայնիւ ասոնցմով եղած առուտուրը մեծ շահ կը բերէր ու միանգամայն բորգուկայցւոց նոր կենդանութիւն կու տար: Քաղաքացիք հարստացան եւ թագաւորական իշխանութեան ճոխութիւնը աճեցաւ. օւր անգիէն ազնուականք գրեթէ բոլոր իրենց յառաջուան արտօնութիւնները կորսնցուցին: Երբ Բորգուկալ (1580-1640) սպանիական գաւառ եղաւ, իր Ասիաի մէջ ունեցած երկիրներուն մեծագոյն մասը Հոլլանտացւոց ձեռքն անցաւ:

92. Ափրիկա կը գտնուի 1492.

1. Երբ ու որով ձեռքով սկսաւ Ափրիկայի դիտար. Կոլոմբոս իր վախճանին հասաւ: — 2. Ո՞վ գտաւ Պորտուգալիան. որով ձեռքով գտնուեցաւ Ափրիկայ. Առաջին հեշ հողագործին բոլորապէս նուէրով ձեռք զարկաւ. — 3. Ի՞նչ կերպարեք առին առուտուր ու արտեստ նոր աշխարհին գտնուելով:

1. Ինչպէս Բորգուկայցիք, Ափրիկէի բոլորտիքէն անցնելով՝ ասանկ ալ Քրիստափոր Կոլոմպոս ճեւնովացին (ծն. 1447) կը համարէր թէ արեւմտքէն՝ Ադլանտ. Ովկիանոսն անցնելով՝ կրնայ Արեւ. Հընդկաստան հասնիլ: Երբ իր ծննդեան քաղաքն ու Բորգուկալ խնդիրը մերժուեցաւ՝ դիմեց Սպանիայի. հոն ութը տարի սպասելէն ետեւ՝ ընդունեցաւ Իզապէլլա Գաստիլիացիէն երեք նաւ, որոնցմով սկսաւ 1492ին (Աւգոստ. 3) Առաջին ճամբորդութիւնը: Թէպէտ իր նաւուն մէջ խռովութիւններ ելան, սակայն Հոկտ. 12ին Կուանահանի (Սան Սալվատոր) եւ քիչ մը ետքը Գուպա եւ Հաիդի (Հիսթանիոլա) կղզիները գտաւ. վերջինին վրայ հիմնեց գաղթականութիւն մը: — Երկրորդ ճամբորդութեան ժամանակ 1493ին, գտաւ Գարաիպները ու ճամաիգան. եւ կանգնեց Հիսթանիոլայի մէջ, ուր առաջին գաղթականութիւնը՝ Հնդիկները փճացուցած էին, Իզապէլլա ամրոցը: — Եր-

րորդ Ճամբորդութեան մէջ 1498ին, գտաւ Կոլոմբոս
Երրորդութեան կղզին, եւ Ամերիկայի հաստատուն
երկիրը՝ Օրինոգոյի գետաբերնին քով: Բայց ճա-
մաիգայի մէջ բռնուեցաւ եւ շղթայակապ Սպանիա
բերուեցաւ: — Զորրորդ Ճամբորդութիւնը 1502
ին, անցք մը փնտռելու համար էր. բայց Կոլոմբոս
ճամաիգա նետուեցաւ ու հազիւ խել մը վտանգներէ
ետքը ազատեցաւ: Անշնորհակալութեամբ վարձա-
տրուած՝ մեռաւ Վալետտոլիտ քաղաքը (1506): —
Իսկ իր գտած երկիրը կոչուեցաւ, Նոր աշխարհքին
առաջին տախտակները ծրագրող Ֆիորէնցացի Ամե-
րիկոս Վեսբուչչիի անուամբը:

2. Աս եղած ժամանակ՝ Գապրալ Բորդուկալ-
ցին, Արեւելեան Հնդկաստանի ճամբուն վրայ, դէպ ի
արեւմուտք զարնուելով՝ գտաւ 1500ին Պրազիլիան:
1513ին Պալպոան՝ անցաւ Բանամայի կիրճը: —
Երկրագործութեամբ ու արուեստիւ երեւելի ու
հզօր Մոնդէզումայէն կառավարուած Մեքսիկոն՝
Փերդինանդ Գորդէզ (1521ին), ոսկեշատ Բերուն՝
անգութ ֓րանկիսկոս Բիզարոյ, (1531) ու Չիլին՝
Ալմակրոյ, սպանիական թագին հպատակեցուցին:

Փերդինանդոս Մակէլէէն, սպանիական ծա-
ռայութեան մէջ եղող բորդուկալցին 1519ին, անցք
մը գտնելու համար, նաւարկեց հարաւ. Ամերիկայի
բոլորտիքը: Եկաւ՝ իր անունովը կոչուած նեղուցին
միջնորդութեամբ խաղաղական Ռվլիանոս, եւ գտաւ
հոն Գոզոց կղզիները. բայց 1521ին սպանուե-
ցաւ Փիլիպպեաններուն վրայ: Իր նաւերէն մէկը
հասաւ Եւրոպա 1522ին՝ հողագնդին բոլորտիքն
առաջին ճամբորդութիւնն ընելէն ետեւ: — Հողա-
գնդին չորս դին դարձաւ երկրորդ անգամ Փրանկի-
սկոս Տրագէ անգղիացին, 1580ին:

3. Արդէն 1497ին Անգղիացիք Գապոդի առաջնորդութեամբ Նոր-Փունտլանտիան բռնած էին: 1600ին գաղղիական առաջին գաղթականութիւնը Տիմուեցաւ Գանատայի մէջ:

Նոր աշխարհքին ոսկոյ հարուստ բովերը տարւէ տարի նորանոր գաղթականութիւններ հրապուրեցին զէպի Ամերիկա: Բայց որովհետեւ ոսկի ու արծաթ միայն կ'ուզէին գտնել, անոր համար առուտուրն ու երկրամշակութիւնը գրեթէ բոլորովին երեսէ ձգուեցան: Ամէն տարի երկու հեղ կը խաւրէր Սպանիա իր նաւատորմօրը Ամերիկա, բովերուն եկամուտը բերելու համար: Բովերը բանեցրելը քանի մը առանձնականաց թոյլ տրուած էր միայն, որոնք տէրութեան որոշեալ տուրք մը կը վճարէին: Ամէն ազգ գաղթականաց հետ առուտուր չէր կրնար ընել: Քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ (Մեքսիկոյ, Բէրու,) շուտ մը կանոնաւորեալ վարչութիւն մը խոթուեցաւ: Իսկ ուրիշ կողմերուն հնդիկները հաստատուն գաղթականութիւններ կազմեցին առաքելութեանց ձեռքով, որ ի սկզբան մուրացիկ կրօնաւորաց ձեռքն էր ու ետքէն Յիսուսի ընկերութեան անցաւ: Բայց որովհետեւ բովերու ծանր գործքերու տկար այգրէնածինները չէին զար, ազնուամիտ Լաս Գազասին խորհրդովը՝ 1517ին Ափրիկէէն առաջին սեւամորթներն Ամերիկա տարուեցան: Այս ժամանակէն գերեզմանութիւնը միշտ աւելի տարածուելով՝ անդորմ անագործնութեամբ շարունակուեցաւ:

Ամերիկայէն Եւրոպա եկող մեծ հարստութենէն աւելի պատուական եղաւ գիտութեանց, երթեւեկութեան ու արուեստից յառաջացուցումը: Առուտուրն ալ թողուց Միջերկրական ծովն ու եղաւ համաշխարհական: Երկրագործիւն, աստեղագիտութիւն, բնական պատմութիւն եւ գրեթէ ուրիշ ամէն գիտութիւնները ընդարձակ առպարէղ մ'առին:

ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Քանի հասած կը բաժնուի Նոր Պատմութիւնը:

Նոր Պատմութիւնը յաջորդ հատածներու կը բաժնուի:

1. Նորոգողութենէն՝ մինչեւ Վեսոֆալիայի խաղաղութիւն. 1517-1648:

2. Վեսոֆալիայի խաղաղութենէն՝ մինչեւ գաղղիական յեղափոխութիւն. 1648-1789:

3. Գաղղիական յեղափոխութենէն՝ մինչեւ մեր ժամանակը. 1789-1878:

Ե. ՀԱՏԱԾ

Նորոգողութենէն՝ մինչեւ վեսոֆալիայի խաղաղութիւնը. 1517-1648:

93. Երրորդ՝ Նորոգողութեան ժամանակ.

1. Ինչ կը դնէ առջեւիս Նոր պատմութիւնը. Քանի շքան կը բաժնուի:
— 2. Ինչ են որ եւրոպական կենաց իբրև թէ՛նոր կերպարանք մը առին:
— 3. Ինչ տեսակ էր Միջին դարու քաղաքականութիւնն եւ ինչ տեսակ Նոր դարունը: — 4. Ինչ կերպարանք առած էին Եւրոպայի տէրութիւնները ժ. ռ. ժ. Գ. դարերուն մէջ:

1. Հետեւութիւն ունեցող խել մը երեւելի դէպքերու եւ ի մասնաւորի վառօդի (1354) եւ տպագրութեան գիւտը (1440), կոստ. Պոլսոյ առումը (1453), Ամերիկայի գտնուիլը (1492), ծովու ճամբան դէպի արեւել. Հնդկաստան (1498)՝ եւրոպական ազգաց կենաց մէջ՝ կերպարանափոխութիւն մը յառաջ բերին, որ առանց ազդեցութեան չմնաց, ինչպէս տէրութեանց՝ ասանկ ալ եկեղեցւոյ վրայ:

Նոր Պատմութեան Առաջին շրջանը՝ առջեւիս կը դնէ, մէկ կողմանէ զօրաւոր քաղաքական

իշխանութեան եւ եւրոպական տէրութեանց յօրինուածութեան մը ծագումը. իսկ մէկալ կողմանէ եկեղեցւոյ մէջ նորաղանդութեան ձեռօք յառաջ եկած յեղափոխութիւնն եւ անկէ հետեւած կրօնական պատերազմները:

Երկրորդ շրջանը՝ կը ցուցընէ, բացարձակ միապետութեան եւ արքունեաց քաղաքականութեան զարգանալը, քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահելու ջանքը, եւ վաճառականութեան ու արուեստից աճող ազդեցութիւնը: — Վերջապէս՝

Երրորդ շրջանը կը բովանդակէ գաղղիական յեղափոխութեան պատմութիւնն, եւ ասոր հետեւութեամբ յառաջ եկած խառնակութիւնները. Ամերիկայի հանրապետութեանց հիմնուիլն ու Եւրոպայի տէրութեանց մեծագոյն մասին սահմանադրական կառավարութիւն ընդունիլը:

2. Եւրոպական ազգերուն քաղաքական կենաց կերպարանափոխութիւնն սկսաւ Ժ. Վ. դարուն, վառօդի գործածութեամբը: Ասկէ ետքը, Միջին դարուն մէջ՝ մեծ նշանակութիւն ունեցող մարմնոց զօրութիւնն ու անձնական քաջութիւնն արժէքնին կորսընցուցին: Ասպետութեան հոգին աներեւութացաւ, երբ զինաւերուած ու թոշակաւոր մարդիկներէ կազմուած հաստատուն բանակներն եղան միապետաց գլխաւոր նեցուկները: — Վառօդէն ետեւ՝ ամենէն մեծ հետեւութիւններն ունեցան գիւտերը: Վասն զի այն միջոցին, որ միապետական իշխանութիւնը կ'ընդարձակուէր եւ ազնուականք կ'աղքատնային, առեւտրին նոր հոգի առնելովը՝ քաղաքացւոց միջին կարգը բարձրացաւ, եւ իրեն հետ կենդանացաւ նաեւ ազատութեան հոգին:

Առեւտրով եւ գիտութեամբ առանձին տէրութեանց մէջ ծնած սերտ յարաբերութիւնը, յառաջ բերաւ քաղաքական դաշնաւորութիւններ. որոնց հետքերն սկսան տեսնուիլ Միջին դարուն վերջերը, երբ Գաղղիայի թագաւորներն Իտալիա արշաւանքներ ընելով՝ Աւստրիայի ու Սպանիայի նախանձը գրգռեցին, եւ խել մ'ուրիշ տէրութիւններ ալ իրենց հետ դաշնակցելով՝ այս կռիւններուն մասնակից եղան (թ. 86): — Հետզհետէ կազմուեցաւ ընդհանուր խաղաղութիւնն ապահովընելու համար հարկաւոր եղած տէրութեանց հաւասարակշռութեան գաղափարը: Ասով՝ տէրութեան մը, մէկալ տէրութեանց պատահարներուն միջամուխ ըլլալը, եւ այն ազգաց իրարու ունեցած յարաբերութիւնն աւելի յաճախ ու ընդհանուր եղաւ, գիտնական ծանօթութեանց տարածումը դիւրինացաւ եւ ընդհանուր կարծեաց ուժը զօրացաւ:

3. Աւատային իշխանութեան՝ միապետականի փոխուելովն, ամէն տեղ ազնուազոյն քաղաքական կեանք մը սկսաւ: Ծննդեան իրաւանց վրայ հիմնուած աւատային տէրութեանց մէջ կը պակսէր ընդհանուր օրէնք մը: Տէրութիւնը բաժնուած էր այլ եւ այլ օրէնքներ ու արտօնութիւններ ունեցող խել մը եկեղեցական ու աշխարհային վիճակներու: Իշխանին կամքը՝ անձնական կամայականութիւնն էր, որ օրինօք սահմանաւորուած չէր. վերջապէս ժողովուրդը ստրկացած էր: — Նորագոյն ժամանակին միապետութեան մէջ՝ ընդհակառակն, երեւան ելաւ ընդհանուր օրինաց վրայ հիմնուած տէրութեան իշխանութիւն մը, որ կոտրեց մէկ կողմանէ արտօնացեալ վիճակներուն հաճոյքը, եւ վերջացուց մէկալ կողմանէ օտորին ժողովրդեան ծառայական աստիճանը: Տէրութեան բոլոր հպատակները միեւնոյն օրինաց տակ խոթուեցան ու իշխանաց կամքն ալ չափաւորուեցաւ:

Այս աւատականութենէ՝ միապետութեան անցումը այլեւայլ երկիրներու մէջ այլեւայլ կերպով եղաւ: Քանի մը երկիրներու, ինչպէս Անգղիայի ու Սպանիայի մէջ՝ երկիրն իշխանը իր յառաջուան անկախ աւատառուններուն զօրութիւնը կոտրեց՝ այնպիսի կերպով մը, որ մասնաւանք իրենց անկախութիւնը կորսընցուցին եւ մի

այն իբրեւ ընդհանրութիւն պահեցին տէրութեան մէջ իրենց իշխանութիւնը: Ուրիշ տէրութեանց, ինչպէս Գաղղիայի մէջ, թագաւորը խաղաղական կերպով մը, իր մեծ աւատառուներուն իշխանութիւնն իրենին հետ միացուց: Աւերջապէս մէկ քանի տէրութեանց մէջ ալ, ինչպէս Գերմանիայի ու Իտալիայի մէջ, կրցան աւատառուք իրենք զիրենք աւատային յարարերութենէն ազատել ու անկախ միապետ ըլլալ:

4. Ա. Բորդուկալ՝ թէպէտ իր գիւտերովն ու Արեւել. Հնդկաստանի առեւտրովը՝ ամենահարուստ երկիրներէն մէկն եղաւ. սակայն Էմմանուէլ Մեծին (1495-1521) ոսկեդարուն, յաջորդեց արագ անկածութեան վիճակ մը:

Բ. Սպանիա՝ Կարոլոս Ե.ի ժամանակ Ամերիկայի մէջ ստացած երկիրներովն՝ հողագնդիս ամենահզօր ու հարուստ տէրութիւնն եղած էր. բայց արդէն Փիլիպպոս Բ.ի ժամանակ, իր զօրութիւնն սկսաւ իյնալ:

Գ. Գաղղիա՝ վերջին մեծ աւատներն յարքունիս գրաւելով՝ մեծ թագաւորութեան մը միացաւ, այնպէս որ Փրանկիսկոս Ա.ին ատեն (1515-1547), մինակ Գաղղիան էր՝ որ Կարոլոս Ե.ի տիրապետելու ատեն չանքին դէմ կրցաւ ելլել:

Դ. Անգլիա՝ երկուց վարդից պատերազմներովը տկարացած՝ ԺԶ. դարուն մէջ դեռ մեծ ազդեցութիւն մը չունէր: Տուրեւառ ու արուեստ դեռ մանկութեան մէջ էին: Սկոտլիա՝ Եւրոպայի ամէն երկիրներէն աւելի երկայն ատեն մնաց Միջին դարու անիշխանութեանը (anarchie) մէջ:

Ե. Գերմանական պետութիւնը՝ շատ բաժնուած էր այլեւայլ աստիճանի զօրութիւն ունեցող իշխանաց տակ: Ամենէն ծաղկեալներն էին Ստորին Գաւառները, զօրոնք Մաքսիմիլիանոս առնելով՝ Աւստրիայի զօրութիւնն երեւելապէս աճեցուց:

Չ. Իտալիա՝ բաժնուած էր խել մը պղտիկ տէրութիւններու, որոնց բարօրութիւնը՝ Բորդուկալըց ու Սպանիացւոց գիւտերովը նուազելու սկսած էր: Բայց եւ այնպէս դեռ միշտ Եւրոպայի ամենէն կիրթ ու հարուստ երկիրներէն մէկն էր:

Ի. Շուեա՝ Գոլմարի խաղաղութեամբ 1397-1523 Գանիայի ու Նորուեգիայի հետ միացած էր: Բայց շարունակեալ պատերազմները՝ երկրին բարօրութիւնը տակն ու վըսը բրին:

Լ. Լեհաստան՝ թէպէտ մեծ երկիր մըն էր, բայց առանց զօրութեան: Այնուականք՝ չափաւորած էին թագաւորին իշխանութիւնն ու խափանած քաղաքաց յառաջագիւտութեանը:

Թ. Հունգարիա՝ որ 1490էն Պոհեմիայի՝ 1527ին նաեւ Աւստրիայի հետ միացած էր, շատ կրեց Օսմանեաց աւարաութիւններովը:

Ժ. Ռուսիա՝ 1477էն վեր մղուլական իշխանութենէն ազատած՝ սկսաւ նոր զարգացում մը: Բայց կրթութեան կողմանէ արեւմտեան Եւրոպայի երկիրներէն շատ ետ էր:

ԺԱ. Օսմանեաց աշխարհակալութիւնները՝ խաղաղասէր Պայազիտին (1481-1512) ատեն քիչ մը ժամանակ դադրեցան: Սիւլէյմանի մահուանէն ետեւ (1566) տէրութիւնն սկսաւ իյնալ:

94. Բողոքականութեան պատճառները — Սարգիսի 1-ինը.

1. Ինչ են Նորոգորութեան գլխաւոր պատճառները: — 2. Ո՞վ է Լութերի Ինտընսիտեցոյ դէմ ելաւ: — 3. Ինչ պատճառի համար նորոգորութեան բողոքական կողմնակիցները:

1. Երբ հնգետասներորդ դարուն վերջերը մէկ կողմանէ գիւտերով, — եւ ի մասնաւորի տպագրութեան ու Ամերիկայի գտնուելովը, — նախ Ի-

տալիայի ու Ետրէն արեւմտեան Եւրոպայի այլեւայլ երկիրներուն մէջ՝ ազգաց գործունէութեան նոր կենդանութիւն մը տրուեցաւ, մէկալ կողմանէ եկեղեցական-կրօնական կենաց սահմանին մէջ բազմապատիկ պակասութիւններ երեւան ելան: Քահանայապետներէն մէկ քանին, իրենց պաշտօնն եկեղեցւոյ հոգւոյն համաձայն չվարելով՝ այն պատիւը նուազեցուցած էին, ուր անդիէն բարձրագոյն եւ ստորին եկեղեցականաց մէկ մասն՝ անկարգ վարուք ու սգիտութեամբ իրենք զիրենք ժողովրդեան առջեւն արհամարհ ըրած էին: Աս չարիքները չէին կրնար ժողովրդեան կրօնական-չարոյական վիճակին վրայ առանց ազդեցութեան մնալ: Իրօք ալ ասոնց հետեւութիւնն էր, որ ժողովրդեան մէջ շատ մը զեղծումներ՝ եկեղեցական կենաց անտարբերութիւն, կրօնական իրաց սգիտութիւն եւ բարուց ապակա-նութիւն մտած էին: Աս պատճառաւ շատոնցունէ լսելի կ'ըլլային. Եկեղեցին ի գլուխն եւ յանդամն նորոգելու աղաղակները, որ չկրցաւ գործադրուիլ: Սակայն յայտնի էր՝ թէ այս նորոգութիւնը յաջող ելք ունենալու համար, եկեղեցւոյ մէջէն պէտք էր ելլել. ուր ընդ հակառակն կը տեսնենք թէ դրսէն յառաջ եկաւ. որով նորոգութիւնն յառաջ բերաւ աւերիչ յեղափոխութիւն մը: — Աս՝ Գերմանիայի կէսն Եկեղեցիէն բաժնող ու բովանդակ Եւրոպան տակնուվրայ ընող նորոգողութեան սկիզբն ըրաւ Լութեր:

2. Մարտինոս Լութեր ծնաւ Այլեւպէն քաղաքը (1483): Սկզբնական ուսումը յաջողութեամբ լինցրնելէն ետեւ՝ 1505 ին Աւգոստինեանց կրօնը մտաւ, ուխտ դրաւ, եւ քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը՝ Վիդգէմպերկի մէջ քարոզչի պաշտօն ընդու-

նեցաւ: Բայց շատ չանցաւ, 1517ին ներողութեան վրայ 95 մոլորական նախադասութիւն գրեց: Լեւոն Ժ. նոր վարդապետութեան պատճառաւ ելած շփոթութիւնները լսելով, զԼուծեր Հռոմ կանչեց եւ զինք շահելու ջանաց: Բայց պարապ տեղ. Լուծեր իր մոլար կարծեացը վրայ յամառ կեցաւ: — Ե. ք. աստուածաբանին հետ անօգուտ վիճաբանութիւն մ'ընելէն ետեւ, սկսաւ քահանայապետին ու Եկեղեցւոյ հետ ալ կռուիլ: Լուծեր իրեն դէմ հանուած նզովից կոնդակը (1520) վիդգեմպերկի մէջ հրապարակաւ պրել տալէն ետեւ, Գերմանիայի իշխաններէն ու ազնուականներէն մէկ քանին իրեն յարեցան, զինք իրենց փառասիրութիւնն ու ընչասիրութիւնը յագեցընելու յարմար գործիք առնելով: Քիչ մը ետքը նաեւ հմուտ Մեղանքթոնը շահեցաւ: Թէպէտ վորմսի աւագաժողովոյն մէջ (1521) յետս կոչուած ընել չուզելուն՝ Կարոլոս Հինգերորդէն տարագրութեան վճիռ ընդունեցաւ. բայց Փրեդերիկոս Սաքսոնիայի կայսրընտրէն պաշտպանութիւն գտնելով՝ վարդպուրկ բերգը քաշուեցաւ, ուր սկսաւ նոր Կտակարանին թարգմանութիւնը: Քիչ մը ետքը (1525) առանձնութիւնը թող տալով՝ վիդգեմպերկի մէջ կրօնաւորական սքեմը ձգեց եւ Կատարինէ Պորա հաւատաւոր կուսանին հետ ամուսնացաւ: Աս եղած ժամանակ ելաւ Գեղացւոց պատերազմը՝ զոր Լուծեր մեծ անգթութեամբ նուաճել տուաւ:

3. Ասոր վրայ Լուծերի կողմնակիցները Շքայերի աւագաժողովին մէջ (1529) նորաղանդութեան տարածման արգելքին դէմ բողոքելէն ետեւ, (Բողոքող, Բողոքական) իրենց երկիրներուն մէջ նոր վարդապետութիւնը խոթեցին: Կաթողիկէ Եկե-

ղեցւոյ պաշտամունքն ու պատկերաց յարգութիւնը մերժուեցան, քահանայից ամուրի կեանքը վերցաւ, վանքերը ջնջուեցան ու տօները քիչցան:

Կարոլոս Ե. որ միշտ յոյս ունէր բողոքականներն ընդհանուր Եկեղեցւոյն հետ միաբանելու, 1530ին Աւկսպուրկի աւագաժողովը գումարեց: Հոն բողոքողք՝ Մելանքթոնէն յօրինուած հաւատոյ դաւանանքին (Աւկսպուրկեան դաւանութիւն) գրով տուին եւ (1531) Սմալքալդեան նիզակահացութիւնը կազմեցին: — Տաճկաց յարձակմունքներն զԿարոլոս ստիպեցին (1532) Նիւռնպերկի խաղաղութեամբ բողոքականներուն հաւատոյ ազատութիւն շնորհել, մինչեւ ընդհանուր ժողովի մը գումարումը: Սակայն իրենց խնդրելովք Տրիտենդի մէջ գումարուած (1545-1563) ընդհանուր ժողովին, մարդ չխաւրեցին: — Վերահաս պատերազմը չսկսած՝ մեռաւ Լուծեր 1546ին (Փետր. 18):

95. Կարոլոս Ե. Կայսրը 1519-1556.

1. Մաքսիմիլիանոսի ով յաջորդեց: Ինչ պատերազմներ ըրաւ Կարոլոս՝ Փրանկիսկոս Գաղղիայի թագաւորին դէմ. Կառին քնչպէս վերջ տրուեցաւ: — 2. Կարոլոսի՝ Տաճկաց դէմ՝ ըրած պատերազմներն քնչ հետեւութիւն ունեցան:

1. Մաքսիմիլիանոսի մահուանէն ետեւ (1519) — որուն որդին, Փիլիպպոս Գեղեցիկ՝ արդէն իրմէ յառաջ վախճանած էր — իր թոռը՝ Աւստրիայի, Ստորին գաւառաց, Սպանիայի, Նէպոլսոյ ու Ամբրիկայի մէջ աշխարհակալուած երկիրներուն իշխանը՝ Կարոլոս, ընտրուեցաւ Գերմանիայի կայսր ու պապականեցաւ Ախէնի մէջ 1520ին:

Փրանկիսկոս Ա. Գաղղիայի թագաւորը, Կարոլոսի կայսրութեան թագին նախանձորդը՝ Միլան (1515ին) բռնեց, որուն դիմացը Կարոլոս իր պա-

պէն յափշտակուած Պուրկուենտիան ետ պահանջեց: Ասով ծագեցան՝ Պիւրենեան, Խտալիայի ու Ստորին Գաւառաց մէջ մղուած չորս պատերազմները:

Աստուծոյն պատերազմն (1521-1526) սկսաւ անով որ Գաղղիացիք Խտալիայէն վճնտուեցան եւ Կարոլոս՝ Բրովանսի վրայ անօգուտ յարձակում մ'ըրաւ: Փրանկիսկոս՝ կայսերականներէն՝ Բաւիայի քով յաղթուած ու գերի բռնուած՝ Մատրիտի խաղաղութեամբ՝ խոստացաւ Պուրկուենտիան թողուլ ու Խտալիայէն հրաժարիլ. սակայն ազատելէն ետքը՝ (1526) երդմամբ խոստացած պայմաններէն եւ ոչ մէկը պահեց:

Կայսերականաց Հռոմ բռնելովն ու կողոպտելովը (1527) սկսաւ Երկրորդ պատերազմը (1527 — 1529): — Այս միջոցին էր որ ճենովա՝ Անգրէաս Տորիայի ձեռօք, Գաղղիայէն բաժնուեցաւ:

Երրորդ (1536-1538) ու Չորրորդ պատերազմներուն մէջ (1542-1544) Փրանկ. Ա. Սուլդան Սիւլէյման Բ.ին հետ դաշնակցեցաւ: Կարոլոս ալ՝ Հենրիկոս Ը. անգղիացւոյն հետ նիզակակցութիւն մ'ընելով՝ Գաղղիա մտաւ. եւ Բարիզէն երկու օր հեռու՝ Գրէսբիդաշինքը դրաւ, որով Փրանկիսկոս ընդ միշտ հրաժարեցաւ Խտալիայէն ու Կարոլոս՝ Պուրկուենտիայէն: , . . .

2. Կարոլոսի ու Փրանկիսկոսի մէջ եղած պատերազմներն անոր համար մեծ նշանակութիւն ունեցան, որովհետեւ այս միջոցին նորադանդութիւնը կրցաւ Գերմանիայի պլեւայլ կողմերը մտնել: Նոյնն ըսելու ենք տաճկական պատերազմին համար ալ. որով Կարոլոս Ե.ի ձեռուընները բոլորովին կապուեցան: — Հայրէտաին՝ Սիւլէյման Բ.ին նաւատորմի հրամանատարը (գարուտան փաշա), առաւ Ալճերին ու Գուենուզը. եւ ծովահենութեամբ Միջերկրական ծովն անապահով ըրաւ: Կարոլոս աշխարհակալեց 1536ին Գուենուզը. մերժուած իշխանն իւր ամթուր դրաւ եւ 20.000 քրիստոնէայ գերի ազատեց: Բայց Ալճերիի

վրայ ըրած յարձակումը (1541) չյաջողեցաւ: Հունգարիայի մէջ ալ իրերը յաջողութիւն չունեցան Տաճկաց դէմ, այնպէս որ Կարոլոս Ե. ի եղբայրը Փերդինանդոս — 1527էն վեր Հունգարիայի ու Պոհնիայի թագաւորը — հարկադրեցաւ ինք զինք պարտաւորել Գրան՝ տարեկան հարկ վճարելու: Ս. Յովհաննու ասպետաց կարգին՝ Հռոդոս կղզւոյն տեղ, զոր Տաճիկք առին 1522ին, Կայսրը՝ 1533ին Մալդա կղզին տուաւ:

96. Սմալթալտեան պատերազմ. 1546.

1. Ինչ պատճառաւ ծագեցաւ սմալթալտեան պատերազմը: — 2. Մաւրիկոս Սաքսոնացոյն պատամրութիւնը հետևութիւն մ'ունեցաւ. Ինչ բնակչութեան տէր էր Կարոլոս. Ո՛ր մեռաւ: — 3. Ո՛վ է Զվինկիոս, Կալուին. Նորոգողութեան գլխաւոր սխոյնանն ո՛վ եղաւ:

1. Կարոլոս Ե. արտաքին կոիւնները լմնցընելէն ետեւ, պատրաստուեցաւ Սմալթալտեան նիզակակցութեամբ՝ իրարու հետ միաբանած բողոքական իշխաններուն դէմ ելլելու: Ասանկով ելաւ սմալթալտեան պատերազմը 1546-1547: — Կայսրը՝ հար. Գերմանիայի բողոքականները պատժելէն ետեւ՝ միացաւ Մաւրիկիոս Սաքսոնացւոյն եւ իւր եղբորը՝ Փերդինանդոս Աւստրիացւոյն հետ: Յաղթեց 1547ին Յովհ. Փրեդերիկոս կայսրընտիր իշխանին, որ բռնուեցաւ. քիչ մը ետքն ալ Փիլիպպոս աշխարհակոմսը:

2. Մաւրիկիոս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը՝ կայսեր ըստ քմաց գործելուն ու բողոքողաց շնորհուած առժամանակեայ (Interim) ազատութեան վրայ սաստիկ նեղացած՝ Գաղղիայի հետ միացաւ, կայսեր վրայ յարձակումներ ընելու սկսաւ ու զինք ստիպեց (1552ին) Բասաւի դաշինքը դնելու: Բայց շատ չանցաւ (1553) ինկաւ Սիֆերսհաւզէնի ճակատին մէջ: Աւկսպուրկի կրօնական խաղաղութեան մէջ (1555) Բասաւի դաշինքը հաստատուեցաւ, եւ բողոքողաց կրօնի ազատութիւն եւ ուղղափառաց հետ հաւասար իրաւունք շնորհուեցաւ:

Կարոլոս Ե. իր ժամանակին ամէն գիտութեանց եւ արուեստից մէջ լաւ կրթուած ըլլալով՝ մեծ տաղանդի տէր, սրամտ իշխան, գործունեայ եւ աղէկ թափանցող քաղաքագէտ մին էր: — Երբ երկու կրօնական կողմնակցութիւնները դարձեալ միացընելու ամէնջանքը պարագի ելած տեսաւ, կայսրութենէն հրաժարեցաւ (1556): Իր Փիլիպպոս որդւոյն տուաւ Ստորին Գաւառները, Սպանիան, Նէապոլիան ու Միլանը: Իսկ եղբայրը՝ Փերդինանդոս՝ Աւստրիայի արքիդուքսը, Հունգարիայի ու Պոզնիայի թագաւորը, իրեն յաջորդեց կայսերական գահուն վրայ: Մեռաւ Կարոլոս Էսպրամարուբայի Ս. Յուստոս վանքին մէջ 1558ին:

3. Հելուետայի մէջ կը քարոզէր 1518էն վեր Ուտալըիկ. Զվինկլիոս Չիւրիխի ժողովրդապետը Աւետարանական նոր վարդապետութիւն մը. ու մեռաւ 1531ին ուղղափառաց դէմ տուած Գաբբէլի ճակատին մէջ: — Ինք ու իր աշկերտները (նորոգականք) կը տարբերին լութերականներէն գլխաւորաբար վերջին ընթերցաց վարդապետութեանը մէջ:

Գաղղիայի մէջ տարածուեցաւ նորոգողութիւնը Յովհաննէս Կալուինի (+ 1564) ձեռքը:

Լութերական եկեղեցին ընդունեցաւ հիւսիս. Գերմանիա, Բրուսիա, Գուրլանտիա, Լիվլանտիա, Շուեա, Նորուեգիա ու Գանիա: Նորոգական եկեղեցին մուտք գտաւ Հելուետիայի մեծագոյն մասին, Արեւմ. Գերմանիայի, Գաղղիայի, Մեծն Բրիտանիայի ու հիմակուան Հոլլանտայի մէջ:

Նորադանդութեան դէմ մեծ յաջողութեամբ պատերազմեցան Յիսուսեանք: Այս՝ Ս. Իգնատիոս Լոյոլա Սպանիացիէն հիմնուած եւ 1540ին Պաւղոս Գ. քահանայապետէն հաստատուած կրօնը, գրեթէ ամէն երկիրներու մէջ վարժոցներ հիմնեց, եւ գիտցաւ ազդու կերպով մը ամէն տեղ Նորոգողութեան դէմ գործել: Ընկերութեան ճարտարութեամբ եւ շատ ընտիր բարդականութեամբ անուանի անդամները (իբրեւ խոստովանահայր, առաքեալ, կրթիչ եւ այլն) կրցան արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն մը վաստակել: Կրօնը 1773ին Կղեմէս ԺԴ. էն ընդունեցաւ. բայց 1814ին, Պիոս Ե. էն նորէն հաստատուեցաւ:

97. Ստորին Գաւառաց Սպանիայէն Բաժ- նուիլը 1581.

1. Ինչ վեճակի մէջ կը քանկնը Ստորին Գաւառաց տերութիւնները ժ.Գ. եւ ժ.Ե. դարերուն մէջ: — 2. Ե՛րբ ու ինչպէս սկսաւ Ստորին Գաւառաց անկումը: — 3. Հիւսիսային գաւառներն երբ մեռք բերին իրենց անկախութիւնը. — 4. Ինչ վեճակի մէջ էին արուեստք ու գիտութիւնք, այս միջոցին, Ստորին Գաւառաց մէջ:

1. Փիլիպպոս Բ. (1556-1598) կասկածոտ, բայց խորամանկ իշխանը, Ստորին Գաւառաց ազատութիւնը ջնջելու փորձովը պատճառ տուաւ անոր Սպանիայէն բաժնուելուն:

Ստորին Գաւառաց մէկ մասն ամուսնութեամբ (82), պուրկուստեան կրօնաբարոյն տան ինկաւ (1369ին), որ 100 տարւան միջոցին մէջ (86), ըստ մասին ժառանգութեամբ ու ըստ մասին դաշամբ, մէկալ մասերն ալ բնդուներցաւ: Թանուանէ Յովհ. Աներկիւզ (1404-1419) Մարգարիտա Հոլլանտացւոյն հետ ամուսնանալով՝ այս դքսութեանց վրայ իրաւունք վաստակեցաւ, որ ետքէն իր որդւոյն՝ Փիլիպպոս Բարիին (1433) անցաւ: Ասիկայ ժառանգէջ նաեւ Պրապանդն ու Լիմպուրկը. դնեց Նամուրն ու Լուքսեմպուրկը եւ եղաւ սասնկով իր ժամանակին ամենահարուստ իշխանը: Կէտէրն աշխարհակալոյ կարողս Արիին (1467-1477) տանն հարստութիւնն աւելի աճեցաւ. բայց ասոր հետ նաեւ զեղիտութիւնն ու շռայլութիւնը: Պրիւկկէ, Կէնք, ու 1550էն վեր Անդուերբիա, եւրոպական տուրեւաւին կենդրոնն եղած էին. Անդուերբիայի նաւահանգիստը կը մտնէր ամէն օր 500 նաւ եւ շաբթէ շաբաթ 2000 բեռան կառք: Ֆլանտրաիկան արուեստին վաճառքները մինչեւ Հնդկաստանն ու Արաբիա կ'երթային: Իտալական առեւտրին վերջին հարուածը տուող Բորդուկայցւոց ու Սպանիացւոց գիւտերը, Ստորին Գաւառներուն ամենեւին չփասեցին: Առեւտրին հետ մէկ տեղ կը ծաղկէին երկրին մէջ արուեստք. եւ ի մասնաւորի ճարտարապետութիւն, փորագրութիւն, նկարչութիւն (Վան Տիք 1410) եւ այլն:

2. Փիլիպպոս Բ. սահմանադրութեան դպչելով, եպիսկոպոսութիւնները շատցրնելով եւ սրբաբանութիւնը խոթելով՝ շատերու ատելութիւնն իրեն դէմ գրգռեց: Սպանիա գացած ատեն, իրեն փոխանորդ թողուց Մարգարիտա Բարմացին. իսկ

ներքին ատենին նախագահ՝ Կրանվելյա Կարգինալը: Հոլլանտայի եւ Ֆլանտրիայի կառավարները՝ Գուլիէլմոս Օրանիայի իշխանն ու Էկմոնտ կոմսը, եւ Հոռն ծովակալը՝ (1564) Կրանվելյայի վար առնուելը յաջողցրնելէն ետեւ, 300 ազնուականք (1565) միաբանեցան ու սրբաքննութիւնը վերցրնելու համար աղերսագիր մը մատուցանելէ ետեւ, իրենք զիրենք Մուրացիկ (gueux) անուանեցին. ուր անդիէն խառնիճաղանձը՝ շատ տեղուանք եկեղեցեաց վրայ յարձակեցաւ, կողոպտեց ու սրբոց պատկերները կոտորեց:

3. Սպանիական բանակով մը (1567ին) իբրեւ կառավար Ստորին Գաւառներն եկող Ալպա դուքսը՝ Հոռնը եւ ուրիշ 18.000 հոգի գլխատել տուաւ: — Աս եղած ժամանակ՝ Գուլիէլմոս Օրանիացին, Գերմանիայի մէջ (1572) բանակ մը ժողովելով՝ Սպանիացիները հիւս. գաւառներէն վճնտեց (1573), եւ հոն պաշտպանեց ինք ղենքը 1573ին Ալպայի յաջորդին՝ Ռեքեղէնսի, ու 1576ին Տոն Խուան Աւստրիացւոյն դէմ: Ուղրեխտի մէջ ալ (1579), հիւսիսային գաւառներուն իրարու հետ միանաբանութիւնը կրցաւ յաջողցրնել. որով 1581ին Հոլլանտայի միացեալ տէրութիւնները՝ Զէլանտ, Ուղրէխդ, Վէլտերն, Ովերիսէլ, Ֆրիզլանտ ու Կրէօնինկէն իրենք զիրենք անկախ հրատարակեցին:

Յաղթող ու 1585ին Անդուերբիան աշխարհակալող Աղեքսանդր Բարմացիին դէմ պաշտպանեց միաբանեալ տէրութեանց ազատութիւնը՝ Մաւրիկիոս Օրանիացին: — Փիլիպպոս, Անգղիայի հետ ունեցած պատերազմին մէջ՝ կորսնցուց (1588) իր անյաղթելի նաւատորմիղը: Ասոր վրայ Բորգուալցւոց՝ Արևել. Հնդկաստանի մէջ ունեցած եր-

կիրները Հոլանտացւոց ձեռքն անցան, որոնք 1619 ին Պադաւիան հիմնեցին: Հազիւ 1648 ին, ճանչցաւ Սպանիա հասարակապետութեան անկախութիւնը:

4. Թեեւ ասկէ ետքն ալ Ստորին Գաւառաց Կալուի- նականներուն ու Արիմինեանց մէջ կրօնական գծտու- թիւններ ելան, սակայն հասարակապետութիւնն, Օրանի- այիտան կառավարներուն տակ, ինչպէս առեւտրով՝ անանկ ալ արուեստիւ շատ ծաղկեցաւ: Երեւելի են յանուանէ ժե. դարուն գիտնականաց ու արուեստագիտաց մէջէն, Սքինոզա փիլիսոփան (+1677), Ռուպէնս (+1640), Վան Տիք (+1641), Ռեմպրանդ (+1674) նկարիչները: Հարաւ- ային դաւառները (հիմակուան Բեդգիան) մնացին մինչեւ 1713 Սպանիայի տակ, ետքէն Աւստրիայի անցան:

Փիլիպպոս Բ. տաճկական նաւատորմիդը Լէբանդոյի քով Յովհ. Աւստրիացւոյն առաջնորդութեամբ փճա- ցնելէն ետեւ (1571), վաստրկեցաւ ծովային ամենամեծ զորութիւնն ու 1580էն ետքը նաեւ Բորդուկայի թագաւ- որութիւնը: Բայց արդէն իր ժամանակն սկսաւ՝ մէկ կողմանէ երկայն պատերազմներով ելեւմուտքը նուազիլ, ու մէկալ կողմանէ իյնալ ուսումնական կեանքը: Իր յա- ջորագաց ատեն սկսաւ տէրութեան արագ անկումը:

Սպանիական սրբաբննութիւնը Փերդինանդոսի ու Իզապելլայի ատեն սկսաւ, որ երթալով աւելի մեծ տա- րածութիւն առաւ: Մասնաւորապէս շատ խիստ էր հաւատաքննութիւնը քրիստոնէութեան դարձող Մաւ- րիտանացւոց ու Հրէիդ դէմ: Բայց նաեւ ամենէն ազնու- ական գերդաստաններէն ալ մարդիկ հալածուեցան. որով բազմաթիւ մեծամեծներ դուրս գալթեցին: Փիլիպպ. Գ. ի ժամանակ, բոլոր Մորիսգոնները (մաւրիտանացւոց սե- րունդները) միլիոնէ մ'աւելի, ամենաճարտար դորձաւոր- ներն ու ամենէն աշխոյժ երկրագործներն Սպանիայէն արտորուեցան: Հազիւ ժԸ. դարուն՝ վերջերը հաւա- տաքննութիւնն իր յառաջուան խստութիւնը ձգեց. քիչ մը ետքն ալ (1820) բոլորովին վերցուեցաւ:

98. Կրօնական պատերազմ՝ Գաղղիայի մէջ.

1. Որուն հետ ելաւ Օրլէանի տունը թագաւորական գահը. Ինչպէս կառա- վարեց Հենրիկոս Բ. Ինչու սկսան կրօնական պատերազմները Գաղղիայի մէջ. Ինչ է երկց Հենրիկոսաց պատերազմը: — 2. Ինչ տեսակ կառա- վարութիւն ունեցաւ Հենր. Գ. Ինչ կերպարանք տաւ էր միապետական իշխանութիւնն այս միջոցին:

1. Լոպրոմբէկոս ԺԲ. ով (88) Գաղղիայի գահն ելաւ Օրլէանի հին տունը, որ թագաւորեց 1498- 1589: — Արի՛ բայց թեթեւամիտ ու զեղիւ Փրան-

կիսկոս Ա. ին (1515-1547) յաջորդեց իր որդին
 Հենրիկոս Բ. (1547-1559), որ Մաւրիկիոս Սա-
 քսոնացւոյն հետ միաբանած, նորոգեց պատերազմն
 Սպանիայի դէմ: Թէպէտ (1557) Սէն-Գէնդէնի ու
 (1558) Կրավէլինկէնի քով յաղթուեցաւ Հենրիկոս,
 բայց վաստրկեցաւ Գամբրէսիզի խաղաղութեամբ
 (1559) Գալէ, Գուլ, Մէց ու Վէրտէօն քաղաքները:

Հենրիկոսի երեք որդւոցը ժամանակ՝ Գաղղիա
 արինա հեղ կրօնական պատերազմաց ասպարէզ
 մ'եղաւ: Մարմնով ու մտօք տկար եւ տարի մը մի-
 այն թագաւորող Փրանկիսկոս Բ. ի — Մարիամ Սգու-
 արդի էրկանը — յաջորդեց տասնամեայ Կարոլոս Բ.
 (1560-1574): Ասոր տեղը կառավարեց տէրու-
 թիւնն իր մայրը, կատարինէ Մէտիչի: Ուղղափառ
 կողմնակցութեան գլուխը կեցած էր Կիզեան հզօր
 գերդաստանը: Պուրպոնները՝ Անտոն Նավարրացին
 (Հենրիկոս. Գ. ին հայրը), եղբայրը՝ Գոնտէ իշխանը,
 Ինչպէս նաեւ Գոլինետի ծովակալը, նորաղանդներուն
 (Հիւկընդ) գլխաւորներն էին:

Ութը տարի փոփոխ բախտով տեւեց պատե-
 րազմը: Անտոն ու Փրանկիսկոս Կիզ, դարձեալ Գոն-
 տէ՝ առաջին տարիներն ինկան: Բողոքականաց երեք
 հեղ կրօնի ազատութիւն շնորհուեցաւ ու դարձեալ
 ետ առնուեցաւ: Բարիզի արեան հարսանիքովը պա-
 տերազմը նորէն արժարծեցաւ, որովհետեւ 1572ին
 Բարթոլղիմէոսի գիշերը (24. Աւգոստ.) Գոլինետի ու
 5000 հիւկընդ սպանուեցան. նոյնը պատահեցաւ
 նաեւ գաւառներուն մէջ:

Հենրիկոս Գ. (1574-1589) իւր եղբօրը մա-
 հուանէն ետեւ՝ լեհաստանի թագը, Գաղղիայինին
 հետ փոխեց: Նրմուրի հրովարտակով 1585ին,
 (որուն զօրութեամբ ըտր ըտրականք Գաղղիայէն

պիտ'որ ելէին), գահին վրայ առաջին իրաւունքն ունեցող Հենրիկոս Նավարրացին, նորէն (երից Հենրիկոսաց) պատերազմի գրգռուեցաւ: Նիդա- կակցութեան (ligue) գլուխն անցնող եւ թագին ետեւէն ինկող Հենրիկոս Վիլ' թագաւորին հրա- մանաւն սպանուեցաւ: Թագաւորը (Հենրիկոս) նի- զակակցութեան ձեռք բարիզէն վնասուելով՝ Հեն- րիկոս Նավարրացւոյն բանակը փախաւ, եւ հոն Վլե- մէս Յակոբ Դոմինիկեանէն սպանուեցաւ: Իրմով սպառեցաւ Վալուայի ցեղը:

2. Հենրիկոս Դ. ին հետ ելաւ գաղղիական գահին վրայ, Պո-րպոնէան ցեղը. (1589-1848): — Հենրիկոս Դ. (1589-1610) վեց տարի նիդա- կակցութեան ու Փիլիպպոս Բ. Սպանիացւոյն հետ պատերազմելու ստիպուեցաւ. յաղթեց Իվրիի քով (1590) ու պաշարեց Բարիզը: Բայց այն ժամանակ միայն ամէնքը զինք թագաւոր ճանչցան, երբ ուղ- ղափառութիւնն ընդունեցաւ: Նանդի հրովարտա- կով (1598) շնորհեց բողոքականաց կրօնի ազա- տութիւն եւ մուտք տէրութեան պաշտօններուն: Ռափայլեագին ձեռքէն ընդունած մահը՝ օդ հանեց Հապսպուրկեան տան դէմ՝ ունեցած յատակա- գիծները:

Հենրիկոս Դ. ի իմաստուն վարչութեամբը, շուտ մը վրայ եկաւ Գաղղիա: Իր պաշտօնեան՝ Սիւլլի, ազնուա- կան դուքսը, շապուց եկամուտքը: Առուտունն ու դործարաններն սկսան ծաղկիլ: — Միապետութիւնն՝ ար- դէն Փրանկ. Ա. ին ատեն կատարեալ կերպարանք մ'առած էր: Աւատառուք փոխանակ աւատական ծառայութեան՝ սկսան տուրք վճարել: Տէրութեան անկախ ժողովներուն տեղ՝ մտցուեցաւ թագաւորէն կախում ունեցող ազ- նուականաց ժողովները:

99. Կորազանդոսի-նն Անգղիայի մէջ.

1. Ինչպէս մտաւ Կորազանդոսի-նը Անգղիայի մէջ. Ո՞վ յաջորդեց Հենր. Ութերորդի: — 2. Ո՞վ է Եղիսաբէթ. Ի՞նչ կառավարութիւն ունեցաւ: — 3. Որո՞նք հետ ելաւ սպառազեան տանը՝ Անգղիայի գահին վրայ. Յակոբ Ա. ինչ ո՞վ յաջորդեց. Ի՞նչ կառավարութիւն ու վախճան ունեցաւ. Կարալուս Ա.: — 4. Ի՞նչ քաղաքականութիւն բռնեց Գրամուէլ. Անգղիայի հանրագիտութիւնը քանի՞ տարի սակեց. — 5. Ինչպէս կառավարեցին Կարալ. Բ.: Գուլիելմոս Գ.: — 6. Ի՞նչ վեճակի մէջ էր գտնենք այս միջոցին Անգղիայի քաղաքական գիրքն ու գիտութիւնը:

1. Հենրիիկոս Ը. (1509-1547), Հենր. Է. ի որդին, Գուստորի տնէն, (89) կրիւք լի ու բըռնաւոր իշխան մը, ի սկզբան Ղութերի դէմ գրեց (defensor fidei). բայց ետքէն թողուց ուղղափառութիւնը՝ երբ քահանայապետն իւր ամուսինէն՝ Կատարինէ Արրակոնիացիէն բաժնուելու հրաման չտուաւ. եւ հրատարակեց ինք զինք անգղիական եկեղեցւոյն գլուխ: Ամէն եկեղեցականք հարկադրեցան իր գլխաւորութիւնը (suprématie) ճանչնալու երդում ընել: Վանքերու ստացուածները յարբունիս գրաւուեցան, ուղղափառներէն շատերը (ինչպէս ազնուական Թովմ. Մորէ) գլխատուեցան կամ բանտարկուեցան: *Հենրիկոս իր վեց կիներէն երկուքը (Աննա Պոլինն) ու Կատարինէ Հովարտը) գլխատել տուաւ:

Եդուարդ Զ. ին (1547-1553) Հենրիկոսի եւ Յովհաննա Ալեյմոնրի որդւոյն ատեն, նորազանդութեան գլուխն անցած էր Գրանմէր արքեպիսկոպոսը:

Մարիամ (1553-1558) Վենրիկոսի երէց դուստրը, Փիլիպպոս Բ. Սպանիացւոյն ամուսինը, իր եղբօրմէն թագաժառանգ որոշուած Յովհաննա կրէյլ գլխատել տուաւ: Ուղղափառ եկեղեցին հաստատելէն ետեւ, Գրանմէր եւ ուրիշ խել մը բողոքականներ պրուեցան:

2. Եղիսաբէթ (1558-1603) Հենրիկոսի եւ Աննա Պոլինի աղջիկը, գահ ելելէն անմիջապէս

ետրը, եկեղեցականներէն երդում պահանջեց ու հիմնեց Եպիսկոպոսական կամ Բարձր եկեղեցին Անգղիայի մէջ: Ասոնցմէ բաժնուեցան Երեցականը կամ Պարզակրօնը՝ որոնք բարձր եկեղեցւոյն մէջ դեռ պահուած ուղղափառ ծէսերը բոլորովին ջնջել կ'ուզէին, եւ Թագուհւոյն գլխաւորութեանը երդում ընել չէին ուզեր:

Եղիսարեթի կամայական, բայց խորագէտ կառավարութեան ատեն սկսաւ արթննալ նաւագնացութեան եւ վաճառականութեան հոգին. որով Անգղիա իր ապագայ մեծութեան հասաւ: Անգղիացւոց Փիլիպպոսի նաւատորմին (armada) վրայ ըրած մեծ յաղթութեամբ (1588) հիմ դրուեցաւ Անգղիայի ծովային զօրութեան: Փրանկ. Տրագէ 1580ին նաւարկեց հողագնդին բոլորտիքը: 1584ին հիւսիս. Ամերիկայի մէջ՝ Վիրգինիա, ու 1600ին Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը հիմնուեցաւ:

Մարիամ Սղուարդ Սկոտիայի Թագուհին՝ ի սկզբան Փրանկիսկոս Բ. Գաղղիայի Թագաւորին, յետոյ իւր հօրեղոր ու վերջապէս զանիկայ սպանողին հետ ամուսնացաւ. բայց իր հպատակներէն բռնուելով եւ ետքէն գահէն վար առնուելով, ստիպուեցաւ 1568ին Եղիսարեթի ապաւինիլ, որ զինք 19 տարի բանտի մէջ պահէին ետեւ, 1587ին գլխատել տուաւ:

3. Յակոբ Ա.ին (իբրեւ Թագաւոր Սկոտիայի Յակոբ Զ.) չենր. Ը.ին մէկ քրոջը Թոռնորդւոյն եւ Մարիամ Սղուարդի որդւոյն հետ ելաւ Սրբաւորէան ցեղն անգղիական գահին վրայ (1603-1714):

Յակոբ Ա. (1603-1625) միացուց Անգղիան Սկոտիայի հետ. սակայն վերջինը 100 տարի մըն ալ ունէր իր առանձին խորհրդանոցը: Յակոբի կամայական վարչութիւնն առիթ տուաւ (1605) վառօգի դաւակցութեան, որ զինք ու խորհրդանոցն օդ հանել կ'ուզէր:

Կարոլուս Ա. (1625-1649) հոգիները գրե-
գուեց, ուղղափառութեան միտելով, ըստ քմաց ծանր
տուրքեր դնելով ու սահմանադրութեան մէջ փոփո-
խութիւններ ընելով: Խորհրդարանին (1628) իրաւ-
անց կոչուած աղաչանքը շնորհելէն ետեւ, կառա-
վարեց, Պէօքինկհէմի տեղ անցնող Սդրէֆֆըրտ
պաշտօնէին ձեռօք՝ տասնումէկ տարի առանց խոր-
հրդանոցի. մինչեւ որ երիցական Սկովտիացիք իրեն
դէմ դաշնակցութիւն մը կազմեցին: Ասոնց զինուիչն
ստիպեց զթագաւորը, 1640ին Երկարատեւ խորհր-
դանոցը գումարելու, որ զՍդրէֆֆըրդ դիւստտել
տուաւ եւ թագաւորական իշխանութեան իրաւ-
ունքներն ետեւէ ետեւ իրեն յափշտակեց: Կարոլուս
Լոնտոնէն փախաւ (1642), բայց Գրոմոնելի առաջ-
նորդութեան տակ եղող խորհրդարանի զօրքէն յաղ-
թուեցաւ. եւ 1647ին Սկովտիացիներէն խորհրդա-
նոցին յանձնուեցաւ: Անկախներուն ու երիցականաց
մէջ երեք տարի պատերազմ ըլլալէն ետեւ՝ Կարոլուս
Ա. Կոճղի ժողովէն (rump-parliament) մահուան դա-
տապարտուեցաւ ու 1649ին գլխատուեցաւ:

4. Անգղիայի հանրապետութիւնը տեւեց
1649-1660: — Գրոմոնէլ՝ Կարոլուսի որդւոյն առա-
ջնորդութեան տակ եղող Սկովտիացիները 1650ին
Տընպարի ու 1651ին Ուըրսդրի քով զարնելէն ետեւ,
ինք զինք բանակէն Պաշտպան Անգղիայի անուանել
տուաւ (1653-1658): Թէպէտ խորհրդարանը լու-
ծեց, բայց Նաւազնացութեան վճռովն — որով
օտարականաց՝ իրենց սեպհական վաճառքէն զատ
վաճառք Անգղիա բերելը կ'արգիլուէր, — հիմ դրաւ
Անգղիայի ապագայ առեւտրական մեծութեան:

Գրոմոնելի մահուանէն ետեւ (1658) — երբ
իր որդին Ռիքարդոս՝ շփոթութիւններ ելլելուն հա-

մար հրաժարեցաւ — Սկովտիայի Կուսակալը, Գէորգ Մընզ, խորհրդանոց մը ժողովեց ու գլխատուած թագաւորին մեծ որդին՝ Կարոլոս Բ-ը անմիջապէս գահ հանեց:

5. Կաթոլոս Բ. (1660-1685) հօրը պէս տկար կառավարութիւն մ'ունեցաւ, անոր համար խորհրդանոցն 1673ին բռնութեամբ կրցաւ իրեն «Փորձոյ օրինագիրը», հաստատել տալ. որով ուղղափառք ամէն հրապարակական պաշտօններէ կը զերկուէին. եւ փրցընել 1679ին «Հեպիէս գարբըսը», որով կ'որոշուէր, թէ ամէն Անգղիացի բռնուելու ատեն՝ պէտք է որ նոյնին պատճառը գրով իմանայ եւ 24 ժամու մէջ դատաստանի առջեւ ելլէ: (Հուիկ ու Թորի կողմնակցութեանց սկզբնաւորութիւնը):

Մ Յակոբ Բ. (1685-1688), որ ուղղափառ կրօնն ընդունած էր, ուղղափառաց շնորհմունքներ ընելուն՝ նոր տօգոհութեան առիթ տուաւ: — Երբ իր փեսան, Գուլիէլմոս Օրանիացին Անգղիա ցամաք ելաւ, Յակոբ Բ. փախաւ ու վար առնուեցաւ:

Գուլիէլմոս Գ. (1689-1712), որուն յանձնուեցաւ թագին հետ նաեւ Իրաւանց օրինագիրը՝ (Bill of rights, որով խորհրդանոցին ու ժողովրդեան հին ազատութիւնները կը հաստատուէին,) Յակոբ Բ-ի կողմնակիցներուն եւ Իրլանտացոց յաղթելէն ետեւ, նորէն տեղը բերաւ Անգղիայի ազդեցութիւնը: Իսկ Գաղղիայի հետ ունեցած պատերազմովը՝ ամրացուց Անգղիայի ծովային զօրութիւնը: Այս քաղաքականութեան հետեւեցաւ նաեւ Աննա Ստուարթ (1702-1714), Յակոբ Բ-ի կրտսերագոյն դուստրը: Աննայի մահուանէն ետեւ, Գէորգ Ա. ով ելաւ անգղիական գահին վրայ Հաննովերի տունը:

6. Յակոբ Ա. ին ասեմ, Հոլլանտացւոց ծովային զօրութիւնը՝ Անգղիային եռապատիկն էր: Բայց հազութե վարդոս Բ. ի ասեմ խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ, անմիջապէս սկսաւ Անգղիայի առուտուրը ծաղկել: Միեւնոյն ժամանակ անցան զաղթականութիւնները: Յեղափոխութեան ասեմ, խել մը տժգոհներ հիւս. Ամերիկա գաղթեցին, հոն ըստ անգղիական սովորութեանց ըսյց ազատութեամբ ապրելու համար: 1681 ին հիմնեց Ուիլերմ Բ. ինն Ֆիլատելֆիան: Արդէն Աննայի կառավարութեան ասեմ տասը գաղթական դաւառ կազմուած էր Ամերիկայի մէջ. ասոնց վրայ աւելցան (1718) նաեւ Հուտսոնի ծոցին երկիրներն ու Եւրոպայի մէջ կեդրաւգար ու Մինորգա:

Գիտութիւնք ալ ետ չմնացին Անգղիայի մէջ: Ուիլերմ Շէքսփիր (+1617), Փրանկ. Պագան, Լորտ Վէրուլամ (+1626), Միլթըն (+1674), Լուգ (+1704), Իսահակ Նեւտոն (+1727), պատկառելի անուններ են:

100. Գանիա, Շուեթ, Նորուեգիա.

1. Ե՛րբ սկսան երևան ելել Դանիա, Շուեթ ու Նորուեգիա. Ո՛ր միջոցն հասաւ Դանիա իր զօրութեան ծագը: — 2. Ի՞նչպէս Թալարոքի քերտիանս Ս. Դանիայի մէջ: — 3. Ե՛րբ ու ի՞նչպէս ձեռք բերին Շուեթացիք անկախութիւնին. ի՞նչ վարչութիւն ունեցաւ Կուստաւո Առոյթոս: — 4. Ե՛րբ հասաւ Շուեթ իր զօրութեան զագաթը: — 5. Ի՞նչ վիճակ մէջ էր Դանիա ձ.Ձ. զարէն ետեւ. Որո՞նք են իրարու յաւորող Թագաւորները:

1. Երկրի մը մէջ, այնչափ շուտ եւ ընդհանուր ընդունելութիւն չգտաւ նորաղանդութիւնը, ինչպէս Գանիայի, Շուեթի ու Նորուեգիայի տէրութիւններուն մէջ՝ որոնք 1397 ին, Գալմարի գաշնակցութեամբ, իրարու հետ միացած էին:

Դանիայի, Շուեթի ու Նորուեգիայի մէջ, մինչեւ Թ. զար առանձին առանձին նորմանական ու գոթացի թագաւորաց տակ քանի մը պզտիկ տէրութիւններ կային: Կանուգոս Մեծի՝ (1014-1035) Անգղիայի, Գանիայի ու Նորուեգիայի թագաւորին կառավարութեան ժամանակ տարածուեցաւ այս երկիրներուն մէջ քրիստոնէութիւնը:

Դանիա իր զօրութեան ծագը հասաւ Վալտէմար Ա. (1157-1182) ու Վալտէմար Բ. ի (1202-1241) ժամանակ. որոնք հետզհետէ Բոմերանիան, Մեդլէնպուրկն ու Եսդլանդիան նուաճեցին: Երկարատեւ ներքին խռովութիւններէ ետեւ, Վալտէմար Գ. (1340-1375) թագաւորական ճոխութիւնը նորէն հաստատեց: Իր աղջիկը Մարգարիտա՝ ամուսնութեամբ նաեւ թագուհի Նորուե-

գիայի (որուն կը վերաբերէր 1260էն վեր Իսլանդիա). աշխարհակալաց Շուետը (որուն հետ 1300էն միացած էր Ֆինլանտիան) ու միացուց երեք տէրութիւնները Գալմարի դաշնակցութեամբ 1397ին: Բայց ամէն մէկ երկիրը պահեց իր յատուկ սահմանադրութիւնը: Երբքն ալ ընտրական էին: Թագաւորաց իշխանութիւնը՝ հարուստ ազնուականներէն ու եկեղեցականներէն չափաւորուած էր:

2. Քրիստիանոս Ա. Օլտէնպուրկցին, որ Հոլշդայնն ու Շլեզվիկը աշխարհակալած էր, ընտրուեցաւ 1448ին Գանիայի թագաւոր: Իր յաջորդաց տտեն, Շուետ՝ իւր առանձին իշխանաց կառավարութեան տակ (Sten Sture), եղաւ գրեթէ անկախ: Միութիւնը նորէն տեղը բերելու վերջին փորձ մ'ըրաւ Քրիստիանոս Բ. որ (1520) Շուետն աշխարհակալեց եւ Սդոգհոլմի կոտորածով՝ իրեն թշնամի խել մը ազնուականներ, եկեղեցականներ ու քաղաքացիներ գլխատել տուաւ:

3. Կոստաս Ապա երիտասարդ ազնուազարմ շուետացին, զարկաւ 1521ին տալէգարլեան գեղացիներովը Գանիացիքը. առաւ Սդոգհոլմն եւ ընտրուեցաւ թագաւոր (1523): Կառավարեց (— 1560) իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ. բայց օգնեց Լութերական դաւանութեան տարածման, որ 1544ին ընդհանուր եղաւ:

Ազգայի տնէն՝ իրեն յաջորդող թագաւորները՝ Ռուսիայի, Լեհաստանի ու Գանիայի հետ գրեթէ անընդհատ պատերազմներու մէջ էին: Բայց աշխարհակալեցին (1561ին) Իսլանդիան: — Կոստաս Բ. Արոլֆոս (1611-1632) աշխարհակալեց (1616) ինկէրմանլանտն ու լիվլանտը եւ 30 ամեայ պատերազմին մէջ բողոքականութեան պաշտպան ելաւ: Իր՝ 1654ին թագէն հրաժարօք ու Հոմ ուղղափառութեան գարձող, գիտուն և ուղղական Քրիստինէի հետ, շիջաւ Ազգայի տունը. ու

4. Արեւելեան ծովուն գաւառներն առնելու համար եղած պատերազմները, յառաջ բերին Շուետի, Դանիայի, Լեհաստանի ու Ռուսիայի մէջ շօշափում մը: Երեսնամեայ պատերազմով, Շուետ՝ հիւսիս. Գերմանիայի մէջ երկիրներ ու զինուց փառք մը ստացաւ, որ զինք՝ հիւսիսային առաջին տէրութիւնն ըրաւ: Ասով կրցաւ 1654 ին գահ ելլող՝ Կարոլուս Ժ. Կոստասոս, Շուետաց առաջին թագաւորը՝ հիւսիսային համաշխարհական պետութիւն մը հիմնելու յատակագիծը շինել: Սակայն իր յաջորդը, Կարոլուս ԺԱ. 1660 ին. Յովհ. Գազմիր, Լեհաց թագաւորին հետ՝ Օլիվայի, ու Դանիայի հետ՝ Գոթենհակնի խաղաղութիւնն ընելով, Շուետ՝ իր յառաջուան երկիրներուն (Վիվլանտ, Շոնէն եւ այլն) վրայ ամփոփուած մնաց: — Պրանտենպուրկի գէմ ունեցած պատերազմին մէջ՝ կորսնցուց Շուետ (Ֆերպիլէնի ճակատովն 1675 ին) իր զինուց փառքը: Հիւսիսային պատերազմով (Կարոլուս ԺԲ. 1697-1718, թ. 108) անցան Արեւելեան ծովու գաւառներն եւ ուրիշ երկիրներ Գերմանիայի: Ուլրիկէ Ելէնորայի եւ իր էրկանը՝ Փրեգ. Հեսսենի իշխանին ժամանակը, տէրութիւնը ներքին կողմնակցութիւններով քայքայեցաւ (գլխարկներն ու գդակները):

Աստիփոս Փրեգ. Հոլզայնթունէն (որ տիրեց Շուետի վրայ 1751-1818) մասնակից եղաւ եօթնամեայ պատերազմին: Կուստաւոս Գ. փոխեց (1772) ազնուականաց շատ նպաստաւոր սահմանադրութիւնն ու սպանուեցաւ 1792 ին Անդարսդէօմի ձեռք: Կուստաւոս Գ. Նաբոլէոնի անհաշտ թշնամին, ստիպուեցաւ 1808 ին Ֆինլանտիան՝ Ռուսաց տալ, եւ երկրորդ տարին (1809) գահէն ինկաւ: Իւր հորեղբայրը՝ Կարոլուս ԺԳ. որդեգրեց իրեն Պէռնատող գաղղիացի մարաջախտը, իբրեւ թագաժառանգ (որ յաջորդեց թագաւորութեան 1818 ին, Կարոլուս ԻԳ. Յովհաննէս անունով) ու ընդունեցաւ 1814 ին արուեգիան.

5. Մինչեւ 1814 Նորուեգիայի հետ միացող Գանիայի մէջ՝ Քրիստիանոս Բ.ի վար առնուելէն ետեւ (1523), Փրեդերիկոս Ա.ին ատեն լուծերական դաւանանքն ընդհանուր ելաւ: Մեծամեծք 1661ին յանձնեցին թագաւորին անկոպար իշխանութիւն եւ թագի ժառանգական յաջորդութիւն:

Գանիայի մէջ, իրարու յաջորդեցին Փրեդերիկոս Գ. (1669ին Թ. 108). Քրիստիանոս Չ. 1730. Փրեդ. Ե. 1746ին: Ասոր ժամանակ Պէռնսդորֆ պաշտօնեան՝ յառաջացուց գիտութիւնն ու վաճառականութիւնը: — Քրիստիանոս Է. 1766ին. Սդրուէնսէ ինկաւ 1772. Հալլ շքայն՝ Օլտէնպուրկի դիմացն առնուեցաւ. 1807ին Գոթենհայն Անգղիացիներէն դնդակօծուեցաւ: Փրեդ. Չ. (1808): Քրիստիանոս Ը. (1848): Քրիստիանոս Թ. (1863):

101. Գերմանիա՝ 30ամեայ պատերազմէն յետեւ. — Հռենփարիա.

1. Ո՛վ յաջորդեց Վարդոս Ե.ի Գերմանիայի մէջ. Ինչպէս կառավարեցին Մարտինիանոս Բ., Ռուալտոս Բ., Մասաթիաս: — 2. Ե՛րբ սկսաւ երկունս ելլել Հռենփարիա. Ինչ վիճակի մէջ էր ԺԴ. ու ԺԵ. դարերուն մէջ: — 3. Ե՛րբ հասաւ Հռենփարիա իր ամենամեծ բարձրութեանը:

1. Փերդինանդոս Ա. (1554-1564) Հունգարիայի ու Պոհեմիայի թագաւորը, յաջորդեց իբրեւ Գերմանիայի կայսր, իր եղբօրը Վարդոս Ե.ին:

Մասաթիանոս Բ. (1564-1576) աղնուաբարոյ կայսրը, պահեց իր հօրը պէս ղեջողութեամբ ու չափաւորութեամբ տերութեան խաղաղութիւնը:

Ռուալտոս Բ. (1576-1612) իր նախորդաց ո՛չ ճարտարութիւնն եւ ո՛չ արիութիւնն ունեցաւ: Այլեւայլ զրկանքներ պատճառ տուին (1608ին) Աւետարանական միութեան. որուն մէջ մտան գրեթէ ամէն բողոքող իշխանները: Անկարող կայսրը չարգադրեցաւ (1608) Աւստրիան ու Հունգարիան իր Մատթիաս եղբօրը թողուլ, եւ Պոհեմիացոց՝ Վեհափառութեան հրովարտակաւ կրօնի աղատու-

Թիւն շնորհել: (Աս միջոցին կը ծաղկէին, Գեւրէր Դիգոյ Պրահէ, Կալիլէի):

Մաթաթիայի (1612-1619) կառավարութեան ատեն ելաւ ապստամբութիւն մը, որուն ժամանակ Մարդինից եւ Սլավադա կայսերական կուսակալները (1618ին Մայ. 23) Բրակի դղեկին մէկ պատուհանէն վար նետուեցան: —

2. Հունգարացիք՝ Ռւրալ լեռներէն գալթած ֆիննեան (ուգրեան) ժողովուրդ մը — մինչեւ 955 Գերմանացւոց ամենէն վտանգաւոր թշնամիները — 1000ին ատենները՝ Ս. Ստեփանոսի կառավարութեան ատեն քրիստոնէութիւնն ընդունեցան: Ստեփանոս՝ խել մը գերմանացիներ իր երկիրը բերաւ, եւ բաժնեց իւր տէրութիւնը 72 գաւառի (comitatus): Ասոնց՝ թագաւորէն անուանուած գաւառապետները, բովանդակաշխարհական ու զինուորական իշխանութիւնը ձեռուընին ունէին. եւ արքունեաց պաշտօնեաներուն եւ եպիսկոպոսաց հետ (magnat) կը կազմէին տէրութեան խորհրդանոցը:

Արպադեան ցեղին շիջանելովը՝ 1301ին Կարոլոս Ռոբէրթոս (Անժուի տնէն) Նէապոլսոյ իշխանը, թագաւոր ընտրուեցաւ: Ասոր որդին՝ Լուդովիկոս Մէծ (1343-1482) նաեւ Լեհաստանի թագաւոր՝ կ'իշխէր Ադրիական ծովէն մինչեւ Սեւ ու Պալդիկ ծով: Սիկիւմոնոս (1387-1437) նաեւ Գերմանիայի կայսր, ընդունեցաւ հարուած մը 1396 ին Օսմանցիներէն Նիկոպոլսոյ քով: Իր փեսան Ալբրէրթոս Բ. կայսրը, մեռաւ 1439 ին, Տաճկաց դէմ ըրած արշաւանքի մը ժամանակ: — Ասոր յաջորդող Վաթիսլաւոսն ալ՝ վառնայէ՛ քով իյնալէն ետք (1444), Լաթիսլաւոս Յեփնածին (posthumus) Ալբերդ Բ.ի որդին, ճանչցուեցաւ թագաւոր. ու

Յուլի. Հունիսի կը պատերազմէր, իբրեւ տէրութեան խնամապետ, յաջողութեամբ՝ Տաճկաց դէմ:

Յ. Մաթաթիա Կորֆլինոսի (1458-1490), Հունիսի որդւոյն կառավարութեանն ատեն, Հունգարիայի ամենէն փառաւոր ժամանակն էր: Աշխարհակալաց ասիկայ Շլեզիան, Մորաւիան, Լաւսիցր. առաւ Աիէննան ու պատերազմեցաւ քաջութեամբ Տաճկաց դէմ: Հիմնեց Օֆէնի մէջ համալսարան ու մատենադարան մը: Իր յաջորդացը, Ալափիսլաոս Ե. ի ու ասոր որդւոյն Լուդովիկոս Բ. ի ժամանակ (+ 1526 Մոհաչի քով) գերփեցին Տաճիկք երկիրը: — Հունգարիա, Փերդինանդոս Ա. ին (որ Աուդովիկոսի քրոջն Աննայի հետ ամուսնացած էր) ատեն՝ Աւստրիայի հետ միացաւ (1527). բայց երկրին կէսը՝ մինչեւ 1600, Տաճկաց ձեռքն էր: 1687ին, կորսնցուց Հունգարիա՝ իր ընտրական իրաւունքը. ու եղաւ՝ Պոհեմիայի պէս, աւստրիական ասն ժառանգութիւն:

102. Երբեմնամեայ պայտերազմը 1618-1648.

1. Երբ ու ինչու սկսաւ երեսամեայ պատերազմը: — 2. Ի՞նչ յաջողութեամբ մղուեցաւ 30ամեայ պատերազմը Դանիայի մէջ: — 3. Ինչու միջամտի եղաւ Առաւ. Աստիոս 30ամեայ պատերազմին մէջ: — 4. Գազդիս ալ 30ամեայ պատերազմին մէջ մաս ունեցաւ:

1. Երբ Մատաթիայի մեռնելէն ետեւ 1619ին, Փերդինանդոս Բ. (1619-1637) իր յաջորդը, Թուռն կոմսին առաջնորդութեամբ՝ մինչեւ Աիէննա յառաջացող Պոհեմիացիներէն վար առնուեցաւ, եւ Փրեդերիկոս Ե. Ֆալցի կայսրընտիր իշխանը թագաւոր ընտրուեցաւ, Փերդինանդոս Բ. Սպանիայի հետ միացած Պոհեմիա մտաւ, եւ Բրակի ճակատը վաստակելով՝ Փրեդերիկոս կորսնցուց իր թագաւորութիւնը 1620ին: Քիչ մը ետքը բոլոր Պոհեմիա

նուաճուեցաւ. կայսրը Վեհափառութեան հրովարտակն ետ առաւ, եւ ապստամբ՝ գլխապարտութիւններով ու ստացուածքնին յարքունիս գրաւուելով՝ պատժուեցան:

Ասոր վրայ Երնեսդ Մանսֆէլտ կոմսը, բողոքական երկիրներուն մէջ Պոհլանդի համար սկսաւ օգնութեան զօրք ժողովել. եւ կողոպտեց Ռենոսի քով եղած ուղղափառ հիմնարկութիւնները: Ասոր հակառակ Գեորգ Փրեդերիկոս՝ Պատրն-Տուրլախի սահմանակոմսը՝ Վիմֆէնի (1622) ու Քրիստիանոս Պրաւնշվայկցին՝ Սդաուլդի քով (1623), Դիլլի զօրապետէն յաղթուեցան:

2. Քրիստիանոս Դ. Դանիացին, Գերմանիայի ազատութիւնն ու բողոքականութիւնը պաշտպանելու պատրուակաւ, Դիլլի դէմ ելաւ. երբ անդիէն Մանսֆէլտ կոմսը, Վալէնշտայն կայսերական զօրապետէն Տեսաւի քով յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ Հունգարիա քաշուիլ, ուր մեռաւ ալ (1626): —

Երբ ասոր վրայ Քրիստիանոս Դ. 1626ին Լուդգէրի քով Դիլլիէն յաղթուեցաւ՝ իր երկիրը Վալէնշտայնէն կողոպտուեցաւ: Ասիկայ՝ Մէգլէնպուրկը բռնելէն ու դքսերը վերջնելէն ետեւ, 1629ին Մէգլէնպուրկն աւատ ընդունեցաւ: Ասոր վրայ Սդաւլունտը պարապ տեղ պաշարելէն ետեւ, Դանիայի հետ Լիպկէքի խաղաղութիւնն ըրաւ: Բայց իր ամբարտաւան վարմունքին համար, գերմանական իշխանաց խնդրելով զօրապետութենէ վար առնուեցաւ (1630):

Լիպկէքի խաղաղութենէն քիչ մը յառաջ՝ կայսրը Հատուցման հրովարտակը հանած էր (1629), որով կը հրամայուէր Բողոքականաց, որ Բասաւեան դաշնագրութենէն ետեւ գրաւուած եկեղեցական ստացուածները ուղղափառաց դարձնեն:

Ինքնաշարժի ակտ 221

3. ԿՈՒՍՏԱՆՈՍ ԱՍՏՈՎԻՍՍ ՇՈՒԵՏՈՍԹԱՊՈՒՆ,
— որ Լիվանտի աշխարհակալութեամբ, ընտիր բանակ մը կազմած էր, — 1630ին Գերմանիայի բողոքականաց օգնութեան եկաւ: Թէպէտ բռնեց Բոմբերանիան, սակայն չկրցաւ Մակտէպուրին ազատել. որ 1631ին Դիլլին առնուեցաւ, կողոպտուեցաւ ու այրուեցաւ:

ԿՈՒՍՏԱՆՈՍ Գէորգ Գուլիելմոս աշխարհակոման իրեն հետ դաշնակցելու ստիպելէն ու վերստուած դքսերը տեղերնին դարձընելէն ետեւ, Յովհ. Գէորգ, Սաքսոնիայի իշխանէն օգնութեան կանչուեցաւ: Զարկաւ Դիլլին Լայբցիկի քով 1631ին (Սեպտ. 17), աշխարհակալեց Փրանկիան, անցաւ (1632) Լէխ գետն, ուր Դիլլի մահացու վէրք մը ընդունեցաւ. ու բռնեց Միւնխէնը:

Ալէնշդայն լիուլի իշխանութեամբ դարձեալ զօրապետ անուանուելէն ետեւ, փախուց Սաքսոնիացիքը Պոհեմիայէն, եւ Շուետաց յարձակումը Նիւնպերկի քով մերժելէն ետեւ, Սաքսոնիա մտաւ: Հոն Լիւցէնի քով 1632ին (նոյ. 16) ուր ԿՈՒՍՏԱՆՈՍ ԱՍՏՈՎԻՍՍ եւ Բաբէնհայմ ինկան) Բեռնարդոս Այմարցիէն յաղթուեցաւ:

Ասոր վրայ Ալէնշդայն, Շուետաց հետ գաղտնի դաշնակցութեան մէջ մտնելով, Բիգգոլոմիսիէն մասնուեցաւ ու 1634ին Էկէրի մէջ կայսեր հրամանաւն սպանուեցաւ:

Փերդինանդոս արքիդուքսը՝ Աէրթ զօրավարին օգնութեամբ Շուետացիքներուն վրայ Նէօրալինկէնի քով յաղթութիւն մը վաստակելէն ետեւ (1634), Սաքսոնիա կայսեր հետ (1635) Բրակայի խաղաղութիւնն ըրաւ, որուն զօրութեամբ Հատուցման հրովարտակն ետ առնուեցաւ. եւ գրաւու-

ած եկեղեցական ստացուածքները, քառասուն տարի
գտացողներուն ձեռքը պիտ'որ մնային:

4. Գաղղիա՝ որ Ռիշլիէօ պաշտօնէին ժամա-
նակ Շուետաց օգնած էր, 1636ին Սպանիայի եւ
Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց: Պա-
ներ Շուետացի զօրավարը յաղթեց Վիդշդոքի քով
Սաքսոնիացւոց ու Աւստրիացւոց. եւ աւերելով մին-
չեւ Բրակ յառաջացաւ: Փերդինանդոս Գ. գահա-
կալելէն ետեւ (1637-1657), աշխարհակալեց Բեռ-
նարդոս Վայմարի դուքսը Պրայշախն ու Էլսասը. բայց
ասոր — հաւանականագոյնս թունով — մեռնելէն
ետեւ, Գաղղիացիք իրենց յափշտակացին 1639ին
իր աշխարհակալած երկիրները: Գորսդէնսոն, Պան-
նէրի քաջ յաջորդը՝ վաստրկեցաւ Լայբցիկի քով փա-
ռաւոր յաղթութիւն մը Բիգգոլոմինիի վրայ, մտաւ
ՊոՏեմիա ու Մորաւիա, աշխարհակալեց (1643)
Եռդլանտը. զարկաւ Կալլաս զօրապետը (1644)
Եիւդէրպոքի, եւ Կէօց ու Հացֆէլտ զօրավարները
(1645) Լանտաւի քով (ԲոՏեմիայի մէջ). եւ Վիէն-
նայի կը սպառնար: Իր յաջորդը Վրանկէլ՝ Գիւ-
րէնի առաջնորդնութեամբ եղած գաղղիացիներովը
(1646-1648) տակն ու վրայ բրաւ Պաւիերան.
Իսկ Գէօնիկամարք մտաւ Բրակա, այն միջոցին, որ
Վեստֆալիայի խաղաղութեան լուրն յառաւ:

103. Վ Էտրֆալիայի խաղաղութիւնը 1648.

1. Ինչպէս լինեցաւ երեսնամեայ պատերազմը. Ի՞նչ նոր բաժանում ընդու-
նեցան երկիրները: — 2. Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ 30 ամեայ պատերազմը
Գերմանիայի վրայ:

1. Խաղաղութեան բանակցութիւններն որ
1643ին Օսնապրիւքի ու Միւնսդէրի մէջ սկսած
էին, հազիւ 1648ին լմընցան: Պատերազմող տէ-
րութեանց հատուցում եղաւ Բոմերանիայի բաժ-

նուերլովն եւ եկեղեցական ստացուածոց աշխարհա-
կանանալովը:

Գաղղիա ընդունեցաւ աւստրիական Էլլսարը. հաստատուեցաւ Գոուլ, Մէց ու Վէրտէօն եպիսկոպոսութեանց՝ եւ Պրայսախի վրայ ունեցած իշխանութիւնը, եւ իրաւունք ստացաւ Փիլիպպոպուրկի մէջ պահակապան զօրք պահելու: — Շուեա. ընդունեցաւ յառաջակազման Բոմբրանիան, Ռիւկէնը, յետնակազման Բոմբրանիայի մէկ մասը՝ Վիլմար, Պրէմէն ու Վէրտէն եպիսկոպոսարանները եւ 5 միլիոն թալէր պատերազմի ծախք: — Աւկոպուրկի կրօնական խաղաղութիւնը տարածուեցաւ Կալուինականաց վրայ ալ: Հելլուետիայի՝ Գերմանիայէն, եւ միացեալ Սառիին Գաւառներուն՝ Սպանիայէն ազաւ ըլլալը ճանչցուեցան:

2. Գերմանիա ինչպէս կը կարծուի, երեսնամեայ պատերազմին մէջ՝ իր բնակչաց կէսէն աւելին կորսընցուց: Արուեստներն ու երկրամշակութիւնը մարդկան սակաւութեան պատճառաւ բոլորովին ինկան: Հարիւրաւոր քաղաքներ ու գեղեր միւրոյ կոյս դարձան: Մարգագետիններու եւ գաշտերու աեղ կը տեսներ մարդ, վայրենացած անտառներ: Աւելի խեղճ վիճակի մէջ մտաւ վաճառականութիւնն. որ արդէն Արեւելեան Հնդկաստանի ծովու ճամբովը խիստ հարուած մ'ընդունած էր: Վեոգֆայիական խաղաղութեամբ, Գերմանիա, ինչ մը՝ կայսրմէ բոլորովին անկախ տէրութեանց բաժնուեցաւ:

Երեսնամեայ պատերազմով, Գաղղիացիք, որ արդէն այն միջոցին իրենց կենաց բարակութեամբն ու ազնուութեամբն անուանի էին, վաստակեցան մեծ հեղինակութիւն գերմանական արուեստից, գիտութեանց, լեզուին ու բարոյիցը վրայ: Լուդովիկոս Ժ.Գ.ի գաղղիական տէրութեան տուած փառքը՝ մէկ դիէն, եւ գաղղիական երեւելի մատենագրաց ու մատենագրութեան զարգացումը մէկալ դիէն, արտաքոյ կարգի անեցուցին այլ ազգիցութիւնը: Գերմանացիք Բարիդ կ'երթային գաղղիերէն լեզու եւ գաղղիական բարակութիւն սորովելու: Գաղղիական շուայութիւն ամէն կողմ մուտք գտաւ:

Վեստֆալիայի խաղաղութեան, մինչև գաղղիական
յնդսփոխութիւն 1648 — 1789:

104. Գաղղիայի առաւել ազդեցութիւնը.

1. Ինչ կը զնէ առեւնիս Նոր պատմութեան երկրորդ շրջանը: — 2. Ո՞վ
յաջորդեց Հենր. Դ-ի. Ո՞վ է Լուզովիոս Ժ.Գ. Ինչպէս կառավարեց: —
3. Ինչ կառավարութիւն ունեցաւ Լուզ. Ժ.Գ. Ինչ պատերազմներ ըրաւ
Սպանիայի, Աւստրիայի, Սեպտիմիայի ու Հոլանտայի դէմ. Ինչ վաստակեցաւ
այս պատերազմներով: — 4. Ինչ տեսակ քաղաքականութեան կերպ էր
Լուզովիոսի բռնածը. Ինչ փոփոխութիւններ ըրաւ տերութեան մարտ-
ութեանը: — 5. Ինչ արդիւնք ունեցաւ Լուզ. գաղղիերէն մատենա-
գրութեան նկատմամբ:

1. Նոր պատմութեան երկրորդ շրջանին մէջ,
անով երեւելապէս զարգացաւ ու զօրացաւ բացար-
ձակ միապետութիւնն, որ թագաւորական իշխանու-
թիւնը չափաւորող կապերուն վերջին մնացորդներն
այլ, գրեթէ ամէն տեղ վերցան: — Ինչպէս առաջին
շրջանին մէջ՝ կրօնական, ասանկ ալ երկրորդին մէջ՝
առեւտրական շահերը քաղաքականութեան հետ
սերտիւ միաւորեցան: Եւ որովհետեւ առուտուր եւ
գործարաններ՝ ազգային հարստութեան գլխաւոր
աղբիւրները կը համարուէին, անոր համար գաղ-
թականութիւններն ու ասոնց հետ ծովային տէրու-
թիւնք, եւ յանուանէ Ստորին Գաւառք ու Անգղիա
աւելի մեծ նշանաւորութիւն մը ստացան: — Առա-
ջին շրջանին մէջ՝ Սպանիայի ունեցած առաւել ազ-
դեցութիւնը, Վեստֆալիայի խաղաղութենէն ետքը
Գաղղիայի անցաւ: Հիւսիսային տէրութեանց մէջէն
առաջինն էր ի սկզբան Շուետ, բայց ԺԸ. դարուն
սկիզբներն սկսան զօրանալ Բրուսիա ու Ռուսիա:
— Ըստ մասին առեւտրական շահերէ, ըստ մասին
տիրապետելու տննչանքէ եւ ըստ մասին քաղաքա-
կան հաւասարակշռութիւնը պահելու ջանքէ յա-

ուսջ եկած յաճախ պատերազմները, տուին մնայուն զորաց աւելի մեծ նշանակութիւն մը:

2. Մարմնով ու մտօք տկար Լո֊դոնէի ժ. Գ. ին (1610-1643) — Հենրիկոս Գ. ին որդւոյն — տեղ (Թ. 98) կը վարէր տէրութիւնն իր մայրը Մարիամ Մէտիչի: 1624-1642 տէրութեան գլուխն անցնող Ռիչիէօ կարդինալն ազնուականները հարստահարելով, նորադանդները զինաթափ ընելով ու ցամաքային եւ ծովային զօրութիւնը շատցընելով՝ ամրացուց թագաւորական իշխանութիւնը: Ինք Գաղղիայի ազդեցութիւնն աւելցուց անով՝ որ Աւստրիայի ու Սպանիայի դէմ եղած պատերազմին մասնակից եղաւ:

3. Լո֊դոնէի ժ. Գ. (1643-1713) հօրը մեռած ատեն հինգ տարեկան էր: Իր անչափահասութեան եւ մօրը՝ Աննա Աւստրիացւոյն խնամապետութեան ատեն, կը գործէր Մազարէնի Ռիչիէօյի ոգւովը: Բայց խռովութեանց պատճառ տուաւ իր կամայական կառավարութեամբը (1648). որով փրթաւ Պարսաւորաց (Fronde) ապստամբութիւնը: Գաղղիա՝ Աւստրիայի խաղաղութեամբ խել մը երկիրներ առնելէն ետեւ, Պիւրեննան գաշամբ (1659) ընդունեցաւ Սպանիայէն Ռուսիյլեոն ու Արդուա գաւառները:

Երբ Լուդովիկոս Մազարէնի մահուանէն ետեւ (1661), տէրութեան սանձը ձեռքն առաւ, փառաւոր աշխարհակալութիւններով իր տէրութիւնը եւրոպական ամէն տէրութեանց առաջինն ըրաւ:

Առաջին պատերազմն սկսաւ 1667 ին: — Փիլիպպոս Գ. Սպանիայի թագաւորին մեռնելէն ետեւ, Լուդովիկոս — իր ամուսնոյն հրաժարման հակառակ — ժառանգութեան իրաւանց վրայ հիմնեալ՝ սկսաւ Սպանիայէն Ստորին նահանգները պահանջել: Բայց

Անգղիայի, Հոլլանտայի ու Շուեաի երրեակ դաշնակցութենէն ստիպուեցաւ (1668) Ախէնի խաղաղութեամբ, Ֆլանտրիայի մէջ ըրած աշխարհակալութիւնները թողուլ:

Երկրորդ պատերազմն եղաւ 1672ին: — Երբ Լուդ. Անգղիայի հետ միանալով՝ Հոլլանտացիներէն վրէժ առնուլ կ'ուզէր, ասոնք՝ իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանեցին: Այն միջոցին որ Լուդովիկոս կը ստիպէր Փրեդ. Գուլիէլմոս, Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը (1673) խաղաղութեան դաշինք գնելու, Աւստրիա ու Սպանիա պատերազմ հրատարակեցին Գաղղիայի դէմ: Բայց Լուդովիկոսի զօրավարները՝ Գիւրէն (+ 1675ին Սասպախի քով.) ու Գոնտէ, թշնամիները հաւասարակշռութեան մէջ պահեցին. որով Սպանիա հարկադրեցաւ Նիմփէկի խաղաղութեամբ (1678) Ֆրանշ Գոնդէն եւ Ստորին գաւառաց սահմաններուն վրայ 12 տեղ Գաղղիայի տալ:

Ասոր վրայ Լուդովիկոս միաւորութեան Սենեկին քննել տուաւ, թէ ինչ երկիրներ կը վերաբերէին յառաջագոյն իրեն յանձնուած քաղաքներուն. եւ գրաւեց Սգրասպուրկը, Լուքսէմպուրկն եւ ուրիշ քանի մը քաղաքներ: Ո՛չ Վիէննայի քով Տաճիկներէն նեղ մտած կայսրը, եւ ո՛չ ալ դեսպանաց առաջնութեան կռիւներուն զբաղած տէրութեան ժողովը՝ կրցան ասոր դէմ բան մ'ընել:

Երրորդ պատերազմի մը ձեռք զարկաւ Լուդովիկոս 1688ին, Լուվոս պատերազմի պաշտօնէին յորդորելովը՝ Կայսեր, Սպանիայի, Անգղիայի, Հոլլանտայի ու Սաւոյայի դէմ: — Աս պատերազմն սկսաւ բարբարոսական կերպով՝ շատ տեղուանք մոխիր ու անապատ դարձընելով: Ստորին Գաւառաց մէջ՝ Լիւքսէմպուր մարաջախտին, եւ Իտալիայի մէջ՝ Գատինայի

յաղթութիւններով՝ հասաւ Լուդովիկոս 1697 ին Ռիզուլիքի խաղաղութեան, որուն զօրութեամբ Գաղղիացիք Ելսասի մէջ ունեցած տեղերնին պահեցին:

4. Լուդովիկոսի արտաքին ձեռնարկութեանցք պէտ նշանաւոր էր իր հնարած կառավարութեան կերպը: Ազնուականաց զօրութիւնը՝ Լուդով. ԺԱ. էն ետքը, եւ մանաւանդ Ռիշլիէօյի ու Մազարէնի ձեռք ջղատած ըլլալով, Լուդովիկոս ԺԴ. տէրութեան միութեանն արդեւք դնող թումք մը չգտաւ: Ինք՝ կը նկատէր տէրութիւնն իբրեւ ամբողջ մը, զոր կենդրոնացուցած էր իւր անձին վրայ (l'état c'est moi). եւ տէրութեան մէջ՝ թագաւորին իշխանութենէն զատ՝ իշխանութիւն չէր ճանչնար: Անոր համար, իր 72 տարւան կառավարութեանն ատեն, ոչ տէրութեան ժողով եւ ոչ ալ ազնուականաց խորհուրդ մ'եղաւ: Եւ որպէս զի թագաւորին՝ տէրութեան մէջ ունեցած բարձր աստիճանը, նաեւ արտաքին ցոյցերով տեսնուի, արքունեաց սովորութիւններն (étiquettes) ամենաճիշդ կերպով բնութեցան:

Որովհետեւ Մազարէնի մահուանէն ետեւ առաջին պաշտօնեայ (premier ministre) չընտրուեցաւ. անոր համար վարչութեան այլեւայլ ճիւղերուն համար առանձին պաշտօնեաներն հարկաւոր եղան. եւ Լուդ. ասոնց ընտրութեանը մէջ, ըստ մեծի մասին բախտ ունեցաւ: Ասոնց մէջէն նշանաւոր են ի մասնաւորի Լուվոյս պատերազմի ու Գոյպէր ելեւմտից պաշտօնեաները: Վերջինը՝ տէրութեան ելեւմտուրը կարգաւորեց եւ առուտուրը յառաջացրնելով ու գործարաններ դնելով՝ տէրութեան մուտքն աճեցուց: Բայց որովհետեւ շարունակեալ պատերազմները, փառաւոր արքունիքն ու թագաւորին փառաւոր շինութիւնները (Վէրսայլ, Մարիի եւ այլն) մեծ ստրկի գումարներ կը պահանջէին, անոր համար զօրութիւնն սպառած երկրին վրայ պարտուց մեծ ծանրաբեռնութիւն՝ իսկ քաղաքացւոց ու գեղացւոց վրայ անտանելի տուրքեր գրուեցան: — Տէրութեան այս կերպ փոխուելովը բնական էր որ նոր կարգաւորութիւն մ'ըլլար նաեւ ստիկանութեան մէջ: Մինչեւ այն ժամանակ, խաղաղութեան ու կարգաւորութեան հոգը, տեղական վարչութեան յանձնուած էր: Հիմակ մասնաւոր պաշտօնեաներ գրուեցան, որոնք չէ թէ միայն մարզիկներուն եւ ընչից ապահովութեանն, այլ նաեւ ընդհանրապէս տէրութեան խաղաղութեանն եւ բարօրութեանը վրայ պիտ'որ հրակէին: Գաղտնի ստիկանութիւն մըն ալ դրուեցաւ, որ առանձնականաց իրաւունքին դպչելէն զատ, նայն իսկ նամակները բանալու իշխանութիւն ունէր:

5. Լուդովիկոսի կրթութեանը պզտիկուց հոգ տարուած չէր. սակայն բնական խելք ու սրամտութիւն այս

պակասութիւնն ըստ մասին լեցուցին: — Լուգ. ԺԳ. ամենայն կերպով յառաջացուց արուեստներն ու գիտութիւնները: Իր արքունիքը ժողովեց Գաղղիայի աւազին գիտականներն ու անոնց առատ եկամուտ կապեց: Ասանկով իր կառավարութեան ժամանակը գաղղիական մատենագրութեան սակեղարն եղաւ: Տէգարդ Մոլիէր (†1673), Գուռէյլ (†1684), Ռասին (†1699), Լաֆոն-ճէն, Պուալոյ, Պոսիւէ, Ֆէնէլոն (†1715) Գաղղիայի մատենագրութեան աստղներն են: Լուգ. Հիմեթ 1663 ին Գրոց, 1666 ին գիտութեանց ճեմարանները:

Լուգովիկոսի հնարած վարչութիւնը շուտ մը օրինակ եղաւ գրեթէ ամէն եւրոպական տէրութեանց: Գաղղիական արքունեաց շքեղութեանը բարակութեանն, ինչպէս նաեւ բարոյից պակասութեանը հետեւեցան ուրիշ արքունիքներն ալ: Գաղղիերէն լեզուն հետ, Եւրոպայի մեծ մասին մէջ՝ տարածուեցան նաեւ գաղղիական նորելուկ սովորութիւնները:

105. Ասորիիս, Սպանիս, Բարբոսիալ.

1. Ինչպէս կառավարեց Լեոփոլտոս Ա. Տաճկան-Ասորիական պատերազմներն ինչ հետեւութիւն ունեցան. Ե՛րբ սկսան Օսմանցիք տկարանալ. — 2. Ինչ վիճակի մէջ էր Սպանիա՝ Փիլիպոս Գ. ի ու իր յաջորդացն տան. ինչ էին իր անկման պատճառները: — 3. Ե՛րբ բաժանեցաւ Բորբուկալ Սպանիայէն. Ինչ կերպարանք առած էր Բորբուկալ ժ.Ը. շարուն մէջ:

1. Գերմանիայի մէջ Փերդինանդոս Գ. ի յաջորդեց իր որդին Լեոփոլտոս Ա. (1658-1705): Ասոր ժամանակ արդէն տկարացած տէրութիւնը՝ տաճկական ու գաղղիական պատերազմներով շատ կրեց: Տաճիկք՝ 1683 ին հասան Գարա Մուսղաֆայի առաջնորդութեամբ Աիէննայի առջեւ: Սակայն Սդարէնպէրկէն քաջութեամբ պաշտպանուած քաղաքը, Յովհաննէս Սոպիէպի լեհացին ու կարոլոս Լութարինգիացին ազատեցին: Աւստրիացիք՝ ասկէ ետքը Լուգ. Պատընի իշխանին ու Եւգինէոս Սաւոյացւոյն յաղթութիւններովն այնչափ յառաջացան, որ Տաճիկք՝ 150 տարիէ վեր Հունգարիայի մէջ առած բոլոր երկիրները կորսընցուցին: Հունգարիա աւստրիական տան ժառանգութիւն եղաւ 1687 ին. բայց պահեց իր յատուկ սահմանագրութիւնը: Գարլովիցի

խաղաղութեամբ (1699), Այսրն առաւ Գրանսիլուանիան ու Սլաւոնիան: Եւգինէոսի՝ Բեդերվարտայնի ու Պելլրատի քով ըրած յաղթութիւններովը, վաստակեցաւ Աւստրիա, Բասարովիցի խաղաղութեամբ՝ (1718) Խռուադիստանի, Պոսնիայի, Սերուիայի ու Վալաքիայի մէկ մասը. ուր անդիէն Վենետիկ՝ 1699 ին առած Մորէան, դարձեալ կորսնցուց: Ասկէց ետքն սկսաւ Տաճկի տէրութեան մէջ անկարողութիւնն ու անտէրնչութիւնը. որով իր ազգեցութիւնը կորսընցուց: Թէպէտ ընդունեցան Օսմանեանք Պելլրատի դաշինքով (1739) Սափայի ու Գանուբի հարաւային դին եղած բոլոր երկիրները, բայց Ազովը Ռուսաստանի տալու հարկադրեցան:

2. Սպանիայի մէջ՝ Փելլուպ. Գ.ի (1598-1621) ու Փելլուպոս Գ.ի (1621-1665) ժամանակ՝ ինչպէս ժողովուրդն, անանկ ալ երկրագործութիւնն ու արուեստք տեսանելի կերպով իյնալու սկսան: Քաղաքներ ու գեղեր գրեթէ ամայի եղած էին. ուր անդիէն անտանելի տուրքերը շատ տեղուանք ապրտամբութիւններ յառաջ բերին: Սպանիա՝ Վեստֆալիայի խաղաղութեամբ հարկադրեցաւ Հոլանտական հանրապետութիւնը ճանչնալու. եւ Պիւրենեան խաղաղութեամբ՝ 1659 ին Արդուան ու Ռուսիյեոնը Գաղղիայի տալու: Տկար Կարոլոս Բ. (1665-1700) անյաջող պատերազմներէ ետեւ, Ախէնի խաղաղութեամբ 1668 ին Ֆլանտրիայի մէկ մասն. ու Նիմփէկի խաղաղութեամբ 1678 ին, Ստորին Նահանգներէն քանի մը գաւառ ու քրանշ Գոնդէն Գաղղիայի տալու հարկադրեցաւ (104):

3. Բորդուկալ սպանիական դաւառ եղած ժամանակ (1580-1640) իր Արեւել. Հնդկաստանի երկիրները՝ Հոլանտացւոց տալու հարկադրեցաւ: Բայց

Յովհաննէս Դ. Պրականցացիին վարչութեան ատեն (1640ին) Սպանիայէն բաժնուեցաւ: Ասկէ ետքն Անգղիա եղաւ Բորդուկալի դաշնակիցք. որ մանաւանդ անկարող Յովհաննէս Ե.ի ժամանակ (1705-1750) մեծ ազդեցութիւն սկսաւ բանեցընել Բորդուկալի ներքին իրողութեանց վրայ: Յովհէֆ Էմմանուէլէ ատեն (1750-1777) յառաջացուց (Վիսսապոնը՝ 1755ի երկրաշարժէն ետեւ նորէն ու աւելի փառաւոր շինել տուող) Բոմպալ պաշտօնեան՝ վաճառականութիւնը: Սակայն խելագար Մարիամ Ա.ի ատեն — որուն տեղ 1799էն, կը կառավարէր տէրութիւնն իւր որդին Յովհ. Զ. — այն նորոգութեանց պտուղները փճացան: Առուտուրը՝ բոլորովին Անգղիացուոց ձեռքն անցաւ. երկրի մշակութիւնը ծանր տուրքերուն եւ մարդու պակսութեանը պատճառաւ շատ ինկաւ:

106. Սպանիայի յաջորդութեան պատերազմը. 1700-1714.

1. Ինչ պատճառաւ ծագեցաւ Սպանիայի մէջ յաջորդութեան պատերազմը:
— 2. Ինչ եւք ունեցաւ. Ինչ կերպարանք առաւ Սպանիա անկէջ ետքը:

1. Կարոլոս Բ.ի ամենէն մօտիկ ժառանգը, Պաւլիերայի կայսրընտիրը, 1699ին մեռած ըլլալով՝ Անգղիա ու Հոլլանտա թագաժառանգ որոշեցին կայսեր երկրորդ որդին զԿարոլոս: Ասոր հակառակ Կարոլոս Սպանիացին, կտակին մէջ ժառանգ անուանեց Լուդ. ԺԴ.ին թողը՝ զՓիլիպպոս, որ թագաւորին մահուանէն (1700) ետեւ իրօք գահն ելաւ:

Գաղղիայի ու Պաւլիերայի գէմ՝ Լէոփոլտոս Ա.ին հետ միացան Բրուսիա, Անգղիա, Հոլլանտա ու Սաւոյա՝ Պաւլիերացիք՝ Դիրոլէն վաճառելէն ետեւ, ասոնց հետ միացեալ Գաղղիացիքը յաղթուեցան Եւզինէոս Սաւոյացիէն ու Մարլպրըէն, Հոխշէդի քով 1704ին: Ասոր վրայ Կարոլոս արքիդուքսը Պարսիանայի մէջ թագաւոր ճանչուեցաւ:

2. Լէոփոլտոսի յաջորդեց Յովսէփ Ա. (1705-1711) իր որդին: 1706ին Մարլպըրը, յաղթութիւն մ'ըրաւ Բեղգիայի մէջ՝ Վիլլարուայի, իսկ Եւգէնէոս՝ Դուրինի քով՝ Մարսէնի վրայ: Գիչ մը ետքը (1708) երկու միացեալ զօրավարները յաղթեցին Վանտոմի (Ուտրնարի քով) ու Վիլլարի (Մալբլագէի քով), որով բովանդակ Իտալիա Աւստրիացւոց ձեռքն անցաւ: Ասով Կարոլոս՝ Մատրիտի մէջ ալ թագաւոր ճանչցուեցաւ: Այս նեղ վիճակէն Լուդովիկոս ԺԴ. — որ իր պատուոյն անարգանք բերող ամէն խաղաղութեան պայմանները միշտ հաստատութեամբ կը մէրժէր — ազատեցաւ Մարլպըրըի ետ կանչուելովը, Վանտոմի քանի մը յաղթութիւններովն (Սպանիայի մէջ) եւ Յովսէփ Ա. ի մահուամբը: Եւ որովհետեւ Յովսէփ Ա. ին յաջորդած էր, իբրեւ կայսր՝ իր եղբայրը Կարոլոս Զ. (1711-1740), անոր համար Սպանիայի՝ Աւստրիական պետութեան հետ միանալը՝ վտանգաւոր կ'երեւար, քաղաքական հաւասարակըւ ութիւնը պահելու համար: Ուստի եւ Փիլիպպոս (1713ին) Անգղիայէն եւ Հոլլանտայէն ու քիչ մը ետքը (1714) նաեւ Կայսրմէն Սպանիայի թագաւոր ճանչցուեցաւ: Բայց կայսրն՝ ասոր փոխարէն ընդունեցաւ Սպանիական Ստորին Գաւառները, Նէապոլիսը, Սարգինիան, Միլանն ու Մանդուան: Իսկ ճիպրաղդարը թողուց Սպանիա՝ Անգղիացւոց:

Յաջորդութեան պատերազմով Եւրոպայի մէջ ունեցած ամէն երկիրներէն զրկուած Սպանիան՝ կորսնցուց տկար Փիլիպպ. Ե. ի (1700-1746) կառավարութեան ատեն՝ նաեւ իր սահմանադրութեան մնացորդները: Փերդինանդոս Զ. (1746-1759) ու Կարոլոս Գ. (1759-1788) փորձեցին գիտութեան ու առեւտրի նոր կենդանութիւն մը տալ: Գաղթականութեանց՝ առեւտրոյ ազատութիւնն ընդարձակուեցաւ: Կարոլոս Գ. 1808ին թագէն հրաժարեցաւ:

107. Ռուսիա՝ հիւսիսային պարբերազէն յարաւճ.

1. Երբ ու ինչպէս եղաւ Ռուսիայի սկզբնաւորութիւնը. Ինչպէս ընդարձակեցաւ: — 2. Ո՞վ է Իվան, ինչպէս կառավարեց. իրեն ո՞վ յաջորդեց: — 3. Ի՞նչ վարութիւն ունեցաւ Պետրոս Մեծ. Ի՞նչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ:

1. Ազգաց մեծ գաղթականութեանն ատեն, Ռուսիայի մէջ տարածուած էին Ֆիննեան, սլաւեան ու թաթարական ազգերը: Հիւսիսային Ռուսիա 862 ին Ռոմըիտի առաջնորդութեամբ (Ռուսի ցեղէն), Աարէկեաններէն կամ Գանիացիներէն նուաճուեցաւ: Ռուրիքի յաջորդները, Տնիէբերի երկայնութեամբ դէպ ի հարաւ տարածուեցան. եւ Գիէվ իրենց տէրութեան մայրաքաղաք ըրին: Ռուրիքի թոռնորդւոյն՝ Ալաքիմիքի ատեն, շուրջ 1000 ին, մտաւ քրիստոնէութիւնը՝ Յունաստանէն:

Ալաքիմիքի՝ խել մը պզտիկ իշխանութեանց բաժնուած տէրութիւնն 1237 ին Մոնկոլները նուաճեցին (թ. 73): Միայն հարուստ Նովկորոտին մէջ, Ռուրիքի ցեղին իշխանները մնացին անկախ: Մոնկոլները՝ տիրեցին Ռուսիայի 240 տարիի չափ: Այս միջոցին (1320) Սպիտակ Ռուսիա (Մինսք, Մոհիլէվ, Վիդէպքս,) Առլինիա, Բոտոլիա եւ Ուկրանիա՝ անցան Վիթուանիայի. 1339 ին կարմիր Ռուսիա (կալինիա)՝ լեհաստանի: Բայց Գիմուրի յաղթութիւններովը՝ Ոսկեղէն բանակն այն աստիճանի տկարացաւ, որ Իվան Ալաքիմեվիչ կրցաւ 1477 ին, տարեկան տուրքն ասոր զլանալ:

2. Իվան Ա. Ալաքիմեվիչ (1462-1505) վաղնտեց Մոնկոլները՝ Ռուսիայէն. աշխարհակալեց Նովկորոտ ու եղաւ (1492) տէր բովանդակ Ռուսիայի:

Իվան Բ. Ահաուրն (1533-1584) առաջին շարը կամ կայսրը, դրաւ առաջին կանոնաւոր զօրաց գունդը (Strelitz), եւ նուաճեց զԳաղան ու զԱս-

գրական: Իր ժամանակ սկսաւ Սիպերիայի աշխարհակալութիւնը, ճերմակի՝ Գողագներու առաջնորդին ձեռքը: Իվանի որդւոյն հետ շիջաւ Ռուսիքի ցեղը 1598ին:

Ռուսը՝ Լեհերն, իրկրէն վունտելէն ետեւ, 1613ին Վիսայէլ Ռուսիայի տնէն ընտրեցին կայսր: Ասոր ցեղը տիրեց (մինչեւ 1762), Շուետաց ու Լեհաց հետ շարունակ պատերազմելով:

Մղուլական աշխարհակալութիւններէն յառաջ, Ռուսիայի մէջ, թէպէտ կրթութիւն մը կար, Յունաստանի հետ յարաբերութիւն ունենալուն. բայց զարգացման արգելք գնողն էր, Ռուսիայի արեւմտեան Եւրոպայէն, լեզուաւ ու հաւատքով տարբեր ըլլալը: Մղուլական իշխանութեան ամենէն փաստակար հետեւութիւնն եղաւ Ռուսիայի համար, բարոյից ապականութիւն ու անդադուութիւն: Անոր համար էր, որ Չարերուն իշխանութիւնը մղուլականին պէս բացարձակ ու բռնաւորական էր: Ազնուականք՝ քաղաքներէն դուրս, բոլոր մշակութեան բրկիրներու տէրերն էին: Գեղացիք՝ դեռ մինչեւ 1858 գերի էին, իսկ քաղաքաց բնակիչները՝ իբրեւ իշխանաց սեպհական ստացուածքը կը նկատուէին:

3. Պետրոս Ա. Մեծ (1682-1725) եղբօրը Իվանին հրաժարելէն (1688) եւ Ստրէլիցներուն ապստամբութիւնը նուաճելէն ետեւ, եղաւ միահեծան տէր: Պետրոս՝ Գերմանիա, Հոլլանտա ու Անգղիա ըրած ճանապարհորդութեանը մէջ (1697), սորվեցաւ եւրոպական կրթութիւն, զոր ամէն կերպ միջոցներով Ռուսիայի մէջ խոթելու ջանաց: Գրոսի երկիրներ ճամբորդութիւն ընելու հրաման տրուեցաւ. եւրոպական տարազ մտցուեցաւ: Օտարականներ երկիր բերելով՝ առուտուր ու արուեստ յառաջացան. պատերազմական եւ ծովային զորութիւնն եւրոպական ոճոյ փոխուեցաւ: Արխանկելի մէջ ծովային զինարան մը հիմնուեցաւ. Օսմանցիներէն Ազով առնուեցաւ. եւ Ինկերմանլանտ աշխարհակալութիւնն ետեւ, 1703ին Բեզերսպուրկի հիմ

Հայաստան

դրուեցաւ: 1721ին Պետրոս անուանեց ինք զինք կայսր ամենայն Ռուսաց:

108. Հիսթորիան պատերազմ 1700-1721.

1. Ի՞նչ է հիսթորիան պատերազմն պատճառը: — 2. Ի՞նչ պատերազմներ ըրու Պետրոս՝ կարողոս Շուևտայդին եւ Տաճկաց դէմ: Ի՞նչ երկիրներ վատերկեցաւ Շուևտներէն: Ի՞նչ կերպարանք առաւ Ռուսիա հիսթորիան պատերազմով:

1. Շուևտաց՝ Արեւելեան ծովու երկիրներուն վրայ ունեցած իշխանութեան դէմ նախանձաւորութիւն մը, պատճառ տուաւ (1700ին) Գանիական, Լեհական ու Ռուսական դաշնակցութեան մը (1697-1718)՝ կարողոս ԺԲ. Շուևտաց երիտասարդ թագաւորին դէմ: — կարողոս յանկարծ Գոթէնհակնի վրայ յարձակելով՝ ստիպեց (1700) զՓրեդերիկոս Գ. Գանիայի թագաւորն, իրեն հետ խաղաղութիւն ընելու: Ասոր վրայ զարկաւ 8000 Շուևտներով նարվայի քով՝ Պետրոսի առաջնորդութեան տակ եղած տասնպատիկ ռուսական բանակը. աշխարհակալեց (1703) ըստ լեհաստանը. Աւգոստոս Բ. ը վար առնել ու Ստանիսլաւոս Լեզինսքին թագաւորեցընել տուաւ: Թէպէտ Աւգոստոս ստիպուեցաւ (1706) թագէն հրաժարիլ. մայց քիչ մը ետքը (1709) Ստանիսլաւոսը՝ Լեհաստանէն վճնտեց:

2. Աս եղած ժամանակ՝ աշխարհակալեց Պետրոս Ինկէրմանլանտն ու Լիվլանտի եւ Եսթլանտի մէկ մասը: կարողոս՝ Մազեբբա, Գոզագներու գնդապետէն՝ նենգութեամբ Ուզբանիա հրապուրուելով՝ կորսնցուց 1709ին, Բուլղաւայի ճակատով իր տըկարացած բանակը: Ասոր վրայ Տաճկաստան փախչելով՝ զասիկայ Ռուսիայի դէմ պատերազմի գրգռեց: Պետրոս՝ Բրութի քով Տաճիկներէն պաշարուած, կրցաւ իւր կատարինէ ամուսնոյն ձեռօք Բրութի

Handwritten signature and notes at the bottom right of the page.

խաղաղութիւնը գնելով ազատիլ. սակայն հարկա-
գրեցաւ Ազով Տաճկաց դարձնել: Կարողոս պա-
րսպ տեղ Տաճիկները նոր պատերազմի մը գրգռելէն
ու Պենտերի մէջ ինք զինք պաշտպանելէն ետեւ,
1714ին Սգրալտունտ դարձաւ: Քիչ մը ետքը (1718)
Նորուեգիայի դէմ ըրած պատերազմին ատեն, Ֆրի-
տրիխսհայի քով դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ:
Նիսդատի խաղաղութեամբ (1721ին) տուաւ
Շուետ՝ Եսդլանտը, Վիվլանտն ու Ինկէրմանլանտը՝
Ռուսաց. որ տարի մը յառաջ արդէն հարկադրած էր,
Պրէմէնը ու Վերտէնը՝ Հաննովէրի, իսկ Բոմբերանիան
մինչեւ Բէնէ Բրուսիայի տալու: Աւգոստոս Բ. նորէն
Լեհաց թագաւոր ճանչուեցաւ:

5,5

6

Թէպէտ եւ Ռուսիա՝ այս պատերազմով, հիւսիսային
առաջին տերութիւնն եղաւ. բայց Պետրոսի յաջորդացն
(1725 կատարինէ Ա. 1727 Պետրոս Բ. 1730 Աննա. 1740
Իվան Պրաւնչլայկցին. 1741 Եղիսարէթ. 1762 Պետրոս
Գ.) ատեն, քաղաքակրթութիւնը շատ նուազ յառաջա-
դիմութիւն ըրաւ. եւ արուեստից նոր կենդանութիւն մը
տալու ամէն ջանքերն ապարդիւն մնացին:

6

109. Պրանտընպոտը, Բրոտիա.

1. Ե՛րբ ու Բնչպէս սկսաւ երևան ելլել Պրանտնպոտը. Ինչ կերպարանք
առաւ ՈՒՅՈՆ Ա. էն ետեւ: — 2. Ինչ վարութիւն ունեցան Փրեդերիկոս
Ա. ու իր յաջորդները. Ե՛րբ ու որմէն նուաճուեցաւ Բրոտիա. Գերմանա-
կան կարգին զօրութիւնն Ե՛րբ սկսաւ ինտլ. — 3. Ո՛վ եղաւ Բրուսիայի
ստաւին թագաւորը. Ինչպէս կառավարեց Փրեդ. Գուլիէլմոս Ա. Ինչ վար-
ութիւն ունեցաւ Փրեդ. Բ. Մեծ. Ինչ կերպարանք առաւ երկիրը:

6

1. Հիւսիսային Արևելեան Գերմանիայի մէջ՝
Ե. դարէն վեր կը բնակէին Սլաւները (Վէնտերը):
Թէպէտ Հենրիկոս Ա. ու ՈՒՅՈՆ Ա. Պրանտնպոտըին
աշխարհակալելէն ետեւ՝ Վէնտերու երկիրն երեք
սահմանակոմսութեան բաժնուեցաւ (963), բայց
եւ այնպէս Վէնտերն արիւնահեղ պատերազմներէ
ետեւ, ԺԱ. դարուն կրցան իրենք զիրենք Գերմա-
նիայի լծէն ազատ ընել:

6/6
6/6
6/6
6

2. Ալուրէից Արջ, 1138ին Սաքսոնիայի դուքս կոչուելէն ետեւ, բռնեց (1142) քանի մը գաւառ, անուանեց ինք զինք Պրանտենպուրկի սահմանակոմս եւ ջանաց՝ Ստորին գաւառներէն եկած գաղթականներով իր երկիրը մշակելու: Պրանտենպուրկի մէջ յաջորդեց իրեն՝ իւր երեց որդին Ուն Ե. (1170-1184) ուր որ կրտսերագոյնը՝ (Բեռնարդոս) եղաւ դուքս Սաքսոնիայի (1180): — Սակայն լաւ միջոցին յաջորդեցին խառնակութեանց դարեր: Սահմանակոմսութիւնը բաժին բաժին եղաւ: Նայմարգ ծախուեցաւ (1402ին) Գերմանական կարգին. մնացած մասը գրաւեց Սիկիսմունդոս՝ 1388ին. բայց Պրանտենպուրկը տուաւ (1415) իբրեւ աւատ Փրեդերիկոս Հոհենցոլլերնի կայսրընտրին, իրեն հաւատարմութեանը համար:

2. Փրեդերիկոս Ե. (1415-1440) կրթեալ ու հզօր իշխանը, կարգի բերաւ խանգարեալ երկիրը: Իրեն յաջորդեց երկրորդ որդին Փրեդերիկոս Բ. (1440-1470): — Յովակիմ Ե. (1499-1535) նորոգողութեան սաստիկ թշնամի՝ հիմնեց (1506) Ֆրանգֆուրգի համալսարանը, ու 1516ին Պերլիտի մէջ դատաստանարան մը: Բրուսիան՝ իբրեւ աւառընդունող Յովակիմ Բ.ի ժամանակ (1535-1571) Բրուսիայի մէջ նորադանդութիւնն ընդհանուր եղաւ: Յովակիմ Փրեդերիկոս՝ (1598-1608) եղաւ գործակալ. ու ասոր որդին Յովհ. Սիկիսմունդոս (1608-1619) դուքս Բրուսիայի:

Մարեման կամ Գերմանական կարգը, Բրուսիայի մէջ 1228էն վեր՝ հեթանոս բնակչաց հետ կը կռուէր: 50 ամեայ պատերազմէ մ'ետեւ նուաճեց կարգը Արեւելեան Բրուսիան, որ շուտ մը գերմանացաւ: 1347ի գնուեցաւ դանիական Ետլանտը. 1402ին նուաճուեցաւ Նայմարգն ու Սամնիկեանները. այնպէս որ կրօնին իշխանս

Թիւնը ժԵ. դարուն սկիզբները՝ Ֆիննեան ծոցէն մինչև Օսէր կը տարածուէր:

Բայց կտրեցաւ կարգին զօրութիւնը 1410ին Գանէնպերկի քով՝ Վլատիսլաուս Եակէլունէն: Ասկից ետքն իր իշխանութիւնը երթալով նուազեցաւ: 1466ին հարկադրեցաւ կրօնը Արեւմտեան Բրբուսիան՝ Լեհաստանի տալ: Յովհ. Սեկիսմանեզոս միացուց 1618ին Բրուսիան՝ Պրանտենպուրկի հետ:

Գեորգ Գոմբելցոս (1619-1640) անկարող իշխանին ատեն Պրանտենպուրկ, երեսնամեայ պատերազմին պատճառաւ անապատ դարձաւ. եւ հազիւ վըայ եկաւ Փրեդերիկոս Գոմբելցոս իմաստուն ու հզօր իշխանին ժամանակ (1640-1688). որ 1654ի շուետական-լեհական պատերազմը յօգուտ գործածեց ու ինք զինք Լեհաստանի աւատային իշխանութենէն ազատ ըրաւ: Փրեդ. Գոմբելցոս՝ Լուդովիկոս ԺԳ. ին դէմ (104) կրցաւ 20.000 զօրաց բանակ մը հանել:

Յ. Փրեդերիկոս Գ. (1698-1713) կայսրընտիր իշխանն՝ ինք զինք (1701) Գէօնիկսպերկի մէջ Բրուսիայի թագաւոր պսակել տուաւ (Փրեդերիկոս Ա.): Ասիկայ հիմնեց Հալլէի համալսարանն ու գիտութեանց ճեմարանը:

Փրեդ. Գոմբելցոս Ա. (1713-1740), բիրտ, կծծի, բայց կարգասէր իշխանն՝ առաւ Շուետներէն 1720ին Բոմբերանիան: Իր լաւ վարչութեան ատեն՝ յառաջացան գիտութիւն, արուեստ ու բարօրութիւն: Գեղացւոց վիճակը թեթեւցուց, օտար տէրութեանց վաճառքները՝ իր երկիրը խոթելն արգելեց. հիմ դրաւ Ժողովրդեան դպրոցաց Բրուսիայի մէջ, կազմեց 80.000ի բանակ մը եւ թողուց ինը միլիոնի գանձ մը:

Փրեդերիկոս Բ. Մեծ (1740-1786) գահն ելաւ՝ այն բացորոշութեամբ որ Բրուսիան, առաջին

կարգի տէրութեանց կարգը բարձրացրնէ: Առաջին շլեզիական պատերազմով առաւ Շլեզիան. իսկ երկրորդով ու Եօթնամեայ պատերազմով՝ նոյնն իրեն պահեց:

Այս պատերազմներէն ելաւ Բրուսիա՝ իրբեւ առաջին կարգի տէրութիւն: Երկրին տրուած վերքերը՝ Փրեզբերիկոսի իմաստուն վարչութեամբը բժշկուեցան: Արուեստ, գործարաններ, մշակութիւն ու առուտուր շուտով զարգացան: Գիտութիւնք յառաջացան, գատաստանական գործողութիւնները պարզեցան: Փրեզ. թողուց իր եղբորորդայն, Փրեզբերիկոս Գուլիելմոս Բ. Ի (1796-1797) 6 միլիոն բնակչով 3600 քա. մշ. տարած. երկիր ու 200.000 ի եւրոպական ամենակիրթ բնակ մը:

110. Շլեզիական պատերազմները. — Աստրիայի յաջորդութեան պատերազմը. 1740-1748.

1. Ինչ պատճառաւ ծագեցան շլեզիական պատերազմները. Ինչպէս սկսաւ առաջին պատերազմը. Ինչ վախճան ունեցաւ: — 2. Փրեզ. Բրուսիացին, ինչո՞ւ սկսաւ երկրորդ պատերազմը. Ինչ նոր երկիր վաստակեցաւ Բրուսիա:

1. Կարողոս Զ. թողուց (1740ին) իրական վաւերագրութեան (sanction pragmatique) համեմատ իր դուստրը՝ զՄարիամ Թերեզիա՝ աւստրիական երկիրներու թագաժառանգի՝ Ընդ հակառակն Կարոլոս Ալպրէսդ Պաւիերացին, իբրեւ Աննայի (Փերդինանդոս Ա.ին երէց դստեր) զաւակը՝ աւստրիական պետութիւնն առնուլ կ'ուզէր. եւ իրեն պաշտպան ելան Գաղղիա, Սպանիա, Շուեստ, Սաքսոնիա ու Բրուսիա:

Առաջին շլեզիական պատերազմն (1740-1742) սկսաւ, երբ Փրեզբերիկոս Բրուսիացին Շլեզիա յարձակեցաւ ու զարկաւ Աւստրիացիքը՝ Մոլուէիցի քով, 1741ին: Փրեզբերիկոս յաջորդ տարին Չասլաւի քով Կարոլոս Լոթարինգիացոյն յաղթելով՝ ստիպեց զԱւստրիա, Պրեզլաւի խաղաղութիւնն ընդունելու. որով Բրուսիա առաւ Շլեզիա գաւառն ու Կլաց կոմսութիւնը:

Աս եղած ժամանակ՝ Կարոլոս Ալպրէիզոս Աւստրիա մտած ու ինք զինք Պո՛հեմիայի Թագաւոր, քիչ մը ետքն ալ Ֆրանգֆուրդի մէջ՝ Կարոլոս Է. (1742-1745) անուամբ կայսր պսակել տուաւ: Սակայն Հունգարացւոց հզօր օգնութեամբը՝ Գաղղիացիք ու Պաւիերացիք Աւստրիայէն վճնտուեցան. երբ անդիէն Գէորգ Բ. Անգղիայի Թագաւորը, Ռենոսի քով՝ Գաղղիացւոց վրայ քանի մը յաղթութիւններ ըրաւ:

2. Երէնորդ շլէզիական պարտերազմ (1744-1745) սկսաւ Փրէդերիկոս, վասն զի Աւստրիացւոց զինուց յաջողութիւններն աչքը վախցուցած էին: Ուստի յանկարծ Պո՛հեմիա յարձակեցաւ ու Բրաւան առաւ: Բայց Կարոլոս Լոթարինգիացին զինքը Պո՛հեմիայէն ելլելու եւ Շլէզիա քաշուելու ստիպեց: Քիչ մը ետքը Փրեդ. երկու ճակատ վաստակելով՝ Շլէզիան ապահովցուց (1745): Ասոր վրայ Տրեզտայի խաղաղութեամբ որոշուեցաւ որ Շլէզիա Բրուսիայի մնայ. բայց Փրեդ. զՓրանկիսկոս Ա. Ճանչնայ (Կարոլոս Է. այս միջոցիս մեռած էր) իբրեւ կայսր:

Փրանկիսկոս Ա. (Լոթարինգիայի դուքսը) Մարիամ Թերեզիայի էրիկը՝ կառավարեց իբրեւ Գերմանիայի կայսր 1745-1765: Կարոլոս Է. ին որդին, Մաքսիմիլիանոս Յովսէփ, 1745 ին Աւստրիայի վրայ ունեցած ամէն պահանջմունքներէն հրաժարելէն ետեւ ալ՝ Գաղղիացիք պատերազմը շարունակեցին, մինչեւ Ախէնի խաղաղութիւնը (1748). որով Շլէզիայէն դուրս բոլոր աւստրիական երկիրները՝ Մարիամ Թերեզիայի ձեռքը մնացին:

111. Լեօնիսիայ պատերազմ 1756-1763.

1. Ինչ պատճառաւ սկսաւ եօթնամեայ պատերազմը. Ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Փրեդերիկոս. Ուր յաղթուեցաւ: 2. Լաւանս ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Բուսիացոց վրայ. Ինչ պատճառաւ ազատեցաւ Պերլին. Ինչպէս լմընցաւ եօթնամեայ պատերազմը:

1. Բրուսիայի նոր ստացած զօրութիւնը կոտորելու համար, միաբանեցան Փրեդերիկոսի դէմ՝ Մարիամ Թերեզիա, Լուդ. ԺԵ. Գաղղիայի թագաւորն ու Եղիսաբէթ Ռուսիայի կայսրուհին: Այս դաշնակցութեան հոգին էր Գաւնից՝ Աւստրիայի պաշտօնեան:

Այս սպառնացուած վտանգին առջեւն առնելու համար՝ Փրեդեր. (1756ին) Անգղիայի, Հեսսէնի եւ Պրաւնշվայկի հետ միացած՝ պատերազմն սկսաւ: Սաքսոնիա յարձակեցաւ ու զարկաւ Աւստրիացիքը՝ Լովոսիցի քով: Թէպէտ երկրորդ տարին, Կարոլոս Լոթարինգիացոյն վրայ Բրակի քով յաղթութիւն մ'ըրաւ, բայց Տաուն մարաջախտէն Գոլլինի քով (Յուլ. 17) յաղթուելով՝ հարկադրեցաւ Պոհեմիայէն ելլել: Այս եղած ժամանակ Գաղղիացիք՝ Բրուսիայի Ռենոսի գաւառները բռնեցին: Երկրորդ գաղղիական բանակի մը յաղթեց Փրեդ. Ռոսպախի քով՝ Սայտլիցի առաջնորդութեամբ՝ ձիաւոր զօրաց յանդուգն յարձակմամբ: Ասոր վրայ Լայթէնի քով, Կարոլոսի դէմ ճակատ մը վաստըկելով՝ գրեթէ կորսուած Շլեզիան ազատեց: Բայց Ռուսք՝ Աբրաքսին զօրապետին առաջնորդութեամբ՝ Լէվալտ Բրուսիայի սպարապետին վրայ յաղթութիւն մ'ըրին:

Այն միջոցին որ Փերդինանդոս Պրաւնշվայկցին, Գաղղիացոց վրայ կը յաղթանակէր, Փրեդ. 1758ին Մորաւիա մտաւ. սակայն ետ դառնալու հարկադրեցաւ Օլմուցը պարապ տեղ պաշարելէն ետեւ,

եւ զարկաւ Ռուսերը Չոռնտորֆի քով. ուր դարձնեալ Սպայից յաղթութիւնն որոշեց:

2. Միացեալ Ռուսերն ու Աւստրիացիք Լաուտոնի առաջնորդութեամբ՝ Գունէրստորֆի (Ֆրանգֆուրդէն քիչ մ'անդին) քով Բրուսիացոց յաղթեցին 1759 ին: Պերլին՝ միայն զօրավարաց իրարու դէմ ունեցած նախանձոյն ազատեցաւ. սակայն Տրէզտա ճառնէն առնուեցաւ: — 1760 ին վաստակեցաւ Փրեդ. Վիկնիցի յաղթութեամբ՝ Շլեզիայի մեծագոյն մասն ու Գորկաւի յաղթութեամբ՝ Սաքսոնիան: Բայց Ռուսք երեք օր Պերլին բռնեցին, եւ անկէ մերժուելով՝ անապատ դարձած Բրուսիա գաւառն անցափ, զոր ալ իրենց ստացուածքը կը համարէին:

Եղիսաբեթի՝ Ռուսիայի կայսրուհւոյն մահը, 1762 ին, ամենայն ինչ կերպարանափոխ ըրաւ: Իր քեռորդին Պետրոս Գ. բոլոր աշխարհակալութիւններն ետ դարձուց. եւ ասոր յաջորդը՝ Կատարինէ Բ. խաղաղութիւնը հաստատեց:

Հուպերգսպուրկի խաղաղութեամբ (1763 Փետր. 15), երկիրներն ինչպէս որ պատերազմէն յառաջ էին, այնպէս մնացին: Փրեդերիկոսի շահն ան եղաւ որ Բրուսիա՝ եւրոպական մեծ տէրութիւն ճանչցուեցաւ:

Յովսէփ Բ. (1765-1790) Փրանկիոկոս Ա. ի ու Մարիամ Թերեզիայի որդին, բռնեց 1777 ին Պաւիերան՝ ասոր արական գիծն սպառելու ատեն. բայց երբ Փրեդերիկոս Պոհեմիա մտաւ, Աւստրիա Գեշէնի խաղաղութեամբ ստիպուեցաւ Պաւիերան Կարոլոս Թէոդորոս Փալցի կայսրնորին դարձնել. որով միայն ին բաժինը թնաց Աւստրիայի: Յովսէփայ՝ Պաւիերան, Ստորին Գաւառաց հետ փոխելու փորձը, պարապի հանեց Փրեդերիկոս (1785):

112. Լեհաստանի Բաժանումը 1772. 1793. 1795.

1. Ինչ պարագաներ օգնեցին Ռուսիայի եւրոպական տերութեանց կարգը մտնելու: — 2. Երբ սկսաւ երեւան ելլել Լեհաստան. Եակելլոնեան յեղը մինչեւ երբ տիրեց Լեհաստանի վրայ: — 3. Ինչ վեճակի մէջ էր երկիրն ընտրական թագաւորաց ատեն: — 4. Աւգոստ. Գ. էն ետեւ ով ընտրուեցաւ թագաւոր. Ինչ պատճառաւ եղաւ Լեհաստանի առաջին բաժանումը: — 5. Երբ եղաւ երկրորդ ու երրորդ բաժանումը:

1. Կասարթինէ Բ. Ռուսիայի կայսրուհին (1762-1796), իր էրիկը՝ Պետրոս Գ. մերժելէն ետեւ, արուեստից, առեւտրոյ ու ժողովրդեան կրթութեանը նոր կենդանութիւն տալով, ցամաքային ու ծովային զօրութիւնը լաւացնելով, Տաճկաց դէմ ըրած յաղթութիւններով — որոնք Չէչմէի ծովամարտէն (1770) ետեւ, Քիւչիւք-Փայնարձրի (1774) խաղաղութեամբ, Խրըմի մէկ մասն ու Պուկի քով եղած երկիրը, եւ Եաշի խաղաղութեամբ (1792)՝ մինչեւ Տնիէսդէր, Ռուսաց յանձնելու հարկադրեցան, — ըստ մանաւանդ Լեհաստանի վերջ տալովն՝ ըրաւ իր տէրութիւնը Եւրոպայի ամենէն հզօր պետութիւններէն մէկը:

2. Լեհաստան՝ մինչեւ 1370 առասպելեալ Բիաղդի յեղին թագաւորաց տակն էր. մինչեւ Ժէ. դար սլաւեան ամենէն զօրաւոր տէրութիւնն էր: Բոլեսլաւոս Ա. (որուն հօրը՝ Միէսգոյի ատեն, ժողովուրդը քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ 965) 1000ին ատեններն առաջին անգամ միացուց Լեհերը, Մասովիացիքը, Գրագովիացիքն ու Շլեզիացիքը: Բայց վերջինները բաժնուեցան Լեհաստանէն ԺԲ. դարուն: — Գաղմիք Մեծ (1333) աշխարհակալեց Կարմիր Ռուսիան (Կալիցիան), տուաւ գրաւոր օրէնք. շինեց քաղաքներ ու յառաջացուց գիտութիւնը: Իր քեռորդին Լուդովիկոս՝ Հունգարիայի ու Լեհաստանի թագաւորը (1370-1382) տուաւ ազգային ազատութեան դրաւոր ապահովացուցում՝ մը:

Եակելլոնեան յեղը տիրեց Լեհաստանի վրայ 1386-1572: — Վլատիսլաւոս Եակելլոն, Լիթուանիայի մեծ դուքսը, Լուդովիկոսի կրտսերագոյն աղջկանը, Հետուսկի հետ ամուսնանալով՝ եղաւ թագաւոր Լեհաստանի: Յաղթեց ու տկարացուց 1410ին Գերմանական կարգը: — Իր երէց որդին Վլատիսլաւոս Գ. — 1440 էն վեր թա

գաւոր նաեւ Հունգարիոյ, — ինկաւ 1444ին Վաւնայի քով Տաճկաց դէմ: Կրտսեր որդին Գազիմիր Գ. ընդունեցաւ 1466ին Արեւմ. Բրուսիան: Վերջին Եակէլլանեանց ատեն, Տասաւ Լեհաստան իր ամենամեծ բարձրութեանը. որովհետեւ Սիկիսմունդոս Աւգոստոս՝ 1561ին Վիլնայի դաշինքովն ընդունեցաւ Լիվանսը, ու Գուրլանտի վրայ վերին աւատապետութիւն մը:

3. Ընտրական թագաւորներ կառավարեցին Լեհաստան 1572էն մինչեւ 1795: — Այն միջոցին որ թագաւորաց իշխանութիւնն երթալով ազնուականներէն կը չափաւորուէր, 1617ին Սիկիսմունդոս Գ. ի ատեն, Լիվանտիա՝ Շուեսթը, եւ 1664ին Յովհաննէս Գազիմիրի ատեն՝ Ուզբանիա՝ Ռուք առին: Երկարատեւ անտէրնութենէ մ'ետեւ, 1673ին Յովհաննէս Սոպիէսքի զօրավարն ընտրուեցաւ թագաւոր: Ասիկայ յաջողութեամբ պատերազմեցաւ Օսմանցւոց դէմ եւ ազատեց անոնցմէ (1683)՝ պարսուած Վիեննան: Աւգոստոս Բ. Սաքսոնիայի կայսրընտիրն (1697-1733) եւ իր որդին Աւգոստոս Գ. գահակալեցին Ռուսիայի օգնութեամբ՝ Ստանիսլաւոս Լեզինսքիի դէմ (Թ. 108): — Պետութիւնը վերջի աստիճանի տկարացած էր:

4. Աւփոսոս Գ. ի մահուանէն ետեւ (1763)

թագաւոր ընտրուեցաւ Կատարինէի ազդեցութեամբ Սոքանիսլաւոս Աւփոսոս. Բանիսդովսի (+1798): Թագաւորին՝ ռուսական արքունիքէն կախում ունենալուն, եւ Այլակրօններուն տրուած իրաւանց վրայ տեգոհ ազնուականք՝ Պար քաղքին մէջ դաշնակցելով ու Տաճիկներէն օգնութիւն գտնելով՝ զէնք առին Ռուսիայի ու տկար թագաւորին դէմ: Ասոր հակառակ՝ Ռուսիայի հետ միացան Բրուսիա ու Աւստրիա եւ որոշեցին Լեհաստանի առաջին բաժանումը (1772): Բրուսիա՝ աճաւ Արեւմ. Բրուսիան (ի բաց առեալ Տանցիկ ու Թոռն) 600 քռ. մղ. երկիր. Աւստրիա՝ Կալիցիան ու Լոտոմերիան, 1500 քռ. մղոն երկիր. իսկ Ռուսիա՝ Տիւնայի ու Տնիէբէրի արեւելեան դին 2000 քռ. մղոն երկիր:

5. Լեհերը՝ Ռուսիայի ծանր հարստահարութիւններէն ազատելու խել մը փորձեր փորձելէն ետեւ, Բրուսիայի հետ միաբանած (1791) նոր սահ-

մանագրութիւն մը (ժառանգական թագաւոր, տէրութեան ժողով՝ երկու սենեկով եւ այլն) շինեցին. սակայն ասիկայ ռուսական բանակներէն փճացաւ, թէեւ Գոշիուսգոյ երկիրն անոնց դէմ դիւցազնաբար պաշտպանեց: Երկրորդ բաժանման ժամանակ առաւ (1793) Ռուսիա՝ Վոլինիան, Բոտոլիայի մէկ մասը, Լիթուանիայի կէսը՝ 4500 քռ. մղոն երկիր: Բրուսիա՝ Բողէնը, Վնէդէնը, Գալիշ, Տանցիկ, Թոռն, 1000 քռ. մղոն երկիր:

Մատայինսքիի եւ Գոշիուսգոյի առաջնորդութեամբ ելած Լեհաց ընդհանուր ապստամբութիւնն արիւնահեղ պատերազմներէ ետեւ՝ Ռուսիայի, Բրուսիայի ու Աւստրիայի բանակներէն նուաճուեցաւ: Սուվարով յարձակմամբ առաւ Բրական 1794 ին: Բոնիագովսքի ստիպուեցաւ թագէն հրաժարիլ: Ամենէն ազնուական Լեհերը դուրս գաղթեցին: — Երրորդ բաժանման ատեն, 1795 ին՝ առաւ Բրուսիա 1000 քռ. մղոն երկիր եւ Վարսաւիա քաղաքը: Ռուսիա՝ Պուլկի եւ Նիէմէնի արեւելեան դին՝ 2000 քռ. մղ. երկիր: Աւստրիա՝ Լեհաստանի հար. մասը 800 մղոն երկիր: Ասով Լեհաստան տէրութեանց կարգէն ջնջուեցաւ:

113. Անգղեայի Ժովային արքայութեան իւրացումը.

1. Ինչպէս կառավարեցին Գէորգ Ա. ու Գէորգ Բ. — 2. Ինչ նոր երկիրներ վասալեցաւ Անգղիա Գէորգ Գ.ի ատեն: — 3. Ինչ պարագաներ օգնեցին Անգլիայի ժովային տիրապետութեանը: — 4. Երբ վասալուեցան Պենկալայի, Պաչարի ու Մայարի երկիրները: Ինչ տեսակ վարչութիւն խթուեցաւ նոր ստացուած երկիրներուն մէջ:

1. Գէորգ Ա. Հաննովէրի կայսրընտիրը, Աննայի իբրեւ ամենէն մտտիկ ազգականը 1714 ին գահ ելլելով՝ (99) Յակոբ Սդուարդին, Անգղիա դառնալու փորձերը պարապի հանեց:

Գեորգ Բ.ի (1727-1760) ատեն, կը ծաղկէր Անգղիա Վալթոլ խաղաղասէր պաշտօնէին վարչութեամբը. եւ պատերազմեցաւ Աւստրիայի յաջորդութեան պատերազմին մէջ՝ յաջողութեամբ Գաղղիացւոց դէմ: Եօթնամեայ ծովամարտը (1756-1763) երիցագոյն Բիդի ձեռօք (ետքէն Շադամ կոմս, † 1778) մեծ ուժգնութեամբ մղուեցաւ: Վոլֆս զօրավարին, Գիպէքի քով (1759) ըրած յաղթութեամբը՝ Գանատա, եւ քիչ մը ետքը արեւմտեան Հնդկաստանի կղզեաց մեծագոյն մասն աշխարհակալուեցան:

2. Գեորգ Գ. (1760-1820) Բարիդի խաղաղութեամբ (1763) վաստրկեցաւ Գաղղիայէն բոլոր Գանատան, արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ իսել մը կղզիներ ու Սենեկալի երկիրը. իսկ Սպանիայէն՝ Ֆլորիտան: Բայց 1783ին հարկադրեցաւ Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց անկախութիւնը ճանչնալ եւ Ֆլորիտան՝ Սպանիացւոց դարձնել: Ուիլեմ Բիդի լաւ վարչութեան ատեն (1783-1806) աճեցաւ միօրինակ Անգղիայի հարստութիւնն ու ազգեցութիւնը, բայց նոյն աստիճանաւ նաեւ ազգային պարտքը:

3. Գաղղիայի ու Սպանիայի հետ միած եօթնամեայ ծովամարտով որոշուեցաւ Անգղիայի ծովային տիրապետութիւնը: — Նոր պատմութեան սկիզբը՝ ընդհանուր վաճառականութիւնն ու ծովու վրայ տիրապետութիւնը՝ Սպանիացւոց ու Բորդուկացւոց ձեռքն էր: Ասոնցմէ անցաւ Ժ.Չ. դարուն վերջերը՝ Հոլլանտացւոց: Անգղիայի ծովային զօրութեանը հիմ գրուեցաւ Էդիսարթի ատեն, (որ Ժողովրդեան ձեռնարկութեան հոգին արթնցուց) ու Գրոմոնելի նաւազնացութեան հրովարտակովը (Թ. 99): Աս ժամանակէն՝ միշտ նորանոր գաղթականութիւններ հիմնուեցան Արեւել. ու Արեւմ. Հնդկաստանի, ինչպէս նաեւ Հիւս. Ամերիկայի մէջ. ու երբ եօթնամեայ պատերազմով՝ Գաղղիայի ծովային զօրութիւնը փճացաւ, Եւրոպայի առուստուրն ու ծովային վերին իշխանութիւնն անցաւ Անգղիայի:

4. Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ զաճառականներ իշխան եղած էին տէրութեան մը՝ որ շուտ մը թէ տարածութեամբ ու թէ բնակչաց թուովը մայր երկիրը գերազանցեց։ Գաղղիացիք հարկադրեցան Անգղիայի առաւել զօրութեանը միշտ տեղի տալ։ Ուրիշ կողմանէ երկրին աշխարհակալութիւնը գիւրիցուցին մեծ Մղուլի տեղակալներուն (նապոպ), անմիաբանութիւնը։ Սոսկայի արիւնհեղութիւններէ ետեւ՝ (1765) Պէնկայայի, Պահարի եւ Օրիսսայի տէրութիւններուն վարչութիւնն՝ Անգղիացիք ձեռք անցուցին։ Ուարդէն Հէսդինկիսի՝ Հայսէր Ալիի, Մայսուրի սուլդանին յաղթելովը՝ Անգղիացուց իշխանութիւնն աւելի ընդարձակուեցաւ։ 1799ին ինկաւ հնդկական վերջին հօր իշխանը՝ Դիւրդի Մահիպ, Հայսէր Ալիին որդին, իւր մայրաքաղաքը՝ Սերինկարաթամ պաշտպանած ատեն։

Ուիլեմ Բիդի ձեռք ընդունեցաւ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը լաւագոյն սահմանադրութիւն մը։ Ատրատեսուչները կառավարութենէ դուրս մտնան ժողովի մը տակ ձգուեցան. առանց ասոր նոյն իսկ ընդհանուր կառավարը՝ յարձակողական պատերազմ չէր կրնար սկսիլ։ Այս ժամանակէն ընկերութեան երկիրները ստրուէ տարի շատցան։ 1843ին Սինտ ու 1849ին Բէնճապ (Սիիններու երկիրը) աշխարհակալելէն ետեւ, փորձեցին Անգղիացիներն Յետնակողման Հնդկաստանի մէջ ալ երկիրնին ընդարձակել։ (Բեկու՝ Ավայի մեծ մասն առնուեցան 1854ին)։ Բայց աշխարհակալութեան տենչանքն եւ արտաքոյ կարգի խտուրթիւնը՝ յառաջ բերաւ 1857-1858 սոսկայի ապստամբութիւն մը, որ արիւնհեղ պատերազմներէ ետեւ, Անգղիացիներէն նուաւճուեցաւ։ Աս պատերազմին հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը լուծուեցաւ. երկիրներն ու Անգղիայի պաշտպանութեան տակ եղած տէրութիւնները, մեծն Բրիտանիայի թագին հետ կապուեցան (1858ին. Նոյ. 1)։ Ասոնք կը պարունակեն Յետնակողման Հնդկաստանի երկիրներն ալ մէկտեղ առնելով, 3.887.590 քա. հազարամէտր երկիր եւ 190 միլիոն բնակիչ։ Կառավարութիւնը փոխաբային կամ ընդհանուր կուսակալին ձեռքն է. որուն անընդմիջական իշխանութեան տակն են երկրին միայն մէկ քանի մասերը. ուր անդիէն, Մատրասի ու Պամպայի կուսակալութիւնները, առանձին կուսակալներու կամ դահերեցներու, իսկ Պէնկայայի կուսակալութիւնը կէս մը ընդհանուր կառավարին եւ կէս մը գահերեցի փոխանորդի մը տակ են։ (Անընդմիջական երկիրները կը պարունակեն 2.905.500 քա. քիլոմէտր երկիր ու 137 միլիոնէն աւելի բնակիչ)։ Չանազան ծովերու մէջ՝ նոր աշխարհակալութիւններ ըրաւ Անգղիա Յէմն Գուգի երեք գիտնական ճանապարհորդութիւններովը (1768-1779)։

114. Հիւս. Ամերիկայի տէրութեանց անկախութիւնը. 1776.

1. Ինչ պատճառաւ սկսան Ամերիկայի գաղթականութիւնները: — 2. Եւրոպական հրատարակուեցան Միաբանեալ տէրութիւնք: — 3. Ինչ վեճակի ու կրթութեան աստիճանի մէջ են հիմակ հիւս. Միաբանեալ տէրութիւնները:

1. Կրօնի եւ քաղաքական ազատութեան տենչանքը ժԸ. դարուն մէջ՝ երեք միլիոն մարդ Ամերիկա գաղթելու յորդորած էր: Երկրագործին աշխատութիւնն առատութեամբ վարձատրող հողը, երկրին՝ գրեթէ ամէն տեղ հաճոյական եւ առողջարար օդաբաժինը, ազատ ու մաքսով ամենեւին չկոպարաւորուած առուտուրը՝ պատճառ եղան ժողովրդեան օր աւուր վրայ բազմանալուն: Նոյն չափով կը մեծնար նաեւ բարօրութիւնը. այնպէս որ գաղթականութիւնք՝ առեւտրոյ եւ արուեստի կողմանէ մայր երկրին հետ մրցելու սկսան:

2. Երկրագործութեան վրայ հիմնուած այս գաղթականութեանց շուտ զարգանալը՝ բնական էր, որ անկախութեան բաղձանք զարթուցանէր: Երկայն վէճ ըլլալէն ետեւ, թէ անդղիական խորհրդարանն իրաւունք ունի՞ գաղթականութեանց վրայ տուրք դնելու, թէ չէ. (1763ին դրուած) կնքանշանի օրինագիրը (acte du timbre) ետ առնուեցաւ: Բայց թէյի վրայ դրուած տուրքը 1773ին, Պոսդրնի մէջ հանեց յեղափոխութիւն մը, որ շուտ մը բոլոր երկրին վրայ տարածուեցաւ: Անգղիայի հետ առեւտրական յարաբերութիւնը դադրեցաւ եւ 1776ին, 13 միաբանեալ տէրութիւններն իրենք զիրենք անկախ հրատարակեցին: Մեծն Ուաշինգթոն պաշտպանեց Գաղղիայի ու Սպանիայի օգնութեամբ, չիւսիսային Ամերիկայի ազատութիւնը՝ անգղիական կրթեալ բանակներուն դէմ. եւ ստիպեց (1777) Գանատայէն

յառաջացող բանակ մը, Սպարադոկայի քով զէնքերը (Թափելու, ուրիշ (1781ին) մըն ալ Նորգդանի քով անձնատուր ըլլալու. երբ անդիէն Բենիամին Ֆրանգլին, Վերսայլի խաղաղութեան պայմաններուն վրայ կը բանակցէր: Այս դաշամբ Անդղիա 1783ին Միւսթաֆա Կալիպիտի անկախութիւնը ճանչցաւ: Դաշնակցութեան սահմանադրութիւնը, երկարատեւ ներքին կռիւներէ ետեւ 1788ին որոշուեցաւ:

3. Հիւսիսային Ամերիկայի 37 ազատ տէրութեանց մէջ կայ Տիւսիս 40 միլիոնէն աւելի բնակիչ: Տէրութեանց պատգամաւորներէն կազմուած (ծերակոյտ եւ պատգամաւորաց սենեակ) համաժողովոյն (congrès) գլուխ կեցած է չորս տարի մը ընտրուող նախագահ մը: — Տէրութեան գլխաւոր զաղմունքն է երկրի մշակութիւն ու արուեստ, որ երթալով յառաջանալու վրայ էն: Ճամբաներու, երկաթուղիներու եւ ջրանցքներու թիւն անհաւատարի կերպով կը բազմանան: Առուտուրը՝ տարածութեան կողմանէ, միայն անգղիականէն ետ է. բայց ընդ հակառակն գիտութիւն ու ճարտարութիւն պակաս է: Հարաւային տէրութեանց ապստամբութիւնը՝ հինգամեայ արիւնահեղ պատերազմով (1861-1865), նուաճուելէն ետեւ՝ վերջաւ գերութիւնը, Միսթաֆա Կալիպիտի անգաց մէջ:

115. Հայո՛ր Բագրատոնեան վերնակէն ետեւ.

1. Ի՞նչ վիճակի մէջ էր բուն Հայաստան Բագրատոնեաց թագաւորութեան վերնակէն ետեւ: — 2. Ի՞նչ փոփոխութիւններ կրէց երկիրը ժե՛-ժէ՛ գարեբուն մէջ: — 3. Յպարրութեան գիւտն ազդեցութիւն մ'ունեցաւ Հայերէն մատենագրութեան վրայ: — 4. Ե՛րբ ու որո՞ւն ձեռքով եղաւ Հայերէն մատենագրութեան վերանորոգութիւնը:

1. Բագրատոնեաց թագաւորութեան վերնակէն ետեւ՝ բուն Հայաստանի արեւմտեան մասը՝ Յոյնք, արեւելեանը՝ Պարսիկք, իսկ հիւսիսայինը՝ Վիրք բունած Էին: Վերջինները բաւական ժամանակ (1160-1220) երկրին մեծ մասին առանձին տիրեցին: — ԺԳ. դարուն սկիզբները՝ երկիրը շատ հեղ թաթարաց աշխարհակալութեանց աւար եղաւ: Անի, Կարին եւ ուրիշ քաղաքներ քանի մը անգամ

գետնայատակ եղան: Անիի կործանմանէն ետեւ, բնակչաց մէկ մասն առաջին հեղ (1320) Խրիմ, Լեհաստան ու Մոլտաւիա գաղթեց: — Ժ. Դ. դարուն կէսերը, Թաթարաց տէրութիւնը քայքայելով՝ երկիրը 60 տարի մը խաղաղացաւ: Բայց շատ չանցաւ, արիւնհեղուծեան ահագին փոթորիկը նորէն փրութաւ, որ զՀայաստան աղէտից ծով մը դարձուց: Լէնկդիմուր իր աւերիչ աշխարհակալութիւններովը Հայաստանի մինչեւ խորքը հասաւ:

2. Բարբարոսաց արշաւանքէն ետեւ, Օսմանեան Տաճիկք զօրանալով՝ հետ զհետէ (1473-1585) Հայաստանի մեծ մասին տիրեցին: Թէպէտ քիչ մը ետքը (1603) Պարսիկք՝ Շահաբասի առաջնորդութեամբ՝ Արարատեան գաւառը բռնեցին ու քանի մը զօրաւոր բերդեր առին. բայց Օսմանեանց տեղի տալու ստիպուեցան: Շահաբաս՝ բնակչաց մեծ մասը հետը տարած ատեն, ասոնք ճամբուն տառապանքէն եւ մանաւանդ Երասխէն արտորնօք անցնելու ժամանակ շատ նեղութիւն կրեցին: Պարսկաստան հասնող սակաւթիւ մնացորդները Շահաբաս նոր քուղայի կողմերը բնակեցընելով՝ իրենց շատ առանձնաշնորհութիւններ ըրաւ: Երբ ասոր վրայ, Օսմանեանց ներքեւ եղած ապստամբ իշխաններէն՝ Հայաստանի ժողովուրդը շատ կը նեղուէր, երկրորդ գաղթականութիւն մը գնաց (1606ին) դէպ ի Լեհաստան, Մոլտաւիա ու Աժտէրխան: Քանի մը տարի ետքը, Օսմանցւոց ու Պարսից մէջ՝ խաղաղութիւն ըլլալով (1613), երկրին արեւմտեան մեծ մասն առին Օսմանցիք. իսկ արեւելեան փոքրագոյն մասը Պարսիկք: Բայց երկու ազգին մէջ նորէն պատերազմ բացուելով, Օսմանեանք յաղթեցին ու բոլոր Հայաստանի տէր եղան (1727): Սակայն Պարսիկք

Հանդարտ չկեցան, մինչեւ որ իրերը հոն բերին որ
 Հայաստան (1746 ին) երկու ազգաց մէջ բաժնուե-
 ցաւ: Ասոր վրայ երկիրը 80 տարիի չափ (1746-
 1826) երեւելի փոփոխութիւն մը չկրեց: — 1826
 Պարսիկք Ռուսաց երկիրը յարձակեցան: Նիկողայոս
 կայսրը, Բասգեւիչի առաջնորդութեամբ բանակ մը
 խաւրեց Պարսից վրայ: Ասիկայ (1827). Էջմիածին
 բռնելէն ետեւ, Երիւանու առջեւը հասաւ, եւ
 Պարսկաստան ալ մտնելով՝ Պարսիկները դաշինքի
 մը ստիպեց (1828 Փետր. 22). որուն զօրութեամբ
 Երասխ եւ Կուր գետերուն մէջի երկիրը՝ Ռուսաց
 պիտի անցնէր: — Քանի մը ամիս ետքը (Յունիս 14)
 Ռուսք Օսմանեանց դէմ ալ պատերազմ հրատա-
 րակելով՝ Բասգեւիչ Կարսը բռնեց ու Ախլցան, եւ
 քիչ մը ետքը Պայազիտն առնելէն ետեւ՝ 1829ին
 սկիզբները, երկու ճակատով Օսմանցոց յաղթեց
 եւ Կարնոյ առջեւ հասաւ, որ քանի մը օր ետքն
 անձնատուր ըլլալու հարկադրեցաւ: Ասոր վրայ,
 Ադրիանուպոլսոյ խաղաղութեամբ (Սեպտեմբ. 14)
 Հայաստանի հիւս. արեւելեան մէկ մասը Ռուսի-
 պի անցաւ: 1877-1878ին Ռուսական-տաճկական
 պատերազմը լմնցաւ՝ երբ Ռուսք Հայաստանի մե-
 ծագոյն մասին տիրելէն ետեւ, Կարին մտան, (1878
 Մարտ 16 ին) ու Ս. Ստէֆանոյի դաշամբ եւ Պեր-
 լինի համաժողովին որոշմամբ (Յուլ. 13) Հայաստա-
 նի հիւսիսային արեւելեան մասը՝ Կարս, Արտա-
 հան ու Պաղուճ, իրենց շրջակայ տեղերովը՝ (կամ
 մէկ կողմանէ, չորրիս ու Բէննէզ գետերուն ա-
 րեւելեան ու մէկալ կողմանէ՝ արեւմտեան Երասխայ
 հիւսիսային դին եղած երկիրները) Ռուսաց տրուե-
 ցան (թ. 133):

3. Հայաստան՝ ԺԴ. ու ԺԵ. դարերուն մէջ՝ շարունակեալ պատերազմաց ու աւարառութեանց առաջարկը մ'եղած էր. բարբարոսք զիրար կը փոխանակէին: Ինչ որ Ճինկիզխանայ Թաթարները թողուցին, սպառեցին Լէնկիզիմուրի խումբերը: Քանի պատմական գրութիւններ ու յիշատակարաններ կորսուեցան, որչափ մենաստաններ ու մատենադարաններ հրոյ ճարակ եղան: — Երբ այս խռովութեանց պատճառաւ գիտութիւնք արեւելք ինկած էին, նոր կեանք առին արեւմուտք տպագրութեան գիւտովը: Յեղափոխութիւնը զոր բրաւ տպագրութեան գիւտը գիտնական աշխարհքիս վրայ, առանց ազդեցութեան չմնաց Ասիայի նկատմամբ: Եւ կը տեսնենք թէ արեւելեան ազգաց մէջ Հայք առաջինն եղան՝ որ այս նոր գիւտին օգտակարութիւնը ճանչնալով՝ նոյնն իրենց հայրենիքը փոխադրելու փութացին: Արգար Թոգազցին 1563ին Եւրոպա ճանապարհորդեց, որպէս զի տպագրութեան վրայ տեղեկութիւն առնու եւ հայերէն գիր ձուլել տայ: Իր բնիտովն ու առատաձեռն ոգւոց ձեռնտութեամբը երեւան ելած կը տեսնենք առաջին Հայերէն տպագրութիւնը Վենետիկի մէջ 1565ին: Արգար տպել տուաւ Սաղմոսը: Վենետիկի տպագրութեան յաջորդեց քանի մը տարի ետքը (1584) Հոռոմիսը: — ԺԷ. դարուն մէջ՝ Եւրոպայի եւ Ասիայի գրեթէ ամէն երեւելի քաղաքները կը գտնենք Հայերէն տպագրութիւններ: Այսպէս (1616ին) Լէմպերկ, (1624ին) Միլան, (1630) Բարիզ, (1640) Ջուզա, (1640) Լիպոռոյ, (1660) Ամսդերտամ, (1673) Մարոնիլիա, (1677) Կոստանդինուպոլիս, (1680) Լայպցիկ, (1690) Բատուա: Ասոնց մէջ առաջին տեղին ունի Ամսդերտամիսը: — Իրաւ է, որ ԺԶ եւ ԺԷ. դարերուն մէջ տպագրութեամբ հրատարակուած հայերէն գրքերը, ոչ գիտութեան եւ ոչ ալ լեզուի կողմանէ, ներքին մեծ արժէք մ'ունին, վասն զի բոտ մեծի մասին աղաւաղուած լեզուաւ գրուած են (Խեչեղնի դուր). բայց յաջորդ (ԺԸ.) դարն, իբրեւ թէ եղածին փոխարէն մ'ընելու համար, մեր առջեւ կը դնէ, ազգին լեզուին ու մատենագրութեան վերանորոգութեան միջոցը.

4. Հայերէն լեզուին զարգացմանը շատ օգնեցին ԺԷ. ու ԺԸ. դարերուն զանազան տեղեր հաստատուած այլեւայլ հիմնարկութիւնները: ԺԸ. դարուն սկիզբը (1705) հիմնուեցան Լիբանանու լեռան վրայ երկու արդիւնաւոր միաբանութիւններ: — Բայց կը մնայ անժխտելի ճշմարտութիւն մը թէ ԺԸ. դարուն առաջին մարդնեղաւ Մխիթար Սեբաստացին (ծնած 1676, † 1749). որ Տիմ դրաւ իւր անուամբ կոչուած կրկին (Վենետիկոյ ու Վիեննայի) Միաբանութեանց վերանորոգեց Հայ լեզուն եւ մատենագրութիւնը՝ զանիկայ իւր նուաստութենէն հանելով՝ կոկելով ու մաքրելով: Մխիթար կրցաւ տեսնել — որ քիչ մասկանացուի շնորհուած է — իր կենդանութեան

ատեն, իւր անխոնջ աշխատանաց պտուղը: — Տպագրութեամբ լոյս ընծայած աշխատասիրութիւններէն կը յիշենք միայն Պարտերազարդ Աստուծաշուքը, Մարտիկի Երևան-Ինն ու Հայկազնեան լեզուի Բարախէրտը: — Իւր կրկին դպրոցներուն առաջինին քիչ պատիւ չեն ընէր ի մէջ այլոց Հայոց Պարտիւնը (1784 — 86 Չամչեան) սկիզբէն մինչեւ ԺԸ. դարուն կէտերը. Հայաստանեայց հնութաբանը (1835 Ինճիճեան), Երկհատոր Մէք Բարաբանը (1836-37 Ա.գերեան), Հայերի քերականութիւնը (1852) ու Հայոց գրութիւնը (1858 Բագրատունի): — Բայց ոսկեդարու ընտիր լեզուին բանալին գտնել վերապահուած էր երկրորդ նուազ ծանօթ դպրոցին: Իրենն է ու իրեն կը մնայ արդիւնքը, որ երկարատեւ յուզարկութենէ ու քննադատութենէ ետեւ, կրցաւ ցուցնել գործնականապէս՝ Հայերէն մատենագրութեան վերածնութիւնն իր Թարգմանութեանցը (Բոսուէ, Արտիոս, Աւանկինի, Ռասին, Նեպոս) ու երկասիրութեանցը (Ճարտարախօսութիւն, Տիեզերական Պատմ. Նկարագիր Ուսմանց, Ուսողութիւն եւ այլն) մէջ: — Յիշեալ դպրոցն այնչափով ալ չշատացաւ: Վերանորոգեց նաեւ կամայականութեան, անձնական տնտեսական, սեպչական քմաց վրայ դրուած աշխարհաբարը. բերաւ զանիկայ օրէնքի մը, մաքրեց, պարզեց ու մտեցուց հին լեզուին:

Գ. ՀԵՏԱՄ

Գրադիսկան յեղափոխութենէն մինչեւ մեր ժամանակը. 1789-1878:

116. Յեղափոխութեան պատճառները.

1. Ինչ էին մեծ յեղափոխութեան պատճառները. Ո՞վ յաջորդեց Լուսինի կոս Ժ. Ի: — 2. Ինչ վարութիւն ունեցաւ Լուսինի կոս Ժ. Գ.

1. Ինչպէս որ Ժ. Գ. դարուն սկիզբն եկեղեցին նորոգելու հարկաւորութիւնը՝ յառաջ բերաւ Նորաղանդութիւնը, ասանկ ալ Ժ. Գ. դարուն վերջը, ընկերական կենաց կերպը փոխելու դիտաւորութիւնը՝ յառաջ բերաւ յեղափոխութիւն մը, որ Գաղղիայէն սկսելով, Եւրոպայի մեծագոյն մասին վրայ տարածուեցաւ: Ասոր հետեւութիւնն ան եղաւ, որ բացարձակ միապետութիւնները սահմանադրական տէրութեանց փոխուեցան:

Գաղղիայի մէջ Լուդ. Ժ. Դ. Ի (104) յաջորդեց,
իր հինգամեայ թռունորդին Լուդովիկոս Ժ. Ե. (1715-
1774): Անուանարկ Օրլէանի դքսին խնամապետու-
թեան ատեն, արքունիքն արդէն բարոյից ապակա-
նութեան ու զեղխութեան տեղի եղած էր: Ոչորմելի
ու կանանց գերի եղած թագաւորին գահակալելէն
ետքը, ապականութիւնն ու շռայլութիւնը աւելցաւ:
Ելեւմուտքը խեղճ վիճակի մէջ էր (4000 միլ.
պարտք). Ժողովուրդը կը հեծէր ճնշիչ տուրքերուն
տակ: Ազնուականաց ձեռքն էին ամէն զինուորական
ու քաղաքական պաշտօնները. ուր անդիէն՝ անկրօն
մատենագիրներ (encyclopédistes, Ռուսոյ † 1778,
Վոլդէր † 1778, Տիտլոյ, Տալամպէր † 1788):
Ժողովրդեան մէջ անհաւատութիւն, հասարակա-
պետական կարծիքներ ու աէրութեան կարգա-
դրութեանց դէմ տժգոհութիւն տարածելու ե-
տեւէ եղան:

2. Լուդովիկոս Ժ. Զ. (1774-1793) բարե-
պաշտ ու խելացի, բայց անկարող իշխանին ատեն,
— Գաղղիա՝ Հիւս. Ամերիկայի հետ խիստ բարեկա-
մական յարաբերութեան մէջ մտնելով — օրինաւոր
ազատութեան ջանքն երթալով ընդհանրացաւ:
Եւ որովհետեւ անգղիական պատերազմը ազգային
պարտքն աւելցուց, եւ շարունակ փոխուելու վրայ
եղող պաշտօնեաներէն եւ ոչ մէկը տեւական դար-
ման մը կրցաւ ընել, սնոր համար Բարիզի խորհրդ-
դարանը պահանջեց, որ աէրութեան կարգաժողովը
գումարուի, զոր Նեքէր իրօք գումարեց (1789),
երբ ազնուականաց ժողովն ալ առանց արդիւնքի
մնաց:

117. Գաղղեայի յեղափոխութիւնը. 1789.

1. Երբ ու ինչպէս սկսու յեղափոխութիւնը: — 2. Ինչ պատճառի համար փոխու թագաւորն, երբ բանա գրուացաւ: — 3. Ազգային խորհրդարանին առաջին գործքն ինչ եղաւ. ինչու գլխատուեցաւ Լուգ. Ժ.Ջ. Ուրիչ ինչ սպանութիւններ ըրաւ արհաւիրաց իշխանութիւնը: — 4. Երբ կազմուեցաւ վերստեղաց վարչութիւնը. ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ:

1. Երրորդ կարգը՝ — որմէ ազնուականք ու եկեղեցականք բաժնուեցան — Յունիսի 17 ին, ինք զինք իբրեւ ազգային վերանորոգիչ սահմանադիր ժողով հրատարակեց 1789 ին: Ասիկայ Բարիզի մէջ զօրք ժողվուելուն եւ Նեքէրի վար առնուելուն վրայ զայրացած՝ խուժանի ձեռօք Յուլիսի 14 ին Պասդիլը կործանելէն, եւ Լաֆայէդի առաջնորդութեամբ ազգային պահապան զօրք ժողվելէն ետեւ, վերցուց Աւգոստ. 4 ին գիշերը, ազնուականաց ու եկեղեցականաց ամէն արտօնութիւնները: Ասոր վրայ բովանդակ երկրին մէջ անիշխանութիւնը տարածուեցաւ: Գեղացւոց բռնութիւնները պատճառ եղան շատերուն դուրս գաղթելուն: Խուժանին ոտք ելլելն ստիպեց զթագաւորը Հոկտեմբ. 6 ին վերսայլէն Բարիզ երթալու. ուր փոխադրուեցաւ նաեւ ազգային ժողովը: Ասոր մէջ՝ հզօրագոյնն եղաւ Ռոպէսբիէրէն առաջնորդուած եւ Յակոբեաններէն, Տանդոնի ու Մարայի առաջնորդութեամբ օգնութիւն գտած՝ լեռնականներուն կողմնակցութիւնը: Անքերը վերցուեցան, թագաւորին ու եկեղեցականաց ինչքերը գրաւուեցան, թղթադրամը գործածութեան մէջ դրուեցաւ:

2. Յեղափոխութիւնն արգելուլ ջանացող Միրապոյի մահուանէն ետեւ, ամենէն թող տրուած թագաւորը՝ 1791 ին փախաւ. բայց վարէնի քով բռնուեցաւ ու Բարիզ բերուեցաւ. ուր հարկադրեցաւ նոր սահմանադրութեան մը երդումն ընելու:

Ազգային օրէնսդիր ժողովը 1791ին յակոբեան պաշտօնարանին ձեռօք ստիպեց զթագաւորն՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակելու: Ասոր վրայ թագաւորը (1792, Աւգ. 10)՝ Մարսիլիացոց հետ միացած Բարիզի խառնիճաղանձէն զզուելի արիւնհասեղ տեսարաններով, Գանբլ բերուեցաւ իբրեւ բանտարկեալ. ուր անդիէն Տանդոն, արդարութեան պաշտօնեան (2—4 Սեպտ.) բռնուած ազնուականներն ու եկեղեցականները՝ ժողովրդեան վրէժխնդրութեան մատնեց:

3. Ազգային դաշնաժողովն իր առաջին նիստին մէջ 1792ին Սեպտ. 12ին, զԳաղղիա հրատարակեց անբաժանելի շանրապետութիւն մը: Լուզովիկոս, Գաղղիայի թշնամեաց իբրեւ գաղտնի խորհրդակից ամբաստանուելով՝ մահուան դատապարտուեցաւ եւ 1793 Յունուար 21ին գլխատուեցաւ: Ասոր վրայ նաեւ աւելի կրթեալ ու քիչ մը չափաւորեալ ժիրոնտեանք՝ ահարկուններէն (terroristes) մերժուեցան: Յակոբեաններէն կազմուած շասարակաց փրկութեան մասնաժողով մը դրուեցաւ. եւ ասով սկիզբ եղաւ արհաւիրաց իշխանութեան մը: Ասոր գլուխն անցած էին Ռոպէսպիէր, Տանդոն ու (Յուլիսին Շարլոդ Գորտէյէն սպանուած) Մարա: Ամէն կողմ յեղափոխական մասնաժողովներ կազմուեցան, որոնց վճիռները՝ ասդին անդին պտըտող գնդերը գլխատութեան մէքենայով (guillotine) ի գործ կը դնէին: Նոր տումար մը խոթուեցաւ. քրիստոնէութիւնը վերցուեցաւ, եւ անոր տեղ հրամայուեցաւ բանաւորութեան պաշտօնը. ամէն բարոյական ու մտաւոր կրթութիւն մէկդի նետուեցաւ: Վանտէի մէջ՝ ուր ժողովուրդը, թագաւորին գլխատմանէն ետեւ, անոր որդւոյն Լուդ. Ժէ.ին համար (որ 1795

ին բանտի մէջ մեռաւ) զէնք առած էր, կը ճարակէր քաղաքական պատերազմը: Իսկ իրենք զիրենք դաշնաժողովոյն դէմ հրատարակող քաղաքներն՝ ինչպէս Մարսէյլ, Պորտոյ, Լիոն, Գուլոն, անլուր անագորոնութեամբ նուաճուեցան:

Յուլիսի մէջ (1794), Ռորէսպիէր, արեան հեղեղներ թափելէն (Մարիամ Անդուանէզ, Ժիրոնտները, Էկալիդէ, Տանդոն, Տէմուլէն), եւ Աստուծոյ հաւատքն ու հոգւոյ անմահութիւնը վերջընելէն ետեւ, ամբաստանուեցաւ ու գլխատուեցաւ: Յակօրեանց ժողովը գոցուեցաւ:

4. Երրորդ սահմանագրութեամբ գրուեցաւ վերատեսչաց կառավարութիւն մը (directoire) 1795-1799: Գործադիր իշխանութիւնն յանձնուեցաւ հինգ վերատեսուչներու, օրէնսդիր իշխանութիւնը՝ հինգ հարիւրոց, իսկ անոր հաստատութիւնը՝ ծերոց խորհրդոյն: Չափաւորեալ կողմնակցութիւնն սկսաւ կամաց կամաց զօրանալ. բայց եւ այնպէս Մրգաբեր ամսոյն 18ին (Սեպտ. 4) 1797ին, երկու թագաւորամիտ վերատեսուչները (Գառնոյ եւ Պարթըլըմի) Պոնաբարդէի օգնութեամբ՝ մէկալներէն (Պարրա, Ռէօպէլ ու Լա-Ռըվէյլէր) մերժուեցան:

118. Առաջին Նիպոկակոցո-Նի-ն Պաղղիայի դէմ 1793.

1. Ինչու Գաղղիա՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց. Ե՛րբ կազմուեցաւ առաջին Նիպոկակոցութիւնը Գաղղիայի դէմ: — 2. Ո՞վ է Պոնաբարդէ. Ինչպէս սկսաւ իր ապարեղը: — 3. Նաբոլէոնի՝ եղիպտական արշաւանքն ի՞նչ հետեւութիւն ունեցաւ:

1. Փրեզ. Գուլիէլմոս Բ. Բրուսիացին ու Լէոբուլտոս Բ. Կայսրը, Բիլնիցի մէջ 1791ին, Գաղղիայի հին վիճակը նորէն հաստատելու համար իրարու հետ կը խօսակցէին: Ասոր վրայ գառնացած Գաղղիան՝

1792ին իւր հօրը յաջորդող Փրանկ. կայսեր դէմ պատերազմ հրատարակեց: Բրուսիացիք՝ Պրաւնշվայկի դքսին առաջնորդութեամբ սպառնալից յայտարարութիւն մը հանեցին ու Գաղղիա մտան. բայց Վալմին գնդակոծելէն ետեւ, սաստիկ կոտորածով ետ գառնալու ստիպուեցան: Ասոր վրայ Գաղղիացիք Մայնց, Վորմս ու Ֆրանգֆուրդ քաղաքներն առին: Աւստրիացիք ալ Ժէմարի քով յաղթուելէն ետեւ, Ստորին Գաւառներէն ելելու հարկադրեցան:

Ուիլերմ Բիդ (1793ին) կազմեց Առաջին նիզակակցութիւնը (Coalition) Գաղղիայի դէմ: Տիւմուրիէ զօրապետը, Նէրվինտէնի քով՝ Գոպուրկի իշխանէն յաղթուելով, դաշնաւորաց կողմն անցաւ. Մայնց ալ նորէն առնուեցաւ: Սակայն 1795ին յաղթեց Ժուրտան, Ֆլէօրիւսի քով: Բիշկրիւ ձմեռը՝ բովանդակ չողանտան աշխարհակալեց. կառավարը փախաւ ու չողանտա (1795) պաղաւեան հանրապետութեան փոխուեցաւ: Գաղղիացիք՝ Ռենոսի ձախ եզերքը բռնելէն ետեւ՝ Գոսգանա, Բրուսիա ու Սպանիա Պագէլի խաղաղութիւնն ըրին. որով Բրուսիա՝ Ռենոսի ձախ դին ունեցած երկիրներն ու Սպանիա՝ Սէն-Տոմէնկոյ կղզւոյն վրայ ունեցած մասը, Գաղղիայի տուին: — Ժուրտան եւ Մորոյ Գերմանիա յարձակեցան (1796). բայց կարողոս արքիդքսէն յաղթուելով՝ Մորոյ վերին Ռենոսի կողմերը քաշուեցաւ:

2. Աս եղած Ժամանակ, 27 ամեայ Նաբոլէոն Պոնաֆարդէն (1768ին՝ ճենովացիներէն առնուած Գորսիգա կղզւոյն Ա. յաչիոյ քաղաքը ծնած, 1769ին) Միլէզիմոյի ճակատովը 1796ին Սարդինիայի թագաւորը՝ Սաւոյայէն ու Նիցցայէն հրաժարելու ստիպեց, եւ Աւստրիացիքը՝ Լոտիի ու Արգոլէի քով

եա մղեց. ուր անդիէն Բարմայի դքսին, Պիոս Զ. քահանայապետին ու Փերդինանդոս Գ. Նէապոլսոյ թագաւորին՝ Գաղղիայի հետ խաղաղութեան դաշինք դնել տուաւ: Ասոր վրայ (1797 ին) Ռիվոլիի քով յաղթելէն, Մանդովան առնելէն, ու Աւստրիացիքը լէոպէնի նախակարգ դաշինքն ընդունելու ստիպելէն ետեւ՝ Վենետիկը գրաւեց. ու կազմեց ճեւտոյլայէն Վիկուրեան. իսկ Մանդովայէն, Մոտենայէն, Պոլոնեայէն ու Ֆէրրարայէն՝ Վիսալպեան հասարակապետութիւնը: Գամբոֆորմիոյի խաղաղութեամբ, Աւստրիա՝ Ստորին Գաւառներէն ու Իտալիայէն հրաժարեցաւ. եւ ընդունեցաւ փոխարէն, Վենետիկ ու անոր երկիրները՝ Իտալիան ու Դաղմատիան: Պէրթիէ զօրապեան Եկեղեցւոյ տէրութիւնը, 1798 ին հռոմէական հասարակապետութեան փոխեց. Գաղղիացիք՝ Բիէմոնդը բռնեցին, ու Պէռն առնելէն ետեւ, Զվիցերի՝ հելուետական, ու Նէապոլիս՝ (1799 ին) կարծատեւ պատերազմէ մ'ետեւ, պարթենոպեան հասարակապետութեան փոխուեցան: Բայց եւ այնպէս Սիկիլիա փախչող թագաւորը՝ նոյն տարին ամառը Նէապոլիս դարձաւ:

3. Պոնաբարդէ, Անգղիացւոց՝ Գաղղիացիներէն առած գաղթականութեանց տեղը լեցընելու համար, 1798 ին Դուլոն նաւ մտաւ, Եգիպտոս աշխարհակալելու մտօք: Անցած ատեն՝ առաւ Մալդա, ցամաք ելաւ Ապուքիրի քով եւ բռնեց Աղէքսանդրիան. ու Բիրամիտներու ճակատէն ետեւ՝ Գահիրէն: Եւ որովհետեւ Նելսըն՝ գնդղիական նաւատորմողը Ապուքիրի քով փճացուցած էր, յառաջացաւ Պոնաբարդէ 1799 ին Ասորիքի մինչեւ Ակրա (Պաղոմայիս) քաղաքը, ու Գլէպէրն Եգիպտոս թող տալով՝ դարձաւ առանձին Գաղղիա:

119. Երկրորդ նիզակակցութիւն. Պոնաֆարդէ առաջին հիւպատոս 1799.

1. Ինչու կազմուեցաւ երկրորդ նիզակակցութիւնը Գաղղիայի դէմ: — 2. Ե՞րբ լուծուեցաւ 500 ոց խորհրդարանը: Զորրորդ սահմանադրութիւնն ինչ նոր կարգադրութիւններ ըստ: — 3. Պոնաբարգէի յաղթութիւններով թէ կերպարանք առաւ Իտալիա:

1. Անգղիա 1799ին՝ Աւստրիայի, Ռուսիայի, Նէպոլիոյ ու Դրան հետ Գաղղիայի դէմ՝ երկրորդ նիզակակցութիւն մը կազմեց: Ռաշտատի դեսպանաժողովը (congrès) լուծուեցաւ ու Գաղղիայի պատգամաւորները՝ աւստրիացի զինուորներէն սպանուեցան: Կարոլոս արքիդուքսը՝ Գաղղիացիները Գերմանիայէն վռնտեց. իսկ Սուվորոֆ, Դրէպիայի ու Նովիի յաղթութեամբ Իտալիան ազատելով՝ պարթենոպեան հանրապետութեան վերջ տուաւ: Բայց որովհետեւ Զիւրիխի քով Մասսէնայէն բուլրովին յաղթուած Գորսազովի հետ միանալ չյաջողեցաւ, եւ Աւստրիա՝ Ռուսիայի հետ աւրուեցաւ, Սուվորոֆ իր բանակովը ետ կանչուեցաւ:

2. Պոնաբարգէ՝ տժգոհ կողմնակցութենէն օգնութիւն գտած՝ լուծեց զինու զօրութեամբ 1799ին, Նոյ. 9ին (18 Պրիւմէր), 500 ոց խորհրդարանը եւ ինք զինք առաջին հիւպատոս անուանել տուաւ: Զորրորդ սահմանադրութիւնը կ'որոշէր 100 հոգիէ բաղկացող Ռամկապետաց ժողով մը (tribunat), 300 հոգիէ օրինադիր ժողով մը, եւ 80 անդամէ Պահպանիչ ծերակոյտ մը (sénat conservateur): Վերատեսուչներուն տեղ դրուեցան տասը տարւան համար երեք հիւպատոս: Ասոնց առաջինը՝ միապետական իշխանութիւն ունէր. ուր մէկալ երկուքին (Գամպասերէս եւ Լըպրէօն) միայն խորհրդատու ձայն տրուեցաւ:

3. Պոնաբարդէ 1800ին Ալպեաններն անցաւ զարկաւ Յունիս 14ին Աւստրիացիքը Մարենկայի քով. ուր անդիէն Մորոյ Գերմանիա մտաւ, Յովհ. արքեպիսկոպոսին յաղթեց ու Սալցպուրկը բռնեց: Լիւնէվիլի խաղաղութեամբ (1801ին), Ռենոսի ձախ եզերքը Գաղղիայի տրուեցաւ. Աւստրիա՝ Ստորին գաւառներն եւ Իտալիայի մէջ ունեցած երկիրները մինչեւ Ատիճէ՝ Գաղղիայի տալու հարկադրեցաւ. պաղաւեան, հելուետական, լիկուրեան ու կիսալպեան հանրապետութիւնները ձանչցուեցան. Գոսգանա, իբրեւ Հեթրուրիայի թագաւորութիւն՝ Բարմայի տան տրուեցաւ: Ասոր վրայ նաեւ Նէպոլիոյ, Սպանիայի, Ռուսիայի, Գրան ու 1802ին Ամիէնի մէջ՝ Անգղիայի հետ (որ բոլոր աշխարհակալութիւնները, Գրինիտաա ու Սէյլան գուրս առնելով՝ ետ պիտ'որ դարձնէր, եւ յոնիական հանրապետութիւնը պիտի ձանչնար) խաղաղութեան դաշինք դրուեցաւ: Սակայն յաջորդ տարին նոր պատերազմ մը փրթաւ՝ զոր սկսաւ Անգղիա՝ գաղթականութիւններն, իսկ Գաղղիա՝ Հաննովէր գրաւելով:

120. 'Նաբոլէոն' Գաղղիայի Սայար. 1804-1814.

1. Նաբոլէոն ինք զինք երբ կայր անուանել առաւ. — 2. Ինչ վախճան ունեցաւ երրորդ նիզակակցութիւնը: — 3. Ինչ պատճառի համար 'Նաբոլէոն' Ռուսիայի ու Ռուսիայի գէժ պատերազմ հրատարակեց. երբ կաշնուեցաւ յորրորդ նիզակակցութիւնը: — 4. Ինչ ու գրու Նաբոլէոն ցամաքային գրութիւնը. Ռուսական - սանդական պատերազմով ինչ վտարկեցաւ առաջինը:

1. Պոնաբարդէ 1802էն ետքը՝ իտալական (մինչեւ այն ատեն Վիսալպեան) հանրապետութեան գահերէց եւ ցկեանս հիւպատոս՝ Գաղղիայի տէրութիւնը կառավարեց, զօրութեամբ եւ շրջահայեցութեամբ. կարգաւորեց ելեւմուտքը, եւ հաստատեց նորէն ուղղափառ կրօնը: Գաւառներու թեան մը յայտ-

նուելէն ետեւ, (որուն հետեւութեամբ՝ Գատուտալ գլխատուեցաւ, Էնկիէնի գուքսը Պատընէն Գաղղիա բերուեցաւ ու 1804ին հրացանի բռնուեցաւ, Մորոյ աքսորուեցաւ ու Բիշկըրի բանտի մէջ կենացը վերջ տուաւ.) Պոնարբարդէ 1804ին Մայ. 20ին ինք զինք ժառանգական կայսր անուանել ու Պիոս Է.էն պըսակել տուաւ: Երկրորդ տարին ինք զինք նաեւ Իտալիայի թագաւոր անուանել տալէն ետեւ, լիկուրեան հանրապետութիւնը Գաղղիայի հետ միացուց:

2. Բիդ կազմեց՝ 1805ին, Անգղիայի, Ռուսիայի, Աւստրիայի ու Շուեաի հետ Երրորդ նիզակահցութիւնը՝ Գաղղիայի դէմ: Ասոր մէջ մտաւ ետքէն Նէպոլիոն ալ: Իսկ Նաբոլէոն դաշնակցեցաւ Պալիերայի, Վիւրդեմպերկի ու Պատընի հետ: Ասոր վրայ Ռւմիքով 23.000 Աւստրիացի զերի բռնելէն ետեւ, առաւ Վիէննան եւ ղարկաւ Աւստրիոյի քով միացեալ Աւստրիացիքն ու Ռուսերը՝ Գեկտեմբ. 2ին: Փրանկիսկոս Բ. Բրէսպուրկի խաղաղութեամբ վենետական երկիրներն Իտալիայի թագաւորութեան տուաւ, Գիբրոլը՝ Պալիերայի. եւ առաւ ասոնց փոխարէն Սալցպուրկը: Պալիերա ու Վիւրդեմպերկ՝ եղան թագաւորութիւն:

Նաբոլէոն 1806ին՝ Նէպոլսոյ վրայ իւր Յովսէփ եղբայրը, Հոլանտայի վրայ Լուդովիկոս եղբայրը թագաւոր դրաւ: Եւգինէոս Պոհառնէ՝ Նաբոլէոնի որդեգիրը՝ եղաւ Իտալիայի փոխարքայ: Նաբոլէոնի պաշտպանութեան տակ եղած Ռենոսի դաշնակցութեան կազմուելովը՝ Գերմանական պետութիւնը (1806) լուծուեցաւ: Փրանկիսկոս Բ. անուանեց ինք զինք կայսր Աւստրիայի (Փրանկ. Ա.):

3. Բրուսիայի ու Ռուսիայի հետ նոր պատերազմ՝ մը (Չորրորդ նիզակահցութիւն 1806-

1807) անոր համար սկսաւ, վասն զի Բրուսիա՝ որմէ 1806ին Հաննովէր նորէն պիտ'որ առնուէր, Հոկտ. 8ին Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց: Սակայն վեց օր ետքը (Հոկտ. 14) Եէնայի քով Նաբուլէոնէն ու Տաուէն բոլորովին յաղթուեցաւ ու Պերլին Գաղղիացիներէն առնուեցաւ: Հուտ ու ըստ մասին ամօթալի կերպով յանձնուեցան բերդերը: Այլաւի անորոշ ճակատէն (1807), եւ Տանցիկ, Պրեզլաւ ու Հվայանից քաղաքներուն իսնալէն եւ Ֆրիզլանսի քով միացեալ Բրուսիացւոց ու Ռուսաց յաղթուելէն ետեւ՝ դրուեցաւ Դիլզիդի դաշինքը 1807ին: Էլպայի ու Ռեննսի մէջ եղած երկիրներէն (զոր Բրուսիա հարկադրեցաւ Գաղղիայի տալ) կազմուեցաւ Վեստֆալիայի թագաւորութիւնը՝ Յերոնիմոս Պոնաբարդէի համար. եւ հարաւային Բրուսիայէն՝ Վարսաւիայի դքսութիւնը, Սաքսոնիայի թագաւորին համար:

4. Անգղիայի դէմ. որ 1805ին Դրաֆալկարի քով՝ գաղղիական-սպանիական նաւատորմիցը ոչնչացուցած (Նէլսն +) էր, դրաւ Նաբուլէոն ցամաքային դրութիւնը (système continental): Ասոր մէջ մտան Բորգուկալէն ու Դաւէն զատ՝ ամէն եւրոպական տէրութիւնները: Բայց Անգղիայից՝ Գորէնհայ գնդակածելով, կրցան յաջողքնել գանձական նաւատորմին իրենց յանձնուիլը:

Ռուսական տաճկական պատերազմը, զոր բորբոքեց Նաբուլէոն 1806ին Դեկտեմբերի՝ լմնցաւ 1812ին Պուզարեզի խաղաղութեամբ. որով Ռուսիա՝ իր սահմանք մինչեւ Բրութ ընդարձակեց: Հուեռացիներէն՝ — որոնց կուսաւաւս Գ. Ատալփոս թագաւորը, Նաբուլէոնի դէմ անհաշտ թշնամութեամբ պատերազմը կը շարունակէր — աշխարհակալեցին Ռուսը 1808ին Ֆինլանտիան: Հուեռի թագաւորը, գաւառնութեամբ հրաժարելու ստիպուելէն ետեւ, իր հօրեղբայրը կարոլոս ԺԳ. թագաւոր անուանուեցաւ, որ 1810ին զՊեռնատոզ մարաջախան (1818 էն վեր կարոլոս ԺԳ. Յովհաննէս) իրեն թագաժառանգ որոշեց:

Որովհետեւ Պիոս Է. Գաղղիայի հետ դաշինք գնել ու նաւահանգիստները Անգղիայի առջին գոցել յանձն չառաւ, Եկեղեցւոյ տէրութիւնն եւ Հասմ քաղաքը (զոր

Նաբոլէոն արդէն 1808ին բռնած էր) 1809ին Մայիսի, գաղղիական երկիր հրատարակուեցաւ: Նաբոլէոնին վրայ նորոգէ կարգացող քահանայապետը բռնուեցաւ եւ Ալպեաններէն կրճնուլը, անկից ալ Սաւոյա տարուեցաւ. մինչեւ որ Նաբոլէոնի նսեմացող բախար՝ զինք Պապին հետ աւելի զինգուլթեամբ վարուելու ստիպեց:

121. Պատերազմ Սպանիայի, Աստորիայի ու Ռուսիայի մէջ 1808—1812.

1. Ինչու պատերազմ բացուեցաւ Սպանիայի դէմ. — 2. Ինչ նոր երկիրներ բնգունեցաւ Գաղղիա՝ Աստորիայէն. — 3. Ինչ վախճան ունեցաւ ռուսական-գաղղիական պատերազմը:

1. Նաբոլէոն 1807ին Բորդուկալ բռնելէն ու Փերդինանդոս Է. Սպանիացին 1808ին, Պայոնի մէջ թագէն հրաժարելու ստիպելէն ետեւ, իւր Յովսէփ եղբայրը Սպանիայի ու քեռայրը՝ Յովակիմ Միւրան, Նէպոլոյ թագաւոր անուանեց:

Ուելլիի առաջնորդութեամբ՝ Անգղիական օգնական գունդ մը, Բորդուկալն աշխարհակալեց: Յովսէփ ստիպուեցաւ Մատրիս թողուլ. բայց Նաբոլէոնի ձեռք նորէն գահ ելաւ: Այն միջոցին որ կայսրը՝ Աւստրիա կանչուեցաւ՝ ելաւ բոլոր Սպանիայի մէջ ընդհանուր ապստամբութիւն մը: Թէպէտ Սարահոսա դիւցազնական պաշտպանութենէ մ' ետեւ ինկաւ, բայց յաղթեցին Անգղիացիք Ուելլիի (ետքը Լորտ Ուելլինկոն) առաջնորդութեամբ Գալաւերայի քով 1809ին: Ասոր վրայ սկսան բովանդակ երկրին մէջ Գաղղիացուոց շատ փնասակար պաշտպանողական պզտիկ կռիւները (guerilla): Ուելլինկոն յաղթեց 1812ին Սալամանգայի քով Գաղղիացուոց, վերցուց Գատիզի պաշարումն եւ անուանուեցաւ բոլոր սպանիական բանակին վերին հրամանատար:

2. Նաբոլէոն, 1809ին, իրեն դէմ պատերազմ հրատարակող Աւստրիայի վրայ քալեց, մեծաւ մա-

սամբ գերմանական զօրքերով. եւ Լանտսհուզի, Էքսիւլի, Ռեկենսպուրկի յաղթութիւններէն ետեւ պատերազմի ելքն որոշեց: Ասոր վրայ Աբէռնիքով (Մայ. 21) կարողոս արքիդքսէն Գանուբէն անդին մղուելէն ետեւ, Վակրամի յաղթութեամբ՝ Աւստրիան, Վիէնայի խաղաղութիւնն ընելու ստիպեց: Այս դաշինքով Աւստրիա, Սալցպուրկը՝ Պաւերայի, լիւրիկեան գաւառները՝ Նաբոլէոնի ու արեւմտեան կալիցիան՝ Վարսաւիայի տուաւ: — Նաբոլէոն 1810 ին իւր Յովսեփայ կողակցէն բաժնուելով՝ ամուսնացաւ Մարիամ Լուդովիկայ արքիդքսուհւոյն հետ. որ ծնաւ իրեն 1811ին Հռոմի թագաւորը: Ասկէ ետքը Նաբոլէոն, ալ իր զօրութեան գագաթն ելած՝ միացուց իւր տէրութեանը հետ Եւրոպիան, Հոլլանտան ու հիւս. Գերմանիայի մէկ մասը:

Աւստրիայի համար, Պաւերայի դէմ, զիւցազնաբար պատերազմող Գիբրոյիները նուաճուեցան: Թէեւ ընդունեցան ընդհանուր թողութիւն, բայց իրենց առաջնորդը, Անդրէաս Հոֆեր, Գաղղիացուց ձեռքն իյնալով՝ 1810 ին հրացանի բռնուեցաւ: Շիւ, որ իր ազատական զօրքերով հիւս. Գերմանիայի մէջ կը պատերազմէր, ինկաւ 1809 ին, Ադրալուները պաշտպանած ատեն:

3. Ռուսական պատերազմին պատճառ տրուեցաւ անով՝ որ Աղեքսանդր Ռուսաց կայսրը 1812 ին, Օլտէնպուրկի դքսին երկիրներուն յափշտակուելուն վրայ զայրացած, ցամաքային գրութենէն ելաւ: — Նաբոլէոն՝ զԱւստրիա եւ զԲրուսիա իրեն հետ դաշնակցելու ստիպելէն ետեւ, սկսաւ յարձակողականը՝ Ռուսիայի դէմ, կէս միլիոն զօրքով ու 1300 թնդանօթով — եւ կենդրոնական բանակովը դէպ ի Մոսկուա յառաջանալով: Ռուսք մէկ գիէն պատերազմելով ու մէկալ դիէն ամէն կողմ աւրըտարկելով ետ ետ քաշուեցան: Սմոլէնսք առնուեցաւ. Գուդուսով՝ Մոսկուա գետին քով յաղթուեցաւ եւ

Նաբոլէոն՝ մտաւ Սեպ. 14ին ամայի Մոսկուա քաղաքը: Ռոսոդորչինի գրգռելովը քաղաքն պրեկէն ետեւ, — որովհետեւ խաղաղութեան ամէն առաջարկութիւնները մերժուեցան — հարկադրեցաւ սարսափելի ցրտին, բազմապատիկ ներդութիւններու, ամէն կերպ գժբախտութեանց տանելով՝ անապատ տեղերէն ետ քաշուիլ: Ազատած բանակին մեծագոյն մասը, Պերեզինան անցնելու ատեն խեղդուեցաւ. այնպէս որ Նիեմէնը, միայն 1000 զինաւորուած մարդով կրցաւ անցնիլ: Նաբոլէոն Բարիզ աճապարեց, նոր պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնելու. ուր անդիէն Եորգ՝ բրուսիական օգնական բանակին հրամանատարը, Ռուսաց հետ չեզոքութեան պայմանադրութիւն մ'ըրաւ:

122. Ալապոտնէան պատերազմը 1813 — 1814.

1. Նաբոլէոնի դէմ ով սխալ ազատութեան գատերազմը: — 2. Ռ'բ Ե. զան զգուար ճակատները: — 3. Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ Լայպցիկի ճակատամարտը: — 4. Դաշնակիցք եւր մասի Բարիզ. Ինչ կերպարանք առաւ Գաղղիա՝ Բարիզի առաջին խաղաղութեամբ:

1. Բրուսիայի թագաւորը, Փետրուար 3ին, (1813ին) Պրեզլաւէն ազատակամ որսորդաց զօրաժողով մը հրամայելէն, Մարտի 17ին Ռուսիայի հետ դաշնակցելէն ու Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակելէն ետեւ, բովանդակ ազգին ու զինուորաց յայտարարութիւններ հանեց, որոնցմով զամէնքը գէնք առնելու եւ հայրենեաց անկախութեան համար պատերազմելու կը յորդորէր: Պերլինի վրայ քալող Իտալիայի փոխարքան, բրուսիական ռուսական զօրքէն (Ապր. 5.) յաղթուեցաւ: Բայց դաշնակիցք՝ Նաբոլէոնէն երկու տեղ (Վրոսկէօրչէնի քով՝ Մայիս 2, եւ Պաւլցէնի քով Մայիս 20) ետ մղուեցան: Յունիսի 4ին եղած զինադա-

դարման ժամանակ՝ Շուետ ու Աւստրիա դաշնակիցներուն կողմն անցան. մէկալ կողմանէ Անգղիա ալ ասոնց հետ գրամական օգնութեան դաշինքը (traité de subsidi) դրաւ:

2. Դաշնակիցք երեք բանակ կազմեցին: 120.000 է կազմուած բրուսիական, ռուսական ու շուետական բանակը՝ Շուետաց թագաժառանգին ու Պիւլլովի առաջնորդութեան տակ՝ զարկաւ Ռատինոն Կրօսպերէնի (Աւգոստ. 23) քով. Պիւլիէր՝ իր 90.000 Ռուսերովն ու Բրուսիացիներովը յաղթեց Մագտոննալի, Աւգ. 26 ին՝ Գացպախի քով. երբ անդիէն Շվարցէնպերկէն առաջնորդուած մեծ բանակը (230.000 Աւստրիացի, Ռուս ու Բրուսիացի) Տրէզտէնի վրայ յարձակում ըրաւ, բայց Նաբոլէոնէն յաղթուեցաւ (26 եւ 27 Աւգ. ուր Մորց †): Երբ ասոր վրայ վանտամ՝ Գլայսդէն (30 Աւգ.) Գուլմի քով, Նէյ՝ Պիւլլովէն (6 Սեպտ.) Տէննէվիցի քով ու Պերդրան՝ (3 Հոկտ.) Եորգէն, Վարդէնպուրկի քով յաղթուեցան, հարկադրեցաւ Նաբոլէոն իր բանակը Լայբցիկի քով ժողովել:

3. Դաշնակիցք՝ Լայբցիկի շրջակայքը միանալէն ետեւ, Հոկտ. 18 եւ 19 ին, նոյն քաղքին քով եղած որոշիչ ճակատամարտովը — որուն 400.000 մարդ մասնակից եղաւ, — Նաբոլէոն ստիպուեցաւ ետ քաշուելու: Սաքսոնիացիք՝ պատերազմին բախտը չորոշուած դաշնաւորաց կողմն անցան. որոնց հետեւեցան շուտ մը Պաւիերացիք ալ: Սակայն Նաբոլէոն, Հանաւի քով իրեն ճամբայ մը կրցաւ բանալ: Ամրութեանց մեծ մասը, նոյն տարին ինկան. Հոլլանտան գրաւեց Պիւլլով, Հելուետիան՝ Շվարցէնպերկիսի Ռելիքիսկդն Վիգդորիայի յաղթութենէն ետեւ, Սպանիայէն Գաղղիա մտաւ:

4. Թէպէտ Դաշնակիցք (1814ին Յունուար 1ին) Ռենոսն անցան. բայց եւ պնպէս Նաբոլէոն, առանձին առանձին բանակները զարնելէն ետեւ՝ իրեն եղած խաղաղութեան առաջարկութիւնները մերժեց: Լաոնի յաղթութեամբ (9 Մարտ) մեծ բանակն սկսաւ նորէն յառաջանալ. ասով Նաբոլէոն՝ Արսիի պարտութենէն ետեւ՝ գէպի Ռենոս քաշուեցաւ: Դաշնակիցք՝ Բարիզի վրայ քալեցին եւ Մոնմարդը յարձակմամբ առնելով (Մարտ. 31) մայրաքաղաքն յանձնուելու ստիպեցին: Նաբոլէոն՝ ծեւրակուտէն վար առնուելով՝ Տրաժարեցաւ ու (Ապր. 11ին) իբրեւ վեհապետ էլլպա գնաց: Դաշնաւորք՝ Լուդովիկոս ԺԸ. գահ հանեցին, որ նոր սահմանադրութիւն մը տուաւ: — Բարիզի առաջին խաղաղութեամբ, Գաղղիա՝ իր 1792ին ունեցած երկիրներուն վրայ ամփոփուեցաւ: Քահանայապետն, Սպանիայի ու Սարդինիայի թագաւորները, Դոսգանայի ու Մոտենայի դքսերը, ինչպէս յառաջագոյն Գերմանիայի իշխանները, իրենց երկիրները դարձան:

123. Վիէնայի արքայաժողովք. 1815 Էրորդ փայլն.

1. Ե՛րբ սկսաւ Նաբոլէոնի երկրորդ իշխանութիւնը: — 2. Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Նաբ. Պոնաբոլէ. Ի՞նչ երկիրներ կորսնցուց Գաղղիա՝ Բարիզի երկրորդ խաղաղութեամբ: — 3. Ի՞նչ հետեւութիւն ունեցաւ Վիէնայի արքայաժողովք. Երկիրներու քննարկման մասին:

1. Այն միջոցին որ Ռուսիայի, Բրուսիայի, Աւստրիայի, Պաւիերայի, Վիւրդէմպերկի ու Դանիայի վեհապետներն եւ ուրիշ տէրութեանց իշխանները կամ դեսպանները՝ Վիէնայի արքայաժողովոյն մէջ եւրոպական իրողութեանց կարգաւորութեանը հետ կ'ըլլային (1814 Սեպտ. — 1815 Յունիս), Նաբոլէոն, Միւրայի ընկերութեամբ 1815ին՝ Մարտի

մէկին Գաղղիա ցամաք ելաւ. եւ իրեն դէմ խաւրու-
ած բանակին գլուխն անցած՝ Բարիզ մտաւ: Միւրա՛
Աւստրիացւոց ձեռքը, Նէապոլսէն վնասուեցաւ եւ
Փերդինանդոս Գ.ին դառնալէն ետեւ Գալապրիայի
մէջ բռնուեցաւ ու հրացանով զարնուեցաւ:

2. Թէպէտ Եւրոպայի գլխաւոր տէրութիւն-
ներէն մերժուած Նաբոլէոնը, Վինետի ճակատովն (16
Յունիս) զՊիլիսէր ետ քաշուելու ստիպեց, սակայն
Նէյ, նոյն օրը՝ Գաղղիայի քով ետ մղուեցաւ, եւ
Յունիս 18ին Նաբոլէոն ալ վաղէրլոյի կամ Պելա-
լիանսի ճակատին հետեւութեամբ՝ փախչելու ստի-
պուեցաւ: Գաշնակիցները Բարիզ երկրորդ անգամ
առին: Նաբոլէոն՝ Ռոշֆորի քով ինք զինք ան-
գղիացւոց յանձնեց. բայց իբրեւ գերի Ս. Հեղինէ
տարուեցաւ, ուր մեռաւ 1821ին Մայ. 5ին: Լուգ.
ԺԸ. Բարիզ դարձաւ: — Բարիզի երկրորդ խաղա-
ղութեամբ, Գաղղիա՛ 1790ին ունեցած սահմանին
մէջ ամփոփուեցաւ եւ դաշնակցաց զօրքէն (մինչեւ
Ախէնի արքայաժողովը՝ 1818) երկրին ապահովու-
թեանը համար 150.000 զինուոր Գաղղիա մնաց:

3. Վիէննայի արքայաժողովին մէջ՝ աւստրիա-
կան ու բրուսիական պետութիւնները նորէն հաս-
տատուելէն, եւ Գերմանիայի տէրութիւնները, գեր-
մանական դաշնակցութեամբ իրարու հետ միանալէն
ետեւ՝ ստորագրեցին Բարիզի սուրբ դաշանց, Աղեք-
սանդր Ա., Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գ., Փրանկիսկոս
Ա. եւ գրեթէ ամէն եւրոպական տէրութիւնները
1815ին Սեպտ. 26ին: Ժողովին անդամներն իրենք
զիրենք պարտաւորեցին Ս. Գրոց խօսքերուն համե-
մատ, եզրայրական սիրով միացեալ ըլլալու, իրարու
միշտ օգնութեան հասնելու եւ իրենց ժողովուրդը
հայրաբար կառավարելու:

Վիեննայի արքայաժողովին մէջ ընդունեցաւ Աւստրիա Իլլիրական գաւառները, որոնցմէ կազմեց Լիւրիկէի ու Դազմատիայի թագաւորութիւնները. դարձեալ վեննական թագաւորութիւն), Դիրսլ եւ Սաքսոնիա: — Բրուսիա՝ Սաքսոնիայի թագաւորութեան հիւս. արեւն. մէկ մասը, Բազենի մեծ դքսութիւնը, Եիւլիս, Ստորին Ռեյնոն, Վեսթֆալիան ու շուետական Բոսնիան: — Հաննովէր եղաւ թագաւորութիւն. եւ ընդունեցաւ Բրուսիայէն արեւելեան Ֆրիզլանտը, Հիլտէոհայմը եւ այլն: Պաւլերա՝ ընդունեցաւ Վիւրցպուրկ, Աշաֆէնպուրկ Անսպախ ու Պայրայդ:

Ռուսիա՝ Կալեցիան Աւստրիայի դարձուց ու անոր տեղ ընդունեցաւ Վարսաւիայի մեծ դքսութիւնը (Բոզենէն զատ), իբրեւ Ռուսաստանէն զատեալ, Լեհաց թագաւորութիւն: Գրագաւ եղաւ հանրապետութիւն (բայց 1847ին Աւստրիայի անցաւ): Սարդինիա առաւ Ճենովայի դքսութիւնը: Բարման ու Մոսեան ընդունեցաւ Նաբոլէոնի ամուսինը. սակայն տար մահուանէն ետեւ (1847) նոյն դքսութիւններն ինկան Լուզայի դքսին: Յունական-վենետական կղզիներէն կազմուեցաւ Յոնիական կղզեաց հասարակապետութիւնը՝ անգղիական պաշտպանութեան տակ: Անգղիա՝ ընդունեցաւ նաեւ Մալդան: Նորուեգիա՝ միացաւ Շուեդի հետ:

124. Լոսթոպա 1815 Էն երփը — Գաղղիա.

1. Ինչ էր 1830ին: Յուլիոս յեղափոխութեան պատճառը. — 2. Իբրեւ սոսի յակուեցան: Երբ երևան ելաւ երկրորդ ուսմանագրութիւնը. — 3. Ինչ վեննայի մէջ է պարուան օրս Գաղղիա:

1. Լոսթոպիտա Ժ.Ը.ի՝ զԳաղղիան հին վիճակը դարձնելու ջանքերն ընդհանուր տեղագոհութեան առիթ տուին: Կարտուս Ժ.ին ատեն (1824-1830) տեղագոհութիւնն աճեցաւ. այնպէս որ նոյն իսկ Ալճէրիի աշխարհակալութիւնը (1830 Յուլ. 5) չկրցաւ ժողովրդեան միտքը փոխել: Բոլինեազ պաշտօնէին հրամաններն՝ որոնցմով մամուլին չափ կը դրուէր. եւ ուրիշ քանի մը կարգաւորութիւններ՝ Բարիզի մէջ (1830) յառաջ բերին Յուլիսի 27ի յեղափոխութիւնը: Ասոր հետեւութեամբ՝ Պուրպանի տունը, Գաղղիայէն արսորուեցաւ եւ Լուր. Փիլիպպոս, Օր-

լէանի դուքսը՝ Գաղղիացւոց թագաւոր ընտրուեցաւ : Սահմանադրութեան մէջ փոփոխութիւններ եղան . ատենակալաց (pairs) ժառանգական ըլլալը վերջուեցաւ (1831) եւ կարողութեանց ու հասարակապետականաց հանած ապստամբութիւնները — ոչ առանց արեան — նուաճուեցան :

2. Տժգոհութիւնը՝ որուն պատճառ տուաւ Լոս-Գ. Փիլիպպոս իր անձնական շահերը յառաջ տանելով եւ պատգամաւորաց ընտրութեան իրականց ընդարձակուելուն ընդդիմանալով՝ յառաջ բերաւ Բարիզի մէջ Փետրուարի (23 — 1848ին) ապստամբութիւնը : Թագաւորն ի նպաստ իւր թոռան, Բարիզի կոմսին, թագէն հրաժարեցաւ ու Անգղիա փախաւ : Հանրապետութիւնը (Փետ. 24) հրատարակուեցաւ ու առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուեցաւ, որուն գլուխն էր Լամարզին : Մայիսի 4ին բացուած եւ ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրուած ազգային ժողովը՝ Գալվենեագ զօրավարին յանձնեց քաղաքային ու զինուորական իշխանութիւնը . հրատարակեց Նոյ. 12ին հանրապետութեան սահմանադրութիւնն ու ընտրեց Գեկտ. 20ին (5 1/2 միլ. ձայնով) Լուգ. Նաբոլէոն Պոնաբարդէ իշխանը հասարակապետութեան գահերէց : Ասիկայ ցրուեց (Գեկտ. 2ին 1851ին) ազգային ժողովն եւ 1852ին ինք զինք Գաղղիայի կայսր անուանել տուաւ Նաբոլէոն Գ. անուամբ : Նաբոլէոն մէկ կողմանէ ոստիկանութեան եւ զինուորական զօրութեան վրայ յեցած՝ երկաթեայ բանակով մը երկրին խաղաղութիւնը կանդուն բռնած ատեն, մէկալ կողմանէ ջանաց իւր իշխանութիւնն ամրացրնել՝ դաղղիական ազգայնութիւնն ու փառքը շողջորթող արտաքին յաջող քաղաքականութեամբ : Բրիտանիայի հետ դաշնա-

կցելով՝ սուրբ դաշնադրութեան ազդեցութիւնը կտորելու ջանաց: Ռուսիայի (131) եւ Աւստրիայի (126) վրայ ըրած յաղթութիւններով՝ Եւրոպական քաղաքականութեան մէջ՝ Գաղղիայի առաւել իշխանութիւն մը տուաւ. որ հազիւ 1871ին (132) Գերմանիայի նոր կերպարանք առնելով վերցաւ: Նաբոլէոն Գ. ամուսնացաւ 1853ին Եւգինէա Մոնդիխոյ Սպանիացոյն՝ Գէպայի կոմսուհւոյն հետ. որմէ ունեցաւ 1856ին կայսերական իշխանը: — Մեռաւ Նաբոլէոն Անգղիայի 2իզըհուրսդ գեղը 1873:

Գաղղիա (528.000 քւ. հազարամէդրտարած. եւ 36½ մլլ. բն.) Յուլիսի յեղափոխութենէն ետեւ, արուեստից, առեւտրոյ, մշակութեան ու ազգային զարգացման մէջ շատ յառաջացաւ: Փետրուարի յեղափոխութենէն ետեւ բարօրութիւնն ինկաւ եւ ազգային պարտքը 12.000 մլլ. ֆրանգի ելաւ: Նաբոլէոն շատ հոգ տարաւ ընկերական ու ազգային իրաց. մեծագործ ջրմուղներով, ճամբաներով ու շինութիւններով, ջանաց գործավարաց զբաղում մը գտնել եւ անոնց վիճակը լաւացրնել. ուր անդիէն առուտուր եւ արուեստ՝ գիտութեանց եւ արուեստից համաշխարհական հանդէսներով (1855, 1867, 1878) ինչպէս նաեւ առեւտրական դաշինքներով յառաջացան:

125. Սպանիա ու Իսորդոսիալ.

1. Ինչ վիճակի մէջ էր այս դարու սկիզբները Սպանիա: — 2. Ո՞վ յաղթեց Փերդինանդոս Է. Ինչ վարչութիւն ունեցաւ իշապէլլա: — 3. Ինչ են Սպանիայի կնիւրան գլխաւոր պատճառները. Ե՞րբ ու ինչ՞ը պառւ հրատարակեցան հարաւային Ամերիկայի սպանիական երկիրները: — 4. Ինչ փոփոխութիւններ կրեց Իսորդոսիալ 1820էն ետքը:

1. Փերդինանդոս Է. դառնալէն ետեւ, ազգային ժողովոյն (Գորդէզներու) 1812ին շինած սահմանադրութիւնը վերցուց եւ հալածեց անոր պաշտպանները: Թէպէտ Ամերիկա երթալու որոշուած գնդերուն ապստամբութեամբը՝ Թագաւորն ստիպուեցաւ (1820) գորդէզներու սահմանադրութեան երդում ընել, բայց Վերոնայի արքայաժողովին մէջ

1822ին որոշուեցաւ հին կարգաւորութիւնը Սպանիայի մէջ հաստատուն պահելու. եւ 1823ին գաղղիական բանակ մը, որուն յանձնուած էր այս որոշման գործադրութիւնը, զթագաւորն իր յառաջուան իշխանութեանը մէջ հաստատեց:

2. Փերդինանդոսի յաջորդեց (Սալեան օրինաց վերցուելէն ետքը) 1833ին իւր դուստրը՝ Իզապէլլա Բ. որուն տեղ վարեց իշխանութիւնն իր մայրը Քրիստինէ: Բայց որովհետեւ Պասգեան գաւառներն ու Նաւարրա՝ Փերդինանդոսին եղբայրը Վարոլոսը կ'ուղէին, անոր համար քաղաքային կռիւ մը փրթաւ, որ եօթը տարի մոլեգնութեամբ ու կատաղութեամբ շարունակեցաւ: Աւերջապէս Վարոլոս (Էսբարդէրոյէն յաղթուելով) ստիպուեցաւ 1839ին Գաղղիա անցնիլ: Էսբարդէրոյ՝ իննամակալ թագուհւոյն հրաժարմանէն ետեւ, 1841ին ընդհանուր իննամակալ ճանչցուեցաւ. բայց 1843ին Սպանիայէն արսորուեցաւ: 1868ին (Սեպտ.) Գատիզի մէջ ապստամբութիւն մ'եղաւ, որ Սերրանոյի առաջնորդութեամբ, բոլոր երկրի վրայ տարածուեցաւ: Իզապէլլա թագուհին Գաղղիա փախաւ. Պուրպոնեանք գահէն մերժուած հրատարակուեցան: Առժամանակեայ կառավարութիւնն՝ ազգային ժողով կանչեց, որ ապագայ սահմանադրութիւնն որոշէ: Ասիկայ՝ հանրապետական զօրաւոր կողմնակցութեան մը հակառակ, Աոսգայի դուքսը, Իտալիայի Աիկտ. Էմմանուէլ թագաւորին երկրորդ որդին, Սպանիայի թագաւոր ընտրեց (1872): Բայց Աոսգայի դուքսը՝ տիրող խռովութեանց պատճառաւ երկու տարիէն հրատարակուով՝ նորէն հանրապետութիւն հրատարակուեցաւ. մինչեւ որ 1874ին Գեկա. 30 Իզապէլլայի որդին 18 ամեայ Ալփոնսոս. ամենէն թագաւոր ճանչցուեցաւ:

3. Սպանիա (495.000 քա. հազարամեդր տարած. ու 16 միլ. ատեն մը քառապատիկ բնակչով) Գաղղիայի հետ ունեցած պատերազմներովն եւ Ամերիկայի գաղթականութեանց իրմէն բաժնուելովը՝ շատ ինկաւ: Աւսուտուր, նաեւ արուեստ երեսէ ձգուած, երկրագործութիւնն ինկած ու ելեւմուտքը շատ ողորմելի վիճակի մէջ են: 1837 ին՝ քանի մը փոփոխութիւններով՝ 1812 ին սոհմանագրութիւնը խոթուելով, երկրին նոր կենդանութիւն մը տրուեցաւ: Սակայն գահակալութեան կռիւներն ու յաճախ ապստամբութիւնները, սկսուած գործքը ապարդիւն թողուցին:

Սպանիայի գաղթականութիւնները՝ Ամերիկայի մէջ, կը պահանջէին 1810 էն վեր, մայր երկրին հետ հաւասար իրաւունք եւ առեւտրի ազատութիւն: Եւ սրով հետեւ այս բանս իրենց միշտ կը զլացուէր, անոր համար կազմուեցան Վենեզուելայի, (1819 ին Պոլիվարի առաջնորդութեամբ արիւնհակեղ պատերազմներէ ետեւ, Գոլուամիա ազատ տէրութիւն մ'եղաւ. բայց 1830 ին Վենեզուելայի, Նոր Կրանատայի ու Եգուատորի ազատ հանրապետութեանց բաժնուեցաւ.) Պոլիվարի (վերին Բէրու), Բէրուի (երկուքն ալ Պոլիվարի առաջնորդութեամբ անկախ եղան 1824 ին), Չիլիի (1818 ին Սան Մարտինի ձեռք), Լաբլադայի, Բարակոսայի (1817-1837 Ֆրանցիս Իշխանապետի ատեն) եւ Ուրուկուայի հանրապետութիւնները: — Կուադալուպա ինք զինք անկախ հրատարակեց 1821 ին, եւ Մեքսիկայի պէս (1824 էն վեր) գաշտակցեալ հանրապետութիւն մըն է: Այս ամէն տէրութեանց մէջ շփոթութիւններն ու յուզմունքը կը շարունակուին, անոր համար ռահմանագրութիւններն զեռ հաստատուն չէ. եւ բարօրութիւնը — թէեւ երկիրն արտաքոյ կարգի արգաւանդ է, — զեռ շատ ետ է: 1864 ին, Մարտինիանոս Աւստրիայի արքիդուքսը՝ Նաբոլէոն Գ. ին առաջարկելովը, Մեքսիկայի կայսր անուանուեցաւ: Սակայն Գաղղիացւոց Մեքսիկայէ քաշուելովը՝ հասարակապետականներէն յաղթուեցաւ ու 1867 ին հրացանի բռնուեցաւ:

2. Երբ Բորդուկալի մէջ (1820 ին) զօրաց ապստամբութենէ մ'ետեւ, ազգային ժողովը (Գորդէզ) Սպանիայի սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւն մը տուաւ եւ Յովհաննէս Զ. Թագաւորը ետ դարձաւ, Պրազիլիա՝ Բորդուկալէն բաժնուեցաւ. եւ Պետրոս Ա. ին ատեն ինք զինք անկախ կայսրութիւն հրատարակեց: Պետրոս՝ հօրը մահուանէն

(1826) ետեւ, ի նպաստ իւր Մարիամ Բ. գտերը, Բորդուկալի թագէն հրաժարեցաւ: Բայց Պետրոսի եղբայրը Միքայէլ՝ իրեն յափշտակեց իշխանութիւնն ու իւր կառավարութիւնը հաստատուն պահեց՝ ինչքերը յարքունիս գրաւելով եւ գլխապարտութիւններով: Պետրոս հարկադրեցաւ (1831) Պրազիիան թողուլ (ուր որդին Պետրոս Բ. իրեն յաջորդեց): 1832ին Օբորդոյ ու քիչ մը ետքը Լիսապոն մտնելով՝ ազգային ժողովը դարձեալ հաստատեց (1833): Իր մահուանէն ետքը 1834ին յաջորդեց իրեն Մարիամ Բ. իւր դուստրը, որ Փերդինանդոս Գոպուրկի իշխանին հետ ամուսնացաւ եւ 1822ին հաստատուած սահմանադրութիւնն (1838ին) ընդունեցաւ: Մարիամ Բ. ին յաջորդեց 1853ին, որդին Պեդրոս Բ.: Ասոր ալ 1861ին Լադոփէկոս Ա.:

Թէպէտ Բորդուկալ (3¹/₂ միլ. բնակչով ու 95.000 քա. հրզմդր. տարածութեամբ) պողաբեր երկիր մըն է. բայց եւ այնպէս Եւրոպայի ամենէն աղքատ գաւառներէն մէկն է: Երկրին կէսէն աւելին անմշակ է. գործարանները շատ քիչ են, առուտուրը գրեթէ միայն Անգղիացւոց ձեռքն է, ժողովրդեան կրթութիւնն ալ երեսէ ձգուած:

126. Իտալիա.

1. Իտալական խռովութեանց սկզբնապատճառն ինչ էր. — Ի՞նչ վտանան առին Սեկիւնայի, Հոսիի՝ Նեապոլոյ եւ այլն, ապստամբութիւնները: — 3. Ե՞րբ ու ինչպէս միացաւ թագաւորութեան մը վրայ բոլանդակ Իտալիան: — 4. Ի՞նչ վիճակի մէջ է հիմակ երկիրը:

1. Իտալիայի մէջ՝ Գաղղիացւոց տիրապետութենէն ետեւ, իտալական միութեան ետեւէն ինչոզ Գարպոնարեանց ընկերութիւնը տարածուեցաւ: Նեապոլոյ մէջ ելած յեղափոխութիւն մը, ստիպեց զՓերդինանդոս Ա. 1820ին, սպանիական սահմանադրութիւնն ընդունելու: Նոյնպիսի խռովութիւններ ստիպեցին նաեւ Բիէմոնդի մէջ՝ զՎիկտոր Էմմանուէլ

Սարգիսիայի թագն՝ իր եղբորը Կարոլոս Փելլիքսի տալու: Սակայն թէ Նէապոլիս ու թէ Բիէմոնդ 1821ին աւստրիական բանակով մը յառաջուան վեճակը բերուեցան: Մոտենայի, Բարմայի ու Եկեղեցւոյ տէրութեան մէջ ելած ապստամբութիւններն ալ (1831) Աւստրիացւոց ձեռօք նուաճուեցան:

2. Պիոս Թ. քահանայապետին՝ տէրութեան խորհուրդ մը հաստատելու համար հանած հրովարտակէն ետքը (1847 Հոկտ. 14) գրեթէ Իտալիայի ամէն կողմն ազատական կարգադրութեանց հողին արթնցաւ: 1848 Յունուար 12ին Բալէրմոյի մէջ ելած ու շուտ մը բոլոր Սիկիլիայի վրայ տարածուած ապստամբութիւն մը, թագաւորական գունդերը՝ կզղին թող տալու ստիպեցին: Առժամանակեայ վարչութիւն մը դրուեցաւ, որ 1812ին սահմանադրութեան վերատուչութիւնը պահանջեց (Ապր: 13) եւ Պուրպոնի տունը Սիկիլիայի գահէն մերժուած հրատարակեց: Երբ խռովութիւնները սաստկացան, երկու Սիկիլիայի ու Սարգիսիայի թագաւորներն եւ Գոսգանայի մեծ դուքսը՝ սահմանադրական վարչութիւն խոստացան: Բարմայի դուքսը՝ փախաւ. Մոտենայինը՝ վռնտուեցաւ. իսկ Նէապոլսոյ ազրստամբութիւնը (15 Մայ.) թագաւորական զօրքէն նուաճուեցաւ: Կարոլոս Ալբերդոս՝ Սարգիսիայի թագաւորէն գրգռուած Լոմպարտացւոց ապստամբութեամբ (Մարտ 18), Աւստրիացիներն ստիպուեցան Միլան ու Վենետիկ թող տալու. եւ Ատիճէի հիւս. դին քաշուելու: Թէեւ Կար. Ալբերդոս՝ Յունիս 18ին, Լոմպարտիան իր տէրութեանը հետ միացած հրատարակեց, բայց Գուսդոցցայի քով (Յուլ. 25) Ռատէցքիէն յաղթուեցաւ, որ Ագոստ. 6ին Միլանը բռնեց եւ թագաւորը՝ զինազաղար ընելու ստիպեց:

Հռոմի մէջ ալ ապստամբութիւն մ'ելաւ եւ Ռոսսի պաշտօնէին սպանուելէն ու քահանայապետին (Նոյ. 15) կայէգա փախչելէն ետեւ՝ Հռոմի մէջ 1849 ին ֓ետր. 9 ին հանրապետութիւնը հրատարակուեցաւ. ուր անդիէն Գոսգանայի մեծ դուքսը՝ Ֆիորէնցայէն փախաւ: — Կարողոս Ալբերդոս զինադադարն աւրելէն, բայց Ռատէցքիէն (Մարտ. 24) Նովարայի քով յաղթուելէն ետեւ, հրաժարեցաւ թագէն ի նպաստ իւր Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. որդւոյն: Չորս ամիս ետքն ալ Օբորդոյի մէջ մեռաւ: Ֆիորէնցան՝ Մայիսի, Անգոնան՝ Յունիսի մէջ Աւստրիացիք, իսկ Հռոմ՝ Յուլիսին Գաղղիացիք առին, Ուտինոյի առաջնորդութեամբ. որ քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը դարձեալ հաստատեց: Գոսգանայի մեծ դուքսը՝ Բարմայի ու Մոտենայի դքսերը տեղերնին դարձան. Վենետիկ (Աւգ. 22) Աւստրիացոց հպատակեցաւ:

3. Գաղղիայի եւ Սարդինիայի դէմ ըրած պատերազմին մէջ կորսնցուց Աւստրիա 1859 ին՝ Մաճենգայի (Յունիս 4) ու Սոլֆերինոյի (24 Յունիս) ճակատամարտներէն ետեւ՝ Վիլաֆրանզայի խաղաղութեամբ՝ Լոմպարտիան մինչեւ Մինչիոյ: Աս երկիրն առաւ Վիկտոր Էմմանուէլ (ու փոխարէն տուաւ Գաղղիայի՝ Նիցցան ու Սաւոյան): Միացուց ասոր վրայ իր տէրութեանը հետ՝ Գոսգանան, Բարման, Մոտենան, Եկեղեցոյ տէրութեան մեծ մասը. եւ Կարիպալտիի յաղթութիւններովը՝ նաեւ երկու Սիկիլիայի թագաւորութիւնն (ուր իր հօրը ֓երդինանդոս Բ.ին յաջորդած էր 1860 ին ֓րանկիսկոս Բ.) եւ ինք զինք հրատարակեց 1861 ին Մարտի մէջ՝ թագաւոր Իտալիայի: 1866 ին ընդունեցաւ, Բրուսիացոց՝ Աւստրիայի վրայ ըրած յաղթու-

Թեամբ՝ Ղենեստիկն (127.4). ու գրաւեց՝ գերմանական-գաղղիական պատերազմին ժամանակ (1870) նաեւ զՀ.Ռոմ: 1878 Յունուար 9ին մեռնող Վիկտոր Էմմանուէլի յաջորդեց որդին Հումպերդ:

Իտալիա՝ ամենէն բազմամարդ երկիրներէն մէկն է: (295.000 քա. քիլոմէթր տար. եւ 26 մլ. բն.) Երկրին հիւսիսային կողմերը կը ծաղկին երկրագործութիւն ու արուեստ: Վերջի տարիներուն յեղափոխութիւններով ու պատերազմներով՝ բարօրութիւնը շատ կրեց: Ժողովրդեան կրթութիւնը, գրեթէ բոլորովին երեսէ թողուած է: Բայց սահմանադրական վարչութեամբ երկիրը նոր զարգացում առնելու սկսած է:

127. Գերմանիա, Աստրիա, Արտաիա.

1. Ինչ փոփոխութիւններ կրեց Գերմանիա 1815 Կն ետքը. Ինչ պատճառաւ 1848ին Գերմանիայի զանազան կողմերը յեղափոխութիւններ կ'ընէին: — 2. Ինչչափ յաջողութիւն ունեցան 1848ին, Աստրիայի մէջ եղած ապստամբութիւնները: — 3. Ինչ կերպարանք առաւ Ռուսիա 1848ին ապստամբութենէն ետեւ: — 4. Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ 1866ին պատերազմը. Երբ լուծուեցաւ Գերմանական մեծ դաշնակցութիւնը. Ովանցաւ հիւսիսային գերմանական դաշնակցութեան գլուխը: — 5. Ինչ կերպարանք առած են այսօրեան օրս Աստրիա, Ռուսիա:

1. Գերմանական պետութեան տեղ, ելաւ 1815ին, 38 անկախ տէրութիւններէ կազմուած Գերմանական դաշնակցութիւնը, որուն սահմանադրութիւնը կատարելագործուեցաւ 1820ին որոշմունքներովը: Յուլիսի յեղափոխութեան ցաւերը կրեցին նաեւ գերմանական քանի մը պզտի տէրութիւններն (Կարոլոս՝ Պրաւնշվայկի դուքսը վճնտուեցաւ.) որով ասոնք ալ հարկադրեցան սահմանադրական վարչութիւն խոթել:

Գաղղիական Փետրուարի եւ Մարտի (1848) յեղափոխութեան հետեւութեամբը՝ քանի մը գերմանական տէրութեանց մէջ խռովութիւններ լլելով՝ ամէն տեղ մամլոյ ազատութիւն շնորհուելէն ետեւ, Ֆրանգֆուրդի մէջ (Մայ. 18) ընդհանուր ընտրութեամբ գումարուած գերմանական ազգային ժո-

ղով մը բացուեցաւ: Ասիկայ (Յունիս 29) ընտրեց Յովհ. Աբբիդուքսը պետութեան առժամանակեայ տեղակալ. գերմանական Գաշնակցութեան ժողովը լուծուեցաւ (12 Յուլ.) եւ Գաղղիայէն ու Հելլուստիայէն ներս յարձակած հասարակապետական գրնդերն ետ մղուեցան: Ներսն ալ հասարակապետական կողմնակցութեան հանած զանազան յեղափոխութիւնները՝ զինու զօրութեամբ նուաճուեցան: Ազգային ժողովէն 1849 ին (Մարտ 18) հրատարակուած սահմանադրութիւնը Բրուսիա չընդունեցաւ: Երբ ասոր վրայ Բրուսիայէն առաջարկուած (1850) միութեան սահմանադրութիւնը՝ տէրութեանց մեծագոյն մասին ընդունելի չեղաւ, Աւստրիայի ջանքովը (1851) դարձեալ գերմանական գաշնակցութեան հին սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ:

Գերմանական ազգը՝ նկատմամբ գիտութեանց ու քաղաքաբարեօրութեան անշուշտ առաջինն է: Բրուսիայէն (1828) հնարուած մաքսի ընկերութեամբ — որուն մէջ մտան Աւստրիայէն զատ, ամէն գերմանական տէրութիւնները. — ներքին առուտուր ու արուեստ աւելի ընդարձակ ու արագ զարգացում մ'առին: Արթութիւնը՝ Գերմանիայի հասարակ ժողովրդեան մէջ, ուրիշ ամէն ազգերէն աւելի է:

2. Աւստրիական կայսրութիւնը, Մարտի 13 ի (1848) ապստամբութեամբ — Մեդգեռնիկ իշխանին երկիրը թող տալէն, 1835 ին՝ Փրանկֆակտ Բ. ի յաջորդող Փերդինանդոս Ա. կայսեր՝ Բրակ փախչելէն ու մամլոյ ազատութիւն եւ սահմանադրական կառավարութիւն խոտաացուելէն ետեւ, — արիւնահեղ ներքին պատերազմաց ասպարէզ մ'եղաւ: Բրակայի մէջ (Յունիս 17 ին) ելած սլաւեան ապրստամբութիւնը՝ նուաճեց Վինտիչկրէց, Յուլիսի մէջ. ոտք ելած Լոմպարտացիներուն՝ յաղթեց Ռատեցքի. Վիէննա, (ուր պատերազմի պաշտօնեան, Լադուր

Հոկ. 6ին սպանուեցաւ) Հոկտ. 31ին Վինտիշկրէցէն նուաճուեցաւ: Ասոր վրայ նաեւ Հոկտ. 8ին, Գոշուդը՝ Պաշտպանութեան մասնաժողովոյն գահերէց ընտրող Հունգարիացիքը, Վինտիշկրէցէն ու Ելաչիչէն ետ քաշուելու հարկադրեցան: Բայց երբ (Գեկտեմբ. 2ին) Փերդինանդոս Ա. ի նպաստ իւր Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. եղբորորդոյն, գահէն հրաժարեցաւ, եւ 1849ին Մարտի 4ին աւստրիական կայսրութեան համար նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակուեցաւ, հունգարական ազգային ժողովը, Տէպրէցինի մէջ (Ապր. 14) Հապսպուրկեան-լութարինգեան ցեղն Հունգարիայի գահէն ինկած հրատարակեց, եւ Գոշուդը Հունգարական հանրապետութեան գահերէց ընտրեց: Թէպէտ աւստրիական բանակները՝ Սոյնոգի, Վայցէնի, Բէշդի ու Գոմոնի ճակատներովը, մինչեւ Բրէսպուրկ մղուեցան, բայց Բասգեվիչի տակ Յունիսի մէջ յառաջացող ռուսական բանակին առջեւ Հունգարացիք տեղի տալու ստիպուեցան: Ասոր վրայ ազգային ժողովէն (28 Յուլիս), Գոշուդի տեղ հրամանապետ անուանուած Կէօրկէինսնձնատուր եղաւ, երբ Աւստրիացիք՝ Հայնաւի առաջնորդութեամբ Թայսի եւ Վիլապոչի քով (Աւգոստ. 7 եւ 13) յաղթեցին: Գոշուդ, Պէմ եւ բանակին մէկ մասը Տաճկաստան փախաւ. որով Արատի, Բէգէրվարտայնի ու Գոմոնի ամրութիւններն յանձնուելէն ետքը, ապստամբութիւնը՝ Սեպտեմբերի մէջ լմընցաւ:

3. Թէպէտ 1840ին Փրէք. Գոմբէլէճոս Գ. Բրուսիայի թագաւորին յաջորդող Փրէք. Գոմբէլէճոս Գ. 1848ին, Մարտ 18ին, խոստացած էր որ Գերմանիան դաշնակցեալ տէրութիւն մ'ընէ, դաշնակցեալ բանակով ու նաւատորմով՝ եւ սահմա-

նադրական վարչութիւն մը տայ, բայց եւ այնպէս նոյն օրը Պերլինի մէջ արիւնահեղ ապստամբութիւն մ'ելաւ. որով զօքերը քաղքէն հեռանալու ստիպուեցան: Բողէնի ապստամբութիւնը Մայիսի մէջ նուաճուելէն եւ խել մը քաղաքներու մէջ, զինու զօրութեամբ խաղաղութիւնը դարձեալ հաստատուելէն ետքը, ընդհանուր ընտրութեամբ գումարուած ժողովը (Գեկտ. 5ին) լուծուեցաւ եւ այն օրը հրատարակուած սահմանադրութեան հրովարտակը պատգամաւորաց սենեակներուն հաւանութեամբ՝ Յունուար 31ին (1850) տէրութեան իբրեւ հիմնական օրէնք ճանչցուեցաւ: Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գ.ին յաջորդեց (1861ին) իր եղբայրը՝ Գուլիէլմոս Ա., որ (1862ին) Պիզմարգի գահերէցութեամբ կազմուած պաշտօնարանին յանձնեց տէրութեան իրողութեանց վարչութիւնը: Գաւաճանութեամբ վերաւորուած թագաւորը՝ 1878ին Յունիսի՝ տէրութեան վարչութիւնն իր Փրեդ. Գուլիէլմոս թագաժառանգ որդւոյն յանձնեց:

4. Աստղայնի պայմանադրութեան գործադրութեան եւ գերմանական դաշնակցութեան սահմանադրութիւնը քննելու համար Բրուսիայէն առաջարկուած գերմանական խորհրդանոցին վրայօք եղած կարծեաց տարբերութիւնը՝ յառաջ բերին գերմանական պատերազմը (1866 Յունիս): Այն միջոցին, որ Բրուսիայի բանակները Հաննովէր ու Տրէզտան բռնեցին, միացան Բրուսիայի երեք գլխաւոր բանակներն իրարու հետ. ու յաղթեցին (Յուլ. 3.) Աւստրիացոց՝ Գէոնիկրէցի քով: Հաննովէրի թագաւորը զինաթափ եղաւ. ու Աւստրիա՝ Վենետիկը Գաղղիացոց կայսեր տուաւ, թէպէտ եւ Ալպրէիտ Աւստրիայի արքիդուքսը՝ Բրուսիայի հետ դաշնակից

Իտալացւոց յաղթած էր Գուսդոցցայի քով : Պաւիե-
րացիք Մայնէն անդին անցնելու հարկադրեցան ու
Բրուսիացիք Ֆոկէլ զօրապետին առաջնորդութեամբ
Ֆրանգֆուրդ մտան : Այս եղած ժամանակ, զարկին
Աւստրիացիք Իտալական նաւատորմիդը Վիսայի քով :
Նիդոլսպուրկի նախկարգ խաղաղութեան պայմա-
նագրութենէն ետեւ, Վիւրդէնպէրկ, Պաւիերա՝ ու
Պատէն՝ Բրուսիայի հետ պաշտպանողական ու յար-
ձակողական դաշնաւորութիւններ ըրին : Իսկ Աւս-
տրիա՝ Ազ. 23 ին Բրուսիայի հետ Բրակի խաղաղու-
թիւնն ըրաւ. որուն մէջ հաւանեցաւ՝ Գերմանական
դաշնակցութեան լուծուելուն. աւելի անձուկ դաշ-
նակցութեան մը կազմուելուն, զոր՝ Բրուսիայի թա-
գաւորը, Մայնին հիւսիսային կողմը պիտի հիմնէր.
եւ լոմպարտական վենետական թագաւորութեան՝
Իտալիայի հետ միանալուն : Բրուսիայի թագաւորը՝
Շէզուիկ, Հոլշթայն, Հաննովէր, Հէսսէն Գասսէլ,
Նասսաւ ու Ֆրանգֆուրդն՝ իր տէրութեան հետ
միացնելէն ետեւ, հիւսիսային գերմանական դաշ-
նակցութեան գլուխն անցաւ. ասոր մէջ մտան Գեր-
մանիայի տէրութիւնները՝ Աւստրիայէն, Պաւիերայ-
էն, Վիւրդէմպէրկէն ու Պատընէն զատ : Ասոր վրայ
հարաւ. Գերմանիայի տէրութիւնները, դրին Բրու-
սիայի հետ տաշտպանողական ու յարձակողական
դաշինք մը, իրարու սահմաններն ամբողջ պահելու
ապահովացուցմամբ :

Աւստրիայի մէջ, դժբախտ պատերազմէն ե-
տեւ, սկսաւ վերանորոգութիւն մը : Յառաջուան
հունգարական սահմանադրութիւնը հաստատուե-
ցաւ՝ Փրանկ. Յովսէփ կայսեր Բէշդի մէջ (1867)
հանդիսութեամբ Հունգարիայի թագաւոր պա-
կուելովը :

5. Աւարիա (1878 ին առած 70.000 քա. հազարամէգր տարած. եւ 1¹/₄ միլ. բն. ունեցող Պոսնիան ու Հերցեգովինան մէջ տեղ առնելով — 86¹/₂ միլ. բն. եւ 650.000 քա. հազարամէգր տար.) ամենայն հոգով ու երկրամշակութեամբ, բերքերու կողմանէ Եւրոպայի ամենահարուստ երկիրն է. բայց երկարատեւ պատերազմներով բարորութիւնը շատ կրած ու ելեւմուտքը խեղճ վիճակի մէջ է:

Բրուսիա (450.000 քա. հզրմէգր. տար. 23¹/₂ միլ. բն.) Եւրոպայի հինգ առաջին տէրութեանց մէջէն, տարածութեան, ինչպէս նաեւ բնակչաց կողմանէ ամենէն աղքատն ու պզտիկն է. բայց իր զինուորական գրութեամբը, իր կանոնադրեալ վարչութեամբն ու ժողովրդեան քաղաքակրթութեամբը Եւրոպայի վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունի:

Հիւսիսային գերմանական դաշնակցութիւնը՝ 475.000 քա. հզրմէգր. տարած. եւ 29 միլ. բն. ունի: Դաշնակցութեան օրէնսդրութիւնը կ'ըլլայ դաշնակցութեան խորհրդոյն (որուն մէջ Բրուսիա ունի 17, Սաքսոնիա 4, Շվեբիան ու Պրուսիայի երկերկու, իսկ մնացածները մէյմէկ ձայն), եւ բնագիտութիւնը ընտրութեամբ եղած ազգային ժողովին ձեռք: Դաշնակցութեան գահերիցութիւնը Բրուսիայի ձեռքն է. որ դաշնակցութիւնն ըստ ազգաց իրական ներկայացրնելու, պատերազմ՝ հրատարակելու, խաղաղութիւն եւ դաշինք դնելու, գեւպաններ խրկելու եւ այլն, իրաւունք ունի. եւ դաշնակցութեան ցամաքային ու ծովային զորաց վրայ վերին հրամանատար է (Թ. 132):

128. Էլտ-Ետիա, Էսպանոսա, Իտալիա.

1. Երբ աւելցան եօթն արտաքին Գաւառները նախնիքացներուն վրայ: Ինչ վիճակի մէջ է հիմակ Հելլետիա: — 2. Ինչ փոփոխութիւններ կրեցին Ստորին գաւառաց երկիրները վերին 50 տարւան մէջ: — 3. Ինչ վիճակի մէջ են հիմակ Հոլանտաս ու Բեզզիա:

1. Հելլուետիայի (83 Թ. ին մէջ յիշուած) 15 գաւառներուն վրայ՝ Գաղղիայի յեղափոխութեան խառնակութիւններէն ետեւ, աւելցան 1815 ին դաշնակցութեան ժողովին ձեռք՝ եօթը արտաքին գաւառներն ալ. պսինքն՝ Ս. Կալէն, Արկաւ, Թուրկաւ, Գէօսին, Վատդ, Նէօշադէլ ու Կէնֆ: 1830 ին ծագած շփոթութիւններէն ետեւ, քանի մը գաւառներու մէջ նոր (ուսակապետական) սահմանադրութիւն խոթուեցաւ: Իսկ եօթն ուղղափառ

գաւառներուն մասնական դաշնակցութիւնը, դաշնակցութեան զօրքովը 1847 ին լուծուեցաւ:

Հելուեախայի (40.000 քա. հզմդր. տարած. $2\frac{1}{2}$ միլ. բն.) իրողութիւններն եւ մանաւանդ պատերազմներն ու դաշնակցութիւնները՝ խորհրդարանին մէջ կ'ըլլան, որ ամէն երկու տարի մէջ մը Չեւրիխի, Պէռնի եւ Լուցեռնի մէջ կը ժողովի: Ժողովուրդն ալ փոխանորդներով կամ գաւառական հասարակութեանց ձեռք օրէնքներ կու տայ. որոնց գործադրութիւնը, օրէնսդիր իշխանութենէն անուանուած՝ տէրութեան խորհրդարանը կը հոգայ:

2. Յուլիսի ապստամբութեան հետեւութեամբ՝ Պրիւսսէի մէջ (1830 ին) Աւգ. 26 յեղափոխութիւն մ'ելաւ, որ Ատորին գաւառաց հարաւուղղափառ մասին վրայ ալ շուտ մը տարածուեցաւ: Օրանիայի տունը մերժուեցաւ, եւ Անգղիայի ազդեցութեամբ՝ Գոպուրկի Լէոփոլտոս իշխանը 1834 ին թագաւոր ընտրուեցաւ: Լոնտոնի դեսպանաժողովոյն մէջ՝ խաղաղութեան համար եղած նախակարգ խորհուրդները՝ Հոլլանտայի թագաւորը չընդունեցաւ: Հոլլանտացիք՝ Օրանիայի իշխանին առաջնորդութեամբ Բեղգիայի մէջ յաղթութեամբ յառաջացան. բայց գաղղիական բանակի մը՝ Բեղգիա մտնելով՝ հարկադրեցան ետ քաշուիլ: Ատոր վրայ 1832 ին (Գեկտ. 23) Անդուերբիա, Հոլլանտացիներէն առնուեցաւ: Երկու տէրութեանց մէջի իրողութիւնները (1839 ին) Լոնտոնի դեսպանաժողովոյն վերջնական որոշմունքներովը կարգի խոթուեցան: Նաբուլէոն կայսեր ու Հոլլանտայի թագաւորին մէջ՝ Լուքսէմպուրկի մեծ դքսութիւնը գնելու վրայ եղած բանակցութիւնները՝ Բրուսիայի դիմադրութեամբ խափանուեցան: 1867 ին Լոնտոնի դեսպանաժողովին մէջ՝ (որ զԻտալիա վեցերորդ մեծ տէրութիւն ճանչցաւ,) Դքսութեան չէզոքութիւնը՝ մեծ տէրութիւններէն ճանչցուեցաւ. եւ ընդ հակառակն յառա-

ըագոյն գերմանական դաշնակցութեան վերաբերող
լուքսէմպուրկի ամրութիւնները քանդուեցան:

3. Հոլլանտա ($3\frac{1}{2}$ մլ. բն. ու 29.500 քա. հազրմէդր.
աար.) առեւարդ կազմանէ, զեռ միշտ եւրոպական տերու-
թեանց շատը կը գերազանցէ. երկրագործութիւնն ըստ
բաւականի ծաղկեալ է. գործարաններ ալ չեն պակսիր:
Ժողովրդեան բարօրութիւնը՝ չին ժամանակէն մնացած
ազգային մեծ հարստութեան հեռեւութիւնն է: Թա-
գաւորին իշխանութիւնը (Գուլիելմոս Ա.ին հրատա-
րելէն ետեւ 1840 ին իր սրդին Գուլիելմոս Բ. ու 1849 էն
վեր Գուլիելմոյ Գ.) չափաւարուած է ընդհանուր կար-
գածողութիւնն ձեռքովը:

Բեղգիա, Հոլլանտայէն քիչ մը պազտիկ, բայց մէկ
միլիոն բնակչով աւելի, 1866 էն վեր Լէոբալտոս Բ.ին
աակ, արուեստից մէջ միայն Անգղիայէն ետ է: Առու-
տուրն օր քան զօր ընդարձակուելու վրայ է (երկաթու-
ղիներ, երկաթի ու հանքային ածխոյ առատութիւն):
Ժողովրդեան կրթութիւնը Հոլլանտայի չափ չէ: Սահմա-
նագրութիւնը, Գաղղիայի 1830 ի սահմանագրութեան
կազապարին վրայ շինուած է:

129. Անգլիա, Դանիա, Շուեար, Նորուեգիա.

1. Ինչ փոփոխութիւններ կրեց Անգլիա 1820 էն ետքը. Ինչ սատիւնի
քաղաքակրթութեան մէջ է սյուսը: — 2. Երբ մնացաւ Շուեարիկ Դանիայի
հետ. Ինչ պատճառաւ ծագեցաւ բրուսիական-գանիական պատերազմը.
Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ. Ինչ վիճակի մէջ կը գտնուին սյուսուան օրս
Դանիա, Շուեար ու Նորուեգիա:

1. Անգլիայի մէջ, Գեորգ Գ.ին յաջորդեց Գե-
որգ Դ. (1820-1830): Ատոր ատեն Գէննինկ ($\dagger$
1827) իր ժամանակին ամենամեծ քաղաքագէտը,
անգղիական սահմանագրութեան մէջ ըլլալու նո-
րոգութիւնները նախապատրաստեց (Ազատութիւն
ուղղափառաց): Գուլիելմոս Գ.ին ժամանակ (1830-
1837) կրէր դուքսը՝ գլուխ հանեց նորոգութեան
օրինագիրն ու գերեաց ազատութիւնը: Իրեն յա-
ջորդող Ալեքսանդր (1840 էն — օր Սաքսէն Գու-
պուրկի, Ալբերդոս իշխանին հետ ամուսնացած էր)
ատեն՝ պարապի ելաւ, Մէլպէտունեան Հուլի պաշա-
նարանին՝ աղքատ ժողովրդեան վիճակը լաւացընե-

նելու փորձը՝ Գորիներու ընդդիմանալովը. մինչեւ որ (1846ին), Բիլեան՝ Գորիի պաշտօնարանը, ցորենի օրէնքը վերցընելով՝ աղքատ ժողովրդեան վիճակն ըստ մասին լաւագունացաւ:

Անգղիայի (33 մլ. բն. 310.000 քու. հազարմէր. տար.) ուսմանագրական միապետութեան հայրենիքին մէջ, քաղաքական կեանքը ուրիշ ամէն երկիրներէն աւելի ժողովրդեան մէջ թափանցած է: Գործարանները՝ շագնարժ մեքենաներուն գիւտովն (հանքային ածխոյ անհասանելի մթերք), արտաքոյ կարգի տարածութիւն առած են: Վաճառականութիւնը բովանդակ հողագունքը բռնած է. վասն զի անդրիական գաղթականութիւնները (ընդ ամէնը 120 միլիոնէն աւելի) բոլոր երկրիս վրայ տարածուած են: Ներքին առուտուրը անթիւ ջրանցքներով, ճամբաներով ու երկաթուղիներով շատ դիւրինցուած է: Ասկից է շափազանց հարստութիւնը:

2. Դանիայի մէջ, Փրեյերիէնու Զ. Ին յաջորդեց 1839ին, Քրիստիանուս Ը. եւ ասոր ալ 1848ին՝ իր որդին Փրեյերիէնու Է: Արդէն Քրիստ. Ը. իր Բայ Նիլսոյ վճռած էր (8 Յուլ. 1848,) դքսութեանց Դանիայի հետ մի ըլլալը: Փրեյերիէնու Ե. Գորէն-հակի մէջ եղած յեղափոխական շարժմամբ մը, ստիպուեցաւ Շլեզուիկի՝ Դանիայի հետ միանալը հրատարակելու: — Շլեզուիկի ու Հոլշթայնի վտանգի մէջ դրուած անկախութիւնը պաշտպանելու համար 1848ին, Ապր. 4ին, գերմանական դաշնակցութեան գնդեր Հոլշթայն մտան ու Եիւդլանտը բռնեցին: Բայց երբ Ա. գոստ. 26ին դրուած զինադադարը, յաջորդ տարին (Փետր.) Դանիայի ձեռք լուծուեցաւ, թըշնամութիւններն Ապրիլի մէջ նորէն սկսան. սակայն 1850ի խաղաղութեամբ լմրնցան. որուն համեմատ Շլեզուիկ ու Հոլշթայն, Դանիայի հետ յառաջուան յարաբերութիւնը պիտ'որ ունենային: 1852ին, Լոնտոնի գաշամբ, Քրիստիանոս իշխանը՝ դանիական տէրութեան թագաժառանգ ճանչցուեցաւ: Երբ ստի-

կայ՝ գահակալութեան ատեն, (1863 Քրիստիանոս Թ.) Շլեզուիկը, Դանիայի տէրութեան մէջ առաւ՝ Սաքսոնիացիք ու Հաննովերցիք, Հոլշդայնը բռնեցին. իսկ Բրուսիացիք ու Աւստրիացիք (1864ին) Շլեզուիկ մտան. եւ Եիւդլանտիան առնելէն ետեւ՝ վիէննայի խաղաղութեամբ՝ Քրիստիանոս Թ. Էլպայի դքսութիւնները Բրուսիայի ու Աւստրիայի տուաւ: Կասդայնի դաշինքով՝ Բրուսիա ընդունեցաւ 1865 ին Լաւէնպոլքին ու Շլեզուիկի վարչութիւնը. իսկ Աւստրիա՝ Հոլշդայնի վարչութիւնը: 1866ին Շլեզուիկ ու Հոլշդայն՝ Բրուսիայի հետ միացան:

Դանիա (38.000 քա. հազարմէդր. տարած. եւ 1 $\frac{1}{2}$ մլ. բն.) Անգղիայի հետ բրած վերջին պատերազմով յառաջուան բարութիւնը կորորնցուց: Արաւորին առուտուրը շատ նուազած է. իսկ ներքինը գէշ ճամբաներուն համար ոչինչ: Պակ առուեստը երկրին կարօտութիւնը լեցընելու բաւական չէ: Փրեզերիկոս Է. խոթեց սահմանազրական կառավարութիւն:

Շուեա ու Նորուեգիա (750.000 քա. հազարմէդր. տար. եւ 6 մլ. բն. — 1813էն վեր կարուլտ Ժ.Դ. Յոզհ. Պեռնատորի, 1844էն ասոր որգւոյն Ոսգարի, 1859էն կարուլտ Ժ.Ե. ի տակ.) իր բերքերուն քիչութեանը պատճառաւ նուազ առուտուր ու արուեստ ունի. բայց երկրագործութեան շատ խնամք կը տարուի: Թագաւորին իշխանութիւնը թէ Շուետի եւ թէ Նորուեգիայի մէջ իւրաքանչիւր տէրութեան առանձին խորհրդանոցին ձեռօք չափաւորուած է:

130. Ռոսիա, Լեհաստան.

1. Ինչու համար Ռուսիա Օսմանեանց դէմ պատերազմ հրատարակեց. —
2. Ինչ վախճան ունեցաւ Լեհաց 1830ին ապստամբութիւնը: — 3. Ինչ վիճակի մէջ է հիմակ Ռուսիա:

1. Նիկողայոս Ա. (1825 էն՝ Ռուսիայի կայսր) Դրան դէմ պատերազմ հրատարակեց 1828ին, յառաջուան դաշինքները չյարգելուն համար: Ռուսք աշխարհակալեցին Մոլտաւիան ու վալաքիան, բրունեցին վառնան ու 1829ին Սիլիստրիան. ուր անդիէն Բասպեովիչ՝ երբիվանէն (զոր 1828ին Պարսիկներէն

առած էր) Հայաստան յառաջ կը քալէր: Տիպիչ Պալքաններն անցաւ. եւ Ադրիանուպոլիս բռնելով՝ Գուռը խաղաղութիւն ընելու ստիպեց: Ասով քանի մը գաւառներէն զատ, ընդունեցան Ռուսք, խել մը առեւտրական առանձնաշնորհութիւններ: Գուռը Յունաստանի անկախութիւնը ճանչցաւ:

2. Լեհաստանի մէջ, նախնական անկախութեան յիշատակը դեռ մեռած չէր: Ռուսաց դէմ անմոռաց ատելութիւն, ինչպէս նաեւ Գաղղիայի օրինակը՝ յառաջ բերին 1830ին, Նոյեմբ. 29ին, Վարսաւիայի ապստամբութիւնը. որ ռուսական գնդերը հալածելէն ետեւ, բոլոր երկրի մէջ տարածուեցաւ: Խլորիցքի հրամանապետը շուտ մը կարգ կանոն դրաւ: Ազգային ժողովը՝ Լեհաստանի գահը դատարկացած հրատարակեց (1831 Յունվ.): Ժողովուրդը զէնքի վազեց. Ռուսք՝ Տիպիչի առաջնորդութեամբ շատ մեծ ընդդիմութիւն գտան: Բասգեվիչ անցաւ Վայքսէլ գետն ու առաւ Վարսաւիան (Սեպտ. 7ին): Ասոր վրայ Լիթուանիայի ու Աոլինիայի մէջ ելած ապստամբութիւնն ալ նուաճուեցաւ: Լեհական առանձին գունդերը՝ աստրիական ու բրուսիական երկիրը փախան: Բասգեվիչ (Վարսաւիայի իշխանն) եղաւ Լեհաստանի փոխարքայ: Լեհաստան (1832ին) ռուսական պետութեան հետ միացաւ: Լեհական նոր ապստամբութիւն մը (1863ին) մեծ սաստկութեամբ (Մուրաւիէֆ) զսպուեցաւ:

3. Եւրոպայի կէտն ու Ասիայի մէկ երրորդական մասը. (նոյգ ամէնը հողադնդիս $1/25$ մասը. կամ $5\frac{1}{2}$ միլիոն քա. հզումէդր.) պարունակող եւ 80 միլիոն բնակիչ ունեցող Ռուսիան, քաղաքակրթութեան ամէն ճիւղերուն մէջ Եւրոպայէն դեռ շատ ետ է: Ժողովուրդն ուսումնական կրթութիւն գրեթէ ամենեւին չունի: Գործարանները՝ քիչ. բայց ընդ հակառակն առուտուն ընդարձակ է: Երկրամշակութիւն, բովազործութիւն ու սրտորգութիւն

ազգային հարստութեան ազրիւրներ են: Աղէքսանդր Բ. (1855 էն վեր,) աշխարհակալեց 1858ին Ամուրի երկիրը. նուաճեց 1859ին, Կովկասու գեռ անկախ ժողովուրդները եւ վերջուց 1860ին գերութիւնը: Յաղթեց 1878ին Տաճկաց ու ընդունեցաւ նորէն Պետարաբիան:

131. Տաճկաստան, Յոնաստան.

1. Ե՛րբ անցաւ Տաճի տերութիւնը՝ Յունաստանի ազատութիւնը: —
2. Եգիպտոսի ու Դրան մէջ եղած անմարտութիւնն ինչպէս շարունակուեցաւ: —
3. Ի՞նչ է 1853ին ուստիան-տաճկական պատերազմին պատճառը: Ինչպէս լինեցաւ: —
4. Ի՞նչ վեճակի մէջ են այսօր Յունաստան, Տաճկաստան:

1. Մոլտաւիայի մէջ, 1821ին Աղէքսանդր Իբսիլանդիի առաջնորդութեամբ յեղափոխութիւն մ'եղաւ, որ թէպէտ շուտ ու խստութեամբ նուաճուեցաւ, բայց ասիկայ ան հետեւութիւնն ունեցաւ որ բոլոր Յոյն ժողովուրդն ոտք ելաւ: Տաճիկները՝ հետ զհետէ բերդերը քաշուելու հարկադրեցան եւ 1822ին Յունաստանի անկախութիւնը հրատարակուեցաւ: Թէ ցամաքի (Ռդիսեւս, Գոլոգոզրոնի, Պոծարիս) եւ թէ ծովու վրայ (Միսոլլիս, Գանարիս) Յոյները մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան: Սակայն (1825ին) Իպրահիմ, Եգիպտոսի փաշային որդին, Մորէա ցամաք ելլելով՝ բռնեց Միսոլլենկին (1826) եւ ապականեց երկիրը. որ նոյն իսկ Գաբուսիսդրիայի գահերէցընտրուելէն ետքը՝ մեծ խառնակութեան մէջ մնաց: — Լոնտոնի դաշնագրութեամբ (1827), Անգղիա, Գաղղիա եւ Ռուսիա ետեւէ եղան, Գուռը հաւանցընելու, որ Յունաստան ազատ թողու: Ասոնց միացեալ նաւատորմիղը Նափարինի քով տաճկական-եգիպտական նաւատորմիղն ոչնչացընելէն եւ գաղղիական բանակ մը, Եգիպտացիները՝ Մորէայէն վճընտելէն ետեւ, Գուռը՝ ճանչցաւ Ադրիանուպոլսոյ խաղաղութեամբ, 1829ին Յունաստանի անկախութիւնը: Գաբուսիսդրիայի

սպանուելէն ետեւ, 1832ին Պաւլիերայի Ունն իշխանն ու ասոր մերժմանէն ետեւ, 1863 Գանիայի Գուլիէլմոս իշխանը, իբրեւ Գէորգ Ա. Յունաստանի թագաւոր ընտրուեցան:

2. Մէհէմմէտ Ալիի, Եգիպտոսի գրեթէ բոլորովին անկախ փաշային դէմ, Հարկ եղաւ որ Յուլդան Մահմոտ Բ. (1833) ռուսական բանակ մը օգնութեան կանչէ: Ռուսք թէպէտ արգելեցին Իպրահիմ յառաջ քալելը. բայց Յուլդանը Հարկադրեցաւ՝ Ասորիքը փաշային աւատ տալու. որ թէ հոն ու թէ Եգիպտոս, զանազան նորոգութիւններ խոթեց: 1839ին, Մէհէմմէտ Ալի՝ ապստամբ հրատարակուեցաւ. բայց իր որդին Իպրահիմ, փճացուց տաճկական բանակը Նիսիբի քով: Իսկ Մահմուտի մահուանէն ետքը (1 Յուլ. 1839), նաւատորմի պաշտօնեան՝ բոլոր նաւատորմիչը Եգիպտացուց կողմն անցաւ: Զորից (Անգղիայի, Ռուսիայի, Աւստրիայի, Բրուսիայի) դաշնաւորութեամբն (1840 Յուլիս 15) Իպրահիմ փաշան Ասորիքէն վնասուեցաւ ու Մէհէմմէտ Ալի († 1849) Եգիպտոսի ժառանգական իշխան ճանչցուեցաւ՝ բայց բարձրագոյն Գրան վերին իշխանութեանը տակ:

3. Ռուսական տաճկական պատերազմն որ ելաւ 1853ին, (վասն զի Ռուսիա, բոլոր Տաճկաստանի մէջ գտնուած յոյն քրիստոնէից վրայ պաշտպանութիւն կը պահանջէր,) սկսաւ կորչաքովի առաջնորդութեամբ՝ ռուսական բանակի մը, Մոլտաւիա ու վալաքիա մաննելովն եւ Սինոպի նաւահանգստին մէջ տաճկական նաւատորմիչը փճանալով: Սիլեստրիան պարապ տեղ պաշարելէն ետեւ՝ Ռուսք Հարկադրեցան Դանուբի իշխանութիւնները թողուլ (1854): Գաղղիական-անգղիական (ետքէն սար-

դինիականով մը զօրացած) բանակ մը՝ Սէնդ - Առ-
նոյի եւ Ռակլանի առաջնորդութեամբ Սեպ. 14ին,
Խրիմ ցամաք ելաւ. յաղթեց Պալաքլաւայի ու Ին-
կերմանի քով: Ասոր վրայ Բէլիսիէ Սեպտեմբ. 8ին,
1855ին (Մալաքով յարձակմամբ առնելով) տիրեց
Սեւաստոփոլի հարաւ. մասին. երբ անդիէն ռուսա-
կան բանակ մը, Մուրաւիէֆի առաջնորդութեամբ,
Նոյեմբերի մէջ Կարսը բռնեց: 1856ին (Մարտի
16ին) Բարիզի խաղաղութեամբ՝ Ռուսիա, Դանուբի
բերանն եղած երկիրը՝ Մոլտաւիայի տուաւ. եւ դա-
նուբեան իշխանութեանց վրայ ունեցած պաշտպա-
նութենէն հրատարեցաւ:

Յաւնաստան, հին Հէլլոսը (Պեղոպոնեոս ու Եւ-
բէա, Աիդլաստներն ու 1863էն վեր Յոնիական կղզիները,
50.000 քա. հզումէգր. տարած. եւ 1½ միլ. բն.) ազատու-
թեան պատերազմին ապականած ու անմարդաբնակ ե-
ղած է: Երկրի մշակութիւնը, ժողովրդեան կրթութիւնն
ու արուեստը շատ ետ են. բայց առուսուրբ բանուկ է:
Լեզուն եւ հին բնաւորութեան հետքը՝ մնացած են ազ-
գին վրայ. բայց երկայնժամանակեայ բռնակալութեամբ
ապականած: 1848ին Ռթան թագաւորն ապստամբութե-
նէ մը ստիպուած՝ ժողովրդեան ռազմանազրական վար-
ութիւն տուաւ:

Տաճկաստան (Պերլինի համաժողովով՝ Պոսնիա-Հեր-
ցեգովինան, Մոնղէնեկրոն, Սերուիան, Ռուսիան,
Պուլիարիայի ու Հայաստանի մէկ մասն եւ Աիդրոս կղզին,
բնգ. ամէնը 270.000 քա. հազարմէգր. երկիր ու 6 միլիոնէն ա-
ւելի բն. կորսնցընելէն ետեւ.) 1.900.000 քա. հազարմէգր.
տար. եւ 22 միլիոն բնակչով — շատ տկարացած է: Սուլ-
դան Մահմուտ Բ. արիւնահեղ պատերազմէ մ'ետեւ
վերջուց Ենիէրթիները. եւ իր բանակը եւրոպական կար-
գաւորութեան մօտեցուց: 1839ին իրեն յաջորդող
Ապաիւլ Մէճիտ որդին Աիւլհանէի հազդիշէրիֆով խոս-
տացաւ տերութեան մէջ եղած քրիստոնեաներուն վիճա-
կը լաւացընել, զանոնք զինուորական ծառայութեան
առնուլ եւ իրենց ամէն բանի մէջ հաւասարութիւն ու
ազատութիւն շնորհել. սակայն խոստամօւլքները մնա-
ցին թղթի վրայ: Մէճիտի յաջորդեց իր բնաբազց եղ-
բայրն Ապաիւլ Ազիզ (1861ին). որուն մեծ արդիւնքն
եղաւ, որ առձկական նուատորմին նոր կենդանութիւն
տուաւ: Սակայն վերանորոգութիւն ու եւրոպական սահ-
մանադրութիւն պահանջող ժողովրդէն վար առնուեցաւ

(1876 Յունիս 1.) ու տեղը գահ հանուեցաւ եղբորորդին, Մուրաա Ե. բայց սա ալ մտաց անկարողութեան համար երեք ամսէն հրաժարելու ստիպուելով՝ Թագաւոր հրատարակուեցաւ (Սեպտեմբ. 1.) ասոր եղբայրը Ազաիւլ Համիտ: Այս միջոցին Հերցէկովնայի, Մոնդէնեկոյի եւ քիչ մը ետքը Պուլկարիայի մէջ ելած ապստամբութիւնը ճնշուած արեւն, պատերազմ հրատարակեց Սերուիա Դրան դէմ. սակայն Ճունիշի պատերազմով (Ազաիւլ Գէրիմ) յաղթուեցաւ: Թէպէտ ասոր վրայ խոստացուած սահմանադրութիւնը արուեցաւ (1876 Դեկտ. 23). բայց եւ այնպէս տժգահ ու քրիստոնէից պաշտպանութիւն պահանջող Ռուսիան, Դրան դէմ պատերազմ հրատարակեց (1877. Ապր. 24, Թ. 133):

132. Գերմանիական-Քաղղիական պատերազմ. 1870-1871.

1. Ինչ պատճառու ետեցաւ գերմանական-քաղղիական պատերազմը: —
2. Երբ եղաւ Արամի ճակատամարտը. Ինչ հետեւութիւն ունեցաւ: —
3. Թշնամութիւններն ինչպէս լսնցան. Ինչ կորսնցուց Գաղղիա սա պատերազմով:

1. Երբ սպանիական առժամանակեայ կառավարութիւնն (125) Սպանիայի Թագը Լէոբոլտոս Հոհենցոլերնի իշխանին՝ Բրուսիայի տիրող տան մերձաւոր ազգականին տալ կ'ուզէր, Նաբոլէոն Գ. այս բանս Բրուսիայի դէմ շատոնց բաղձացած պատերազմին իբրեւ յարմար առիթ առաւ: Բրուսիա Թէպէտ սպանիական Թագը մերժեց, բայց եւ այնպէս Գաղղիա՝ պատերազմ հրատարակեց Բրուսիայի դէմ (1870 Յուլ. 19): Գուլիէլմոս՝ Բրուսիայի Թագաւորը (2 Աւգ.) մինչեւ այն ատեն չլսուած շտութեամբ գումարուած գերմանական հզօր բանակին (600.000 հոգի) վերին հրամանատարութիւնը վրան առած՝ զանիկայ երեք ճիւղի բաժնելով դէպի սահման յառաջացաւ: Երկու օր ետքը (Աւգ. 4) Բրուսիայի Թագաժառանգին առաջնորդութեան տակ եղած Երրորդ բանակը, զարկաւ Գաղղիացիքը վայսէնպուրկի քով. Աւգ. 6ին ալ՝ վէօրդի քով՝

Մագ Մահոնի վրայ փառաւոր յաղթութիւն մը կանգնեց: Յաղթուած գաղղիական բանակները դէպ ի Մէջ քաշուեցան. բայց հոս (Աւգ. 14 ին) գերմանական Առաջին բանակէն դարձեալ յաղթուեցան: Մար-լա-Գուրի եւ Վիոնվիլի (16 Աւգոստ.) 12 ժամուան սաստիկ պատերազմէն ետեւ, Գաղղիացիք Մէջ վճռուեցան. եւ վերջապէս Աւգ. 18 ին, բովանդակ գաղղիական բանակը Ռէզոնվիլի եւ Կրավելուրի քով՝ Գուլիէլմոս թագաւորէն յարձակում մը կրելով՝ բոլորովին յաղթուեցաւ, եւ Մէջի մէջ պաշարուելով՝ Բարիզի հետ ունեցած յարաբերութենէն կտրուեցաւ:

2. Մագ Մահոնի՝ Մէջի օգնութեան հասնելու պարագ փորձէն ետեւ (ուր գաղղիական բանակը, Պագէն մարաջախտին հետ գերմանական Երկրորդ բանակէն փակուած էր) Պոմմի փառաւոր ճակատով (Աւգ. 30) Մագ Մահոն մեծ կորստով Սըտան քաշուելու հարկադրեցաւ: Հոս՝ Սեպտ. մէկին ու երկուքին, կրկնուեցաւ ահագին պատերազմը, եւ 150.000 մարդէ կազմուած գաղղիական բանակն այն աստիճանի կոտորած կրեց, որ բանակին մնացորդը, Սեպտեմբ. 2 ին կէս օր, Սըտանի ամրութեանցը հետ յանձնուելու ստիպուեցաւ: Նաբոլէոն Գ. ինք զինք յանձնեց Գուլիէլմոսի. իսկ Գաղղիացի կառավարութիւնը՝ Եւգինէ կայսրուհւոյն: — Այս պարտութեանց հետեւութեամբ՝ Բարիզի մէջ, կայսրը վար առնուեցաւ. եւ հանրապետութիւն հրատարակուեցաւ, զոր բոլոր Գաղղիա առանց կաթիլ մը արեան ընդունեցաւ: Պատերազմը յառաջ տանիլը՝ վրան առաւ. Ազգային պաշտպանութեան կառավարութիւնը՝ կայսրուհին, որդւոյն հետ Անգղիա փախաւ:

3. Սեպտեմբերի մէջ, Բարիզ ամէն կողմանէ փակուեցաւ. եւ Լաոնի, Գուլիու Սդրասպուրկի (Սեպտ. 27) բերդերն առնուեցան: Հոկտ. 27ին յանձնեց Պազէն Մարաջախտն իր բանակը (173.000 զինուոր) ու Մէջ բերդը՝ Փրեդերիկոս Կարոլոս իշխանին: Գաղղիայի պատերազմի պաշտօնէին, Կամպէդ-դայի, Պորտոյի մէջ ըրած ամէն ջանքերը՝ նոր բանակով Բարիզի մօտենալու, անկարելի եղաւ: Ասոր վրայ Գաղղիական հիւսիսային բանակը, Ամիէնի քով ետ մղուելէն (հոյ. 27) ետեւ, Յունուար 19ին (1871) Ս. Գէնդէնի քով բոլորովին յաղթուեցաւ: Լուարի նոր բանակը՝ փձացուց Փրեդերիկոս Կարոլոս (Յունուար 6 — 12). իսկ Պուրպադիի առաջնորդութեան տակ եղած հարաւային բանակը, Աէրտէր զօրապետը՝ Պէլֆորի քով (Յունուար 15 — 17): Այս միջոցին, ստիպուեցաւ նաեւ Բարիզ, վերջի աստիճանի նեղ մտնելէն, եւ խել մը արիւնահեղ՝ բայց միշտ անօգուտ յարձակմունքներ ընելէն ետեւ (1871. Յունվ. 28) յանձնուելու: Երեք շաբթուան զինադադար եղաւ. Բարիզի ամրութիւնները Գերմանացուց յանձնուեցան. Բարիզ քանի մ'օր գերմանական զօրքերէն բռնուեցաւ: Պորտոյ կանչուած ազգային ժողովն զԳիէր՝ Գաղղիայի կառավարութեան գլուխ դրաւ. որ Գերմանիայի ատենադպրին՝ Պիզմարգ իշխանին հետ, խաղաղութեան դաշինք դրաւ: Ասոր զօրութեամբ գերմանական Լոթարինգիան՝ Մէցի հետ, եւ Էլսաս գաւառը, Գերմանիայի տրուեցաւ: Գաղղիա՝ վճարեց 5000 միլ. ֆր. պատերազմի ծախք:

Աս եղած ժամանակ Գերմանացի իշխանները՝ Գուլիէլմոսի ընծայեցին կայսրութեան թագը — որ նոյնը յանձն առաւ — իրեն՝ եւ Բրուսիայի գահին վրայ իրեն յաջորդներուն համար:

133. Ռուսական-թաճկական պատերազմ. 1877-1878.

1. Ինչ պատճառով եղանակով 1877 թ. ռուսական-թաճկական պատերազմը. Ինչ նախաներ եղան Հայաստանի մէջ. — 2. Ե՛րբ անցան Ռուսերը՝ Դաճազը. Ինչ յաջողութիւն ունեցան ուստի Յանկայ դէմ, Եւրոպայի մէջ. Ինչ կը պարունակէ Ս. Ստեփանայի գաղտնը. — 3. Ե՛րբ եղաւ Պերլինի համաժողովը. Ասոր մէջ ինչ որոշումներ եղան. — 4. Անգղիայի ու Դրան մէջ եղած յարձակողական ու պաշտպանողական դաշմանի ինչ ընդունեցաւ աւազներ:

1. Երբ Աւստրիայի արտաքին գործոց պաշտօնէին, եւ ասոր վրայ Բրուսիայի եւ Ռուսիայի, քրիստոնէից հաւասարութիւն պահանջող յիշատակագիրները Դուռը չընդունեցաւ, եւ Կոստանդինուպոլսոյ մէջ վեց մեծ տէրութեանց դեսպանաժողովն անօգուտ տեղ աշխատելէն ետեւ լուծուեցաւ, Ռուսիա՝ Բարձրագոյն Դրան դէմ պատերազմ հրատարակեց (1877 Ապր. 24). եւ Նիկողայոս մեծ դքսին առաջնորդութեամբ՝ անմիջապէս ահաբիս բանակ մը Բրուսէն անցուց. ուր անդիէն Կովկասեան բանակը՝ Լորիս Մելիքովի առաջնորդութեամբ Տաճկի սահմանն անցաւ: Ասիկայ քիչ մը ետքը Արտահան բերդաքաղաքը՝ Հայմանի առաջնորդութեամբ առաւ: Թէպէտ ասոր վրայ Հայաստանի մէջ եղող ռուսական երկրորդ բանակը՝ Սէվինի քով ետ քաշուելու հարկադրեցաւ, բայց եւ այնպէս Ռուսք ետեւէ ետեւ Հայաստանի մեծ մասին տիրեցին. եւ քիչ մը ետքը (Մարտի 16 ին 1878) Կարին մտան:

2. Աս եղած ժամանակ, անդին Արեւմտեան բանակն ոչինչ կորստով մը Դանուբն անցաւ (27 Յունիս 1877). Նիկողայոս յանձնուեցաւ (Յուլ, 15) ու Պալգանները (Շիրգայի անցքը) Կուրգոյի առաջնորդութեամբ բռնուեցան: Ռուսք՝ Բլէվնայի քով (Յուլ. 29 ու 30) Օսման փաշայէն յաղթուելէն ու ետ քաշուելու ստիպուելէն ետեւ, Բլէվնա

Նոր զօրութեամբ ամէն կողմանէ պաշարուեցաւ (Դոտլէպէն): Ամրացած քաղաքը՝ մեծագոյն զօրութեան չգիմանալով՝ յանձնուեցաւ (Դեկտ. 12): Ասոր վրայ բռնեցին Ռուսք նաեւ Ադրիանուպոլիսն ու քիչ մը ետքը (Փետր.) Կոստ. Պոլսոյ առջեւ հասան: Դուռը յուսացուած ամէն օգնութենէն զըրկուած՝ ստորագրեց իր առջեւը դրուած Ստէֆանոյի դաշինքին. որով կը ճանչնար Ռուսներէն, Սերուիա ու Մոնղէներէն յաւատարման իշխանութեանց անկախութիւնը. դարձեալ՝ Պուլկարիայի, աւատատու իշխանութիւն ըլլալը, ժառանգական իշխանի մը տակ: Ռուսիա պիտ'որ ընդունէր պատերազմի ծախքին տեղ, Հայաստանի մէկ մասը:

3. Բայց աս դաշանց դէմ անմիջապէս ու բռնական, զօրութեամբ ոտք կոխեց մանաւանդ Մեծն Բրիտանիա. որով Ռուսիա ստիպուեցաւ Ս. Ստէֆանոյի դաշինքը՝ Պերլինի մէջ գումարուած մեծ տէրութեանց ժողովոյ մ'առջեւ դնել (Յունիս 13-Յուլ. 13): Ասոր մէջ Ս. Ստէֆանոյի դաշինքն ըստ գոյութեան ջնջուելէն ետեւ, որոշուեցաւ որ Պուլկարիայի մէկ մասն ըլլայ ազատ իշխանութիւն, բայց Տաճկի հարկատու. իսկ մէկալ մասն՝ ընդունի քրիստոնեայ կուսակալ մը: — Ռուսիա՝ ետ առաւ Ռուսներէն Պեսարաբիան. բայց վերջինն ընդունեցաւ ասոր գիմացը՝ Տոպրուճան: Հայաստանի հիւս. արեւմ. մասը (Կարս, Արտասան ու Պաղուճ) իրեն սահման ունենալով մէկ կողմանէ Ճորոխ ու Բէննէզ գետերը, — մէջն առնելով նաեւ Օլթի քաղաքը — իսկ մէկալ կողմանէ, Երասխ գետն՝ անցաւ Ռուսիայի: Ռուսներէն, Սերուիա ու Մոնղէներէն եղան բոլորովին անկախ իշխանութիւններ: Աւստրիա՝ ընդունեցաւ հրաման, Պոսնիան ու Հերցէկովինան իր զօր-

քովը բռնելու (ուր մտաւ Յուլ. 29) իսկ Պարսիկն առաւ, սահմանակից Խոթուրը:

Համաժողովին 61 երրորդ յօդուածովը՝ Բարձրագոյն Գուռը, պարտաւորեց ինք զինք, առանց յապաղման, Հայաստանի մէջ ամէն հարկաւոր վերանորոգութիւններն ընելու, որոնց երկիրը պէտք ունի Չէրքէզներէն ու Քիւրտերէն ապահով ըլլալու համար. ճանչնալով ասոր նկատմամբ՝ եւրոպական տէրութեանց կրկին հրահրութիւնը:

4. Եւ որովհետեւ արդէն Յունիսի 4ին Անգղիա, Գրան հետ յարձակողական ու պաշտպանողական դաշնակցութիւն մ'ըրած էր, որուն զօրութեամբ Անգղիա կը պարտաւորէր ինք զինք, Ասիայի մէջ եղած տաճկական երկիրները պաշտպանելու, անոր համար ասոր դիմացն ընդունեցաւ Տաճկի տէրութենէն Վիպրոս կղզին:

Յ Ա Ն Կ

ՆԱԻԱՇԱԻԻՂ

Հ Ի Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. Հատած. — Պատմո՞սթիւն արեւելեան ազգաց.

1. Ասիայի հին երկրագրութեանը վրայ վերին տե- սութիւն մը	3
2. Առաջին մարդիկ	6
3. Բարելոն, Ասորեստան	8
4. Մարք, Պարսիկք	10
5. Հայք	13
6. Հրեայք	18
7. Փիւնիկեցիք	20
8. Եգիպտացիք	21

Բ. Հատած. — Պատմո՞սթիւն Յունաց.

9. Հին Յունաստանի երկրագրութեանը վրայ վե- րին տեսութիւն մը	26
10. Ա. Շրջան. — Յունաց պատմութեան սկզբէն. մինչև գորիական գաղթականութիւն + — 1104	28
11. Բ. Շրջան. — Գորիական գաղթականութենէն մինչև Պարսկական պատերազմին սկիզբը 1104—500	30
12. Սպարսա	32
13. Աթէնք	34

*Գ. Շրջան. — Պարսկական պատերազմին մինչև Հելլե-
նական ազատութեան վերնալը 500—338.*

14. Պարսկական պատերազմ	37
15. Աթէնքի ամենամեծ բարձրութիւնը	40
16. Պեղդոնեսական պատերազմ	42
17. Սպարսայի ու Թերէի սպարապետութիւն	45
18. Յունական ազատութեան վերնալը	47

Յ. Հատած. — Յոռնակիան-Մակեդ. պետոսթիան.

- 19. Աշխրանդը Մեծ 48
- 20. Աշխրանդի յաջորդները 49
- 21. Մակեդոնիա եւ Յունաստան 51
- 22. Ասորիք ու Եգիպտոս 52

Զ. Հատած. — Պատմոսթիան Հոռմայեցոց.

- 23. Հին Իտալայի վրայ երկրագր. տեսութիւն մը. 55

Ա. Ըրջան. — Հռոմայ հիմնադրութեան մինչև Ռոմանոս-Ռեան վերնալը 753-509.

- 24. Հռոմ Թագաւորաց տակ (Հռոմէական զուգաց համեմատ) 57

Բ. Ըրջան. — Թագաւորութեան վերնալին մինչև պոնիֆեան պարբերակները 509—264.

- 25. Հռոմ հասարակագետութիւն 61
- 26. Պատերազմ՝ Գաղղիացւոց ու Սամնիացւոց հետ 63
- 27. Պատերազմ՝ Պիւպի հետ 66

Գ. Ըրջան. — Պոնիֆեան պարբերակներն մինչև Գրաիտեանց շփոխութիւնները 264-133.

- 28. Կարգեղոն, Սիրակուսա 68
- 29. Առաջին պունիկեան պատերազմ 70
- 30. Երկրորդ պունիկեան պատերազմ 71
- 31. Պատերազմ՝ Մակեդոնիայի, Ասորիքի ու Յունաստանի հետ 73
- 32. Կարգեղոնի ու Սիրակուսայի կործանումը 74

Դ. Ըրջան. — Գրաիտեանց շփոխութիւններէն մինչև Ագոստոս 133—30.

- 33. Գրակքեանց շփոթութիւնները 75
- 34. Յուգուրթեան, Կիմբրեան եւ գաշնաւորաց պատերազմները 77
- 35. Առաջին քաղաքական պատերազմ 78
- 36. Պոմպէոս, Կեսար, Կլասոս 79
- 37. Երկրորդ քաղաքական պատերազմ 81
- 38. Անտոնիոս, Ոկտաւիանոս 82

Ե. Ըրջան. — Ագոստոսէն մինչև արեւմտեան հռոմէական պետութեան կործանումը 30—476.

- 39. Ագոստոս 84
- 40. Ագոստոսի տունը 87

41. Լաւ կայտերը	89
42. Պետութեան անկումը՝ դէշ կայտերաց տակ . .	91
43. Աւրեղեանս, Գիւղեղեանս, Կոտտանգիանս . .	92
44. Հռոմէական պետութեան բաժնուիլը՝ Թեոդոս Մեծին ձեռք	94
45. Արեւմ. հռոմէական պետութեան կործանումը	95

Մ Ի Զ Ի Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. Հարած. — Արեւմ. Հռոմէական պետութեան կործանումէն, ինչպէս վերործնի դաշինքը 476 — 843.

46. Միջին դար	97
47. Գերմանները՝ ազգաց գաղթականութենէն յառաջ	98
48. Գերմանական-հռոմէական պատերազմ	99
49. Ազգաց գաղթականութիւնը	101
50. Եւրոպայ՝ ազգաց գաղթականութենէն ետեւ . .	104
51. Գերմանները հռոմէական հողին վրայ	105
52. Արեւելեան Գոթաց տերութիւնը՝ Իտալիայի մէջ	106
53. Լոնգոբարդացոց տերութիւնը՝ Իտալիայի մէջ	107
54. Յուստինիանոս	108
55. Բիւզանդեան պետութեան անկումը	109
56. Մուհամմէտ	110
57. Ամիրապետութիւն	112
58. Ամիրապետութեան ծաղկիլն ու անկումը	114
59. Հայք՝ Մարզպանաց ու Արարացոց տոհմ	117
60. Հայք՝ Բագրատունեաց ժամանակ	119
61. Շարունակութիւն	121
62. Փրանկաց տերութիւնը	124
63. Կարոլոս Մեծ	126
64. Վերսեօնի դաշինքը	129
65. Քահանայապետական արտաքին իշխանութեան սկզբնաւորութիւնը	130

**Բ. Հարած. — Վերործնի դաշինքն ինչպէս խաչակիրք
843 — 1096.**

66. Գերմանիա՝ կարողնեցեանց տակ	132
67. Գերմանիա՝ սաքսոնական կայսերաց տակ	133
68. Գերմանիա՝ փրանկ կայսերաց տակ	136
69. Գրիգոր Է	137
70. Նորմանք	140

Գ. Հարած. — խաչակրութեան 1096 — 1291.

71. Առաջին խաչակիրք	143
72. Գերմանիա՝ Հոհենշտաւֆեանց տակ	145
73. Շարունակութիւն	147

74. Հոհէնչաուֆեանց վերջը	151
75. Երկրորդ, երրորդ ու չորրորդ խաչակրութիւն	153
76. Լատինական կայսրութիւնը	154
77. Գաղղիա՝ Կապետեանց տակ — Վերջին խաչակիրք	156
78. Խաչակրաց ազդեցութիւնը եւրոպական ազգաց վրայ	158
79. Քահանայապետական իշխանութեան ամենամեծ բարձրութիւնն ու անկումը	160
80. Ռուբինեանք	161
81. Շարունակութիւն	166

Գ. Հարած. — Խաչակրաց լիննային ժնկէն Նորոգողութիւն 1191 — 1517.

82. Գերմանիա՝ Ռուտտլիոս Հապպուրկցիին ատեն	169
83. Ատտլիոս Նասաւցին. — Ալպրէիսք Ա. Աւսարիացին	170
84. Գերմանիա՝ Լուքսեմպուրկեան կայսերաց տակ	172
85. Գերմանիա՝ Աւստրիական կայսերաց տակ — Կոստանդինուպոլսոյ առումը	175
86. Մաքսիմիլիանոս Ա.	177
87. Իտալիա	178
88. Գաղղիա	182
89. Անգղիա	185
90. Սպանիա	187
91. Բորդուկալ — Արեւելեան Հնդկաստանի ծովու ճամբան կը գտնուի	189
92. Ամերիկա կը գտնուի	191

Ն Ո Ր Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. Հարած. — Նորոգողութիւնն ժնկէն Վերջնական խաղաղութիւնը 1517 — 1648.

93. Եւրոպա՝ Նորոգողութեան ժամանակ	194
94. Բողոքականութեան պատճառները — Մարտինոս Լութեր	198
95. Կարոլոս Ե. կայսրը	201
96. Սմալքալտեան պատերազմ	203
97. Ստորին Գաւառաց Սպանիայէն բաժնուիլը	205
98. Կրօնական պատերազմ՝ Գաղղիայի մէջ	207
99. Նորադանդութիւնն Անգղիայի մէջ	210
100. Գանիա, Շուեռ, Նորուեգիա	214
101. Գերմանիա՝ 30ամեայ պատերազմէն յառաջ — Հունգարիա	217
102. Երեսնամեայ պատերազմը	219
103. Վեռաֆայիայի խաղաղութիւնը	222